A MAI ANGLIA

ÍRTA

ESCOTT T. H. S.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXIX. KÖTET
1905—1907. CYCLUS

A MAI ANGLIA

ÍRTA
ESCOTT T. H. S.

III.

AZ 1907-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE.

A MAI ANGLIA

*

ÍRTA

ESCOTT T. H. S.

FORDÍTOTTA

GYÖRGY ENDRE

HARMADIK KÖTET

BUDAPEST,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1907.

A FORDÍTÁST HUSZÁR IMRE NÉZTE ÁT.

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A tengeri és szárazföldi hadi szolgálat.

A BRIT HAJÓHAD ÁLLAPOTA ÖSSZEHASONLÍTVA MÁS ÁLLAMOKÉVAL. — A JOBB SZERVEZET ÉS A TANULT SZEMÉLYZET FONTOSSÁGA A JELENBEN. — A HAJÓSLEGÉNY ÉS A TENGERI TÜZÉRSÉG NEVELÉSE. — KIRÁLYI TENGERÉSZEK. — TENGERI MESTEREMBEREK. — A TISZTEK NEVELÉSE. — A MAI FIATAL TISZTEK. — A SZOLGÁLAT MAGASABB FOKAI ÉS KÜLÖNBÖZŐ ÁGAI. — EGY HADIHAJÓ BELSŐ ÉLETE. — A KÖZPONTI KORMÁNYZAT. — AZ ADMIRALITÁS FÜGGETLENSÉGE. — A HADSEREG: A SZERVES MEGVÁLTOZTATÁS NEHÉZSÉGEI. — REFORM-KISÉRLETEK. — MIÉRT KELL A HADSEREG ÁLTALÁNOS KÖRVONALAINAK MINDIG EGYAZONOSOKNAK MARADNI? — A RANGVÁSÁRLÁS ELTÖRLÉSE ÉS A VÁLTOZÁS A TISZTEK ELŐMENETELI KILÁTÁSAIBAN. — SZAKSZERŰ HALADÁS AZ UTOLSÓ ÉVEKBEN. — RÖVID SZOLGÁLATI IDŐ. — A KATONA KIKÉPZÉSE. — AZ UJONCZ HALADÁSA. — GYAKORLAT, FEGYELEM, BÜNTETÉS ÉS JUTALOM. — A RENDES HADSEREG ELÉGTELENSÉGE. — KIEGÉSZÍTÉS A MILICZIA ÉS ÖNKÉNYTESEK ÁLTAL. — A MILICZIA ÉS AZ ÖNKÉNYTESEK.

A viszonyt, a mely Anglia, mint egy hatalmas tengeri hadsereg ura és a világ többi tengeri hatalmasságai közt létezik, bizonyos különlegességek jellemzik. Az Egyesült Királyságok szigeti fekvésénél fogva a hajóhadat természetesen a mi első és legfontosabb védelmi vonalunknak tekintik. A szárazföldi államokban, ellenkezőleg, a hadsereg nyújtja a legjobb biztosítékot az ellenséges szomszédok betörése ellen. A háborúval való fenyegetés az angol ember gondolatát egyszerre a hajóhad állapotára tereli, a melyet az ellenségnek előbb le kell győzni, mielőtt egy hadsereget áthozhatna a partjainkra. A szárazföldön ellenben az ily fenyegetés a figyelmet azonnal a száraz-

földi haderő állapotára irányozza, és a legelső kérdés az, vajjon mennyire képes a hadsereg meggátolni és megtorolni a terület megsértését? A tegtöbb szárazföldi ország határának valamely részén lesz egy semleges állam, a melyen át a kereskedést a szárazföldi közlekedés mai nagyon előhaladt állapotában, bár némileg eltéritve a rendes csatornáktól, mégis zavartalanul lehet folytatni. Egy sziget külső kereskedelmének, a dolgok természeténél fogva, a tengeren kell folynia és csak a tengeri haderő biztosithatja az ostromzár ellen. A hol, mint nálunk, a szigeti nép a saját maga fuvarosa is, annak a szüksége, hogy a háborúban a magánvagyont a tengeren megvédhessék, csak szaporitja a hajóhad teendőit. Ehhez járul még az a körülmény, hogy a mi óriási kiterjedésű tengerentúli birtokainkat, ha nem is egyedül, az anyaország tengeri ereje védi meg. és az a fontos tény, hogy évről-évre mindinkább függő állapotba jutunk a külföldi behozataltól az élelmezésünk tekintetében, ha mindezt megfontoljuk, könnyen megérthetjük, menynyivel terjedelmesebbek hajóhadunk feladatai, mint más európai nagy hatalmakéi. S mégis, az idegen nemzetek a hajóhadaik erejét az utolsó években oly mérvben fokozták, a mely semmiféle arányban sem áll a nálunk e tekintetben elért haladással. Így Anglia és Francziország hajóhada közt csak mintegy 12,000 tonnatehernyi különbség mutatkozik, Francziaország pedig kivülünk a legerősebb tengeri hatalom a világon. Míg tehát egyrészt a jelen pillanatban nem lehet kétség a mi hajóhadunk elégtelensége felől — a melynek oka nagy részben az, hogy a birodalom, a melyet védelmezni hivatva van, a világ minden részén szét van szórva, — másfelől bizonyos az is, hogy nem-

csak a közönség, de az Admiralitás is belátja, hogy kivánatos több pánczélos hajó, valamint gyorsgőzös épitése is, a mely utóbbiak föladatát különösen a kereskedelmünk megvédése képezi.

A haladás a tudományokban és művészetekben, és a modern kereskedelem nemzetközi jelleme gyakorlatilag biztositották minden tengeri hatalom részére az egyenlőséget az anyag kitünősége tekintetében. Ha egy ország természetes termelése nem elégséges, vagy a mesteremberei ügyessége nem képes ama hajók és a fölszerelésük előállitására, a melyek egy erős és megfelelő hajóhadhoz szükségesek, ma mindezt a hiányt pótolni lehet külföldi gyárakban és hajóépitő műhelyekben. Ha csak a szükséges pénz megszerezhető, és úgy látszik, azt mindenkor meg lehet szerezni; bármely ország, a melynek tengerpartja van, legalább is rendelkezhetik a hajóhad materiális alkatelemeivel. A mi saját országunk fölénye ennélfogva a nép tengerészeti képességében fekszik; és a mint el is várható, ezen előny lehető legnagyobb kiterjedésü fejlesztése, a személyzet gondos szervezése és rendszeres kiképzése által, korunk tengerészeti politikájának lényeges alkatrészét képezi.

Tengerészeti hajlamok uralkodnak valamennyi osztályban. Előbb-utóbb tengerre kelni ez a legfőbb vágya minden angol fiúnak. Az állam, bizonyos okos berendezkedés által előnyt húz ezen általánosan elterjedt érzelemből. Ujonczok nagyobb számmal jelentkeznek, mint a mennyire szükség van; a hajókat gyorsan el lehet látni legénységgel; a fegyelem megszokása és a teljesitendő kötelességek ismerete, idejekorán beszivárog az ifjú tengerész lelkébe; és száz és száz ifjúnak nyilik alkalma becsületes megélhe-

tési mód megszerzésére. Az előnyök, a melyeket a tengerészpálya nyújt a fiatalságnak, elég nagyok arra, hogy a szolgálatba vonzza sok olyan szülő fiait, a kik a legalsóbb néposztályoknál jelentékenyen magasabb fokon állanak. A kor határa a szolgálatba való belépésre a tizenöttől a tizenhetedfél éves életkorig és a nevelési és egészségi bizonyítványok eléggé tanusítják, hogy a fiúk legnagyobb részben tisztességes iskolákat látogattak és kényelemben nevelkedtek. A javító-intézetek és iparos iskolák növendékeinek kirekesztése a besorozásból nagy részben megóvja a fiúkat az érintkezéstől a bűnnel és romlottsággal, ámbár néha ezt a megtiltást kijátszák a gyakorlatban. Szüleik beleegyezése szükséges ahhoz, hogy besoroztassanak és kötelezzék magukat, a tizennyolczadik születési évfordulójuk után tíz évig szolgálni; másfelől gondoskodva van arról, hogy ha valamely változás történnék a családi vagyon helyzetében, a szolgálatból való elbocsáttatás nem nagyon terhes feltételek mellett kieszközölhető legyen.

A fiú pályáján az első lépés az, hogy Portsmouthban, vagy valamely más déli kikötőben állomásozó iskolahajóra kerül. Egyenruhája, a melyet a saját költségén tartozik elkészíttetni, (de ezt a kiadását részben visszatérítik), néhány nap alatt elkészül, és csakhamar úgy jelenhetik meg, mint egy kicsi, de valódi „blue jacket“ („kék zubbonyos“, így nevezik közönségesen a tengerészeket). Az oktatás, a melyeken keresztül kell mennie, átgondolt és pontos. Azon kezdi, hogy megtanulja, hogyan kell tisztelegni a felebbvalóinak, hogyan kell megerősíteni a függő ágyát, és hogyan kell összegöngyölni és berakni a ruháit a tengerész egyetlen ruhaszekrényébe — a tarisznyájába.

A napja azzal kezdődik, hogy felmossa a fedélzetet, a tanítási órái pedig közimákkal kezdődnek a káplán vezetése alatt. Megtanítják kimosni a ruháit és tisztán tartani magát a személyében és csinosnak a megjelenésében. Az idejének fele részét a rendes iskola veszi igénybe, hacsak nincs képesítve a „magasabb iskolára", a mely esetben a tanítóknak kevesebb dolguk van vele, és a másik felét tengerészi kötelességeire való oktatás. Evezni, vitorlát átkötni, bevonni, a kormányrudat kezelni stb. tanítják, mihelyt megtanulta azon új nyelvezet műkifejezéseit, a melyen ezentúl beszélnie kell. A leczkeórák időközeiben megtanul puskával és egyéb lőfegyverekkel és a rövid tengerészkarddal bánni és nyáron az úszásban kell magát gyakorolnia.

Az egész tanfolyam egy évig tart, az év végén első osztályú „hajósuhancz" lesz, és egy kis tengeri utat tesz a csatornán egy iskola-briggen, és itt ismerkedik meg először a nyilt tenger vizével. A tanár és a gyakorló-tanító ide is eljön vele; de ideje főleg és voltaképpen a hivatása gyakorlati munkájával telik el. Tizennyolcz éves korában megszünik suhancz lenni, és hivatalosan a hajós rangba lép az által, hogy most rendes tengerészfizetést húz. Az eddigi fizetése csak hat vagy hét pence volt naponta, a mit nagyrészt ruházata kiegészítésére fordított és egy kis összeg, heti zsebpénz. Az iskola-hajók kitünő asztala szükségtelenné teszi, hogy bármit is költsön élelmiszerekre. Mint tengerész magasabb fizétést húz és kaphat egy adag grogot is, ha akarja, és szivhat annyi dohányt, a mennyi tetszik. A tengerészetnél minden ember tényleg köteles gyakorlatokat végezni és oktatásban részesül az utolsó napig, míg a hajón van. De a szó szoros értelmében

vett kötelező oktatás jelentékenyen csökken a férfikorral és egyáltalában megszünik, mihelyt az illető ügyes tengerésznek minősittetett, mint A. B. (artium baccalaureus).

A jelenkori hajóhadak tengerészeti tüzérségének nagy fontossága általánosan el van ismerve, és ennek következtében létesült a tüzérhajók intézménye. E hajókon gondos oktatásban részesülnek azok, a kik tengerészeti tüzérek akarnak lenni. A belépés önkénytesen történik, az illetőket vonzza részben az, hogy a fizetésük a bizonyitványaik osztályozásának megfelelőleg emelkedik és egyebeken kivül az is ösztönzi őket, hogy rövidebb időtartamú szolgálat után lesznek nyugdijképesekké. A tanfolyam több hónapig tart, és kiterjed a nagy ágyúkkal, tengerészi karddal és kanóczpuskával való gyakorlatra, a torpedók kezelésének és a gyalogság és tábori tüzérség mozdulatainak oktatására. Tényleg a hajóhad minden tengerészét kiképezik e tárgyakban, de az oktatás behatóbb és terjedelmesebb a tengerészeti tüzérségnél. Egy kiképzett tengerész hétfőn talán vitorlákat köt és von be, kedden a czéllövészetben gyakorolja magát, szerdán az ágyu kezelését tanulja, csütörtökön vivó-leczkét vesz és pénteken arra tanítják, hogyan kell bánni egy tizennyolcz tonnás ágyúval. A tengerész-tüzérnek nem csak ismerni kell a tengerészeti tüzérség különböző ágainak gyakorlati munkáit, de képesnek kell lenni arra is, hogy másokat taníthasson. A legarravalóbb egyének egy még előhaladottabb oktatási tanfolyamon is végig mennek és tanítókká lesznek, mint hivatalosan kinevezett Instruktorok. Az A. B. — akár tüzérségi hajón tanult, akár nem — egy közönséges tiszt rangjánál magasabb fokra léphet elő. Lehet

belőle naszád-parancsnok, árboczkosár kapitánya, főhajómester vagy tűzmester segéde, és így mások parancsnokává lehet, magasabb fizetést húzhat és jogosítva van jelvényt vagy rangjelzést viselni a karján; vagy elérheti a legmagasabb fokot, a mely egy matróz előtt nyitva áll: a hajómesteri vagy tűzmesteri rangfokot.

A szorosabb értelemben vett tengerészek csak egy részét képezik a hajó legénységének. Sok más osztály is van „az árbocz előtt". Minden hajó visz magával egy jelentékeny csapat királyi tengerészt is, e csapatok tüzérekből és gyalogosokból állnak, az előbbiek az utóbbiak közül vannak kiválogatva és szakszerű kiképzést nyernek. Ezt a legénységet némileg különböző feltételek mellett fogadják fel, mint a rendes hadseregbelieket. Ezek hosszú szolgálatra szegődnek, míg a hadsereg legénysége nagyobb előnyökkel bir a fizetés a nyugdíj és az altiszti fokokra való előléptetés tekintetében. Ámbár a magasság- és mellkasméréseket illetőleg a tengerészektől többet kívánnak, mint a hadsereg újonczaitól, alkalmas emberek hiánya sohasem okozott legkisebb nehézséget sem; tényleg szükséges volt több alkalommal a rendes méretek felemelése, nehogy a megállapított számot túl kelljen lépni. A tengerészek hadosztályokra vannak beosztva a főkikötőkben. Ők látják el az őrséget és őrszemeket a hajófedélzeten és néhánynak közülök meg van engedve, hogy mint tisztiszolgák alkalmaztassanak. A bluejacketekkel együtt ők látják el az ágyúkat és minden szolgálatot — a mely nem követeli a jelenlétüket az árboczfákon vagy az evezőknél — egyenlően végeznek a matrózokkal. A kiképeztetésük, miután a szolgálatba mint felnőtt embe-

rek léptek be, rövidebb, mint hajóstársaiké és a saját állomásaikon történik és oly tökéletes és gondos, hogy daczára hosszas távollétüknek a gyakorlótértől, a katonai minőségük az egész világon senkiénél sem áll hátrább. Fegyelmük bámulatos és a hűségük csaknem közmondásossá vált. A testület helyzete nem olyan jó, mint megérdemelné, mert a hosszú időre való besoroztatásnál és a hatóságaik kivánalmainál fogva tényleg *corps d'élite*-t képeznek. Az utóbbi években azonban a matrózokat mindjobban és jobban kiképezik és begyakorolják, mintha az volna a czél, hogy képes legyen a katona kötelességeit is teljesíteni. A katonai nevelés természetesen az idejének nagy részét felemészti; és közönséges ok a panaszra a tengerésztisztek közt, hogy az embereik elvonatnak rendes kötelességeiktől azért, hogy elvégezzenek más és jelentéktelenebb dolgokat, a melyek voltaképpen a matrózok teendői. Ezeken kívül vannak fűtők és mindenféle mesteremberek a legnagyobb változatosságban. Nem is teljes a legénység, ha nincsenek közte ácsok, dugarozók, kovácsok, szerkovácsok és festők, mindnyájan a maguk külön rangfokán; míg a nagy hajókon vannak mészárosok, bádogosok, rézművesek és lámpakészítők is. Minden osztályú hajó visz magával felügyelőket, szakácsokat, betegápolókat és szolgákat.

A tisztek, a kik hivatva vannak ezt a legénységet vezényelni, fiatalabb korukban kezdik a pályájukat, mint az alantas legénység. A fiúnak nem szabad fiatalabbnak lenni tizenkét évesnél és idősebbnek tizenhárom és félnél, hogy tengerész-apród (kadet) lehessen. A kiknek sikerül megkapni az engedélyt arra, hogy pályázzanak a kadét-állásra, vizsgát kell tenniök

iskolai tárgyakból, mielőtt felvétetnének a tisztek iskolahajójára, a *Britanniára*. Ilyen vizsgákat évenkint kétszer tartanak. Az is szükséges, hogy physikai arravalóságuk tekintetében megvizsgáltassanak egy orvosi tanács által. A tanfolyam a *Britannián* két évig tart, a kadét főleg elméleti tárgyakban nyer oktatást, a melyekben teljesen jártasnak kell lennie, mielőtt a hivatása kötelességeit teljesen ismerhetné. A tanítás nagy mértékben mathematikai és csaknem kizárólag iskolaszerű és pedig azért, hogy némileg pótoltassék a fiúk elvonása ily zsenge korokban az ő társadalmi osztályukbeli más fiúk rendes tanulmányaitól. A tanfolyam befejezése után elküldetnek a hajóhad nagyobb, szabályosan tengerjáró iskolahajójára és ez valódi kezdete a fiatal tiszt tengerészeti életének. Azonban az iskoláztatása még mindig tart; a tengerészeti instruktor — egy, különösen erre a czélra kinevezett tiszt — igénybe veszi őt a nap nagyobb részében: az íróasztal tényleg a modern tengerésztiszt munkájának valódi színhelye. A vizsgák gyakoriak és a későbbi előmenetel a szolgálatban a vizsgákon elért sikerektől függ. Könnyen érthető ennélfogva, hogy a mai kor tengerész tisztjei nagyban különböznek a Marryat kora tengerésztisztjeitől. Ők ma inkább iskolanövendékek, mint tisztek, minthogy tisztán tudományos sikerek állapítják meg állásukat a legkevésbbé akademikus pályán. Azonban mégis működnek mint naszádok és terebek parancsnokai; de az előbbiek igen gyakran csak gőzöscsónakok és a pánczéloshajókon az utóbbiak ritkán használtatnak tényleg a vitorlák kibontásánál vagy bevonásánál.

Miután a tengerészhadapród négy esztendőt eltöltött a tengeren és a vizsgák egész sorozatát sikerrel

letette, igénye van az alhadnagyi rangra és ezzel elvégződik reá nézve a *status pupillaris*. Ha a következő rangot — a hadnagyságot — elnyerte, önkéntesen jelentkezhetik egy tengerész-tűzérségi vagy torpedótanfolyamra, vagy pedig bármily rangfokra (a kapitányságig), vagy beléphet a greenwichi tengerészakadémiába. De a tengerészhadapródsági idejének leteltével és a különböző „végleges" vizsgák befejeztével letelik egyszersmind az iskolai növendékség ideje is. A hadnagyságra való előléptetés gyakorlatilag, korelsőbbség szerint megy és a huszonnegyedik év körül érhető el, a hajóparancsnoki és később a kapitányi rang elnyerése az illető képességeitől függ; a (tábornoki rangú) vezértisztek különböző fokozatainak betöltésénél szorosan a korelsőbbség a döntő. Lehet valaki parancsnok harminczöt éves korában, vagy hamarább és kapitány négy vagy öt évvel később. A nagy hajókon e rangfokozatok mindegyikéből van egy-egy tiszt; míg a kis hajók, a melyeknek legénysége nem több százötven embernél, rendesen csak egy parancsnok gondjára vannak bízva. A tengerészeti tisztek nagy testületén kívül vannak a szolgálatban több más ágak is, például a káplánok, a gépészmérnökök, a kiknek a hivatása mind fontosabbá lesz, egészségügyi tisztek, a pénztárnokok stb. Mindegyik osztály legalább egy tagjával képviselve van a legtöbb hadihajó fedélzetén. Valóban Ő felsége hajói hasonlítanak kis világokhoz a személyzetben képviselt hivatások teljességénél és különféleségénél fogva.

Csak a mikor a tisztikar és a legénység együtt van a tengeren, akkor látható a benső élet folyása a hajófedélzeten, az egész hajóhadnál uralkodó szo-

kásokban és magaviseletben. A hajó minden részének korai és alapos megtisztogatása, a melylyel a nap kezdődik; minden tárgy kifényesítése és szépítése, a mi ezután következik; a gyakorlatoknak és oktatásnak szentelt délelőttök és délutánok; az ácsok, kovácsok, vitorlakészitők és más mesteremberek szorgos munkája; a gépészmérnökök esztergapadjainak zöreje, mindez ismétlődik száz és száz hajón a világ minden részében. Egy bizonyos időben egy csapat áll készen a szemlére, mielőtt engedélylyel vagy „szabadsággal“ a partra szállna. Egy-két alkalommal egy kevésbbé élénk csoport áll a parancsnok vagy az idősebb hadnagy előtt (a ki a második a parancsnokságban s a ki a belső rendre ügyel fel) és várja a büntetést apróbb kihágásokért. Vörös ruhás őrszemek járnak le és fel; a kapitány elhagyja a hajót vagy visszatér reá a gőzsipok éles fütyülése mellett; az orvosok meglátogatják betegeiket a kórházban, vagy a lábbadozók szobájában. Mondhatni, hogy a munkaórák a legénység korai, ötödfélórai vacsorája befejezte után végződnek, a mikor végre ki lehet szívni a régóta várva-várt pipát. A mint a harangok jelzik az órát, az őrség felvonul. A hajómester segédjének a sípja hordja szét az őrség mindig jelenlevő hadnagya parancsait. A folytonos sürgés-forgással teljes hajósélet előkészitőül szolgál a háborúra és az állandó és folytonos tanitás az ország hajóhadát oly „gyakorlott kardforgatókkal“ látta el, a kiknél még a porosz „művelt szuronyok“ se külömbek.

A tengerészeti szolgálat központi vezetése az Admiralitásnál van és egy tanács kezeli, a melyet az Admiralitás tanácsának, a tagjait pedig úgy nevezik, hogy: a Lord Főadmiral hivatalát ellátó Lordbiz-

tosok. Öt tagja van a tanácsnak: az Első Lord, a ki egyszersmind a kabinet tagja és négy segédbiztos. Az Első Lord gyakorolja az általános felügyeletet, ellenőrzi általában az ország tengerészeti politikáját és kinevezi a tiszteket magasabb parancsnoki állásokra. Jogkörénél fogva gyakorlatilag a társai felett áll, de a munka felosztásában ezek a fontos teendők szabály szerint ő reá hárulnak. Közvetlenül utána három Lord következik — úgymint az idősebb tengerészeti Lord, a harmadik Lord és a fiatalabb tengerészeti Lord — a kik közül az első felügyel a hajóhad fegyelmére, a második az építészeti dolgokra és a hajógyárakra, és az utolsó az élelmezésre és a szállítási ügyekre. A tanács ötödik tagja a polgári Lord, a ki a pénzügyeket kezeli. A többi dolgokat titkárok végzik és az ellenőr — a hajóhad legmagasabb hivatalnoka, a ki nem tagja a tanácsnak — az anyagkészletre és a hadi felszerelésre ügyel fel.

Fontos kötelességei teljesítésében neki kell helybenhagyni a pánczélos és nem pánczélos hajók terveit — a tornyos hajóktól, a melyek nyolczvan tonnás ágyúkat visznek és huszonnégy hüvelyk vastag pánczéllal borítvák, — az ágyúnaszádig, a mely nem sokkal nagyobb egy verseny-yachtnál. Az ő osztályától függ a döntés a felfegyverzést illetőleg, továbbá az ágyúk és az új és fontos fegyver: a torpedók nagysága és elhelyezése. Szoros és folytonos összeköttetésben áll a hajógyárakkal, ama nagy intézetekkel, a melyekben a hajókat építik vagy javítják. A műhelyek, hajógyárak képviselik bizonyos tekintetben az ő nagy osztálya külső ágait, a melyeknek fiókjaik vannak ezer meg ezer mértföldnyi távolban is gyarmati birtokainkon. Hasonlóképp az élelmezési

raktárak, a melyek élelmi szerekkel és más szükségletekkel látják el a hajóhadat, az egész világon szét vannak osztva. Az Admiralitás, mint a tengerészet feje, különös alkotmányi függetlenséget élvez; kinevezhet tiszteket az uralkodó aláírása nélkül, az ő lázadási törvénye (Mutiny Act) — a Tengerészeti Fegyelmi Törvény — nem igényel megújítást. Egy másik különlegesség az előirányzat megszavazásának módja. A hadseregnél a legénység *száma* és a fizetésére és eltartására szükséges összegek képezik a szavazás tárgyát. A hajóhadnál csupán a *fizetéseket* szavazzák meg bizonyos számú legénység és növendék számára. Az Admiralitás, noha már sok előjoga eltöröltetett vagy megváltoztatott, tényleg mégis páratlan helyzetet foglal el az állam ministeriumai közt.

A brit hadsereg ma egy régi divatú londoni házhoz hasonlít, a melyet új homlokzattal és új diszítésekkel láttak el, hogy a modern haladás sürgős szükségeinek eleget tegyenek. Míg a kapun be nem ment az ember, meg sem ismerné a saját lakását, kivülről az épitész csodákat mivelt az által, hogy pazarolta az üveget, a kőpárkányzatokat és a vörös téglát, de belül kevésbbé sikerült a törekvése. Minden igyekezete a lakás belsejének átalakitására és megújitására a legjobb esetben is fél csalódás volt. Lebontott közfalakat, megváltoztatta a színvonalt, hozzátoldott itt és újra épitett amott, a nehézségek sokkal nagyobbak voltak, hogysem legyőzhette volna és a helyiség régi jellege mindenütt elnyomhatatlanul érvényesül. Nagy épitészeti változások lehetetlenek voltak; összeütköző érdekek és szerzett jogok, a szabad hozzáférés kérdései, a közös falak és a világosság behatolásának akadályozása megkötötték a kezeit. Meg volt

neki tiltva, hogy kitágítsa az épület mesgyéit, a melyet továbbra is a régi négy fal közt kellett megtartani. Ennélfogva még mindig megvannak az alacsony mennyezetek, a szűk folyosók, melyek zsákutczába vezetnek, furcsa zugok, a hova a napsugár nem tud behatolni és a hol minden új seprő daczára még mindig összegyűl a por. De valóban nem tehetett egyebet és jobbat; legalább addig, míg valamely általános tűzvész, vagy földrengés, vagy rendkívüli rázkódás nem történik, a mely romlást és pusztulást okoz körösköriil és helyet csinál más épület számára, a mely új lesz a pinczétől a háztetőig és elejétől végig teljesen eltérő elvek alapján fog felépülni.

Éppen így áll a dolog a hadseregünkkel is. A teljes átalakításának és reformálásának szükségét már rég elismerték minden oldalról, és államférfiak, katonák, hivatalnokok, mindenféle szakértők terjesztettek már elő javaslatokat. A War Office (hadügyi ministerium) bevált biztos útnak a peeri méltósághoz olyan kabinetministerek számára, a kik felismerték a munka fontosságát, lelkesen nekivetették magukat ezen ügy előmozdításának. Számos szakember, részint kívül állók, részint a War Office és a törzskar előkelő állású tagjai támogatják őket az átvizsgálás és helyesbítés munkájában; de mindezen törekvések daczára csak a felszínen, csakis külső kinézésében változott meg a hadsereg és nem benső szerkezetében és fő körvonalaiban.

Vannak tényleg bizonyos, látszólag meg nem változtatható különösségek, a melyek folyvást érvényesülnek a beható reformok ellen. Minduntalan bonyodalmak merülnek fel; súlyos alkotmányi és politikai kérdések szorosan összefüggnek az egész tárgygyal. A felelős-

ségek, a melyek együtt járnak a világon valaha ismert legkiterjedettebb és legváltozatosabb birodalom kormányzatával, ezerszeresen súlyosbítják a hadsereg igazgatásának és szervezésének nehézségeit. A szokásos jelszó, hogy a szabadság veszélyben forog, minden oldalról visszhangzik, mihelyt az általános hadkötelezettség lehető szüksége kerül szóba. A míg a parlamenti kormányzás az marad, a mi most, a pártküzdelem igényei mindig háttérbe fogják szorítani a hatályos hadierő és a háborúra való teljes készenlét szembeszökő előnyeit. A kormányzás ugyanezen vezérelvének elkerülhetlen következménye az, hogy a hadsereg legfőbb fejének polgári állásúnak kell lennie. Sőt ha nem is léteznék legyőzhetlen nemzeti ellenszenv a „sorozásnak“ még a neve ellen is, a katonáink által gyakran gyilkos éghajlatok alatt a hazától nagy távolságra száműzötten teljesítendő kötelességek természete gyakorlatilag lehetetlenné tenné nálunk az általános hadkötelezettséget. Ennélfogva az európai nagyhatalmak közt mi egyedül vagyunk kénytelenek ezután is toborzás útján kiegészíteni a hadseregünket és elfogadni a velejáró pénzügyi terhet; ez azonban oly adó, a mely a kiadott pénzzel véget ér és nem ássa alá komolyan a nemzeti jólétet és haladást, mint Németországban és másutt. Továbbá az önkéntes szolgálat megváltoztathatlan elve állapítja meg a közlegénység minőségét és állását. A közlegényeket nálunk csak egy forrásból lehet toborzani, nem úgy, mint azon országokban, a hol minden osztály egyaránt megadja a hozzájárulási arányt. Ez a forrás nálunk szükségképpen a tapasztalatlan és kontár-munka piacza, egyedül itt versenyez a kormány más munkaadók ellenében az izom és munka-

erőért, a melyre szüksége van. Végül az a különös varázs, a melyet a katonai pálya látszik gyakorolni az aristokratia és a vagyonos felsőbb- és középosztályok fiaira, a tiszti állások jelöltjeinek kimeríthetlen forrását nyitja meg. Ez a készlet inkább növekszik, mint apad és pedig daczára ama változásoknak, a melyekről azt hihették, hogy lényegesen meg fogja csökkenteni a katonai pálya vonzó erejét. Daczára a tiszti rangvásárlás eltörlésének, daczára ama nehézségeknek, a melyeket az egyéni kényelem miatt való áthelyezések elé gördítettek, és ama kilátásnak, hogy az előléptetésnél szünet áll be, a melyet csak túlzott munka és erőfeszítés árán lehet elhárítani; a tisztek, mint testület, még mindig a művelt úri osztályból kerülnek ki, és úgy lesz ezután is.

De ámbár a katonai szolgálat általános körvonalai és főfeltételei nagyban ugyanazok maradtak, a melyek sok száz évvel ezelőtt voltak, még sem lehet tagadni, hogy újabban nagy változások és javítások történtek a részletekben. Ezek közül a legjelentékenyebbek: 1. a kormányzó-testületek megszilárdulása, a mi azáltal történt, hogy a lovas testőrség törzskarát a hadügyi ministerium hatósága alá helyezték; 2. a rangvásárlás eltörlése a tisztikarban és, — bár nem szükségképpen, — ezzel párhuzamos növekedése a szakszerű ismereteknek és képességeknek; 3. a legénység részére a rövid szolgálati idő elvének megvalósítása, és 4. mind a három fegyvernemnél a kiképzés, szervezés, felszerelés és fegyverzet általános újjáalakítása.

A krimi hadjárat előtt gyakorlatilag egyetlen nagy hivatal teendői közé se tartozott az egész hadsereg igazgatása. Egy csomó apró, egymástól független jog-

kört gyakorolt többféle hivatal, a melyek az egyes esetek esélye szerint összhangzóan, vagy nem összhangzóan működtek, de tökéletlenül ismerték a saját maguk feladataikat és annak fontosságát, hogy magát a hadsereget a gyakorlottság és készültség magas fokán fentartsák. Az eredmények, melyek az egységes rendszer ezen hiányából származtak, világosan kitűnnek abban a borzasztó zavarban, a mely hirtelen bekövetkezett az orosz háború alatt és a reformra való törekvés legelső sorban az administratió átalakítására irányult. Egy új és különösen hadügyi czélokra szolgáló ministerium szervezését számos változás követte a nevekben és az ügykörben, de mindegyiknek az volt a czélja, hogy egy fő alatt csoportosítsa az egész hatáskört. Az épület nem volt betetőzve, mig a főparancsnok nem mozdíttatott el erőszakkal a Whitehallból. A Cambridgei herczeg mindig készségesen elismerte a hadügyminister hatalmát és felsőbbségét, mint ama hivatalnokét, a ki valóban felelős az uralkodónak és a parliamentnek. De ezt az alárendeltséget némi részben tovább is félreértették mindaddig, mig a főparancsnokság és a ministerium két különböző födél alatt, és legalább látszólag egymástól független volt. Most már az összeolvadás tényleges és teljes. A hadügyminiszter áll legközelebb az uralkodóhoz, és megbizás folytán övé a legfőbb hatáskör és parancsnokság. Három főtiszt tartozik a törzskarához. Ezek közül kettő parliamenti hivatalnok, a kik a parliamentben ülnek és átruházott hatáskörben együttesen vezetik a raktári készletek és a pénzügyek osztályát; a harmadik főparancsnok tábornagy, a ki a tisztán katonai dolgokat intézi. A rendszabályok, a melyek az egyesítést létre hozták, eleinte egyáltalán

nem találtak tetszésre az összes érdekelteknél. De a szükség elvitathatlan volt, és néhány év multával a rendszert elfogadták a legkészségesebb megnyugvással. Tény az, hogy a katonai elem behozatala a hadügyi ministeriumba növelte a főparancsnok tekintélyét és befolyását. A bureaukratia egy bizonyos mértékben vereséget szenvedett: a katonák, ámbár névleg alárendeltebbek, tényleg hatalmasabbak most, mint azelőtt voltak és a hangjokat hamarább meghallják most, mint mikor az ügyeiket távolról írásbeli jegyzékváltásban tárgyalták, vagy pedig formaszerű és ritka látogatások alkalmával.

A szabatos czélt, a mely az akkori kormány szemei előtt lebegett, mikor a hadseregben a tiszti rangok adásvevésének régi gyakorlatát eltöröltetni indítványozta, talán sohasem fogjuk pontosan ismerni. Az alkalom bizonyos általános izgatottság volt, és semmi egyéb se lett volna képes kielégíteni a közfelfogást, mint valami nagy katonai újjászervezés vagy reform, vagy legalább annak a látszata. A rangvásárlás elméletileg teljesen védhetetlen lévén, semmi sem volt könnyebb, mint azt okozni az egész rendszer hibáiért és bajaiért. Azt mondták, hogy az gátolja és rontja meg mindazon intézkedéseket, a melyek a szolgálat egyenletességének és hatályosságának fokozásai érdekében szükségesek volnának, hogy a tisztek szerzett jogai állandó akadályt képeznek. Ha valaki megvásárolta az előléptetését, csaknem lehetetlen elmozditani az ezredparancsnokságtól, habár képtelen is a hivatala betöltésére. Az érdem ismételve mellőztetett, mert az előléptetés nem az arravalóságtól, hanem az illető tárczájának tartalmától függ. Ezek az okok és ezekhez hasonlók kellőleg igazolták a támadásokat

oly intézmények ellen, a mely ámbár a koránál fogva tiszteletreméltó lehetett, de semmiesetre se volt ajánlatos. De még se volt könnyű legyőzni azt az ellenzést, a melylyel a javaslat találkozott. Számos gyakorlati értékű ember elismerte ugyan a rangvásárlás hátrányait, még is mellette nyilatkozott a takarékosság és kényelem szempontjából. Oly rendszer volt ez, a melynek segélyével a korona szolgáinak nagyszámú csoportja gondoskodott a saját nyugdíjáról, a nélkül, hogy az a közkincstárnak csak egy fillérébe is került volna. Biztosította az előléptetések észszerűen gyors menetét; és hogyha elméletileg sérelmes is volt némely érdemes tisztre nézve, a kinek nem volt módja magasabb rangot vásárolni, a dolog mégis kiegyenlítette magát időjártával, és tényleg az ilyenek gyakran nagyobb hasznot húztak a rendszerből, mint azon társaik, a kik fizetésképesek voltak. Mert az a tiszt, a ki nem pénzért vásárolta a rangját, hanem folytonosan mégis előbbre ment rangelsőség vagy egyéb módok következtében, a nyugalomba vonulásakor éppen oly nyugdíjösszegre tartott igényt, mint a ki a rangját pénzen vásárolta, míg másfelől az érkezők és távozók folytonos áramlata folyvást vitte őt előre a fa teteje felé.

Mindazonáltal, ámbár a küzdelem hosszú és kemény volt, a rangvásárlást mégis véglegesen elsöpörték 1871-ben. Azóta volt elég alkalom meggyőződni a változás bölcs voltáról, noha időelőtti volna még véleményt nyilvánítani véglegesen a felett, vajjon sikeres volt-e, vagy az ellenkező. Némely következés azonban, a mely egyenesen e rendszerváltozásnak tulajdonítható, világosan láthatóvá lett. Ezek közt a fő azon kellemetlen következmény, hogy az a nyolcz

millió, a melyet megszavaztak arra a czélra, hogy „visszavásárolják a hadseregünket“ csupán egy részét képezte az összes felmerült kiadásoknak; az előléptetés csaknem tüstént megakadt és attól lehetett félni, hogy egyáltalában megszűnik, hacsak valamely mesterséges módot nem találnak ki annak a gyorsítására és életben tartására. Ez maga után vonta a hadseregből való kilépés mesterséges rendszerét praemiumokkal és nyugdíjakkal, a mely súlyosan nehezedik a közkincstárra; míg az illető elbocsátó rendelet intézkedései sok esetben egyenesen terhesek a tisztekre nézve. A létező állapot alapja az, hogy mindenki, a ki egy bizonyos életkorban nem lépett előbbre egy bizonyos rangfokozatnál, köteles visszavonulni. Más szavakkal: az a kapitány, a ki negyven éves korában még mindig kapitány és az az őrnagy, a ki negyvenhét éves korában még mindig őrnagy és így tovább a különböző rangfokozatokon végig, kénytelen nyugdíjba menni és állandóan visszavonulni a tényleges szolgálatból, noha valószinűleg a balszerencséje és nem saját hibája volt az oka, hogy nem léptették elő. Ez a szabály lehetett logikai szükségesség. Nem lehet kétkedni, hogy erős okok léteztek, a melyek miatt ettől a stagnálástól meg kellett szabadulni az által, hogy a rendszabályt nemcsak a legmagasabb rangfokozatoknál alkalmazták, de a rendszer közvetlen eredményei nagy sérelmeket okoztak igen sok tisztnek, az állam pedig súlyos terhet vállalt, hogy nyugdíjat adhasson oly embereknek, kik még teljes erőben vannak és óhajtanának dolgozni. A kényszerű nyugdíjaztatások ezen rendszerének bajai hamar világosan láthatók lettek és a rendszer jelentékeny módosítását vonták maguk után. Az utóbbi években

erősen igyekeztek a kényszerített visszavonulást leszállítani a minimumra. Az előléptetés gyorsabb menetét elősegítették az által, hogy a tényleges szolgálatban levő tábornokok számát leszállították. Egyidejűleg az őrnagyok számát az ezredeknél kettőről négyre szaporították, úgy hogy most kevesebb megállapodás van és lesz az alsóbb rangfokozatokon.

Hogy mennyire lehet a rangvásárlás eltörlésének tulajdonítani azt a határozott javulást, a mely a tisztikar szakszerű képzettségénél mutatkozik: — ez ismét oly kérdés, a melyet nem lehet pontosan eldönteni. Annak a tudata, hogy az előléptetés többé meg nem vásárolható, de érdem által megszerezhető, kétségkívül buzdítólag hatott az iparkodás fokozására; ámbár még ma is épp oly kevéssé bizonyos, hogy a puszta érdem biztosítja az előléptetést, mint az, hogy a nem arravalóság elzárja az utat a magas parancsnokságokhoz. De más okok is működtek közre. A mai nemzedék a katonai tudománynak sokkal általánosabbá vált fejlődését látta, mint bármelyik elődje; és ugyanazok a befolyások, a melyek a német győzelmeket és a franczia vereségeket okozták, érezhetőkké váltak Angliában is. A fokozatos haladás feltétlen szüksége ellenállhatlan erővel vert gyökeret az angol tisztek jelentékeny részénél; a mely aztán részint a maga tekintélyével, részint az oktatás és példa hatékonyabb meggyőző erejével segített új hangulatot bevinni az egész szolgálatba és a dolgoknak egy új rendjét megállapítani. A mostani rendszer alatt nem tilos többé a katonai tárgyakról beszélni katonák közt, mint azelőtt. A katonai irodalomnak széles katonai olvasóköre van. Katonai játékokat játszik a gavalléros testőr vagy az egykor a leggyakoribb

esetekben írástudatlan dragonyos. Iskolák, tanfolyamok, felolvasások Londonban és a fő helyőrségekben és táborokban, minden rangfokozatú katonának az önképzésre bő alkalmat nyujtanak, a melyet sokan örömmel fel is használnak. Ezen észrevehető és igen általános változás a tisztek becsvágyában és képességeiben egyike a legreményteljesebb jeleknek a katonai intézményeink jövőjére nézve. Ámbár a világon senkinél sem állanak hátrább bátorság és hűség tekintetében a veszély idején, azelőtt mégis azt lehetett náluk kifogásolni, hogy a tudományos ismereteik nagyon korlátoltak voltak; hogy a mindennapi rendes teendőik hanyag elvégzésén kívül, a melyeket pedig épp oly gyorsan elfeledtek, mint a hogy az egyenruhát fölcserélik a polgári öltözettel, nem volt igényük a katonai névre a szó modern értelmében. De a tisztek, mint testület, most gyorsan tárgytalanná tesznek minden ilyen szemrehányást. A fiatal hadapród mindjárt attól a pillanattól fogva, mikor Sandhurstből kilép és úgyszólván anyakönyveztetik a hadteste alma matérebe, fokozatos kiképzés rendszere alá kerül, a mely bizonyára tökéletesíti őt abban a munkában, a melyet teljesíteni hivatva van vagy lesz. Még mindig ösztönzik, mint a régi időkben, hogy keresse a testedző játékokat és a sportot; gyakorolja magát a czéllövészetben, vadászszon, halászszon és általában mutassa ki a képességét ama férfias gyakorlatokban, a melyek a régi időkben az angol tiszteknek különös előnyt biztosítottak a harctéren. Azon egyének modora és szelleme, a kik közt él és a kik hamar élethossziglani barátai lesznek, folyvást emlékezteti őt arra, hogy kifogástalan udvariasság, lovagias modor és kellemes magatartás, őszinte férfiasság és egyenes

és tisztességes viselkedés mindenkivel szemben „a tiszt és a gentleman" főjellemvonása. Ezt a párosított kifejezést úgy látszik nem fenyegeti változás közvetlen veszélye. Annak idején azt hitték, hogy az új reformok hatása az lesz, hogy érezhetően csökkenteni fogja az angol tisztek társadalmi állását általában. De ámbár „a Cardwell úr[1] fiatal emberei" kifejezést rövid ideig gyakran a megvetés kifejezésére használták, ennek sohase volt valódi értelme vagy alapja. Most, a már említett okok folytán, az áramlat sokkal inkább, mint valaha, az, hogy ezredeinket oly tisztekkel lássák el, a kik kizárólag a vagyonosabb osztályokból kerülnek elő. A hadseregeket ezután is úgy, mint régen, kizárólag Anglia gentlemanjei fogják vezényelni. De ezek olyan gentlemanek lesznek, a kik a szakismeretüknél, valamint a személyes tulajdonságaiknál fogva meg fogják nyerni a legénység tiszteletét és becsülését.

A tisztekkel szemben életbeléptetett rendszabályoknál nem kevésbbé drasztikusak voltak azok, a melyek ugyanakkor a legénység szolgálati feltételeit módosították. Az 1871-iki toborzási törvény az összes katonai erőnk megszilárdítása érdekében jól megfontolt rendszabály volt. Azon elv, hogy a szolgálati idő a zászló alatt csak rövid ideig tartson és hosszabb szolgálat kövesse a tartalékban, lehetőleg nem messze a katona lakhelyétől, még nem régóta lépett hatályba, de már is jelentékenyen módosította a hadseregnek, mint egésznek külalakját és belső értékét. 1870 előtt

[1] Cardwell Edvard Viscount (sz. 1813., mh. 1886.) hadügyi államtitkár volt 1868-tól 1874-ig és mint ilyen vitte keresztül a katonai tiszti rangvásárlás eltörlését.

ismételt változások történtek a szolgálat idejére és feltételeire nézve. A legénységet élettartamra, huszonegy évre, tizenkettőre és utoljára tíz évre toborzották. De mindezen rendszerek csak arra voltak irányozva, hogy megtöltsék a kereteket. Az ujoncz mindig a főhadiszállásokon szolgált; nem tőle függött, sőt még nyitva sem állt előtte az átmenet a tartalékba, ha neha oly feltételek alatt, a melyek nem voltak eléggé vonzók őt rábirni, hogy még hosszabb időre lekösse magát. Az 1871-iki toborzási törvény, a mely most érvényben van, új és észszerű kisérlet volt ezen állapot megváltoztatására. E törvény értelmében az ujoncz beállhat akár hosszú, akár rövid szolgálatra. Ha az előbbit választja, köteles tizenkét évig szolgálni a zászló alatt és joga van az első korszak végén újra szegődni további kilencz évre. A rövid tartamú szolgálat hat évig tart a zászló alatt és hat évig a tartalékban. De három év után bármikor tartalékba küldhetik, ez esetben csekély napi zsoldot kap, a mely mintegy kötbérül szolgál arra, hogy visszatérjen és befejezze az egész szegődési időt, ha a szolgálatára bármi oknál fogva szükség volna. Jelenleg azonban gyakorlatilag minden szegődés rövid szolgálatra szól, a mely hét évre állapittatott meg a zászló alatt, és öt évre a tartalékban. Ha a katona külföldön van, mikor a tényleges szolgálati ideje a zászló alatt lejár, még egy évig kell a zászló alatt marsolnia és ezt az évet levonják a tartaléki kötelezettségéből; vagyis nyolcz évig szolgál a tényleges állományban, és négyig a tartalékban. De csupán az udvari lovasságnál, a királyi katonai akadémia zenekaránál és a hadszertelep munkavezetőinek testületénél van jelenleg megengedve a beszegődés hosszú,

vagyis tizenkét évi tényleges szolgálatra. Kétséget nem szenved, hogy e változás szerzőinek szándoka kitünő volt, és az igazság követeli elismernünk, hogy a mi a tartalékosok kiképzését illeti abban az irányban, hogy gyorsan és jelentékeny számban lehessen őket használni, törekvéseik a siker bizonyos fokát elérték. A könnyűség és gyorsaság, a melylyel — daczára a közigazgatási gépezetben levő hiányoknak és surlódásoknak — a tartalékcsapatok mozgósítása véghezment, mikor öt évvel ezelőtt (1885-ben) a háború fenyegetett Oroszországgal, eléggé igazolta a rendszer bölcsességét ebben a különös tekintetben. De vannak más oldalról kényelmetlen aggályok az iránt, hogy a rövid szolgálat elve nagy mértékben előmozdította a hadsereg physikai jellegének módosulását és bizonyos mértékben a katonai hatályosságának csökkenését. Attól lehet félni, hogy a tartalékot a tényleges állomány csapatai rovására tartják, a melyek úgyszólván a tartalék egyszerű tápláló csatornáivá lesznek. A tényleg szolgáló hadsereg mindig csöppfolyós állapotban van; sohasem jegeczesedik és szilárdul meg. A napbarnított arczú és szakállas veteránok, a bő tapasztalattal bíró öreg katonák, az önmagukban bízó felnőtt férfiak, a kik megszerezték Nagy-Brittania részére a hervadhatlan hírnevet, teljesen hiányoznak manapság az ezredeinkben. Nagyon valószínű, hogy azon ifjakat és növendékeket, a kik a helyökre jöttek, ugyanazon szellem lelkesíti, de nem lehetnek velük egyenlőek erő és physikum tekintetében és nem is lehet tőlük rossz néven venni, ha kemény megpróbáltatás esetében a szivósságuk és kitartásuk hiányosnak bizonyul. Hat év előtt, a mikor hadi műveleteink a zulu-földön a hazai erőink hirtelen

igénybevételét szükségessé tették, kitűnt, hogy nem kevesebb, mint harmincz sorezredben átlag csak százhuszonnyolcz olyan legény volt, a ki két évi szolgálatot befejezett. Volt olyan ezred, a melyben csak negyvennyolcz ilyen közlegény szolgált, egy másikban pedig nyolczvanegy. Az utóbbi tapasztalatok Afghanistanban és Transvaalban további, ha nem is erősebb bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy a rövid szolgálat némi módosítása szükséges a miatt, hogy minden hadtest számára biztosítson legalább megfelelő számú korosabb és alaposan kiképzett embert. Valóban kérdezni lehet, vajon a rövid szolgálati rendszer — különösen most, mikor még egy további évet követelnek a tényleges szolgálatban — az egyedüli okozója-e a csapataink általános éretlenségének. Ámbár az életkort, a melyben az újonczok a hadseregbe beléphetnek, névleg fölemelték tizennyolczról tizenkilenczre, mégis közönségesen azt tapasztaljuk, hogy sok újoncz jelentékenyen fiatalabb. Mikor az életkor határa tizennyolcz volt, tudvalevő, hogy számos tizenhét, sőt éppen tizenhat éves ifjút is bevettek, és a multról ítélve, meglehetős biztonsággal feltehető, hogy egy, sőt éppen két évnek hiányát jelenleg sem tekintik igen gyakran áthághatatlan akadálynak a toborzásnál. Ennélfogva, minthogy a legnagyobb kitartási képesség ideje huszonhárom és harmincz év közt van, megtörténik, hogy több ok közbejátszása folytán, a katonáink nagy része alig lép ebbe a korba, mig a zászló alatt szolgál. Igaz, hogy a mult évi (1889) és a megelőző évi egyiptomi hadjáratok tanubizonyságot tettek csapataink mind testi, mind erkölcsi tulajdonságainak biztató megjavulásáról és hogy jelentékeny haladást látszottak bizonyitani úgy a kor mint

a fokozott fegyelem tekintetében. De az egyiptomi hadjáratokban szolgált katonák többé vagy kevésbbé válogatott emberek voltak és ezenfelül alkalmuk volt megszerezni azon előnyök egy részét, a melyeket a hadseregbeli szolgálat általános, ámbár csekély kiterjesztése és az az ösztönzés akart biztosítani, a mely huszonegy évi tényleges szolgálat után a nyugdíj kilátásával vonzza a jobb altiszteket az újabb beszegődésre. Azonban bármily jótékonyak is e reformok hatásai, a melyekért Childerst illeti meg a köszönet és bármily jótékonyak lesznek valószínűleg a jövőben is, mégis jobb volna, ha módját ejtenék, hogy a legénység bizonyos része, mondjuk tiz százaléka, régi katonákból álljon.

De hogy ha a mi vitéz védelmezőink igen nagy része ma még csupán embryoja a harczosoknak, a hadügyi kormány semmi fáradságot sem kimél a kiképeztetésük lehető tökéletesítése, felszerelésük javitása és általában a kényelmük és jólétük biztosítása érdekében. Ezt teljesen bebizonyítja az újoncz élete azon pillanattól fogva, a mikor a hadseregbe lép, addig, a mikor felmentetik a gyakorlatok alól. Az újoncz, akár valamely fővárosi utczán szegődteti a toborzó őrmester, akár valamelyik falusi kerületből vagy nagyforgalmú gyárvárosból kerül ki, akár végre a saját szabad akaratából maga jön a kaszárnyába alkalmazást keresni, miután egyéb pályán hiába próbált szerencsét, itt a legelső percztől fogva gondos védelemben és ápolásban részesül. Nehány óra mulva fel kell esküdnie és bizonyítania kell egy e czélra kirendelt hivatalnok előtt, hogy nem csábitották el a belépésre tudtán kivül és akarata ellen. A függetlensége még nagyobb biztosítása végett a hadtest főhadiszállására egyedül megy és nem kiséret alatt,

mint a régi időkben. Miután megérkezett a rendeltetése helyére, orvosilag újból megvizsgálják, megfürösztik, felöltöztetik a hétköznapi ruhába és átadják a „szakasz“ őrmesterének, hogy helyezze el a kaszárnyában, ossza be az asztaltársai közé és még ugyanaznap besorozzák egy csapat ujoncz közé, a kik épp úgy mint ő, ezentúl fognak beavattatni a jövőbeli foglalkozásuk titkaiba. A gyalogos újoncz a „libalépéstől“ a nyujtott lépéseken keresztül eljut a csendes járáshoz és innét a gyors és megkettőztetett gyorsaságú járáshoz, a fegyver használatához, továbbá a század- és zászlóalj-gyakorlatok bonyolultabb mozgásaihoz, a melyet legvégül gondos oktatás követ a „szétszórt csatarendben“ való harczolásra vagy független csatározásra. Az oktatás természetesen bonyolódottabb és hosszasabb a lovas újoncznál, a tűzérnél és a műszaki csapatoknál. A lovagló-iskola a fődolog a lovas újonczra nézve és nem csekély kényelmetlenség forrása a városi suhanczra nézve, a ki azelőtt sohasem ült nyeregben. A lovassági gyakorlatokat továbbá azért is nehéz megtanulni, mert az újoncznak el kell sajátítani nemcsak a puskával, hanem a karddal, karabélylyal, pisztolylyal és lándzsával való bánást is. A tűzér kiképzése tényleg soha sincs befejezve; a lovas tűzérnek meg kell tanulni lovagolni épp úgy, mint az ágyúit kezelni és a vártűzért végnélkül oktatják a modern szerkezetű sokféle szerszámok és gépek kezelésére. Az utász vagy gépész némely kézmű vagy iparág elsajátitásán kezdi, a mi nélkülözhetlen feltétele annak, hogy ehhez a fegyvernemhez osztassék be; de aztán végnélküli oktatásban részesül mindazon különböző ismeretekből, a melyekkel a modern tudományos katonának birnia kell.

De a fiatal katona nevelése nem teljesen műszaki és gépies; mialatt így folytonosan ismételni kell ama gyakorlatokat, a melyeket lassankint, időjártával már csaknem gépiesen végez, észrevétlenül a fegyelem befolyása alá kerül és csaknem öntudatlanul sajátítja el a rendeletek iránt való feltétlen engedelmesség és az akarat teljes alárendelésének fogalmait, a melyek, ha tökéletesen megértetnek, a hadseregből — mint — Locke mondja „egy csoport fegyveres embert csinálnak, a kik kötelesek egy embernek engedelmeskedni". Az újoncz értékét, mint katonáét, a szerint kell megítélni, a mint a kérlelhetlen szabálynak jóakarattal, duzzogva, vagy egyáltalán nem veti magát alá. Ha megbikacsolja magát egy fiatal őrmester vagy tejesszájú káplár kicsinyes kényuralma miatt, a ki előtte való nap még épp oly újoncz volt, mint ő maga, akkor esetleg oly helytelen úton indult meg, a mely apró mulasztásokon kezdődik — mint rövid eltávozás engedély nélkül, engedetlenség a felebbvalók iránt, — végre egy szép napon kihivó viselkedésre, vagy éppen megszökésre vezethet. Az előbb említett mulasztások büntetéseket vonnak maguk után, mint zsoldelvonást, a szabad idő megvonását, a gyakorlatok ismétlését, esetleg rövid elzáratást. Ha az engedetlensége tényleges erőszakossággá fajul, akkor a hadi törvényszék ítél felette és hosszú időre börtönbe is kerülhet, a mi bizonyára meg is fog történni, ha megszökése, mint igen gyakran, de szerencsétlenségre nem mindig történik, felfedeztetéssel és elfogatással végződik. Másfelől a jó magaviseletű katona, ama többé vagy kevésbé állandó unalom egyedüli kivételével, mely a szűkkörű és czéltalan életmód következménye, napjait aránylag jólétben és gondtalanság-

ban töltheti el. Fel van mentve az önfentartás minden felelősségétől, élelme, lakása, ruhája van, a legpontosabban gondoskodnak a szükségleteiről és igényeiről. Tisztek vizsgálják meg a táplálékát és a lakását a kaszárnyában; orvosok rendelnek neki gyógyszereket, ha az ujja fáj; vannak „jogai", a mint ő nevezi és ha bárhogy megsértve érzi magát, panaszt emelhet a legfőbb hatóság előtt is. Naponta két penny összeget tesznek félre a javára az elhalasztott fizetés címe alatt, úgy hogy mikor megkapja az elbocsáttatását, ne legyen pénz nélkül, a melylyel újra megkezdhesse a régi foglalkozását, vagy a melyből megélhessen, míg valamely alkalmazást talál a polgári életben. Eltekintve a meglehetősen távoleső valószinűségtől, hogy ismét behivják, hogy a hazáért koczkáztassa az életét, a nőtlen katona a hozzá hasonló társak közt és éppen csak annyi foglalkozással, a mennyi az egészsége fentartásához szükséges, egészben véve talán nagyobb úr, mint bármely más tagja a dolgozó közönségnek.

A mi rendes hadseregünk túlnyomó részének legénységében semmi nagyobb hibát sem lehet találni a durvaságon és nyerseségen kívül. Gyalogságunk bámulatos hátultöltővel van felfegyverkezve, a melylyel megtanul ügyesen és hatályosan bánni. A lovasság lóanyaga jó, felszerelése szintén, ámbár itt még mindig van helye a javításnak fegyverzet és ruházat, a szervezet és taktika tekintetében, az embernél épp úgy mint a lónál. A mi a tűzérséget és műszaki csapatokat illeti, azok előnyösen hasonlíthatók össze bármelyikkel Európában. Tisztjeink műveltségére és jó tulajdonságaira már utaltunk; a hadi kormány és a felsőbb rangúak igyekezete, a mely a kitünőség

színvonalának emelésére irányul, szerfelett reményteljes jele a jövő időknek. De még egy komoly hiány maradt fenn és valószínűleg orvosolatlanul fenn is fog maradni mindaddig, mig valamily csaknem helyrehozhatlan szerencsétlenség nem ér bennünket. Ez a mi rendes haderőnk elégtelensége azon szolgálatokra, a melyeket hivatva vannak teljesíteni. Az India és a Korona-gyarmatok által igényelt szolgálatok és a távol vidékeken viselt apró háborúk következtében a rendes hadseregünk mindig darabokra van törve és szét van szórva az egész földtekén. Az Egyesült Királyságban, helyőrség és külső támadások ellen védelem gyanánt felhasználható, de egyáltalában elégtelen azon óriási hadseregekkel szemben, a melyekkel szomszédaink rendelkeznek. Nagyon kétséges továbbá az is, vajjon bölcs-e a szervezet mostani rendszere. Mintegy tizenkét évvel ezelőtt a hadügyi miniszter a katonai erőnket meg akarta szilárditani és e czélból elrendelte a rendes katonaság sokkal belterjesebb összeolvasztását a segédcsapatokkal. Ezen elv megvalósítása czéljából az ezredek „lokalizálása" fogadtatott el. Minden ezred már régóta viselt bizonyos megyei vagy helyi elnevezést és a szándék az volt, hogy mindegyiket szorosabban fűzzék ahhoz a megyéhez vagy helyhez, a melynek a nevét viselte. Azt remélték, hogy ez elő fogja mozditani a toborzást az egyes hadtestek részére a saját vidékükön és ezenfelül, hogy a kerületi polgárőrség és önkéntesek szorosabban csatlakoznak majd a rendes katonasághoz. De csupán az ezred újonczdepotja volt igy lokalizálva és a főhadiszállás a zenekarával és zászlójával és mindazzal a pompával és mellékes dolgokkal, a melyek a külső fényt megadják, sohase volt látható

az illető helyen. Ezért az a kisérlet, hogy a vidéki lelkesülés feltüzeltessék, többé-kevésbé meghiusult és lassankint csaknem bizonyossággá lesz, hogy maga a lokalizálás is csak anachronismus. Az emberek már régen megszűntek magukat helyi érzelmek által vezettetni, vagy erős helyi kötelékek uralmát eltűrni. Újonczokat most már főleg csak az élet és tevékenység nagy központjain és nem a távolfekvő vidékeken lehet toborzani. Mindazonáltal a katonai hatóságok ezt nem szivesen ismerik el. Az ezredek lokalizálásának eredménytelen voltát annak tulajdonítják, hogy a rendszert nem vitték teljesen keresztül. Most minden sorezred elvesztette egyéni jellegét és egy másik ezreddel, valamint két militia zászlóaljjal együtt egy új divatú testületbe kebleztetett be helyi vagy „territorialis" név alatt. Ez a változás egyáltalán nem volt népszerű és sok előkelő rangú és nagy tapasztalású tiszt a legerősebb kifejezésekkel tiltakozott ellene, mint oly rendszabály ellen, a mely arra vezet, hogy tönkre tegye azt a különös érzelmet, a mely oly becses és oly élénk kifejezésre jut az angol hadseregben, t. i. a testületi szellemet (esprit de corps). De a lelkes reformerek egy kis csoportja, a kiknél megvolt a meggyőződésük bátorsága, a legteljesebb mértékben megvalósitotta elméleteit. Hogy mik lesznek végre is a következmények, azt megjósolni ez idő szerint korai volna.

A mikor azt vitatják, hogy a szárazföldi haderőnk elégtelen: nagy súlyt szoktak helyezni arra, hogy a hajóhadunk az első és leglényegesebb védelmi vonalunk. Hogy azonban ez a hatalmas haderő egyáltalában nem elég a biztonságunkra, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy folyvást igyekszünk szervezni

a polgári haderőinket a hazai hadsereg kiegészítéseül szükség esetén. Ezek közül az első a militia, oly intézmény, mely lényegében egykorú a nemzettel és létjogát arra alapítja, hogy az államnak joga van valamely polgár szolgálatát igénybe venni a haza és a házi tűzhely védelmére; a második, az önkéntesek, ez a csodálatraméltó megnyilatkozása a nemzet szellemének és hadi készségének.

A militia hűsége inkább az állam, semmint egyes egyének iránt mindig ismeretes volt, elannyira, hogy történelmünk · egyik korszakában a militiát a nép szabadságai legerélyesebb oltalmazójának tekintették az állandó hadsereg fenyegetései ellen. Az újonczozás szavazás által történt és noha ez a módszer most már kiesett a gyakorlatból, most is fennáll a törvényes jog, hogy újból alkalmaztassék. Talán szükségtelen megjegyezni, hogy a tényleges alkalmazás minden kisérlete a közvélemény jelen állapotában, határozott ellentállásba ütköznék. Ennek daczára a szavazás megmarad, mint utolsó menedék egy nemzeti veszély idején. Volt oly idő, a mikor a militiát, mint a katonai erő egyik elemét némileg az értéken alul becsülték. Hosszú évek során át sohasem vették igénybe és a létezését is csaknem elfeledték. Mikor aztán jó szolgálatokat tett, mint a krimi háborúban és az indiai lázadás alatt, sok ideig alárendelték az önkénteseknek. Az óta visszanyerte a megillető helyét a közbecsülésben és most szorosan összeforrt a katonai szervezet egész rendszerével; a toborzási czélok érdekében, a mennyiben a militia ezredeket összekapcsolták bizonyos sorezredekkel, a melyeknek támaszul és tartalékul szolgálnak. A gondosabb felügyelet és a vezénylet rendszerében életbeléptetett változás, a

hosszabb kiképzés és a más csapatokkal való sűrűbb gyakorlatok, ezen egész haderő értékét a legutolsó években jelentékenyen fejlesztették. A mi az önkénytéseket illeti: a csodálatraméltó életrevalóságuk ma is fentartja a hírnevüket, daczára az élczeknek és gúnynak, a melyet nem ritkán kisért megvető bizalmatlanság a valódi értékök iránt, esetleges szükség idején. Az önkénytes-mozgalom természetes folyománya volt a katonai lelkesedés ama hullámának, a mely egy negyed század előtt végig söpört az országon. Számos ok gyakorolt hatást a nemzeti szellemre. A krimi háború és az indiai lázadás inkább kifejlesztette, mintsem csökkentette támadó erőnket, de az a mi védelmi erőnk rovására történt. A militiát behívták és be is vált; de már a militia is nagyon csekély számú volt. Ekkor történt, hogy III. Napoleon látszólagos támadó politikája gondolkodóba ejtette a népet a felől, hogy Francziaország nagyon közel van a partjainkhoz, és az a kósza hír volt nagyon elterjedve, sőt hivőkre is talált, hogy egy fegyveres betörés Angliába nem tartozik a lehetetlenségek közé. Kétségtelen, hogy az önkénytesek nagyon komolyan vették a dolgot, és a mint tekintettel a makacs jellemre, előre lehetett látni: a gúnynak, a melylyel elhalmozták, csak az a hatása volt, hogy megszilárdította a kitartásukat és megedzette az elszántságukat. Az önkénytesek most kitünő katonák, sok tekintetben felülmulják a rendes katonaságot, vagy a militiát; mert egyfelől általában jártas czéllövők és másfelől az értelmiség magas fokán állnak, mert legnagyobb részben a művelt osztályokból kerülnek ki. A hadilábra és a katonai műveletek gyakorlására való felszerelésük hiányos berendezése a rendszer nagy hiánya. Az

általános katonai szervezetünk jelen állapotában azonban nem egészen bizonyos, vajon kültámadás esetén sokkal rosszabbak volnának-e az önkénytesek a rendes csapatoknál, legalább abban, a mi a mozgósítást illeti. Minden esetre nagy nyereség, hogy léteznek; és ámbár az önkénytes haderő állományát tekintve, vannak jelenleg oly anomaliák, a melyeket el nem türnének a szárazföldi hadseregekben, az mégis a védelmi és valószinűleg a támadó erőnknek is olyan tényezője, a melyet egy külföldi biráló sem ignorálhatna.

A főhadiszállási törzskar a hadügyi ministeriumban felügyel a hadsereg összes ügyeire. A vezérkar oly emberekből van összeállítva, a kik legtöbb esetben különös kiképzést nyertek a törzskari akadémiában; de van számos kivétel a szabály alól, mivel a kitűnés a csatamezőn vagy az elismert képesség is gyakran megnyitja a törzskarhoz való előléptetés ajtaját. Azonban a mi katonai rendszerünkben a törzskar szervezete némileg bonyolódott, és a törzskari tisztek gyakran alkalmaztatnak puszta sablon munkára, a melyet a szárazföldi hadseregekben nem tekintenének a saját ügykörükhöz tartozónak. A vezérkarhoz jelenleg (1890-ben) 250 tiszt, 26 warrant-tiszt (katonai hivatalnok, számtiszt, orvos stb.) és 141 nem alárendelt tiszt van beosztva. A folyó (1890-iki) pénzügyi évre szóló hadügyi előirányzat szerint a rendes hadsereg, India kivételével, 7243 tisztből, 1040 warrant-tisztből, 14,952 alárendelt (subaltern) tisztből, 3656 dobos, trombitás és dudásból, és 113,423 közlegényből, összesen 140,314 emberből állt. Ezek közül kerek szám 12,400 lovasság, 2500 lovas tüzérség, 19,000 tábori vagy vártüzérség, 5200 műszaki csapat, 80,200 gyalogság,

2500 gyarmati csapat és 5250 kerületi (departmental) csapat, ehhez járulnak még a vezérkar, a militia törzskara, a különböző katonai intézmények törzskarai, a katonai kórházi csapatok, a hadsereg szolgálati csapatai stb., a mi kiadja a fennebb említett összes számot. A brit hadsereg száma Indiában 61,591 minden rangú legénység, úgymint: 2487 tiszt, 129 katonai hivatalnok, 3304 alsóbb rangú tiszt, 1613 dobos, trombitás és dudás és 54,658 legénység. Ezek közül kerek számban 4300 lovasság, 1600 lovas tüzérség, 6500 tábori tüzérség és 3000 vártüzérség, 400 műszaki csapat és 45,600 gyalogság. A segédcsapatok négy osztálya magában foglalja a militiát 141,982; a Yeomanryt (önkéntes lovasság) 14,404; az önkénteseket 249,412 és a hadseregi tartalékot, — az első osztályt 39,500, a második osztályt 7750 emberrel, — vagyis összesen 453,048 minden rangú és minden fegyvernemhez tartozó emberrel. Az a szám, a melyet az 1870-iki hadsereg-szabályozási törvény szerint a hadsereg tartalékának el kellett volna érni, 60,000 volt, és tizennégy-tizenöt évig tartott, míg fel lehetett vinni 47,250-re, vagyis csaknem egy negyedrészszel maradt a megállapított számerő alatt. Így a világ minden részében szétszórva 644,753 főnyi névleges haderőnk van, a kimutatások szerint azonban az 1890-ik év elején a haderőnk tényleg csak 555,548 főnyi volt.

Mondjunk még végül néhány szót a hadi szolgálat összes ágainak fegyverzetéről. A gyalogság hátultöltő puskákkal és szuronyokkal van felfegyverezve. A puska horderejét gyakorlati célokra 900 yardra becsülték, de a gyakorlat megmutatta, hogy távoli sortűz — vagyis sokkal nagyobb távolság — lesz

szükséges a jövő háborúkban. A lovasság fegyverei a kard és a hátultöltő karabély, a dzsidásoké a lándzsa. A csupasz fegyver, vagy arme blanche a lovas katona fegyvere, mikor a lován ül. Ha leszáll a lóról, czélszerűen használhatja a karabélyát. A tüzérség fegyvere az ágyú: 9 fontos, könnyű tábori és lovas tüzérségi ütegek, elültöltő, vont csövű tábori ágyúkkal; nehéz mezei ütegek 16 fontos ágyúkkal; hegyi ütegek 7 fontos aczélágyúkkal; sánczütegek 40 fontos ágyúkkal. A legénység egy része el van látva karabélylyal és karddal a személyes védelemre vagy előőrsi és helyőrségi czélokra.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A vallásos Anglia.

A KÜLÖNFÉLE VALLÁSFELEKEZETEK ANGLIÁBAN. — AZ ÁLTALÁNOS TÜRELMESSÉG SZELLEME. — KÉT ELLENKEZŐ ÁRAMLAT A LEGTÖBB HITVALLÁSNÁL: 1. A TÚLSÁGOS SZERVEZETTSÉG, 2. A VISSZAFEJLŐDÉS A DOGMATIKUS SZELLEMTŐL. — ÁLTALÁNOS ÁTNÉZETE AZ ANGOL EGYHÁZ MŰKÖDÉSÉNEK. — AZ ANGLIKÁN THEOLOGIA: FŐBB VONALAI. — A JELENKORI FŐKÉRDÉSEK EGYBEVETVE EGY KORÁBBI KORSZAKÉIVAL. — FONTOS KÉRDÉS, HOGY VAJON A THEOLOGIA FEJLŐDIK-E? — E KÉRDÉS MEGOLDÁSÁTÓL FÜGGNEK A FELEKEZETI KÜLÖNBSÉGEK. — A SZÉLESELVŰ EGYHÁZ (BROAD CHURCH) THEOLOGIÁJÁNAK NÉMELY IRÁNYZATAI. — DR. INCE. — STANLEY DÉKÁN. — JOWETT. — ARNOLD MATTHEW. — A THEOLOGIAI VITÁK MAI TERE. — A MAGAS EGYHÁZ (HIGH CHURCH) ÉS A RITUALISTIKUS PÁRT: KÜLÖNBSÉGEIK ÉS HASONLÓSÁGAIK. — AZ EGYHÁZI PÁRT. — AZ ANGOL EGYHÁZSZERVEZETEK. — REKTOROK, VIKÁRIUSOK, ÁLLANDÓ LELKÉSZHELYETTESEK. — NAGY ÉS KIS TIZEDEK. — A PÜSPÖKI MEGYEI RENDSZER: PÜSPÖKÖK, FŐESPERESEK, ESPERESEK, VIDÉKI ESPERESEK. — A PROTESTÁNS NONCONFORMISTÁK SZERVEZETE; A FÜGGETLENEK; A WESLEYANUSOK. — A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ SZERVEZETE ANGLIÁBAN. — A ZSIDÓK VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI SZERVEZETE. — AZ ÖSSZES FELEKEZETEK KÖZÖS TALÁLKOZÓ PONTJA. — A VALLÁS JÖVŐJE ANGLIÁBAN.

Ha a vallásfelekezetek különbözősége bárminemű bizonyítéka volna a komolyságnak egy nemzet vallási életében, akkor a tizenkilenczedik század Angliájának állapotát irígylendőnek mondhatnók. Azon különböző nevű felekezetek száma, a melyeknek egy vagy több hiteles istentiszteleti helyiségük van, meghaladja a százharminczat. Természetesen ezek nem csupán a rokonfelekezetek különböző osztályait és alosztályait, hanem az apróra elosztott alosztályokat is képviselik. Sok esetben a különbség szembeszökőleg nem any-

nyira theologiai, mint társadalmi vagy politikai. Így a „Keresztyén Teetotallerek“ [1] a „Mértékletességi (Temperence) egyháztól“ függetlenül, külön vannak bejegyezve, míg a „Haladás egyháza“ és a „Nép egyháza“ nevet két más, kölcsönösen elkülönített felekezet viseli. E különböző elnevezéseknél alig kevésbé jelentős, a hirdetések ama nagy sokasága, a mely szombaton a londoni ujságokban „Holnapi hitszónokok Londonban“ czím alatt megjelenik. Maga az Angol egyház oly névsort hirdet, a mely a keresztyénség, a püspöki egyház és a hitszónokok sok különböző typusait képviseli. Ha azt a sorozatot nézzük, a mely a „Nonconformista egyházak“ czíme után következik, nincs oly faja a Latitudinarianismusnak vagy a Szabad Gondolkodásnak, a melynek prófétái ne hirdetnék, hogy meg fognak jelenni a szószéken. Ezen esetekben nemcsak az illető egyházközség van megnevezve, hanem a tárgy is, a melyről a szónok beszélni fog. Egy futólagos pillantás erre a hosszú névsorra némi fogalmat fog adni azon kiterjedésről, a melyet vallási tárgyakban az egyéniség elvének gyakorlati megvalósítása elérhet. E tárgyak nagy része szintelen erkölcsi elmélkedés. Mások pedig a fanatismus, vagy a phantasia, vagy keresztyénellenes és vallásellenes rosszindulat különböző fokozatait tanusítják. A hirdetés tőszomszédságában, hogy a Nonconformisták egyik evangelistája: „Jerémiás próféta életét és korát“ fogja tárgyalni, azt olvashatjuk, hogy egy leleményes és vállalkozó schismatikus a hallgatóit azon kutatásai eredményei-

[1] A Teetotallerek csupán theát isznak és teljesen visszatartják magukat a szeszes italoktól.

nek ismertetésével fogja gyönyörködtetni, a melyek „Lilithre, Ádám első feleségére“ vonatkoznak, vagy hogy egy másik gentleman „A színház és a nép“ czímű elmélkedését fogja felolvasni, vagy hogy egy kitünő csillagász a „Meteoritokról és hulló csillagokról“ fog beszélni, vagy hogy valamely világi conventiculumban az Eastenden felolvasás leszen arról: „Át kellene-e változni Angliának köztársasággá?“, vagy hogy az egyik női tagja annak az iskolának, a mely minden elvet, a mi isteni kijelentés és sokat abból is, a mi erkölcsösség, behatóan fogja megvitatni azt a kérdést, hogy „az erény összeegyeztethető-e a keresztyénséggel“.

Ezen hirdetéseket, a melyeket egyenkint betűszerint idéztünk a napilapokból és csupán a szónokok és a templomok nevét hagytuk ki, a biráló a saját vérmérséklete szerint, a tévedések sokféleségének bizonyítékául, vagy pedig a modern értelem dicséretre méltó tevékenysége tanujelének fogja tekinteni abban az irányban, hogy nem fogad el semmit bebizonyitottnak és vonakodik magát elriasztatni attól, hogy a saját eredeti felfogása szerint vizsgálat tárgyává tegye a legmagasabb tárgyakat is, a melyek az emberi elmét foglalkoztathatják. A mai kort némelyek a vallási közöny, mások a vallásos buzgóság, némelyek az általánosan elterjedt hit, mások a széles körökre kiterjedő skepticismus korának nevezik. Kétségkívül sok van benne e kisebb-nagyobb mérvben ellentétes jellegek mindegyikéből. Talán a tevékenysége és mozgékonysága a legvalódibb és legfeltünőbb tulajdonsága mindabban, a mi a lelki hit dolgait illeti. Itt is, mint mindenütt, a tizenkilenczedik század utolsó negyedében, észrevehetők az átmenet és szervezkedés

szellemének különböző befolyásai. Ugyanabban a pillanatban, mikor az emberek készek állást foglalni és azonosítani óhajtják magukat a kor vallásos vagy vallástalan fejlődésének egyik vagy másik mozzanatával, egyszersmind hajlandók elismerni, hogy a theologiai igazság teljesen különböző irányban létezhet, hogy magát az igazságot sehol se lehet feltalálni a teljességében és hogy az igazság elszórt alkatelemei mindenütt feltalálhatók. Talán nem olyan kor ez, a melyben az emberek azzal a megingathatlan meggyőződéssel mennének a vérpadra, hogy csalhatatlan hitért áldozzák fel az életüket. Inkább olyan kor ez, a melyben az emberek röpiratokat és könyveket írnak, kiáltványokat bocsátanak ki és ha szükséges, perbe is keverednek azon nagyhangú és sokszor ismételt állítással, hogy csak ők és azok, a kik velük tartanak, vannak és lehetnek a helyes úton. Olyan kor ez, a melyben a makacsságot könnyen meggyőződésnek tartják és a melyben a vitázás szenvedélye gyakran úgy tűnik elő, mint a szív mélyéig hatoló hűség az alapelvekhez; olyan kor, a melyben a lelkesedés nem szükségképpen jelenti a bensőséget és a melyben a buzgalom gyakran megfordított arányban áll a lármával; olyan kor, a melyben minden vallás nagyszerűen van szervezve, de nem azért, hogy általánosan és mélyen higyjenek benne; inkább a formaságok megtartása, mint a meggyőződés, inkább a templomlátogatás, mint a hit kora.

Az angol egyház jelenleg létező állapotának rövid ismertetése elég lesz az imént kifejezett nézet igazolására és megmagyarázására. Talán azt lehet felemlíteni ellenvetésül, hogy az uralkodó államegyház, a mely csak az angol nép felének, vagy meglehet,

csekély többségének a vallása, most már nem terjed ki az egész királyságra és maga is különböző felekezetekre van szétforgácsolva, a melyek közül sokan jobban eltérnek egymástól, mint sok római katholikus vagy protestáns nonconformista felekezettől. És mégis az államegyház jogosan tekinthető a nemzet valóságos képviselőjének, mert felette és kívüle áll az a tény, hogy az államegyház valóságos egyház és mint ilyen alá van vetve ugyanazon befolyásoknak, benső küzdelmeknek és eltéréseknek, mint a többi egyházak. Igy ama különböző pártok, a melyek az angol egyházban léteznek, visszatükröződnek és feltalálhatók azon pártokban, a melyeket a római katholikusoknál vagy protestáns nonconformistáknál is láthatunk. A római katholikusoknál a különbség csak az, hogy a fegyelmének nagyobb tökéletessége eltörpít és elnyom sok olyant, a mi máskülönben teljesen kifejlődhetnék nyiltan bevallott szakadássá. Ha az angol egyház türelmes, az onnét van, hogy a türelem a mai kor uralkodó iránya és mivel ez a kor irányzata, minden bizonynyal ilyen lesz minden egyes egyház vezérének a szelleme is. De a türelmességre és elnézésre való hajlammal egyidejűleg észlelhető a túlságos törekvés a szervezésre, a melyet már említettünk. Tegyük most egymás mellé ezt a két ellentétet és irányozzuk előbb a figyelmünket az utóbbira.

A következő statisztikából megitélhető, hogy milyen aprólékos a gépezet, a mely az angol szertartáskönyv rendelkezéseinek kellő megtartását biztosítja. A főváros területén létező kerek szám 850 templom közül hetenkint 390-ben szolgáltatik ki az Úrvacsorája; naponta van Úrvacsora 40-ben; reggeli Úrvacsora 450-ben; karénekes istentisztelet 120-ban; esti Úrvacsora

240-ben. Istentiszteletet tartanak a szentek napján 415 templomban; mindennapi istentiszteletet 240-ben; míg 138 esetben egyáltalán nincs hétköznapi istentisztelet. Istentiszteletet, teljesen karénekkel, 260 templomban tartanak és részben karénekkel 240-ben, e szerint 850 templom közül 500-ban énekelik a zsoltárokat. Kar-inges férfikar van 350 templomban; a kart egészben vagy részben díjazzák 220 templomban és díjtalanul működik 280-ban. A Cantus Gregorianust 115 templomban használják részben vagy egészben. Az ülőhelyek szabadok és nyitottak 250-ben és hetenkint 450-ben gyűjtenek alamizsnát. A hitszónokok kar-inget viselnek 460 templomban. A papok miseruhában jelennek meg 35-ben; tömjént használnak 14-ben és az oltáron gyertyák égnek 58-ban; még más 41 templomban szintén vannak gyertyák az oltáron, de nem gyujtják meg. Az Úrvacsora kiszolgáltatása alkalmával a pap Kelet felé fordul 180 templomban; 120 nyitva van naponta magánimádkozásra; az oltárt virágokkal diszitik 240-ben; a felszentelés ünnepét megtartják 150-ben; a mindennapi istentiszteletnek az egyöntetűségi törvény (Uniformity Act) módositásáról szóló törvény által szentesitett rövidített formáját megtartják 88-ban; a vasárnapi istentisztelet el van különítve 79-ben; a régi Lectionariumot (Evangeliariumot) még mindig kizárólag használják 12 templomban, és az újat és a régit tetszés szerint — hatban.[1]

Ha a fentebbi adatokhoz hozzáadjuk a munka, buzgóság és lelkesedés egész mennyiségét, a melyet

[1] Lásd Mackeson: „Guide tho the Churches of London and its Suburbs", és e tekintetben London Anglia többi részének igazi képviselőjeül tekinthető.

az angol egyház egyházközségi rendszere megkövetel, ha továbbá szem előtt tartjuk, hogy magánszemélyek az államegyházat még folyvást nagyobb adományokkal gazdagítják, hogy a királyság északi részein levő gyárak tulajdonosai a vagyonuk jelentékeny részét áldozzák arra a czélra, hogy olyan vidékeken, a hol szükségesnek mutatkozik, új templomok épüljenek és láttassanak el javadalommal, szembeszökő lesz, hogy az a buzgalom, a mely az anglikán egyház rendelkezésére áll, igen jelentékeny, úgy a minőség, mint a mennyiség tekintetében. Érdekes és méltányos ilyen tények mellett felemlítenünk néhányat azok közül is, a melyekre ritkábban és kisebb nyilvánossággal szokták irányozni a közfigyelmet. Azon külső tevékenység jelei, a melyet az angol egyház kifejt, lehetnek nagyon csodálatraméltók; de mit mondjunk belső lelki életének bizonyítékairól? Egy kitünő élő theologus, a theologia királyi tanára Oxfordban, egy bevezető felolvasásában felhívta a figyelmet ama viszontagságokra, a melyeken az angol theologia keresztül ment. A reformatio óta a tizenhetedik század közepéig — jegyzi meg dr. Ince — az ő saját egyeteme is a római katholikusok és protestánsok, vagy a kálvinisták és arminianusok vitáinak volt a színtere. 1650-től 1750-ig a theologia elmerült a politikában és a hitszónokok főleg azokat a kérdéseket fejtegették, a melyek a királyok isteni jogára és az ellent nem állás kötelességére vonatkoztak. Azután jött a keresztyénség bizonyítékáról való küzdelem, a melyet a Tractarianismus [1] mozgalma követett. Mily kérdéseket vet-

[1] Máskép Puseyismus, az anglikán egyházban a római katholicismus felé hajló irány.

nek fel most azok helyett, a melyeket az a mozgalom hozott felszínre? Míg korábban az oxfordi theologiai iskolákban a következő öt kérdés felett vitatkoztak: „a praedestinatio, egyetemes megváltás, elkárhozás, ellenállhatlan malaszt, végleges megmaradás az üdv állapotában", — most a vitás pontok: a tömjén, gyertya, miseruha, keletrefordulás, ostya (bor és víz), vegyestartalmú kehely.

Ezek ugyan nem az egyedüli tárgyak, a melyekre a jelenkori theologusok a figyelmüket irányozzák. A legkitünőbb theologiai vitatkozóink közt a vita tárgya nem annyira az angol egyház tanai felett, mint inkább a szentírás felett folyik. Ez, bízvást lehet mondani, még fontosabb kérdéseket foglal magában, mint azok, a melyek a korábbi korszak kutatásainak tárgyát képezték a predestinatio természetét és a fentebb elsorolt többi kérdéseket illetőleg. Mert ezek a tanok utolsó sorban csak a biblia bizonysága szerint igazolhatók, a melyhez némelyek egyházi hagyomány bizonyságát is óhajtanák csatolni. A kérdés, a melyet oly theologusok, mint Lightfoot püpök, Westcott tanár és Sanday törekesznek eldönteni azt, hogy miből állanak a valóban sugalmazott iratok, és mennyire terjed voltaképen az ihlettség? Természetes, vannak az itt említetteken kívül más kérdések is — a büntetés örökös volta stb. De a tudományosabb, és ebben az esetben a practikusabb theologusok oly tárgyakra fektetik a súlyt, a melyek lehetőleg kizárnak minden tudományos igazolást, és mérlegelnek minden bizonyítékot, mely bizonyos egyházi iratok állítólagos régisége mellett vagy ellen szól, valamint latra vetik a tekintély fokát is, a melyet nekik tulajdonítani lehet. Ez a positiv és történeti módszer, és ez bizonyos tekin-

tetben roppant haladást jelent az angol egyház keretén belül, minthogy régebben dr. Hampdent csaknem kiközösitették azért, mert megjegyzéseket tett a szt. Athanasius féle hitvallás phraseologiájának elavultságáról; és az „Essays and Reviews" szerzőit elitélte az egyházi gyülekezet e rágalmazó és eretnek könyv kiadása miatt.

Az imént elmondottak alapján tisztább fogalmat alkothatunk magunknak a Széleselvű Egyház (Broad Church) pártjának mai helyzetéről. Aligha túlozunk, ha azt mondjuk, hogy csak egyetlen kérdés van, a melynek megoldása határozottan kijelölné bárkinek a helyét az anglikán keresztyénség mindegyik felekezetéhez való viszonyában. Ez a kérdés a következő: Lehet-e a theologiát haladó tudománynak tekinteni? A Broad Church párt minden nagy vezére szerint, lehet. Lássuk, mit mond e pontra nézve a néhai Stanley dékán. „Mi lett — úgymond — azon hitből, a mely egykor feltétlenül egyetemes volt a keresztyénségben, hogy valamely teljesen rendkivüli közbenjárás nélkül semmiféle emberi lény sem üdvözülhetett, a ki nem ment át a keresztség vizén; hogy még ártatlan gyermekek is, ha meg nem kereszteltettek, örök kárhozatra vannak itélve? Vagy hol vannak a végtelen kérdések a praedestinatio tana, vagy az önigazolás módja felett, a melyeket a tizenhatodik század közepén a protestáns templomokban annyira megvitattak? Micsoda pokoltornáczába került a Burgherek és az Anti Burgherek[1] borzasztó összeütközése a

[1] A skótországi „egyesült presbyterianus egyházak" felekezetének két pártja. Az előbbiek az uralkodó vallás tagjai előtt letették az esküt, az utóbbiak vonakodtak letenni, de később mégis letették, azonban csak tisztán polgári dolgokban való hűségre és engedelmességre kötelezték magukat eskü alatt.

most már egyesült presbyteriumok közt? Mit hallunk ma már a kettős processio (a szentlélek kiömlése) tanáról vagy a taborhegyi világosságról,[1] a mely a kilenczedik és a tizenötödik században a keleti keresztyénség elméjét annyira foglalkoztatta? Ezek a kérdések annak idején mindezen egyházakban elfoglalták a theologiai gondolkozás egész látkörét. Meghaltak és eltemettettek; és nekünk, a kik a sírjaik felett állunk, hiába mondják, hogy a theologia nem változott. Igenis, változott. A vallás túlélte e változásokat; és ez a történeti biztosítéka annak, hogy túlélhet, sőt túl is fog élni, ezerszer többet is."[2] Igaz, hogy ez bizonyos értelemben valódi haladást jelent, de honnan és hová? Aligha a kinyilatkoztatott vallás betűjében vetett csekélyebb hittől a nagyobbhoz. A vita most tényleg nem a vallás dogmai alapelveinek magyarázata körül folyik, mint hajdan, hanem magának a vallásnak a természete képezi a vita tárgyát. Azok, a kik a szentírás szószerinti sugalmazottságának és az egyház szakadatlan hagyományának tanát vallják, mikor a vallásról, theologiáról vagy keresztyénségről beszélnek, nem érthetik ezalatt ugyanazt, a mit azok értettek alatta, a kik azt vélik, hogy a vallás a már jelzett értelemben halad, és a kik elismerik, mint dr. Ince és mások, hogy a biblia könyveire vonatkozó sok ismeretünk, a melyeket egykor orthodoxul tartottak, merőben tévesek. Ha az emberek ugyanazon szavakat nem ugyanazon értelemben használják, akkor kérdésen kívül áll, hogy egy-

[1] A hagyomány szerint Krisztus megdicsőülése a Taborhegyen történt.

[2] „Sermons and Adresses": by the Dean of Westminster.

általában lehetetlen köztük bárminő egyetértés. Így, a mikor Stanley dékán ezt a frázist: „a theologia és természeti tudományok kiegyeztetése“ a következővel helyettesitette, „felismerése annak, hogy a mennyiben egymással találkoznak, a theologia és a tudomány egy és megoszthatatlan“, aligha akarta a theologia szó alatt mindazt jelezni, a mit azok értenek, a kik azt hiszik, hogy a biblia szövege úgy a mint van, a Mindenhatóság szabatosan leirt szavait tartalmazza; vagy a tudomány szó alatt mindazt, a mit Huxley tanár szerint az a szó magában foglal. Olyan kifejezések, mint „mindazt, a mi kibővíti fogalmunkat a természetről, kibőviti fogalmunkat az Istenről“, vagy „a mi rossz theologia, az rossz tudomány is“, vagy végre „a mi jó természettudomány, az jó theologia is“, ugyanazon birálat alá esnek. Ennélfogva a csillagászat és theologia haladásának összehasonlitását némi tartózkodással kell fogadnunk. A történeti módszer, a melynek az irodalmi kritika kiegészitő része, megváltoztatta — vagy szebben szólva — kibővitette a fogalmunkat némely fontos theologiai tényről, megszabaditott bennünket — mint Stanley dékán mondja — „tarthatatlan magyarázatoktól“, „rossz forditásoktól“, „tévesztett pontozástól“. De milyen viszonyban állnak a haladás ezen eszközei a csodákhoz és más tényekhez, a melyeknek elhivése lényeges része a kereszténységnek, a mint azt a kereszténység a multban értelmezte? Azt mondani, hogy volt haladás a theologiában, nem jelent-e annyit, mintha azt mondjuk, hogy volt haladás a csillagászatban, ha egyáltalán alkalmas kiegyezkedés lehetséges volt azok közt, a kik elfogadják, és azok közt, a kik elvetik a gravitatio törvényének, vagy a föld gömbalakjának eszméjét?

Stanley dékán koránsem volt ezen irányzat legtúlzóbb képviselője. A latitudinariusok[1] vallása nem vallás ugyanazon értelemben, mint a High Church, vagy az evangéliomi párt vallása. Tény az, hogy a Broad Church iskolájának tudósai a theologia közönségesen elfogadott kifejezéseit csak az önmaguk által meghatározott (ezoterikus) értelemben használják. Így prédikációinak egyikében Jowett tanár beszélt Krisztus életének isteni voltáról, de nem értette alatta, hogy Krisztus maga isteni volt.[2] Beszélt Istennek mindent oltalmazó gondviseléséről, de nem értett ez alatt személyes Istent. Beszélt a keresztyén szentháromságról, de annak három alkatelemét úgy határozta meg, hogy az az Istenség pantheistikus fogalma, tehát mindaz, a mi Istenhez hasonló az emberi életben és jellemben, valamint a tudomány és történet teljesen bebizonyított tényei. Ez aligha a theologikus iskolák szentháromsága. Vagy lássuk a mostani kor legműveltebb irodalmi kritikusának és csaknem legnagyobb költőjének, Arnold Matthewnak az esetét. Arnold, a saját nézete szerint nemcsak költő és kritikus, de theologus is. Írt egy művet a politikus nonconformisták támadásai ellen az angol egyház védelmére, mint a mely a vallásos szabadság, világosság és műveltség központja. Azt vitatja, hogy az egyház „egy nemzeti társulat a jóság terjesztésére" és e nézet alapján igényt tart arra, hogy ő igen jó tagja az angol püspöki egyháznak. Szerinte azon eszközök, a melyeket az

[1] A XVII. század közepe táján keletkezett mérsékelt egyházi párt.

[2] Hitszónoklat Oxfordban, 1879 február 16. a St. Mary templomban.

egyháznak alkalmaznia kell a létczélja elérésére, a keresztyénség és a biblia. De milyen értelemben lehet azt állítani, hogy Arnold elfogadja akármelyiket is ezek közül, mikor a keresztyénség alaptanait a következő szavakkal magyarázza: „Örök élet? Igen, élet az ember magasabb és halhatatlan énjében. Ítélet? Igen, a lelkiismeretben, a mely megítéli a két élet óhajait és ösztönöit és dönt közöttük. Feltámadás? Igen, a felemelkedés az alacsonyabb élet kötelékéből és átmeneti állapotából a győzelemre és állandóságra a magasabb életben. Isten országa? Igen, a magasabb élet uralma az emberiség közt. Krisztus, az Isten fia? Igen, a magasabb élet uralmának, az Isten e valódi országának életrehozója és megalapítója.“

Természetesen e nézeteket, vagy bármit, a mi megközelíti, a Broad Church párt sok kitünő tagja lelkiismeretesen visszautasítana. Mindazonáltal jogosult a kérdés, vajjon nem ez-e az irányzata az egész Broad Church theologiának és vajjon Arnold Matthew merészen bevallott véleményei nem képviselik-e az egyházi latitudinarianismus némely sarkalatos eszmejének végső analysisét? Valamint a Broad Church párt jellemző vonása a történelmi módszer, épp úgy történeti szinezettel bir egy másik párt is, a mely a mostani egyházias iránynak éppen az ellenkező sarkán áll — a ritualisták.[1] Az alap, a melyen a ritualisták a szabadságot védik, a melyet miseruhák, zene és diszítés tekintetében maguknak megengednek, abból áll, hogy ezek a túlzások történelmileg

[1] A ritualismus a Puseyismus túlhajtása, a mely az anglikán egyház istentiszteletét lehetőleg hasonlóvá akarja tenni római katholikus egyház isteni tiszteletéhez.

igazolhatók, hogy azokat az angol egyház szabályzata egyenesen elrendeli, vagy ezen egyház lelki vezetői történeti joguknál fogva elrendelhetik. Történelmiek voltak bizonyos értelemben azok a befolyások is, a melyek mint tényezők működtek a párt születésénél, a mely gyakorlati czélok miatt összeolvadt a ritualistákkal. Az 1820 és 1840. évek közt számos fiatal ember jött Oxfordba, a kik közül legtöbben evangelikus befolyások alatt nevelkedtek, mint: Newmann John Henry, Pusey, Keble, Gresley, Manning, Faber, Froude, Palmer, Perceval, Churton. E fiatal emberek bevallott czélja volt: ellentállani minden változásnak és megtartani az igazi tant és az eredeti vallási gyakorlatot. Ezzel együtt járt a történelem tanulmányozása. Kutatták a harmadik századbeli okmányokat és vizsgálták Róma szertartásait és hitvallását. Ellenséges érzelem fejlődött ki bennük a reformatio ellen. Oly vélemények kezdtek elterjedni köztük, a melyek a harmadik században ismeretlenek voltak. A purgatoriumot, a halottak üdvéért való imákat, a gyónást, a szenteket, az újjászületést a keresztség által tisztelettel kezdték emlegetni.

Egyenes egyházi utódai e férfiaknak, a hitük azon állapotában, mikor még nem vonták le a nézeteikből a logikai következtetéseket, még ma is vannak közöttünk, de a kétségtelen irányzat az, hogy a Magas egyházi (High Church) párt egybeolvadjon a ritualistákkal. Nem lehet nagyobb ellentét annál, a mely az iskola első alapitóinak vallásos szertartásai és a jelenkori ritualismus istentisztelete közt létezik. A High Church pap régi typusa egy pedans gentleman, a ki járatos volt az egyházatyák irataiban, általános tájékozottsággal birt az épitészeti és régészeti

dolgokban, nyugodt előszeretettel viseltetik a templomi karének és a festett ablakok iránt és művelt és kellemetes társalgó volt, manapság már csak ritkaságszámba megy. A későbbi typus, egy kisebb-nagyobb mérvben lármás fiatal pap, a kinek szokása az istentisztelet alatt érthetetlenül mormogni az imákat. Talán kevésbbé kényes a kar-inge tisztaságára, mint az elődje, de annál jobban tart reá, hogy a szines és himzett miseruhája jól legyen szabva. Szeret beszédeket tartani az egyházról és az ő jóságáról a háládatlan gyermekei iránt. Ez a phraseologia gyakran összezavarja az alsóbb osztályok fogalmait, és egy népszerű ballada nagyon találóan jellemzi egy öreg falusi ember panaszát az új módszer ellen. Az öreg ember elmondja, hogy mindig jól megértette, a mikor Krisztusról, a mi Urunkról, az ő művéről és szeretetéről hallott beszélni; most azonban így szól a papjához: „Ön csak nőnemben beszél róla".[1] Ugyanaz az öreg ember azt mondja, hogy: a festett ablakok bizonyára nagyon szépek lehetnek, de ő mégis sajnálja azt az időt, a mikor az ablakon keresztül láthatta a szép kék eget és a felkuszó rózsákat. Az ujdonsült rituális lelkész rituális káplánja sok tekintetben hasonlit azon vallásos felekezetekhez, a melyeket mindenek közt legjobban gyűlöl — a protestáns dissenterekhez, — abban, hogy alkalmilag lenézi a tudományt és a műveltséget és gyakran kifakad az állami zsarnokság ellen.

[1] Lefordíthatlan szójáték. A pap azelőtt Krisztusról beszélt, most az egyházról mondja ugyanazt, a mit azelőtt Krisztusról szokott mondani. Az egyház — church — az angol nyelvben nőnemű főnév.

Az efféle ritualista papot, a kiről tudva van, hogy a sekrestyés teendőit végzi és az énekkart oktatja a mise alatt előadandó énekekre, nem szabad összetéveszteni az angol falusi pappal, a ki a munkásságát teljesen a nyája lelki és anyagi jólétének szenteli, a kit mindig ott lehet találni a falusi iskolában, a betegek és haldoklók ágyánál, a szegények kunyhójában és a szomorkodók hajlékában. És mindaddig, míg Liddon kanonok csengő hangja végig harsog a Szent Pál templomon és míg ez a székesegyház a főespereseben dr. Churchben, Anselm érsek tudós életiróját tisztelheti, nem is lehet azt mondani, hogy a High Church párt alapitóinak nincsenek igazi és méltó képviselői. Noha a ritualismus, vagy helyesebben az anglikán sacerdotalismus irányai lényegükben véve népszerűtlenek, mégis kétségtelen, hogy folyvást növekszik azoknak a száma, a kiket magához vonz. A sokaság előtt, a mely töri magát, hogy láthassa a ritualismus diszes szertartásait, lényegtelen az, hogy a ritualisták theoriája szerint a pap végzi az istentiszteletet a népért és hogy ez a papság az Isten által kirendelt testület és külön kaszt, a mely már a rendeltetésénél fogva fel van ruházva a bünbocsánat jogával. Lehet, hogy a papi tekintély ily magasfokú felmagasztalásának eszméjétől idegenkedik az angol nép izlése, csakhogy az angol nép nem törődik az eszmével, csak a tömjén illatát érzi, a tarka miseruhák pompáját látja, a dallamos zenét hallja és mindaz a befolyás gyakorolja a hatását, a mely képes az érzékeket lecsendesiteni vagy felingerelni. Korunk a pompát szereti és a ritualismus mindezek felett dekorativ. Korunk a kedélyizgatottság kora és a ritualismus mindenekfelett a kedélyre akar hatni.

A ritualismus pótolta a vallásban a szépészeti elem rég érzett hiányát és a ritualismusnak kezdetben komoly és kegyes szándéka volt az egyház istentiszteletét ünnepélyesebbé és díszesebbé tenni szebb templomok és jobb zene által.

Míg egyfelől bizonyos, hogy a ritualismus istentiszteletei mindkét nemből számosakat vonzzanak magukhoz, a kik különben az evangelikus nyájhoz tartoznának és hogy minden ritualista egyház gyülekezetei közt sokan vannak azon osztályból, mely huszonöt évvel ezelőtt a Fiatal Emberek Keresztyén Szövetkezeteit szaporította volna, másfelől még se lehet azt mondani, hogy az evangelikus párt megszűnt létezni. Sőt éppen ellenkezőleg, bírja az életrevalóság minden feltételét, meg van nála a mély, vallásos buzgalom, a befolyásos vallásos szervezkedés és a jelentékeny mérvű értékes egyházi kegyúri jog. Azonban az alsó egyházi párt (Low Church) papjai sokat vesztettek a kenetességükből és kizárólagosságukból. A befolyásuk megmaradt, de gyakran éppen úgy gyakorolják a felekezeti keretük határain kívül, mint belül. A nagy mű, a melylyel az evangelikus vezérek neve örökre azonosítva marad, a személyes vallás új életrehozása; a feladat, a melyet a High Church párt segített elvégezni, a rend és tisztelet új elveinek meghonosítása volt az egyház istenszolgálatában. Sok kérdés létezik, a melyre nézve azok a papok, a kik magukat evangelikusoknak mondják és tartják, teljesen egyetértenek a Broad Church iskola papjaival, ilyen például a világiak beleszólási joga az istentiszteletek kiválasztásáar, sőt a dogmák szabályozására és magyarázására; a történelmi módszer bizonyos határok közt való megtartásának szükségessége és

egyéb hasonló dolgok tárgyában. Másfelől az is természetes, hogy sok evangelikus pap, különösen mikor magasabb rangra emelkedik, hajlandó az apostoli hivatása túlbecsülésére. Ennélfogva a jelenkori evangelikanismusban megvan az irányzat először némelyek részéről a Broad Church álláspontja felé gravitálni; másodszor mások részéről azon elvek felé, a melyek a régi alkotmányos High Church pártot túlélték.

A lelkészkedő papság közt az első helyet a rectorok foglalják el, a kik szorosan véve egyedül vannak jogosítva a lelkész (parson) czím viselésére, a mely Blackstone szerint „a legtörvényesebb, legüdvösebb és legtiszteletreméltóbb czím, a melyet egy egyházközségi pap viselhet, mert csak olyanról, mint ő, mondhatni: vicem seu personam ecclesiae gerere". A fő megkülönböztetés a rector és vicar (helyettes) közt az, hogy az előbbi kapja az összes nagy és kis tizedeket, de az utóbbi rendesen csak a kis tizedet. A vicariusok intézménye a XIII-ik században alakult és pedig azért, nehogy a tizedek egyházi testületek kezébe jussanak, a melyekből a reformatio idején, a korona adományozása révén, világi kezekbe kerültek. A nagy tizeddel együtt jár a szószék jó karbantartásának kötelessége. Eredetileg minden tized kis tized volt, kivévén a gabona- és néha a széna-tizedet. 1835 előtt a mezei gazda sem vihette el a mezőről a gabonáját három nap lejárta előtt, azért, hogy a rector embereinek legyen ideje elvenni minden tizedik kévét, hacsak valami különös egyezség nem jött létre a gazda és a rector közt; és természetesen sok esetben történt ilyen egyezség. Magától értetődik, hogy e rendszer sok kellemetlenségre és vitára adott okot,

úgy hogy az orvoslás sürgősen szükségessé vált. 1835-ben Lord John Russell keresztülvitt egy törvényt, a mely az előző hét év alatt beszedett tizedek átlagos értékét megfelelő évi fizetéssé változtatta, a mely a gabona átlagos árai szerint változásoknak van alávetve. A templom, temető és egyházi föld szabad használata a lelkészt illeti meg az egész élte tartamára.

Az állandó káplánok intézménye a Restauratio alatt keletkezett, a mikor az uralkodó a különböző egyházmegyék püspökeihez és káptalanaihoz köriratot intézett, a melyben rámutatott a lelkipásztorságról való gondoskodás elégtelen voltára. A hiányt az állandó káplánok rendszere pótolta. Az állandó káplánok évi fizetése a lelkészi földbirtokot terhelte, a melyhez a káplánnak természetesen semmiféle igénye se volt. Az utolsó tizenöt év alatt maga a név is csaknem elenyészett, és azok, a kik állandó káplánok voltak, parliamenti törvény által vicariusokká neveztettek ki. Azonban az állandó káplánok szegénységüknek köszönhetik az angol egyház egyik alapítványát, a mely Anna királyné adománya révén ismeretes. A tizennyolczadik század kezdetén az állandó káplánok fizetése oly nyomorultul csekély volt, hogy valóban szégyenére vált az uralkodó egyháznak. Ennélfogva Anna királyné indíttatva érezte magát, a parliamentnek azt javasolni, hogy bizonyos összegek, a melyek rendes körülmények közt a koronát illették volna, az állandó káplánok fizetésének javítására fordíttassanak. Ez a szokás megszakítás nélkül fenmaradt a jelenkorig, és az Anna királyné adománya kezelői gyakran adnak kölcsönrészletekben visszafizetendő pénzösszegeket lelkészlakok építésére vagy

tatarozására. Körülbelül ugyanakkor, a mikor a tizedek megváltásáról szóló törvényt megalkották, egy egyházi bizottság neveztetett ki, a mely egyebek közt nagy mértékben hozzájárult a lelkészi jövedelmek igen általános fokozásához, 300 font sterlingig, oly esetekben, a melyekben a jövedelem ennél az összegnél csekélyebb volt.

Az egyházmegye főespereseit a püspök nevezi ki, és ezek gyakorolják az esperesi kerületekben, közvetlenül ő alá rendelve, a törvényes hatáskört. A főesperesek is püspöksüveget viselnek, de szalagok nélkül. Az etiquette szabályai azt rendelik, hogy a főesperes felső öltönye ne legyen olyan rövid, mint a püspöké, és hogy a talárt csak este és ünnepélyes alkalmakon viseljék. A főesperes jogait épp úgy, mint a püspökét a törvény részletesen megállapította. Ezek közt legfőbb az a kiváltság, hogy összehívhatja a papságot törvényszékre. Az időszaki szemle utján a főesperest egy törvénytudó hivatalnok kiséri, a ki ugyanazon viszonyban áll hozzá, mint az irodavezető a püspökhöz. A főesperes — nagyobb egyházmegyében többen vannak — mindenekelőtt az egyházmegye ügyvivője. Valamint a püspök első sorban és közvetlenül a papsággal, úgy a főesperes a gondnokokkal áll állandó összeköttetésben. Az utasítások, a melyeket a papságnak ad, épp úgy illetik minden egyházközségben az egyházi épület gondozóit, mint a rectort, a helyettest vagy a káplánt. A főesperes kerüli ezen utasításokban a tanok vagy dogmák érintését. Az egyházközség szervezete és az isteni tiszteletek vezetése képezi a főesperesi utasítások főtárgyát.

A mikor a főesperes vizsgálja az egyházi épület külső és belső állapotát, a két gondnok segédkezik

neki, a kik közül az egyik az egyházközség, a másik pedig a lelkész képviselője. Ezeknek jelöl meg minden hiányt vagy romlást az épületben, kijelöli a javítás módját és joga van írásbeli rendeletben meghagyni, hogy az intézkedéseit keresztül vigyék. Ha a rendelkezéseit nem teljesítik, jelentést tehet a püspöknek, de neki magának nincs joga a keresztülvitelt erőszakolni. Egy tapintatosan őrködő és erélyes gondnok igen nagy szolgálatokat tehet az egyháznak. Az aluszékony és makacs papok és gondnokok faja nem veszett ki, és a főesperes, a kinek jogában áll bármikor megvizsgálni az egyházat, sok visszaélést és botrányt akadályozhat meg az által, hogy a javítások és a gondozás szükségét udvariasan, de határozottan szivükre köti azoknak, a kik felelősek az anyagi rendért. Ezenfelül a főesperes mind a rendes szemleútja alkalmával, mind más időkben, noha kevésbbé formaszerű módon, nevelésügyi kötelességeket is teljesít; az ő teendői közé tartozik megmagyarázni mindazoknak, a kikkel érintkezésbe jut, hogy mik a törvény egyházi követelményei és hogyan módosították azokat a törvényhozás későbbi intézkedései.

Sőt a főesperes működési köre még ezzel sem ér véget. Ő nemcsak a püspök szeme, mint gyakran nevezik, a mennyiben mint a püspök képviselője, de egyúttal független hatóság is, a melynek intézkedései nem szükségképen kerülnek a püspök elé, felügyel az egyházi épületek állapotára, és jelentést tesz a püspöknek a templomok alkalmas voltáról a felszentelésre, sőt ő képviseli azt az előzetes ítélőszéket, a mely a papjelölteket előlegesen megvizsgálja. Ezenkívül az ő helybenhagyása szükséges, hogy törvényes érvénynyel bírjon a gondnokok megválasztása, a

kikkel, mint láttuk, érintkeznie kell. Ámbár elméletileg a főesperes jogköréhez tartozik határozni az anglikán papságba belépni szándékozó fiatal emberek választhatósága felett, ez a kötelesség tényleg mindenkor a püspök vizsgáló káplánjára van átruházva. A mi a gondnokokat illeti, a főesperes vezeti be őket formaszerint hivatalukba, és rendesen előtte teszik le a hivatali esküt.

A székesegyház az egyházmegye fő- vagy anyaegyháza, igazgatói a dékán és a helyben lakó kanonok-káptalan, a mely rendszerint négy tagból áll. A dékánt, a ki a „very reverend“ (nagytiszteletű) czímet viseli és rangjában legközelebb áll a püspökhöz, a Korona nevezi ki, csupán a walesi egyházmegyékben illeti a kinevezés joga a püspököt. A kanonokok, a kik hivatalukat az elmélet szerint — és meg kell vallani, hogy ez az elmélet rendesen szem előtt tartatik — különös szolgálatok vagy egyéni tulajdonságok elismerése gyanánt nyerik el, rendesen egymásután következő sorban laknak az egyházmegye székhelyén és három hónaponkint váltják fel egymást. Némely esetben a Korona, más esetekben a püspök nevezi ki őket és az évi jövedelmük egy vagy két kivétellel 500 és 1000 font sterling közt váltakozik. A dékán évi fizetése ritkán kevesebb 1000 fontnál és ritkán több 2000 fontnál. A püspöknek közvetlen ellenőrzési joga van az egyházmegyéje papsága felett, ellenben nincs hatalma a dékán és a székesegyház káptalana felett, kivévén, ha a fennálló szabályok értelmében vizsgálatot tart. A székesegyházban külön trón van fentartva a püspök számára; de a szószékre nem mehet fel, hacsak a dékán és a káptalan fel nem kéri. Általában a viszony a

püspök és a dékán közt nagyon hasonló ahhoz, a mely a hajóhadaknál az admirális és a kapitány közt létezik; valamint a kapitány feltétlenül a legfőbb úr saját hajóján, és az admirál csak az egész hajóraj mozdulatainak általános vezetésével van megbízva, úgy a püspöknek sincs joga parancsokat adni a dékánnak a székesegyháza igazgatása tekintetében.

A vidéki dékánnak teljességgel nincs olyan hatásköre, mint a székesegyház dékánjának. Az ő hivatala és jogai inkább csak az udvariasságban, mint a törvényben gyökereznek és nincs több, se kevesebb joga, mint a mennyit a püspök engedélyez neki. Gyűlésekre hívja egybe a paptársait bármely egyházmegyei dolog elintézése czéljából, de a meghivói nem bírnak kötelező erővel. A vidéki dékán, talán alkalmilag, ámbár nem hivatalos formában, jelentést is tesz a püspökének, rendszerint a főesperes útján. A székesegyházi dékánok és főesperesek épp úgy mint a püspökök, hivatalból tagjai a Convocatiónak,[1] a vidéki dékánokat azonban nem illeti meg ez a kitüntetés. Az ő hatáskörük tisztán helyi; minden főesperesség egy bizonyos számú vidéki dekanatusra van felosztva és a számuk Angliában és Walesben összesen mintegy hatszázra rug.

A Convocatiónak névleg nagy jogköre van, de az inkább érzelmi, mint tényleges jogkör. A canterburyi Convocatio egy eszményi egyházi parliament. A felsőház áll az érsekekből és püspökökből; az alsóház a dékánokból, főesperesekből és a papság küldötteiből De a hatalma puszta árnyék. Semmit sem végezhetnek a Korona szentesítése nélkül. Javasolhatnak rend-

[1] Parliamenti egyházgyűlés.

szabályokat, de a javaslataiknak át kell menni a parliamenten, hogy törvényerőt nyerjenek és ez által szükségképpen elveszitik egyházi jellegüket. A Convocatio reformja a nap égető kérdése a papságra nézve, bármily véleményárnyalathoz tartozzék. Ez a kérdés fontos mozzanatokat foglal magában az állam és egyház jövő viszonyát illetőleg.

Az egyházi perrendtartás rövid előadását az olvasó az angol törvényszékekről szóló fejezetben találja meg. Csak az Angol egyház különböző méltóságainak betöltéséről és a kegyuraság kényes kérdéséről kell még nehány szót mondanunk. Az érseket és a püspököt a legtöbb esetben névleg az egyházmegye dékánja és káptalanja választja a Koronától kapott engedély alapján. Ezzel az engedélylyel mindig együtt jár egy királyi izenet, a mely azon személy nevét foglalja magában, a kit az uralkodó megválasztatni óhajt és a melynek a választásra jogosítottak büntetés terhe alatt engedelmeskedni tartoznak.

A mi a kegyuraságot illeti: az egyházközség rektorát vagy vicariusát a kegyuraság (advowson) tulajdonosa jelöli ki, a kit a javadalom kegyurának czímeznek. A kegyúr jelöltjének az egyházmegye püspökétől formaszerű kinevezést kell kapnia, a melyet a püspök nem tagadhat meg, hacsak a jelöltre nézve nem forog fenn a lelkipásztori hivatalra való törvényes képtelenség esete. A kegyuraságot a törvény elismeri tulajdonul, a mely megvehető és eladható, mint bármely más tulajdon. A legközelebbi kijelölések a javadalomra szintén megvásárolhatók, feltéve, hogy a javadalom abban az időben nincs üresedésben és hogy a javadalom akkori birtokosának a leköszönése nem tartozik a szerződés feltételei közé.

A nonconformista felekezetek közt mai napság Angliában kétségkívül az independensek (függetlenek) és a Wesleyanusok, vagy a mint gyakran nevezik, a congregationalisták és a methodisták a legfontosabb, legszámosabb és legbefolyásosabb két felekezet. Az independensek sok tekintetben, úgy a hitvallást, mint a szervezetet illetőleg egyazon álláspontot foglalják el egy harmadik igen jelentékeny felekezettel, a mely aligha áll bármelyik alatt: t. i. a baptistákkal. A presbyterianusok, egy rendkívül hatalmas testület Angliában épp úgy, mint Skóciában, viszont több tekintetben közel állnak a Wesley követőihez. Még manapság is létezik egy történelmi intézménye a nonconformistáknak, a mely a három felekezet (Three Denominations) neve alatt ismeretes. Ezek egy meglehetősen régi eredetű testületet képeznek. Az independensek, baptisták és presbyterianusok rokonszenveztek a forradalommal, a mely III. Vilmost az angol trónra juttatta és tevékeny részt vettek abban a mozgalomban, a melynek következménye a hannoveri ház örökösödése volt. E szolgálatok jutalmául oly előjogok engedélyeztettek, a milyeneket a királyi levéllel beczikkelyezett testületek bírtak és megengedtetett nekik, hogy ugyanolyan feltételek alatt és ugyanazon alkalmakkor járulhassanak az uralkodó elé, mint egyéb beczikkelyezett testületek. A század utolsó negyedéig nem merültek fel köztük felekezeti féltékenységek és mindegyiknek tagjai örültek, ha összegyűlhettek és együttműködhettek a másik kettővel. Ekkor következett be a változás a presbyterianus felekezetben, a melynek legtöbb tagja elfogadta a socinianismus[1] elveit.

[1] Socinianusok, az olasz származású Socinus Laelius és Socinus Faustus tanainak követői = Szentháromságtagadók, unitáriusok.

A következmény az volt, hogy az independensek és baptisták nem akartak hivatalosan megjelenni közösségben az unitariusokkal. Később az unitariusok megnyerték Lord John Russell támogatását és általa az uralkodó előtti megjelenhetés előjogainak megújítását, a melyet azelőtt is élveztek, mint a három felekezet tagjai.

Az independensek különösen erősek Anglia nagy városaiban és mint testületet talán az a politikai tevékenység kifejtése jellemzi őket, a melyet a Wesleyanusoknál vagy baptistáknál sokkal csekélyebb mérvben tapasztalunk. Így valószinű, hogy az államtól való elkülönitésre irányuló mozgalmat főleg az independensek tábora támogatta, ezzel a mozgalommal pedig sok előkelő dissenter pap nem akarja magát azonositani. Dale Birminghamban és Rogers Claphamban az államegyházellenes mozgalom vezérei közé tartoznak. Ezek az urak kétségkivül nagy befolyást gyakorolnak a felekezetük fiatalabb papjaira és tagjaira és ezek által új támogatást nyert a Felszabadítási Társulat programmja. Természetesen léteznek, sőt talán szaporodnak is az államtól való elkülönítés erős támogatói, úgy a Wesleyanusok, mint a baptisták közt. De egyik testület sem azonositotta magát ily természetű politikai czélokkal annyira, mint az Independansek. De nem ez az egyedüli jellemző vonás, a mely a többi felekezetektől megkülönbözteti az independenseket. Az ő hitvallásuk alapelve — a melytől egyszersmind a nevüket is nyerték — az, hogy minden gyülekezet magában véve egy befejezett egész, a melyet csak a saját tagjai ellenőriznek és a melynek nincs szüksége semmiféle fegyelemre vagy kormányzásra kivülről. E tekintetben az independensek

és a baptisták hasonlítanak egymáshoz. Így sokkal kevesebb szervezés lehetséges köztük, mint a Wesleyanusok közt; ezen utóbbiak rendszerének központja az évenkint egybehivott értekezlet, a mely az összes részeket szabályozó rendeleteket kibocsátja. A két testület közti különbözetet talán legjobban meg lehet érteni, ha röviden ismertetjük ama fokozatos stádiumokat, a melyeken a lelkészjelöltnek keresztül kell menni mindegyik felekezetnél.

Tegyük fel, hogy egy fiatal ember, a ki az independensek testületében született, vagy abba korán belépett, úgy érzi, hogy különösen alkalmas volna a papi állásra, — melyek a dolog természetes rendje szerint azok a lépések, a melyeket meg kell tennie, hogy teljesen kiképezze magát erre a hivatásra? Valószinűleg első sorban is érintkezésbe tenné magát azon intézetek egyikének a titkárával, a melyekben az independens lelkészeket nevelik. De ezen intézetbe nem veszik be addig, mig kielégitőleg meg nem felelt az intézet előljárósága által hozzáintézett kérdésekre és míg vizsgát nem tett személyesen az iskolai tanács tagjai előtt. Ha ezt a vizsgát kielégitőleg letette, próbára befogadják három hónapra; ezen idő eltelte után beveszik mint rendes tanulót a négy vagy öt évre terjedő tanfolyamra. Az első két év sok esetben a némileg tökéletlen nevelés hiányai pótlására és főleg általános tanulmányokra, a remekirók megismertetésére, klasszikusokra és a mennyiségtanra van szánva. A legelső tisztán papi nevelése, egy hitszónoklati irásbeli tanfolyamból áll, a szónoklatokat, a melyeket e tanfolyamban szerkesztett, felolvassák az osztály előtt és a homiletika tanára megbirálja. Az utolsó három év a theologiai dogmák és

az általános vallásnézetek mult és jelen állapota tanulmányozásának van rendelve. Azután tényleg elkezdődik a jelölt papi pályája. Miután az iskolai pályáját a tanárai megelégedésére elvégezte, képesítettnek jelentik ki arra, hogy próbaképpen elfogadjon bármily alkalmazást a papi szolgálatban. Hogyha a gyülekezet megkedveli, kaphat ajánlatot az állandó szerződtetésre is. Tényleg a nyája szavazás útján választja meg lelkipásztorul. Az egyházi politikában egyáltalában nem képzelhető ennél tisztábban demokratikus eljárás. Most, miután megnyerte a gyülekezet tetszését, formaszerint felszentelik. Ez oly szertartás, a mely mély hatást gyakorolhat, vagy éppen az ellenkezőjét, a felszentelést végrehajtó papok képessége és ékesszólása szerint. A jövendő lelkész nyája összegyül, és egy pap, a kit ezen alkalomra külön hívtak meg, kifejti a felekezet általános egyházi vezérelveit. Ez után a felszentelendő jelölt bizonyos kérdésekre válaszolva, körülményesen és világosan előadja azon okokat, a melyek miatt a papi pályára óhajt lépni; másodszor kifejti, hogy miért választotta éppen a protestáns nonconformisták independens csoportját. Maga a felavatás szertartása rendkivül egyszerű. A szertartást végrehajtó papok egyike imát mond, a mely alatt ő és társai kezeiket a jelölt fejére teszik. Ez az eljárás műnyelven „a Presbyterium kézrátevése“ név alatt ismeretes és ezt tartja az angol egyház néhány papja, ezek közt a néhai Stanley dékán is, a ténykedés végrehajtása igazi módjának. Némely esetben a szertartás ezen része elmarad. Azután a szertartás vezetője beszédet intéz az új paphoz, a melyben elősorolja a kötelességeit és lelkére köti az ünnepélyes felelősséget e kötelességek pontos telje-

sítése tekintetében. Egy másik beszédben a híveket figyelmezteti arra, hogy nekik is vannak kötelességeik, nem kevésbbé határozott és nem kevésbbé szent kötelességeik. Csaknem teljesen hasonló ez a szertartás a baptistáknál és a presbyterianusoknál is és ha az ily alkalommal tényked papok kiváló tehetségű emberek, akkor rendkívül élénk lesz a hatás is, a melyet előidéznek.

Mihelyt a pap felavattatott és hivatalát elfoglalta, egyedül és kizárólag a saját hitközségével van dolga. A hol összhang létezik a pap és egyház közt, ott igen nagy az erkölcsi befolyás, a melyet az utóbbira gyakorol. A lelkész tekintélye arányban emelkedik és sülyed, és a működése azon arányban lesz eredményes vagy eredménytelen, a mint képes vagy képtelen kielégíteni a híveket. Ebből az tünik ki, hogy az independens rendszer egész sikere a lelkipásztor és a nyája közt létező jó egyetértéstől függ, és a szerint működik jól vagy rosszul, a mint a két szerződő fél jó indulatot és helyes ítélőképességet tud tanusítani. Azonban ebből nem az következik, hogy independens hitközség bármikor is tetszése szerint elbocsáthatja a lelki pásztorát. Némely egyházközségben vannak szerződések, a melyek különösen biztosítják az elbocsátás jogát a gyülekezetnek, másokban törvényes nehézségek állhatják útját az elbocsátásnak. A dolgok irányzata az independens felekezetnél központosítottabb működésre látszik törekedni. Vannak több kitünő independensek, a kik a felekezet egyházai közt az összeköttetés szorosabb kötelékeit óhajtják; és ámbár ez az óhajtás folytonos ellentállásra talál a felekezet sok makacs tagjánál, a kik azt hiszik, hogy minden egyes gyülekezet feltétlen önkormány-

zata nélkül az independens rendszer tönkre megy, mégis fokozatosan emelkedik azoknak a száma, a kik azt tartják, hogy általánosabb szervezés szükséges, és különös súlyt fektetnek egy általános főszervezési alapra, a melyet egy választott képviselőtestület kezelne. A mint a dolog ma áll, az independenseknek több megyei szövetkezetük van, a melyek a Congregational Uniont, vagyis e szövetkezetek együttes társulatát választják. Az Union évenként két nagygyűlést tart, az egyiket Londonban, a másikat valamelyik jelentékeny vidéki városban. A jelenlegi rendszer szerint a Congregational Union tisztán tanácskozó és tanácsadó testület. Nincs semmi törvényhozási hatalma és ennélfogva épp oly képtelen megváltoztatni a congregationalisták eljárását tisztán erkölcsi befolyásával, a mint a Convocatio nem képes felforgatni az egyház törvényeit. Mutatkozik azonban némi hajlandóság több hatáskört adni a Congregational Unionnak és ez talán meg is fog történni, mint az új fentartási alap kezelésével összekötött tevékenység egyik eredménye.

Azt sem kell hinni, hogy az independensek, vagy a mi a hasonló természetű kérdéseket illeti, bármelyik nonconformista felekezet tagjai teljesen érintetlenül maradtak a belső nehézségek és viszálykodásoktól, noha azok más természetűek, mint a melyek az angol egyházat háborgatják. Így egyik vitás kérdés az, hogy melyek a diakonok voltaképeni teendői az independens gyülekezetben. A hogy a dolog áll, a diakonoknak általában nincsenek szorosan egyházi kötelességeik; a fő teendőjük az, hogy a hitközség anyagi ügyeit intézzék és a szegények gondját viseljék. Vannak továbbá csekély különbségek az istentisztelet

külalakja és az úrvacsorához való járulás módja tekintetében. Annak a körülménynek, hogy a dolog természeténél fogva szorosabb kötelék létezik az independens lelkipásztor és nyája, mint az angol pap és gyülekezete közt, talán az az eredménye lesz, hogy az ilyen ellentéteket csökkenteni fogja, például egy independens pap valószinűleg sohase fog határozottan ellenszegülni a gyülekezete kifejezett óhajának és meggyőződésének. Léteznek ezenfelül véleményeltérések ama kérdésre nézve is, hogy mily korlátok közt engedhető meg a decorativ elem. De e véleményeltérések nem vonják maguk után azon alapelvbeli nézetkülönbségeket, a melyeket a szertartások különbözősége okoz az angol egyházban, mert minden independens visszautasítja a sacerdotalismus eszméjét.

A Wesleyanusokra[1] áttérve, oly noncorformista felekezettel van dolgunk, a mely sok lényeges tekintetben különbözik az independensektől. A Wesleyanusok rendszerének fő jellege a központi szervezet, a mely nem ugyan feltétlenül legfőbb hatáskörrel van felruházva, de mint legfőbb felebbviteli hatóság működik. E központi testületnek neve „Conferentia" és a hatásköre kiterjed 1. a biráskodásra a saját tagjai felett, 2. a papok kinevezésére, 3. az imahelyeknek ellátására hitszónokokkal és 4. az igaz tanok fentartására. Itt nem csupán a Wesley traditióit találjuk, hanem a Wesley utasításainak betűszerinti megtartását is. Ez a tehetséges ember, a kiben a kiváló szellem az önkénytes hatalomra való határozott hajlammal párosult, az általa alapított felekezetek felett a teljes

[1] A Wesleyanusok vagy methodisták felekezetét Wesley János (szül. 1703-ban, meghalt 1791-ben) alapította.

hatalmat, a fentemlített jogok gyakorlatában, száz papra bízta. Ebből a száz papból áll törvény szerint a conferentia, de a papok egész testülete, vagy annyi pap, s mennyi az évi gyűléseken megjelenik, képezi tényleg a conferentiát, mert a törvényes conferentia sohasem semmisíti meg a határozatokat, hanem csupán megerősíti, hogy az által törvényerejűvé legyenek. Ez így áll a tisztán egyházi ügyekre nézve. A gazdasági, pénzügyi és általában közigazgatási dolgokra nézve a conferentia a bizonyos számú papi és ugyanannyi világi képviselőből áll. Ez az utóbbi száz ember egy neme a Felsőháznak, mely arra van hivatva, hogy a vegyes gyűléseken hozott határozatokat helybenhagyja. Tévedés azt hinni, a mit különben gyakran említettek, hogy a conferentia politikát is kezdeményez. Egyáltalában ritkán kezdeményez valamit. Az általános törvények alá, a melyek az egész konferentiát kormányozzák, első sorban a járási vagy külön lelkipásztorság tartozik, a melyben a fenhatóság a negyedévi gyűléseket illeti. Ezek a gyűlések a papokból és világi tagokból állnak, a kiknek a száma a járás nagyságához és fontosságához képest húsztól hatvanig terjedhet. A negyedévi gyűlés rendelkezik minden járási alap felett, fizeti a papokat, és általában gondoskodik róla, hogy a járás területén az istentisztelet annak rendje és módja szerint tartassék. Másodszor a kerületi gyűlés vagy zsinat az egyházi és lelkipásztori közigazgatás czéljaira. A zsinat egy meghatározott területen lakó összes papságból, és mikor pénzügyi és gazdasági ügyek tárgyaltatnak, mindegyik járás két képviselőjéből áll. Végül a conferentia, a melynek szervezetét fentebb ismertettük. A conferentiának, mint ilyennek, nincsenek

pénzalapjai és nem is kezel alapokat. A templomi ülőhelyek bérleti jövedelmét a különböző imaházak gondnokai kezelik, a kik ezen összegeket néha a járási alapok segélyezésére fordítják, a melyekből a papok fizetését fedezik, néha azonban ezen összegeket más czélokra is használják. A mi ezen alapokat illeti, a melyek külföldi és belföldi missziók, iskolák és más hasonló czélokra vannak rendeltetve, ezeknek a hovafordítása iránt kezelőbizottságok intézkednek. A conferentia tagjait a papok egész testülete választja, a kik első sorban a járásban gyakorolják a jogaikat, aztán a zsinaton, a mely több járás képviselőiből áll. De a zsinat semmiféle fontos dologban, a mely egy hitközséget érint, nem hozhat végleges határozatot az értekezlet helybenhagyása nélkül.

A Wesleyanismus szervezetében a második jellemző vonás az utazórendszer, a melynek értelmében egyik papnak sincs megengedve három évnél tovább maradni ugyanazon a vidéken. E rendszerrel szembeszökő előnyök és szembeszökő hátrányok vannak egybekötve. Míg egyfelől a felekezet törvényei, a melyek útját állják annak, hogy a pap úgyszólván birtokába vegye a járást, a melyben a lelkipásztori hivatását gyakorolja, meggátolja azt, hogy a mint mondani szokták, a „hitközség elmerüljön egyetlen elme állandó posványos mocsarába“; másfelől a szembeszökő hátrány az, hogy a pap nem képes maga iránt nagyobb fokú ragaszkodást kelteni. Ámbár az a tény, hogy minden egyházközség kénytelen meghivást intézni a papokhoz, némileg biztosítékul szolgál arra, hogy a hívek gyülekezete valószinűleg érdeklődni fog a tisztán lelki dolgai iránt is, másrészt a hitoktató és a hívei közt így kifejlődő viszonyból

hiányoznak a bensőség bizonyos elemei és ezt a hiányt számos Wesleyanus maga is a rendszer hibájának tekinti.

A Wesleyanusok közt a kormányzat egysége a járás, a mint az a negyedévi gyűléseken képviselve van. Mindegyik járás egy bizonyos számú csoportosított egyházközségből áll, a földrajzi viszonyokhoz és a hívek lélekszámához képest. Egy jelölt sem tehet semmiféle tényleges lépést a Wesleyanus papságba való belépésre a felekezet valamelyik iskolájának látogatása által a nélkül, hogy ama kerület negyedévi gyűlése ne ajánlotta volna, a melyhez a saját hitközsége tartozik. Erre a gyűlésre nemcsak a helybeli papok hivatnak meg, de a világi elem képviselői, valamint a világi iskolaigazgatók is, a kik hivatalból tagjai az időszakonként tartott gyűléseknek. Ezenfelül a fiatal embernek, mielőtt a jelöltség stádiumát elérné, némi gyakorlattal kell bírnia mint helyi hitszónoknak és környéke közhangulatának kell döntenie, hogy bír-e bizonyos elvitázhatlan szónoki képességekkel. Itt épp úgy, mint az independenseknél, azon elvnek elismerését látjuk, hogy a lelkész képességei felett egyenesen a saját nyájának, vagy közvetve a hívek képviselőinek kell ítéletet mondani; azt is megjegyezhetjük, hogy ez a szabály, ellentétben az angol egyházzal, némi biztosítékot ad arra nézve, hogy a jövendőbeli pap, legalább bizonyos mértékben bír szónoki képességgel.

Ha a Wesleyanus papjelölt megfelelt a járás negyedévi gyűlése igényeinek, rögtön egy törvényszék elé kerül, a mely nehány kerület képviselőiből, más szóval a kerületi gyűlésből áll. E birák előtt ismét szónokolnia és különböző kérdésekre válaszolnia kell.

Ha e vizsga összes feltételeinek eleget tett, akkor a conferentia előtt kell megjelennie, akár Londonban, akár valamelyik vidéki városban tartja ez a testület véletlenül a rendes ülését. Ha a conferentia verdiktje kedvező, akkor a jelölt kellő időben elmegy a felekezet kollegiumába Didsburyba, Headingleybe vagy Richmondba. Valamelyikben ezen intézetek közül valószinűleg három évet fog tölteni, a melyből az első három hónap próbaidő és a kollegiumot csak akkor hagyja el, ha egy szigorú vizsga után a papi pályára alkalmasnak itéltetik. De még ezzel sincs vége a pályája próba-korszakának. Mindegyik jelölt négy évig próbára marad a papságban, a kollegiumban eltöltött harmadik évet a próbaidőbe beszámítják egy évnek és a próbaidő előtt végrehajtott felavatási szertartást, a mely lényegileg ugyanolyan, mint az independenseknél, nem tekintik teljesnek. Nem kell azonban azt hinni, hogy akár az independensek, akár a Wesleyanusok mindig pontosan megtartják ezt a némileg túlzott eljárást. Nincs semmi sem, a mi meggátolná az independens felekezet bármelyik tagját, akár férfi, akár nő, hogy rögtön fellépjen mint hitszónok, ha talál oly gyülekezetre, a mely hajlandó őt meghallgatni; mig a Wesleyanusoknál a helyszűke a kollegiumokban gyakran kényszeríti a conferentiát, hogy a papságra jelöltekül képesített egyéneknek olyanokat is elfogadjon, a kik nem mentek keresztül a szabályos előkészítés egész folyamán. Ebből az következik, hogy mind a két felekezet jövendőbeli papjai nagyon ritkán éltek tisztán diák életet. Csaknem mindig megtanulták valamely mesterség fogásait és a legtöbb esetben képesek fentartani magukat a lelkészi foglalkozásoktól függetlenül is. Nehány Wesleyanus hit-

községben egy közczélú alap létezik, a templomi ülőhelyek összes jövedelmét és az önkéntes adományokat egy gazda kezeli, a ki felelős a szétosztásért a gondnokoknak. Ezenkívül létezik egy kerületi alap; ebből olyan járásokat segélyeznek, a melyek nem képesek a saját papjaikat eltartani.

A római egyházmissio szervezetét, a mely ezen a brit birodalomban létező egyháznak szervezete, gondosan meg kell különböztetni attól, a mely olyan országokban létezik, a hol a tridenti zsinat összes rendeletei érvényben vannak. Ez — a missio-szervezet — egyenesen a Propaganda szent Congregatiójától függ, a melynek élén egy bibornok praefektus áll és a mely elé végső sorban az összes ügyek, in partibus infidelium, tartoznak. Ez a congregatio egy neme az ellenőrző tanácsnak és joghatósággal bír a katholikus egyház missionariusi területei felett.

1850 előtt a pápai hatalmat apostoli vikáriusok által gyakorolták. Ebben az évben Angolországon szabályos hierarchia létesíttetett és innen származik az Egyházi Czímekről szóló szerencsétlen törvény. A jelen pillanatban Anglia tizenhárom egyházmegyére van felosztva, a melyek közül a westministeri érsekség, a többiek pedig alárendelt püspökségek. Mindegyik püspöknek van káptalanja, a melynek tagjai a kanonokok, kik az ő titkos tanácsosai és jogában áll egybehívni a saját zsinatját. A káptalan élén Angliában egy prépost áll és főtagjai a Canonicus theologialis és a Canonicus penitentiarius. A kanonokok mintegy testületet képeznek, a mely maga választja a saját tagjai egy bizonyos részét, míg némelyeket a püspök, másokat a pápa nevez ki azon hónap szerint, a melyben valamelyik kanonok halála által üresedés

áll be. A kanonokok tartoznak tanácsot adni a püspöknek, a ki némely esetekben köteles ugyan őket megkérdezni, de nem tartozik feltétlenül követni a tanácsukat. Továbbá, ha egy püspöki szék üresedésbe jut, a kanonokok ajánlanak három alkalmas jelöltet, a végleges választás azonban rendesen Rómában történik. Ha az alantas papság közül bárki felebbezési jogával él a saját püspökének valamely rendelete ellen, e felebbezés szintén Rómába megy. A monsignor czimet viselő papok a pápai udvarhoz tartoznak, a legfontosabb osztály közöttük a pápa házi prelátusaié.

A római katholika egyház ezen rendes szervezetén túl és felett léteznek még a nem katholikus országokban szerzetes rendek, mint a Dominikanusok, Franciskánusok, Benediktinusok, Karmeliták, Cisterciták és Jezsuiták. Ezek közül mindegyik különös és nagyszámú kiváltságokkal bír. A Rómában székelő generalisaiknak, vagy más rendfőnökeiknek levén közvetlenül alávetve, nagy mértékben fel vannak szabadítva az illető országok belső egyházi kormányzata hatósága alól. E rendek közül mindegyiknek van tartományi és helyi főnöke, a ki jelentékeny jogokat gyakorol. Az Oratorianusok nem annyira egyházi rend, mint inkább világi papok társulata, a melynek tagjai nem tették le a szerzetesi fogadalmat, megjegyzendő, hogy minden pap világi, ha nem tartozik valamelyik rendhez.

A mi a római katholikus egyház tagjainak számát és befolyását illeti Angliában, azt látjuk, hogy az előbbi csaknem ugyanaz maradt sok év óta. Számszerint a római katholikusok nem szaporodnak a népesség arányában, a melyhez most úgy viszonylanak, mint egy a tizhez. De míg a római egyház

Angliában csak annyira bírta vinni, hogy a hívei száma nem csökkent, hatalom tekintetében teljességgel nem hanyatlott. Valószinűleg épp oly kevés a befolyása az angol középosztályokra, mint azelőtt, de jelentékeny mérvben szerzett híveket a közönség magasabb osztályaiból és egyidejűleg a szervezete is javult. Több és jobb iskolája van, de a nevelés terén még sok tennivalója maradt és a legbuzgóbb római katholikus leghamarább fogja elismerni, hogy, mindig az elemi iskola kivételével, a római katholikus nevelési gépezete e pillanatban elszomorítóan hiányos. A Kensingtonban tervezett „Katholikus egyetemi kollegium" megkisérlett felállítása és bukása bebizonyította, hogy Anglia katholikus ifjúsága ez idő szerint nem túlságosan nagy szükségét érzi a magasabb nevelésnek. Lehet, hogy a közép és felsőbb oktatás jövője a római katholikusok közt Angliában nagy lehetőségekkel kecsegtet, de a jelene nagyon távol áll attól, hogy kielégítő legyen.

A zsidók, mint felekezet, épp úgy Angliában, mint másutt, sokkal nagyobb fontossággal bírnak, hogysem mellőzhetnénk némely megjegyzést a vallási szervezetükről. A héber faj, a mely az orosz birodalomban és Lengyelországban öt millió, az osztrák birodalomban százhúsz-száznyolczvanezer, New-Yorkban magában több mint százezer lelket számlál, a brit birodalomban nyolczvan-kilenczvenezer lélekkel van képviselve, a kikből több mint hetvenötezer London területén lakik. Felesleges volna beszélni a befolyásról, a melyet ez a rendkívüli nép gyakorol Angliában éppen úgy, mint másutt és a melynek a számszerű ereje csak halvány fogalmat nyujthat. Itt ismertetni akarjuk a zsidók vallásos szervezetét az Egyesült-

Királyságokban és ezzel szoros összefüggésben, a mint az a theokratikus rendszerüknél fogva természetes, a társadalmi helyzetüket és általános jellemző tulajdonságaikat.

Ugyanaz a szakadás, a mely korunkban a legtöbb más vallásfelekezetben uralkodik, észrevehető a zsidó felekezet tagjai közt is. Egyfelől látjuk az orthodoxia képviselőit, a kik mélyen tisztelik a dogmatikus hagyományt és szabályokat, a kik teljes hűséggel és ünnepélyességgel megtartják az egyházi szertartásokat. Másfelől ott van az a párt, melynek tagjai széleskörű szabadságot követelnek maguknak a Mózes törvényei magyarázatában és azt tartják, hogy sok szokás, a melyet az egyházak rabbinus tudósai kötelezőnek jelentettek ki, elavulttá lett az idők változott viszonyainál fogva. Ez a küzdelem a tekintély és a magánfelfogás közt a zsidókat Angliában két különböző csoportba különítette el. A rabbik iratai a felettük felburjánzott kommentárokkal és toldalékokkal, a melyek a szövegmagyarázók egymásután következő nemzedékei munkájának eredményei, a héber egyházra nézve egyazon jelentőséggel bírnak, mint a kereszténységre nézve az egyházi atyák iratai. Mózes törvényeit eképp a szertartás és hit szövevényes rendszerévé alakitották át; a melyet sokan azok közül is, a kik mélyen meg vannak győződve a zsidóság fő hitelveinek igazságáról, az igényeikben túlkövetelőnek tartanak. Ily módon nőtte túl a Commentár, vagy hogy a héber nevén nevezzük: a „Gemara“, a szöveget, vagyis a „Mishnát“ és ez a kettő együttvéve a „Talmud“. A rabbik magyarázatainak a gyűjteményét sok helyütt épp oly szentnek, vagy még szentebbnek tartják, mint a Mózes öt könyvét és jelenleg a két

felekezet közt a vitás kérdés az, hogy a tisztelet milyen foka illeti meg a rabbik iratait. Ezen belső eltérések Angliában az 1841-ik évből származnak, azelőtt az angol zsinagóga hűséges másolata volt a közép korinak. Koronkint megkisérlették ugyan a szertartások módositását a kor kivánalmaihoz képest, de e kisérletek nem vezettek czélhoz és csak akkor történt elhatározó lépés, mikor a reformált angol zsinagógát a Burton Streetben megnyitották. Ez a mozgalom nyilt szakadásra vezetett, a mely nem volt keserűség nélkül. Az új gyülekezetet és a papját kiátkozták. De az eretnekáramlat mindennek daczára terjedt és a kisebb zsinagóga csakhamar annyira szűk lett, hogy nagyobbal kellett felcserélni. „Ámbár — igy ir Marks tanár, a ki a mozgalom élén állt — még mindig meg van köztünk a szakadás tisztán és kizárólag szertartási kérdésekben, mégis szorosan összetartunk a közös hit és a kölcsönös rokonszenv alapján; és minden közös czélra úgy működünk, mint egy elválhatatlan testvéri szövetkezet.“ Némely körökben azt remélték, hogy a zsidó hitközség e szakadásának a végeredménye az lesz, hogy a reform hivei belépnek a keresztyén egyházba. De ez nem történt meg és a zsidóság általában föléledt, mióta a brit zsidók hitközsége szervezve lett. A türhetetlenül hosszú isteni tiszteletek megrövidítése, a melyek az ultra-rabbinos zsidóknál ma sem rövidebbek, számosabb ájtatoskodót vonz a templomba és a női karzatok, a melyeket az előtt csak kevesen látogattak, kivéve a nagy ünnepeket, most minden szombaton jól megtelnek.

Ámbár a zsidók szertartási gyakorlata időjártával változott, a vallási hitük minden lényeges tekintetben a régi maradt. A zsidóknál Angliában, mint mindenütt,

a bibliai szentség (sanctity) tekintetében az első hely Mózes könyveit illeti, a második a próféták iratait, az utolsó pedig a többi szentírási műveket — a Zsoltárokat, a Példabeszédeket, Jóbot, Dánielt és a történeti elbeszéléseket, a melyek együttvéve közönségesen „Hagiographia“ név alatt ismeretesek. Ezen utóbbiakról azt tartják, hogy nem voltak ugyanazon értelemben sugalmazva, mint Mózes törvényei és a próféták izenetei, jóslatai, a melyek az orthodox zsidóság hite szerint telve vannak a szóbeli sugallat szellemével. Mendelssohn megjegyezte, hogy Mózes egész törvénykönyvében nincs egyetlen parancs sem, mely azt mondaná: „Hidd ezt vagy azt“, vagy „Ne hidd azt“ és azt a véleményét fejezte ki, hogy a Judaismus rendszere nélkülözi a hitágazatok vagy vallási fogadalmak eszméjét. Általában a zsidók Angliában manapság a türelmesség azon szelleme által tüntetik ki magukat, melyet a Mendelssohn megjegyzése alapján elvárhatunk tőlük. A mint egyetértenek abban, hogy a véleményeik kölcsönösen eltérnek egymástól, a nélkül, hogy az isteni bosszú büntetését hívnák és könyörögnék le kölcsönösen egymásra, épp úgy azt hiszik, hogy az üdvözülés mind azokat megilleti, a kik ugyan az ő saját köreiken kívül állnak, de megtartják Mózes erkölcsi törvényeit; más szóval, a kik alkalmazkodnak azon erkölcsi szabályokhoz, a melyek az egész emberi nemre nézve kötelezőkül ismertetnek el: ők maguk kötelességüknek tekintik megtartani a Pentateuch törvénykönyv szertartási részéből annyit, a mennyi Palestina határain kívül megtartható. Azonfelül erős az a meggyőződés bennük, hogy a házasságaik saját fajuk és vallásuk tagjaira szorítkozzanak, de a nemzeti és vallási érzelmek egymástól

függetlenül léteznek náluk, és ennélfogva elismerik, hogy minden emberi lény, bármely fajhoz tartozik vagy bármely hitet valljon, ha erkölcsileg igaz ember, ugyanazon viszonyban áll itt és a túlvilágon a Mindenek Atyjához, mint ők magok. Még abban a korban is, mikor az üldözés vihara legerősebben dühöngött ellenök, a zsidók azt a tant vallották és tanították, hogy minden nemzetbeli ájtatos és kegyes emberek élvezni fogják a jövő életben az örökkévaló boldogságot.

Aligha merész állítás az, hogy az angol zsidók jelentékeny része pusztán theista, a kik a theismus hite mellett és a felett azt hiszik, hogy fajbeli származásuk véletlenségénél fogva kötelesek bizonyos szertartásokat megtartani. Nem tartják azt, hogy e szertartások kötelezők azokra nézve is, a kik nem Ábrahám ivadékai, és egyebek közt ez az oka annak, hogy a leghitbuzgóbb zsidók sem igyekeznek proselytákat szerezni. Oly esetek, a melyekben egyesek a zsidó egyházba felvétetetni kérik magukat, gyakoribbak, mint az ember hinné, noha valószinűleg csak kevés esetben lehet az indító okot önzetlen vallásos meggyőződésnek tulajdonitani. A rabbi, a kinek azzal a kéréssel alkalmatlankodnak, hogy fogadjon be keresztyén convertitákat a Zsinagógába, legelőször is tiltakozik e lépés ellen, és körülbelül ezeket mondja: „Ha hiszed és imádod az egy és egyedüli Istent, tartózkodol gondolatban és tettben a bálványimádástól és megtartod az erkölcsi törvényt, a mely abból áll, hogy szeresd felebarátodat, mint önmagadat, minket a saját tanaink arra oktatnak, hogy téged, mint pogányt, Az, a ki a szivekben olvas, éppen olyannak fog tekinteni, mint a legájtatosabb Izraelitát“. Ha a

folyamodó ez után is ragaszkodik a szándékához és ünnepélyesen kijelenti, hogy nem testi vágy vagy világi nyereség kilátása, hanem érett és őszinte meggyőződés indítja őt e lépésre, akkor a rabbi határidőt tűz ki a neophyta vallás oktatására, a melynek leteltével felveszi őt, bár nem szivesen a zsidó hitközségbe.

Bizvást mondhatjuk, hogy a visszahelyezés tana — vagyis a minden nemzetiségű zsidók visszatérése Palesztinába — magukra a zsidókra nézve semmiféle gyakorlati értékkel nem bir. Lelki befolyást talán gyakorolhat az ájtatos zsidó gondolataira; de még ez esetben is inkább egy nagy és titokzatos dráma utolsó felvonását juttatja eszébe; ezt a felvonást csak akkor fogjuk látni, mikor a mostani mindenség a szétbomlás küszöbén fog állni. A mi pedig a tényleges politikai és társadalmi viszonyokat illeti: a visszahelyezés a zsidókra nézve körülbelül ugyanaz, a mi a millennium a keresztyénekre nézve. Meg kell jegyeznünk, hogy mind a két hit az üldözés és elnyomatás hasonló viszonyai közt keletkezett. A mint a keresztyének többsége eltürte, hogy a millennium dédelgetett tana a háttérbe vonuljon, mikor már biztonságban és hatalmasnak érezte magát, épp úgy a modern zsidó, mihelyt a jólét és polgárias élet lépcsőjén felemelkedett, elfordította a szemeit azon egykor erős hitétől, hogy az egész zsidófaj egykor össze fog gyűlni Palesztina földjén. A mint a zsidók igy tényleg beolvadtak az angol lakosság, vagy bármely más ország lakossága nagy tömegébe, a hova a sorsuk vezette, épp úgy maguk közt a zsidók között is elenyésztek a törzsbeli különbségek. Valóban az egyedüli törzs, a mely tényleg ismeretes az angol zsidók közt, a Juda törzse,

a mely azonban magában foglalja néhány tagját a Benjamin és Levi törzseinek is. A hol pedig a Cohen (Kohn) névre bukkanunk, ott biztosak lehetünk a felől, hogy Áron ivadékaival találkozunk.

A zsidók vallási szervezete a nyilvános istentisztelet czéljára körülbelül ugyanazon nyomokon halad, mint az independenseké. Igaz, hogy némely esetben a hitközségek szövetkezetekké csoportosulnak és a rabbi hatáskörét az egész községre kiterjedőnek ismerik el. Noha a rabbinak nem áll hatalmában rájok kényszeríteni a tekintélyét, a hitközségek, a melyek magukat a vezetésére bízták, rendesen reá és az egyházi segédeire bízzák az egyházi szertartásokra vonatkozó összes ügyeket. Legalább ez a szabály. De némely esetben a zsinagóga gondnokai és tanácsa magukra vállalják csekélyebb változások életbeléptetését a nélkül, hogy a rabbit megkérdeznék, vagy kötelezve éreznék magukat őt megkérdezni. Hogy az istentisztelet mely részeit olvassák fel, vagy mit énekeljenek, az a pap belátására van bízva, a ki azt a gondnokokkal egyetértve állapítja meg. A brit zsidók zsinagógája London nyugoti részén az egyetlen fővárosi zsinagóga, a melynek orgonája van. Másokban vannak énekkarok, de hangszeres zene nélkül.

Különösen felavatott papsága alig van a zsidóságnak. „Bármint vitatták is az ellenkezőt — úgy mondja Marks tanár egy csomó történelmi példa idézése után — azok, a kik az ecclesiasticismust előmozdítják és a papi tekintélyt az őt megillető színvonal fölé akarják emelni, történeti tény az, hogy a tizenegyedik század közepe óta megszünt minden oly jog, mely Izraelben a kezek rátevése által felhatalmazást adott a tanításra, és azon idő óta az egyedül elismert jog

a papok megválasztására és beiktatására nézve magukat a hitközségeket illette meg". Van különben a zsidó vallású papok részére egy különösen előírt nevelési tanfolyam, a mely azonban nagyon távol áll attól, hogy egyöntetűen követnék. A brit zsidók nyugotlondoni zsinagógájában, a melynek feje Marks professor, egy külön alap létezik arra a czélra, hogy a jelöltek neveltessenek a papságra a boroszlói papnöveldében, miután elnyerték a Bachelor of Arts fokozatot — és pedig ezt tartják legkivánatosabbnak, lehetőleg a londoni egyetemen. — De a legnagyobb részben a zsidó papság a zsidó Collegiumból kerül ki, a mely sok kitünő hallgatót adott már a londoni egyetemnek. A nevelés gyors léptekkel haladt a zsidó hitközség közt az utolsó néhány évben és némi bizalommal mondhatni, hogy nincs az angol zsidók közt olyan kilencz vagy tiz éves fiú- vagy leány-gyermek, a ki olvasni és irni ne tudna. A spitalfieldsi szabad zsidó iskola gondoskodik két ezernél több gyermek tanitásáról, a kiknek legalább fele idegen szülők gyermeke, és több más, csaknem éppen ily kitünő intézmény létezik Londonban és másutt is. De nem kevésbbé hatékonyan gondoskodnak a zsidók hitközségeik szegényebb sorsú tagjának testi jólétéről. Kevés példa van rá, hogy a szegénysorsú zsidók segélyezése az adófizetőket terhelje, és egy gyámtanács, a melynek tagjai kizárólag a saját hitközségök tagjai közül választatnak, a nyomorban sinylőket számon tartja és kezelik a bőkezű adományokkal ellátott alapokat. Szükség és nyomor még mindig létezik, de az utóbbi csaknem teljesen az idegen zsidókat éri, a kik a legjövedelmezőbb menhelyöket Angliában vélik feltalálhatni. A zsidónyomor nagy része Oroszországból jön ide és

ez ama rendszer következménye, a melyben az általános hadkötelezettség uralkodik, de a ki nem vallja a keresztyén hitet, nem emelkedhetik tiszti rangra. Az a társulat, a mely Angliában a zsidóknak a keresztyén hitre való áttérítésével foglalatoskodik, sok esetben a szabadalmazott pauperismusra való felbuzdítás gyanánt működik, és a zsidó koldus a legtöbb esetben azzal a fenyegetéssel toldja meg az alamizsna kérését a hitközsége gazdagabb tagjainál, hogyha a segélyt megtagadják, majd elmegy koldulni a Térítő Társulathoz. A zsidó jótékonyság pazarságából eredő visszaélések nagy részének most hatályosan elejét veszi a zsidó gyámtanács intézménye.

Említettük már, hogy korunk vallásos tevékenységének és komolyságának egyik bizonyítékát alkotja az, hogy a szervezkedés szelleme látható mindegyik vallás keretén belül. Mindenfelé sürgés-forgás, a hit gépezete mindennapi chablonszerű működésének és hatásos látványosságainak mutogatása tapasztalható. De az a kérdés merül fel, mennyiben lehet mindezt jogosan egészséges jel gyanánt magyarázni? Vajon vitás kérdések kicsinyes volta az angol egyház tagjai közt, a melyeket e fejezet elején jeleztünk, nem tanusítják-e az éltető szellem csökkenését? A felületes erély nem hiányzik, de joggal kérdezhetjük: hol van a mély hit és a lelkesítő meggyőződés, a mely a régi vitatkozókban élt? Szerencsétlenségre, nem lehet kétségbe vonni, hogy a túlságos szervezkedés a hanyatlás jele épp úgy, mint a növésé. A császári Róma túlságos szervezkedése összeesett a régi római szellem sajnálatos elsorvadásával. Továbbá az is kétséges, vajjon az a magas fok, a melyre a vallási türelmesség eljutott, teljes értékű bizonyítéka-e a meggyőződés azon

elterjedésének, a mely a határozottan vallásos érzelem szétáradását eredményezheti? A türelmesség épp úgy lehet azon öntudat eredménye, hogy bármely felekezet vagy vallás tagjaira a mai álláspontjukat az irodalom és tudomány külső ereje és az állam magatartása erőszakolta, mint lehet olyan lelki állapot, a mely a saját tanaik igazságába vetett azon mély hitből származik, hogy önelégült közönnyel nézhetik mások vallásos mozgalmait. Nem könnyű dolog megérteni, hogyan lehet őszinte a türelmesség bármely egyházi pártban, vagy hogyan lehet őszintén türelmes valaki, a ki bizonyos meghatározott dogmatikus alaptételek roppant fontosságának tudatával bír. Hogy mik lesznek a különböző, protestáns vagy katholikus, felekezetek jövő viszonyai egymáshoz Angliában, és hogy mi lesz magának a vallásnak jövője, az csábító, de veszedelmes tárgya az elmélkedésnek. Jelenleg csak irányzatokat láthatunk, és ezek nem látszanak előmozdítani a dogmatikai egység ügyét. A különböző egyházak tanítói közt mindenütt van hajlam közösen működni az összesség társadalmi és erkölcsi jólétének emelésére, és elismerni az emberiség haladására és javítására való tekintet azon elemét, a mely minden hitnek közös tulajdona és a mely talán a vallás emberies irányzatának nevezhető. Így azt látjuk, hogy az angol egyház, a római egyház és a különböző dissenter felekezetek papjai a nyilvános gyülések alkalmával ott ülnek nemcsak ájtatos és emberszerető főurak, de jóindulatú világfiak mellett is, a kik nem vallják magukat valamely lelki hitvalláshoz tartozóknak és ezek mindnyájan vállvetve törekesznek arra a közös czélra, hogy kiirtsák a mértékletlenség nemzeti csapását. A londoni City Missiója és a Kórházi

Vasárnap intézménye további példái annak az egyetértésnek, a mely lehetséges az egymással szemben álló felekezetek bajnokai közt, mikor a kitüzött czél az emberi nyomor, szükség és szenvedés enyhitése. Az Iskolaszékek intézménye egy más és hasonló alkalmat adott a felekezeti különbségek elenyésztetésére, míg másfelől az a mozgalom, a mely jelenleg a művészeti oktatás terjesztése érdekében az egész országban mutatkozik, szintén arra tanitja a tömegek vallásos oktatóit hit vagy felekezeti különbség nélkül, hogy együtt működjenek oly férfiakkal és nőkkel, a kik talán egyáltalában semmiféle felekezethez sem tartoznak.

A Positivista, a ki azt tartja, hogy az emberiség részére az egyedül lehetséges hitvallás az, a melyben az emberiség a legelső hitágazat, — e tényekből talán azt fogja következtetni, hogy végre is az ő hite fog diadalmaskodni. És csakugyan a mellett is lehet érvelni, hogy bizonyos értelemben a Positivismus, mint vallási Evangelium némi varázst gyakorolhat oly nemzedékre, a mely mindenféle üzletekkel és ügyes-bajos dolgokkal van elfoglalva; képzelhető, hogy vannak elmék, a melyekre nézve vonzó lehet azt hallani, hogy a nemes és dicséretreméltó lelkek egyedüli inditó oka a bennök rejlő érdem, és hogy az ily cselekedetek eredményei érezhetőkké lesznek és önmagukban fogják találni a jutalmukat az utókor végtelen korszakain keresztül. Martineau kisasszony[1] beszélte

[1] Martineau Harriett (szül. 1802., meghalt 1876.) hugonota származású irónő volt. Több munkát irt és lelkiismereti okoknál fogva két izben visszautasitotta a nyugdijat, a melyet a kormány ajánlott fel neki.

el nekünk az önéletrajzában, hogy sohasem érezte magát teljesebben boldognak, mint mikor lemondott minden hitéről a jövő életben és elszakította minden theologiai dogmához való csekély ragaszkodásának utolsó szálait. Jót tenni és az erkölcsiséget ápolni, mert ez a felvilágosodott önzés törvénye, és mert hasznára lesz másoknak most és a jövőben, — ez olyan hit, a melynek szélesre szabott kerete erős vonzalmat gyakorolhat bizonyos szerkezetű elmékre. Itt legalább nincs semmi nyoma annak a kételynek és elmezavarnak, a mely árnyékot vet az olyan vallásra, melynek nincs egyéb sanctiója, mint a lélek halhatatlanságára, a túlvilági jutalmakra és büntetésekre való utalás. Még azt kellene bebizonyítani, hogy az ily szük határok közé szorított és minden természetfeletti elemétől megfosztott hit bírhat valamely gyakorlati tekintélylyel az emberiség nagy többsége előtt. Ha van a történelemnek valamely tanusága reánk nézve, úgy az alig lehet egyéb, mint hogy a vallás, a mely túlélte a papi bigottság rágalmait és ferdítéseit, túl fogja élni az új tudományos támadásokat is. A nagy kérdés, a melyet fel kell vetni és a melyre felelni kell, a következő: Felnevelhetjük-e a gyermekeket úgy, hogy az állam hű, erkölcsös, törvénytisztelő és jó alattvalói és a család jó tagjai legyenek a nélkül, hogy arra tanítanók őket, hogy van egy Isten, a ki ítél az emberek felett? Itt bizonyosan ellenállhatatlanul eszünkbe jut a nagy franczia forradalmár megjegyzése, hogy „ha nem volna Isten, szükséges volna teremteni egyet". Természetesen, e megjegyzésekre azt fogják viszonozni, a mit John Morley és mások oly nagy ékesszólással és komolysággal mondtak: hogy ez a kisérlet még eddig nem történt meg ko-

molyan. Ez kétségtelenül igaz. De a kérdés, a melyre ezek az urak még sohasem feleltek őszintén, az, vajon van-e az emberiség történetében bármi is, a mi igazolná azt a hitet, hogy az emberiség olyan vallása, a mely minden természetfeletti szentesítést nélkülöz, lehetséges az emberi lények nagy tömegére nézve és valószínű-e hogy egy kategorikus imperativus a túlvilági remények és félelmek nélkül, teljesítheti az emberiség számára mindazt, a mit maguk a positivisták is szükségesnek tartanak? Vajon csupán rajongó babona-e az emberi társadalom emelkedésének hű leírását látni a következő sorokban?

And quickered by the Almighty's breath
And chastened by His rod
And taught by angel-visitings
At length he sought his God;

And learned to call upon His name
And in His faith create
A household and a fatherland,
A city and a state.[1]

[1] És lelkesítve a Mindenható lehelletétől, és megfenyítve ostorától, és megtanítva a büntető angyaloktól, végre kereste Istenét.

És megtanulta segítségül hívni az Ő nevét, és Benne bízva alkotni családot és hazát, várost és államot.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

A modern bölcsészeti eszmék.

A LÉLEKTANI ISKOLA A BÖLCSÉSZET FŐISKOLÁJA ANGLIÁBAN. — VISZONY A JÓZAN ÉSZ ISKOLÁJÁHOZ SKÓTORSZÁGBAN A FRANCZIA EKLEKTICISMUSHOZ ÉS COMTE ÉS A POSITIVISMUS RENDSZERÉHEZ. — A POSITIVISMUS ANGLIÁBAN. — A FEJLŐDÉS FOLYAMATA AZ ANGOL ISKOLÁBAN. — JOHN STUART MILL, A LOGIKUS. — AZ UTILITARIANISMUS. — A MODERN TUDOMÁNYOS ERKÖLCSTAN. — SPENCER HERBERT. — AZ EVOLUTIO TANA. — ALEXANDER BAIN, A PSYCHOLOG. — GEORGE HENRY LEWES, A PHYSIOLOG. — A METAPHYSIKA ÉS A THEOLOGIA KÜZDELME. — A TUDOMÁNY ÉS A NÉPIES ÖNTUDAT HATÁSA. — DARWIN, HUXLEY, TYNDALL. — A NÉMET ESZMÉK BEFOLYÁSA. — KANT ÉS HEGEL KÖVETŐI. — AZ ÉSZ ÉS A HIT LEHETSÉGES KIBÉKÜLÉSÉRŐL.

„A lélektan jogara határozottan visszatért Angliába.“ E szókban fejezte ki John Stuart Mill az újkori elmélkedés pályáját ebben az országban. Némely kritikus talán azt fogja mondani, hogy az angol bölcsészek kissé önhittek Németország lélektani buvárlataival szemben, a melyeket a mult században Kant, az újabb időkben Herbart, Wundt, Fechner és Lotze eszközöltek. De a fentebb idézett mondás előtérbe helyezi az elvitázhatlan főtényt, hogy az angol eszmék legkitünőbb szellemei a XIX. században oly emberek vezetése alatt, mint Herbert Spencer, Bain, Lewes és maga Mill, az értelmi bölcsészet körül csoportosultak. Némi tevékenység azonban mutatkozott ama mélyebb és messzebbható kutatásokban is, a melyeket a metaphysika név alatt szoktunk érteni. De ez főleg ama nehéz, ha nem lehetetlen kisérletben volt

látható, a mely az angol földbe akarta a német gondolkozást átültetni; és a metaphysika bevallott művelőinek számát egyik kezünk ujján is megszámlálhatjuk, szemben a tudósok ama nagy és törekvő csoportjával, a mely a tapasztalat alapján indult el. Ha van a modern angol bölcsészetnek a többinél határozottabb ismertető jele, úgy az a határozott ragaszkodás a tapasztalat oktatásához az elme, anyag és erkölcs tekintetében.

Ilyen irány nem gyökeresedhetett meg Angliában a nélkül, hogy a talajt ne védelmezze idegen befolyások ellen: a század elején legalább két uralkodó gondolkozásmód létezett, a melyek ellen védekeznie kellett. Ha most mellőzzük a német kutatók befolyását, — a melyre később visszatérünk — két áramlatot fogunk látni, a melyek közül az egyik Skóciából származott, a másik pedig a szárazföldi eszmék egy rendszerének tulajdonitandó. Mind a kettő ellen különböző módokon végig kellett vinni a küzdelmet. A mit a Reid, Dugald Stewart és Brown vezetése alatt álló skót-iskola neve alatt ismerünk, az a bölcsészet volt, a melyet követői a józan ész iskolájának neveztek. E kifejezésnek vagy nincs semmiféle jelentősége a bölcsészetben, vagy ellenkező esetben felesleges. Ha a józan ész valamely tapintatot vagy ösztönt jelent, ellentétben a tapasztalattal, akkor nyilván nincs egyáltalában létjoga a gondolkozás rendszerében. Ha pedig csak észszerűsitett tapasztalatot jelent, akkor az csak ugyanazonos kifejezése magának a bölcsészetnek. A kérdéses iskola egy jóindulatú, de tisztán népies visszahatás volt Hume skeptikus irányzatával szemben. Ha a bölcsészet a gondolkozás teljes öngyilkosságát jelenti, a mint azt Hume követ-

keztetései sejtetni látszottak, akkor a legczélszerűbbnek mutatkozott végképp elejteni a bölcsészeti kutatást és visszatérni a kérdések eldöntésének széles, kritikátlan, népszerű módjára. Ha az ismeretünk a külső világról és a lélekről, mely bennünk él, nem egyéb tetszetős önámitásnál, mint Hume állitotta, akkor, a mennyiben a közönséges gyakorlati emberek azt találták, hogy mégis meglehetős bizonyossággal megbízhatnak a világban és önmagukban, mint valódi existentiákban, úgy látszott, hogy a hibának a bölcsészben és nem a tanulmányai tárgyában kell rejleni, és hogy legczélszerűbb a józan észre való erélyes hivatkozással elsöpörni ezeket a pókhálókat. Így még kezet is lehetett nyujtani a megsértett vallási világnak, a melyet Hume skepticismusa megbotránkoztatott és egy skót bölcsész utódai megboszulhatták magukat szellemes, de eltévelyedett elődjükön.

Ez volt a Reid és Stewart történeti genesise, és a mennyiben a józan ész módszeres tapasztalatot jelent, az angolok józan gyakorlati véralkatához sokkal jobban illett, hogysem mély nyomokat ne hagyott volna hátra a modern angol gondolkozásban. De a józan ész bölcsészete más elemeket is foglalhat magában. Csaknem biztos volt, hogy szavalatias és szónokias lesz; és előbb-utóbb össze fog szövetkezni a spiritualistikus bölcsészet azon rendszerével, a mely a logikát álmodozásokba sülyeszti. Hogy mily kevéssé szerette az angol bölcsészeti iskola az első jelleget, látható abból a kegyetlen elbánásból, a melyben James Mill a „Fragment on Mackintosh“ czimű iratában ezt a szerencsétlen rhetort részesitette. És mily kevéssé tűrte a második jelleget is, azt legvilágosabban mutatja az angol iskola viszonya a franczia

spiritualistikához. A józan ész tanai a legelső közzététel után csakhamar Francziaországba is behatoltak. Roger Collard, Reid tanítványa, és követői, Maine de Biran és Victor Cousin olyan bölcsészetet alapitottak meg, a mely összekeverte, a mennyire az ellentétes elemek megengedték, a józan észt, a Cartesius önvizsgálatát azzal a homályos és ködös spiritualismussal, a mely az ő saját tulajdonuk volt. Gondolatfoszlányokat vettek át mindenünnen, mihelyt azokat felhasználhatták két ellenségük, Diderot és az Encyclopaedisták, Robespierre és a forradalom ellen. Az eredmény egy csodálatos, szellemes, szónokias, vallásos, bölcsészeti ekklekticismus volt; oly rendszer, melynek legjobb jellemző vonásai a szeretreméltó és művelt Jouffroynál láthatók, a kinek több munkája meghonosult Angliában is. De az angol iskola rokonszenvét nem tudták megnyerni. George Henry Lewes jellegzetesen angol bölcsészettörténetében foglalt megjegyzésekből meg lehet érteni, milyen volt az itélet, a melyet felettük kimondtak.

Jeleztük már azt a másik befolyást is, a melyet bizonyos mértékben ki kellett küszöbölni az angol psychologisták emelkedő iskolájának. Már a nevöknél fogva is a lélektanhoz ragaszkodtak, mint reményhorgonyukhoz. De magát a lélektant is fenyegette egészen új oldalról egy franczia bölcsész, a ki egyenesen ellentétben állott Cousin Victorral és társaival — Comte Ágoston. Comte a szerzője a szorosan gyakorlati bölcsészet és megletősen elméleti vallás rendszerének, a melyet Positivismusnak neveznek, és a Positivismus, legalább is legelső magyarázói szerint elejtette a lélektant. A lélektan — úgymond Comte — lehetetlen tudomány, mert a tehetségeket akarja

tanulmányozni ugyanazon tehetségeknek a világánál. „Hogy megfigyelhessünk, szünetet kell tartanunk, ha pedig szünetelünk, nincs mit megfigyelni.“ Más szavakkal, az elme nem tanulmányozhatja önmagát, mert ezt a tanulmányt csupán az elme tevékenysége teszi lehetővé, és a tevékenység semlegesíti a tanulmány eredményeit. Az értelem nem figyelheti meg az értelem működését, mert itt a megfigyelt és a megfigyelő ugyanaz. Épp oly kevéssé figyelheti meg az értelem a szenvedélyeket, mert a szenvedély megzavarja a megfigyelő képességeket. És így Comte a lélektant azzal akarja helyettesíteni, a mit ő élettani koponyatannak (Phrénologie physiologique) nevez; vagyis, az elme tárgyilagos tanulmányának az agy, kis agy és az idegközpontok, az agy- és gerinczrendszer fehér és szürke anyagának tudományos kutatásával.

Bain, Lewes, Carpenter és Maudsley minden olvasója előtt tisztán áll, hogy ez a positivista támadás a lélektan ellen mély hatást gyakorolt az angol gondolkozásra, de az is bizonyos, hogy valamely határozott állást kellett ellene elfoglalni azoknak, a kik a lélektani elemzés bevallott védelmezői voltak. John Stuart Mill szigorúan birálja a positivismus eme phasisát az „Auguste Comte and Positivism“, és a „System of Logic“ czímű műveiben. Herbert Spencer egy röpiratot bocsátott ki, a melynek czíme „Reasons for Dissenting from the Philosophy of M. Comte“, ebben azt vitatja, hogy az eszméink elemzése a bölcsészet egyik alkatrésze. A főirány, a melyet Comte birálói követnek, természetesen az a szembeötlő tény, hogy még föltéve azt is, hogy nem sokat tudunk az öntudat állapotairól, még mindig többet tudunk róluk, mint a physikai ellentéteikről, és hogy végre is nem

tudunk egyáltalában semmiféle tényt, kivévén a saját magunk öntudati állapotainkhoz viszonyítva.

De a positivismus sokkal több lényeges vonást foglal magában e tévedésnél a lélektan ellen, a melyet Comte későbbi tanitványai tényleg nagyban módosítottak és csaknem elejtettek. A positivismus gondolkodási és egyúttal életrendszer is. Mint gondolkodási rendszer abból az alapelvből indul ki, hogy a tüneményeken kívül minden kutatást el kell ejteni. Az eredeti okok és a végokok mellőzendők; a dolgok kezdetéhez és végéhez nincs semmi közünk, csak az illet bennünket, a mi e két véglet között létezik. Így a theologia és a metaphysika minden alakban száműzve van. Mint életrendszer, egy vallásos kultust — az emberiség imádását — és a socialismus kisebb-nagyobb mérvben határozott rendszerét foglalja magában. Francziaországban Littré volt a positivismus nagy magyarázója az utóbbi korban. Angliában szintén létezik egy kis, de lelkes csapata a vallásos positivistáknak, e csoport legkiválóbb tagjai dr. Congréve, dr. Brydges és Frederic Harrison. A vallásos positivisták középkori szentek után nevezik el a gyermekeiket, hogy az emberiesség katholikus érzékét fentartsák. A hónapoknak is külön neveket adtak. Van ezenfelül külön isteni tiszteletük Londonban, egy positivista templomban, a melyben sok kiváncsi néző szaporítja az emberiesség imádói számát.

A positivismus legjobb és legállandóbb eleme volt a haladás és gondolatfejlődés nagy történeti törvényének kijelentése, a melyet Comte a saját műnyelvén „la loi des trois états"-nak nevezett, de a mely a maga általános irányalatában beolvadt a fejlődés modern tudományos elméletébe. Ez a törvény volt az, a mely

tudatos vagy öntudatlan hatást gyakorolt sok angol bölcsészre, a ki különben tagadja, hogy a positivismus felé hajlanék. És valószínűleg ez okozta a metaphysika ellen intézett támadással együtt, hogy Lewes olyan erős szószólójává lett a positiv rendszernek. „1845-ben csatlakoztam — úgymond — a positiv bölcsészethez és ma is ahhoz tartozom (1870-ben)." És azt óhajtaná, hogy mindnyájan olvassuk a „Philosophie positive"-t. „Tanulmányozzák a Philosophie positivet, — így szól olvasóihoz — tanulmányozzák türelemmel, fordítsanak reá ugyanannyi időt és gondolkodást, a mennyit nem tagadnánk meg egy új tudománytól, vagy új nyelvtől és aztán akár elfogadjuk, akár elvetjük a rendszert, úgy fogjuk találni, hogy elmei látkörünk visszavonhatlanul kiszélesbedett." „De hat vastag kötet!" kiált fel az ingadozó bölcsészjelölt. „Nos, igen, hat vastag kötet, a mely nemcsak azt követeli meg, hogy elolvassák, de azt is, hogy gondolkozzanak felette. Elismerem, hogy sok szünetet vesz igénybe ebben a zajos, zaklatott életünkben, de ha arra gondolunk, hogy milyen készségesen olvasunk el hat kötetnyi különböző bölcsészeti művet egy év alatt, a vállalkozás kevésbé fog borzasztónak látszani. Senki se fog habozni nagyobb árt is fizetni egy évig tartó tanulmányozásnál, ha megfontolja egy oly tan végtelen fontosságát, mely képes egységessé tenni az életét." De a kevésbé vállalkozó és nagyobb mértékben habozó emberek számára megemlítjük, hogy Martineau kisasszony „Abridgement of Comte" című műve útján és két kis kötet átolvasása által megismerkedhetik a positivismus legjelentékenyebb tanaival. E bölcsészet társadalom-tudományi elemzésének fontosságát megítélhetjük abból a tényből, hogy fel-

találhatjuk benne a kulcsot Mill sociologiájához, a melyet a „logikája“ hatodik könyvében körvonalozott, valamint sok új társadalomtani elmélkedés forrását és kútfejét. De mikor Lewest említjük, némileg előlegezzük már a fejlődés folyamát, kiválólag az angol iskolában. Az ő helye, az időtani sorrend szerint, együtt van Darwinéval és Alexander Bainével és másokéval; és most a lélektani elemzés e rendszerének emelkedésére és fejlődésére kell átmennünk.

Az átöröklés leginkább vitatott kérdéseinek egyike az, hogy mennyire örökölhetők át apáról fiúra nem csupán az erkölcsi és szervezeti különösségek, hanem még a gondolkozás módjai és formái is. De elvitázhatatlan az, hogy a két Mill — az apa és fiú esete — szembeötlő példáját adja ezen átöröklés terjedelmes voltának. John Stuart elméje a James Mill elméjének anyamintájába volt öntve és ezen elme alkotásai csak kisebb-nagyobb mérvben változtatott ismétlései voltak a Brit-India merész és eredeti történetirója gondolatainak. Erre nézve a bizonyítékok feltalálhatók nemcsak a bölcsészeti radicalismus azon általános tételében, a mely közös volt mind a kettőjüknél, de azon kiadásban is, a melyet a fiú rendezett az atyjának „Analysis of the Human Mind“-je című munkájából és különösen ama határozott állításokban, a melyeket a fiatalabb Mill igen sok elmére oly rendkívül szomorúan ható „Önéletirása“ tartalmaz. Ez a könyv sok világosságot vet a bölcsészete jellemére, ki van benne magyarázva, hogyan történt az, mikép az ő lélektana annyira teljesen a James Mill lélektanából származott át és oly kevés független gondolkozás eredménye volt az ő részéről; meg van benne magyarázva, miért nem látszik, hogy Mill valaha rendsze-

resen tanulmányozta volna a szárazföldi bölcsészetet, különösen a német elmélkedéseket; okát adja annak, hogy miért foglalták el őt oly teljesen a gondolatok átlagos színvonalai a végső eszmékre, a dolgok kezdetére és végére vonatkozó minden kutatás teljes kizárásával. Mert most már tudjuk, hogy a nevelése alig engedett tért a jellemének és hajlamának bármily előszeretet érvényesítésére és hogy ő szorosan a Benthamismus elvei szerint tanulta az erkölcstant és Hobbes kissé modernizált elvei szerint az értelmi bölcsészettant. Egy merev, szigorú, autokratikus apa, mint az idősb Mill, a kinek tisztán megállapított nézeteit az ellentét és a népszerűtlenség annál határozottabbakká és dogmatikusabbakká tette, nem igen lehetett hajlandó fia elméjének megengedni, hogy az ő saját előszeretetétől eltérő irányban terjeszkedjék.

Kevés van Mill bölcsészeti rendszerében, a mi szorosan eredetinek volna nevezhető, kivévén talán némely logikai elmélkedését. Ő neki kell tulajdonítanunk az okoskodás egyik elméletét, a mely, ha nem is teljesen új, mégis tisztán és szabatosan mutatja a praemissum major működését a syllogismusban és kimutatja, hogy okoskodásunk menete, nem mint feltételezni szokták, az általános törvényről tér át a különös esetre, hanem kivétel nélkül a különös esetről a vele szomszédos különös esetekre, a minthogy a praemissum major csak emlékeztetés és az eddigi tapasztalatok eredményének összevont megállapítása. Ha hozzátesszük, hogy ő a szerzője bizonyos tapasztalati módszereknek vagy inductio-szabályoknak (a melyeket erősen bírált többek közt dr. Whewell is), hogy ő vitatja a „valódi fajok" létezését a természetben, eltekintve azon osztályozásoktól, a melyeket csak a

saját kényelmünk végett állítottunk fel, hogy ő világította meg számos érvvel a természetben működő okok többségét és az eredmények egybevegyülését, — körülbelül kimerítettük mindazt, a mivel főleg gyarapította a logika tudományát. A „Logic" című munkájának legérdekesebb része a második kötet hatodik könyve, a melyben a lélektanból és abból indulva ki, a mit „Ethologiának" nevez, (e név alatt ama föltételek érthetők, a melyek az emberi jellem különbözőségeit szabályozzák), körvonalozza a sociologia jövő tudományát. Művének ebben a részében közelíti meg leginkább Comteot és a positivismust, valamint éppen Comte sociologiai megfigyelései képezték a franczia bölcsész legbecsesebb és legmaradandóbb hagyatékát az utódai számára.

Bölcsészetének alapelveiben, a mint azokat például a Sir William Hamilton ellen intézett éles támadásaiban kifejtette, úgy tűnik fel Mill, mint Hume modern kiadásban. Hasonlít ehhez a régibb bölcsészethez a tapasztalati és sensationalista szempontjából, a mennyiben azt hiszi, hogy az emberi ismeretek egész összegét érzésekre, a rajtunk kívül eső világgal való közvetlen érintkezésre lehet visszavezetni és egyáltalában kizár minden elmebeli ténykedést. Továbbá hasonlít hozzá az úgynevezett szükséges és általános igazság ellen intézett támadásában, mikor például azt állítja, hogy minden mathematikai alapelv feloldható a pontok, egyenes vonalak és szegletekkel tett kisérletek egyszerű eredményére. Mindenekfelett hasonlít hozzá a külső tárgyak elemzésében, a melyek szerinte nem egyebek, mint az érzés (sensation) állandó lehetősége és a mi némi megszorításokkal ugyanazt az analysist kiterjeszti az elmére is. De tisztábban,

lélektani tekintetben, Mill érdeme abban áll, hogy igen nagy súlyt fektetett a Huxley által hirdetett „eszmetársulás“ nagy elvére. A hasonlatosság és folytonosság annyira elválaszthatatlanul egybevegyíti az eszméinket, hogy lehetetlen egy eszmét fölidéznünk a nélkül, hogy utána a többit is föl ne idéznők. Így társítjuk össze például a fogalmainkat az „egyenes vonalakról“ és azt a fogalmat, hogy az egyenes vonal nem foglalhat magában tért és az így alakult összeköttetés annyira elválaszthatlan, hogy végül azt képzeljük, hogy e két eszme egyesítését az elménk intuitiv megfigyelő képességétől nyertük, függetlenül minden tapasztalattól. Igy van az is, hogy az előzmény és következmény társulása a természeti világban azon eszmére vezet bennünket, hogy abban, a mit oknak nevezünk, van valamely termelő erő, valamely teremtő képesség, a melynek az okozat tulajdonitandó ; továbbá — kevésbé elméleti téren — innét van, hogy a pénz és boldogság fogalmait annyira összezavarják, hogy a fösvény a pénz gyűjtését tűzi ki végczéljául és a czélok és eszközök ilyen megfordítása képezi a boldogságot. Tényleg az eszmetársulás egy neme az elmei vegyészetnek, a mint Mill nevezi, a mely sokat megmagyaráz a természetünk legmélyebben gyökerező meggyőződései közül és a lélektanban körülbelül olyan szerepet játszik, mint a nehézkedési törvény a természettanban.

A tisztán bölcsészeti elmélkedéseinél sokkal fontosabb volt azonban az egykorú és népies gondolkodásra gyakorolt hatásánál fogva az utilitarianismusnak azon erkölcsi tana, a melynek Mill az atyja és Bentham befolyása alatt oly erélyes támasza volt. Az a hit, hogy csak az a jó, a mi általánosan hasznos

is, egy vagy más tekintetben az úgynevezett angol lélektani iskolával közös, Herbert Spencer és Bain éppen úgy ragaszkodnak hozzá, mint Mill maga. Újabban Henry Sidgwich tette közzé „Az ethika módszerei“ („The Methods of Ethics“) című művét, a melyben mint az utilitarianus elmélet védője jelenik meg; és lehet mondani, hogy a gondolkodó világ többségére, valamint a nem gondolkodó nagy részére nézve is, az utilitarianismus a napjaink népszerű bölcsészete. Úgy találták, hogy bámulatosan jól egybehangzik az angol elme gyakorlati irányával és több mint csupán alkalmi magyarázatot talál az angolok tanulmányainak kedvencz tárgyában, a közgazdaságtanban.

Az utilitarianismus több szempontból látszik kielégítő magyarázatát adni azon körülményeknek, a melyekkel foglalatoskodik. Ha az emberi működést a politikai oldalról vizsgáljuk, talán egyedül az utilitarianus nézet a gyakorlati. A nép boldogsága a politikai bölcsész egyedüli lehetséges végczélja; valóban gyakran mondták, néha dicséret, néha megrovásképpen, hogy ez az elv: „a legnagyobb emberszám legnagyobb boldogsága“, inkább politikai, mint erkölcsi természetű. Helvetius azt mondja: „La science de la morale n'est autre chose que la science de la legislation“.[1] És ez elegendő ok arra, hogy az utilitarianismus csak a cselekvés következményeit tanulmányozza (vagyis a cselekvést külsőleg, a mint az másokra hat), a mi igazán a politikai és társadalmi szempont. Fönn marad azonban a kérdés, vajon ha

[1] Az erkölcs tudománya nem egyéb, mint a törvényhozás tudománya.

a személyes erkölcstannak van általában valamely értelme, nem a belülről nézett cselekvést jelenti-e, vagyis összeköttetésben azon elvvel és indító okkal, a mely neki irányt ad? Vagy továbbá a casuistikában, a hol a látszólagos kötelességek összeütközése esetében méltán lehet kérdezni, hol található jobb próbakő, mint a cselekedetek következményeinek tapasztalatainál? Ha egy hazafinak választani kell egyfelől a kormánya iránti kötelességei és másfelől a saját nézetei s hazája jólétére irányuló óhajainak tartozó kötelességei közt, nem a hasznosság, vagyis a legnagyobb emberszám legnagyobb boldogsága lesz-e a kételyeinek legjobb eloszlatója? Másrészt, noha a hasznosságra való utalás legjobban eldöntheti a kötelességek összeütközését, eléggé világos, hogy vannak erények, a melyeket az utilitarianismus által nyujtott magyarázat megfoszt a szent és parancsoló jellegöktől. Az igazság nagyon ügyetlenül van megmagyarázva (daczára Mill fejtegetéseinek az „Utilitarianism" czímű munkájában;) a szemérem, igazmondás, becsületesség, mindannyian hatalmasabbak, mielőtt a hasznosság elve beléjük magyaráztatik, mint azután. Senki sem lesz hajlandó inkább megöletni magát, mintsem hazudnék, csupán azért, mert az igazmondás hasznos az emberiségre nézve, valamint a könnyű lovasság se fogja megtámadni az orosz ágyúütegeket, mert a katonás fegyelem jó a világnak.

A tény az, hogy az utilitarianismus, daczára nagymérvű elterjedésének, a mostani angol bölcselkedők közt ellentétben áll azzal a népies öntudattal, a mely gyakran keresztül szokta szakítani a metaphysikai éleselméjűség pókhálóit. Semmi se világosabb a meghamisítatlan elme előtt, mint a különbség a közt, a

mi czélszerű és mi az igazságos, habár ez a kettő gyakran összetalálkozik. Nem becsüljük azt az embert, a ki, mikor hivatva volna valamely hősies dolgot véghezvinni, azt számítgatja, vajon általában az ő cselekedete hasznos lesz-e magára és a világra nézve, vagy sem. Természetesebb dolog az önfeláldozást nemesnek nevezni, mint hasznosnak; és egyetlen vértanú — még csak tudományos vértanú — sem jutna soha máglyára, ha elkezdené számítgatni, mi a társadalom nyeresége a személyes fájdalomhoz képest, a melyet neki a tűzhalál okoz.

Azonban az utilitarianismust, a mint Millnél megjelenik, sok tekintetben módosítja és átalakítja Herbert Spencer az úgynevezett észszerű utilitarianismusával. Ezen újabb és tudományosabb rendszer czélja az élet törvényeiből és a lét feltételeiből megállapítani, hogy miképpen és miért ártalmasak bizonyos módjai a magaviseletnek és miért hasznosak némely más módok. E jó és rossz eredmények nem lehetnek esetlegesek, hanem kell, hogy a dolgok rendjének legyenek szükségszerű következményei. Ennélfogva az erkölcsiséget az élet és természet törvényeiből kell levonni. A „Data of Ethics"-ben az erkölcsösséget úgy határozza meg, mint a viselkedés tudományát és kimutatja, hogy physikai, élettani, lélektani és társadalomtani elemeket foglal magában. Physikai szempontból a magaviselet az egyenesség és becsületesség útján halad, ha összefüggőbb és határozottabb lesz, vagyis ha az ember a tetteit nagyobb összhangzásba hozza határozott czélokkal és sok érdeke és foglalatossága van. Élettani szempontból a magaviselet javul, ha az ember megtanulja kifejteni az összes tehetségeit és az életkedv által engedi magát vezettetni, a mely a rendes

szervi működés állandó kisérője; mig ellenkezőleg a fájdalom mindig a rendetlen szervi működéssel jár együtt. Lélektani szempontból az erkölcsösség előhaladását a jövőben elnyerendő jutalom iránti előszeretet jellemzi, szemben a jelen élvezetével, valamint annak a beismerése, hogy kötelezőbb erővel bír a lelkiismeret belső helybenhagyására, mint a külső sanctiók, a milyenek a törvényes fenyíték és a jutalmak és büntetések theologiai rendszerei. Végül az erkölcstan társadalomtani felfogása azt bizonyítja, hogy a haladás a háború erőszakos kényszeritései és szenvedélyei helyettesitését jelenti a békés együttműködés által. A Spencer erkölcstani alaprajza Mill utilitarianismusával összehasonlítva, tudományosabbnak, egészben véve rendszeresebbnek és a benne foglalt problemák megoldására kevésbbé alkalmatlannak látszik. De az erkölcstan megszokott igazságai szokatlanokká lesznek, ha tudományos elnevezések köntösébe bujtatjuk és a „Data of Ethics"-nek talán a legmeglepőbb tana az új jelleg, a mely a kötelesség fogalmát elénk állítja. „A kötelesség érzelme — úgymondja Spencer — csak átmeneti és épp oly gyorsan fog csökkenni, a mily gyorsan az erkölcsösödés előre halad". Más szóval a kötelesség nem engedelmesség egy benső törvény iránt, hanem önkényes és ideiglenes dolog, a mely megváltoztatja merev lényegét, mint magaviselet, tudományosabbá és ez által egyúttal élvezetesebbé is válik. A tudományos szabályok alkalmazása az erkölcstanra természetesen sokkal inkább függővé teszi az erkölcsiséget a physikai törvényektől és arra irányul, hogy a lelkiismeretet a szervezet működésére változtassa át.

Bain és Lewes, mint psychologusok közös jellegző

vonása, mint látni fogjuk az, hogy a gondolkozást az anyag egyik functiójának tekintik és innen már csak egy lépésnyire van azon álláspont, hogy minden erkölcsi érzés és értelem egyaránt megmagyarázható physikai okok alapján is. Ezt a lépést merészen megtette némely élettanbúvár és orvostani theorista, többek közt dr. Maudsley. Egy felolvasásban a lelkiismeretről, a melyet „Test és lélek“ („Body and Mind“) című munkájában tesz közzé, ezt mondja: „Sok oldalról a legnagyobb buzgalmat fejtették ki és a legerősebb törekvések irányultak arra, hogy az elme legmagasabb működései és különösen az úgynevezett erkölcsi érzék és az akarat kivétessenek a physikai kutatások alól. Az erkölcsi érzék azoknak az erőssége, a kik már a visszavonulás stratégiai mozdulatait megtették némely olyan álláspontokról, a melyeket megszállva tartottak. És hát mi, mint élettanbúvárok, megengedhetjük-e, hogy az elme bármely működése, ha még oly magasztos is, elvonassék a physikai kutatások alól? Avagy minden áron ragaszkodjunk-e ahhoz, hogy az elme minden működése, a legalsóbbtól a legmagasabbig, egyaránt a szervezet functiója? Ez életkérdés reánk, mint orvosi psychologusokra nézve, a melylyel előbb vagy később merészen szembe kell szállani és a melyre határozottan kell felelni. Ehhez még hozzátehetjük, hogy ez életkérdés az erkölcstani bölcsészekre nézve is, a melylyel merészen kell szembeszállniok és a melyre határozottan kell felelniök, ha azt akarják, hogy ezentúl is létezzék az erkölcstan, mint független tudomány.“

Dr. Maudsley aztán a következő kérdést veti fel: „Létezik-e ugyanazon lényeges összeköttetés az erkölcsi érzék és az agy közt, a mely a gondolkozás és az

agy közt, vagy bármelyik külön érzékünk és az agyban székelő dúcz (ganglionic) központja közt létezik?“ Dr. Maudsley erre a kérdésre határozott igennel felel, és kijelenti, hogy az nem is enged meg másféle tudományos magyarázatot. „Egy dolog bizonyos, az: hogy az erkölcstani bölcsészet nem tud behatolni az érzelmek és ösztönök elrejtett forrásaihoz; mélyebben feküsznek azok, hogysem elérhetné, mert physikai alkatában vagy még hátrább menve, szervi előzményeiben rejlenek. Az olyan gyermekek foga gyakran éles, akiknek az apáik sok savanyú szőlőt szoktak enni. Sok gonosztevőről és sok tébolyodottról bizvást el lehet mondani, hogy annak született, s nem lett azzá; bűnösökké vagy őrültekké lesznek, mert nem tehetnek róla; egy erősebb hatalom, a melynek ellent nem állhatnak, adta meg az életük irányát.“ Ezt az állítását egy szembeszökő példával világítja meg. Az első franczia forradalom rémuralma alatt egy fogadós arra használta fel a válságos helyzetet, a melybe környékbeli nemes emberek jutottak, hogy a házához édesgette és általában azt hitték, hogy ott kirabolta és meggyilkolta őket. Egyszer a leánya összeveszett vele és feljelentette őt a hatóságoknál, a kik aztán pörbe fogták, de az elítéltetéstől megmenekült a bizonyítékok elégtelensége folytán. A leány később öngyilkosságot követett el. Egyik fivére egy ízben csaknem meggyilkolta a leányt egy késsel, a másik fivére pedig felakasztotta magát. A nővére pedig nyavalyatörős és hülye volt és dühöngési rohamokban szenvedett. Leánya, a kiben az elfajult család kiveszésnek indult, teljesen megőrült és tébolydában mult ki. Itt van hát a családfa ama faja, a melyre valóban szükségünk van, ha egy család érté-

két akarjuk megállapítani — bűnök, erények és betegségek öröklött sorozata.

Első nemzedék	Éles értelem gyilkossággal és rablással	Az erkölcsi érzék hiánya vagy romlott volta
Második nemzedék	öngyilkosság	Erőszakos emberölés és öngyilkosság
Harmadik nemz.	őrjöngés.	Nyavalyatörés, hülyeség és őrjöngés.

Ilyen az eredménye az evolutio nagy modern tana alkalmazásának az erkölcsi élet tüneményeire.

A fejlődés tanát, mint a bölcsészet zárkövét legelőbb Herbert Spencer alkalmazta rendszeresen. A három egykorú tudós, Herbert Spencer, Alexander Bain és George Henry Lewes közül, a kik annyira kiszélesítették a tudományos és bölcsészeti mozgalmat, a melyet Mill kezdeményezett, kétségkívül az első az, a ki teljesen megérdemli a rendszeresen gondolkozó nevét. 1860 márciusban egy általános és a méreteiben csaknem óriási tervrajz jelent meg azon művekről, a melyeket Herbert Spencer egymásután, külön részekben kiadni szándékozott. A sorozat az „Alapelvek"-kel (First Principles) kezdődött, a mely két alaposztályból áll: „A mit nem tudhatunk" (The Unknowable) és „A mit tudhatunk" (The Knowable); aztán következik: „A Biologia elvei" (The Principles of Biology) két kötetben; „A lélektan elvei" (The Principles of Psychology) szintén két kötetben; „A társadalmi tan elvei" (The Principles of Sociology) három kötetben és végül „Az erkölcstan elvei" (The Principles of Morality) két kötetben és e roppant programm nagyobb része már be van fejezve.[1] Nem

[1] Sőt most már az óriási munka közkézen forog, minthogy 1897-ben az utolsó két kötete is megjelent.

is lehet csodálkozni rajta, hogy Mill és Lewes egyenlő lelkesedéssel fejezték ki bámulatukat. Mill Comteal hasonlítja össze és igy szól: „Spencer azon csekély számú emberek egyike, a kik ismeretük alapos és encyklopaedikus természeténél, mint szintén egymás mellé rendelési és összekapcsolási képességüknél fogva igényelhetik, hogy együtt említtessenek Comteal és hogy az ő értékelésénél szavazati joggal birjanak.“ „Kérdéses — így szól a „History of Philosophy“ szerzője — vajon jelent-e meg valaha nagyobb méretű gondolkodó az országunkban, ámbár csak a jövő fogja megmutatni azt a helyet, a melyet a történelemben elfoglalni hivatva lesz. Ő az egyetlen a brit elmélkedők közül, a ki egy bölcsészeti rendszert szervezett.“ Ennek oka az, hogy Herbert Spencer bölcsészetében egy nagy gondolat uralkodik, a melyben, mint központban egybegyülnek és összpontosulnak az összes gondolatsugarak a különböző csoportokból. Tele van egy elsőrangú fontosságú gondolattal — a fejlődés nagy eszméjével. A mint Huxley tanár mondta: „Az egyetlen teljes és módszeres kifejtése a fejlődés elméletének, a melyet én ismerek, Herbert Spencer „System of Philosophy“-jében található fel; ezt a munkát szorgalmasan kellene tanulmányozni mindenkinek, a ki megismerkedni óhajt a tudományos gondolkozás irányzatával“.

Mi a fejlődés e törvénye? Először meg kell kisérlenünk valamely tudományos kifejezést vagy meghatározást nyerni róla, mielőtt áttérnénk a példákkal való bizonyitására a lét és gondolkozás különböző szféráiban. Van egy alaptörvénye, a melyből mindent levezet: az erő vagy erély állandósága. Éppen azért, mert az erély mindig tevékeny a természetben, az

erő sohasem csökken vagy vész ki; a természetben létező dolgok változnak, új alakokat öltenek, új fejlődéseken, új átalakulásokon mennek át. Ha e törvényt egy formulában kellene kifejezni, az így hangzanék: „A haladás az egynemű szerkezetből a különnemű szerkezetbe való átmenetből áll". Minden haladás törvénye egy és ugyanaz; az egyszerű fejlődése az összetettre, fokozatos elváltozás által. Ha azt kérdezzük, hogy miért megy a haladás mindig ezen irányzatban, az egyneműtől a különnemű felé, akkor ennek kétféle okát adhatjuk. Először is, ha egy test egynemű állapotban van, akkor nem megállapodott; „az egyneműség a meg nem állapodott egyensúly állapota"; vagyis egyszerűbb nyelven: az egyformaság állapota olyan, a melyet nem lehet fentartani. Erre ismeretes példát nyujt a mérleg: „Hogy ha egy pár mérleg pontosan van elkészítve és nem lepte be a piszok vagy a rozsda, akkor lehetetlen a két serpenyőjét teljes egyensúlyban tartani, vagy az egyik vagy a másik kissé lejebb fog szállni és a kettő heterogén viszonyba jut egymáshoz". Vagy pedig: „Vegyünk egy darab ízzó anyagot, és bármennyire egyaránt volt kezdetben hevítve, az egyformasága hamar megszűnik; a külseje gyorsabban kihül, mint a belseje, a hőmérsékben ettől különböző lesz és a hőmérséknek ezen esetben annyira szembetünő különneműsége (heterogeneity) kisebb-nagyobb mérvben minden esetben bekövetkezik.[1] A haladás ezen irányának másik oka az, hogy minden működő erő egy-

[1] Herbert Spencer: First Principles 402. l. Az érdeklődő olvasónak tanulmányozásra ajánljuk a II. rész XII—XVIII. szakaszait, a melyek népiesebb formában vannak kifejtve az „Essays"-ben. London, 1861.

nél több változást idéz elő, minden ok egynél több eredményt hoz létre. Az egyetlen okból származó eredmények többszörös volta természetesen különneműséggé változtatja át az egyneműséget. Ha valamely test erős összeütközés következtében darabokra törik, „a mellett, hogy az egynemű tömeg átváltozik szétszórt töredékek különnemű csoportjává, még az egynemű erő is átváltozik az erők mennyiségben és irányban különnemű csoportjává". „A nap sugarai közül, a melyek belőle minden irányban kiáradnak, néhány a holdat érinti; ezek minden szög alatt visszaverődvén a hold felszínéről, néhány közülök a földre esik. Ezen utóbbiak közül ismét néhány hasonló módon szintén szétszóródik a térben körös-körül; és a sugarak ama része, a mely felszivódik, a helyett, hogy visszasugároznék, oly fénytöréseken megy keresztül, a melyek hasonlóképp megsemmisítik a párhuzamosságukat". E két oknál fogva, hogy az egyneműség a meg nem állapodott egyensúly állapota, és hogy minden működő erő több változást hoz létre — a fejlődés törvényét úgy lehet meghatározni, mint egy folyamatot (processus), a mely alatt „egy határozatlan, össze nem függő egyneműség átváltozik egy határozott összefüggő különneműséggé".

Herbert Spencer mindenféle példák bámulatos gazdagságával világítja meg e törvény működését a különböző sphaerákban, a világ haladása, az egyéni és társadalmi szervek növekedése és a tudomány keletkezése sphaeráiból; ezek közül az elsőt és harmadikat idézzük, mint rendszerének megfelelő példákat.

A geologusok azt állítják, hogy kezdetben a földünk felolvadt állapotban levő anyagú tömeg, és ennélfogva egynemű szerkezetű és türhetően egynemű

hőfokú volt. Azután következtek a folytatólagos átváltozások a különneműségre; hegyek, szárazföldek, tengerek, tűzhányósziklák, leülepedett rétegek, érczerek támadtak. Vagy nézzük a szervezeteket a föld felszinén. A halak a legegyszerűbbek a szervezetükre nézve és a föld legrégibb élő lényei közé tartoznak; a hüllők későbbi keletűek és már különneműbbek; az emlősök és madarak, a melyek még később jelentek meg a földön, még különneműbbek; az ember a legheterogenebb valamennyi közt. A törvény még akkor is fennáll, ha csak az emberre szorítkozunk. A fajok szaporodása és a szétválásuk maguk között, az emberi nemet még különneműbbé tette. „A pápuának igen vékony lábszára van, és ebben a négykezű fajhoz hasonlit, míg az európainál, a kinek a lábszárai hosszabbak és tömörebbek, több különneműség van az alsó és felső lábszár közt". A különneműségben való haladás másik példáját a szász faj alosztályainál találjuk, a mely az utolsó nehány nemzedékben fejlődött ki angol-amerikai és angol-ausztráliai válfajjá. Talán e törvény működésének még világosabb példáját lehet feltalálni a társadalmi szervezet fejlődésében. A vadak társadalma egyes egyének tömege, a kik mind vadásznak, halásznak, háborúba mennek vagy dolgoznak; vagyis más szóval: egynemű; mindegyik egyén foglalatossága ugyanazonos. Azután következik a megkülönböztetés a kormányzók és a kormányzottak közt; a kormányzó hatalomban még egyesítve vannak a vallásos és végrehajtói teendők. Más megkülönböztetések a különneműség jelen állapotához vezetnek bennünket: az egyház fokozatos elválásához az államtól és a mostani politikai szervezethez, a mely számos alosztályra, igazságszolgál-

tatásra és pénzügyre, a végrehajtó és a tanácskozó hatalomra oszlik.

Herbert Spencer „Principles of Psychology"-jában ugyanezt a törvényt alkalmazza elmei állapotunkra, és azt bizonyítja be, hogy a korai szerves állapotokból való fokozatos fejlődés által lettünk elménkben azokká, a mik vagyunk. A fejlődés e fogalmának felvétele a lélektanba meglepő eredményt mutat fel Herbert Spencer állásfoglalásában az elme úgynevezett „formái" ellen. Vannak bizonyos formák, mint pl. az oly sürűn emlegetett „idő" és „tér", a melyek sok elmei zavar okai voltak a bölcsészekre nézve, mert annyira teljesen velünk született, annyira közvetlen érvényű fogalmaknak látszottak, hogy még a feloldás minden lehetőségét is előre kizárták; és ennélfogva Kant merészen „érzéki formáknak", vagy más szókkal az érzés és perceptio a priori feltételeinek nevezte. Másrészt azonban feloldhatók, és oly bölcsészek, mint Hume is Mill, fel is oldották „egymásután következő érzésekből egybeillesztett eszmékre". Most már ez a régi kérdés, vajon az idő és a tér a priori vagy a posteriori fogalmak-e, Herbert Spencer szerint meg van oldva azon feltevés által, hogy tényleg a priori fogalmak az egyénre, de a posteriori fogalmak a fajra nézve, más szóval, az emberek észleletében már kezdetben és eredetileg is készen létezik az idő és a tér eszméje; de ezek az eszmék voltaképpen csak örökségül maradtak rájuk az elődeik által gyűjtött hosszú tapasztalatok útján. És így Herbert Spencer azt állítja, hogy kibékitette Locket és Kantot egymással, „a lélektanban a megakasztott haladás újra kezdődik most, miután mind Kant, mind Locke tanitványainak nézetei kifejezésre

jutnak és elismertetnek azon elméletben, hogy a szervezett tapasztalatok szülik a gondolkozás formáit".

Tényleg semmi sem szent Spencer beható elemzése előtt; sem a gondolat, sem az érzés, sem az érzelem, még az sem, a mely a szerelem neve alatt a költők és regényírók fő árúczikkét képezte. Íme, így szól a „diadalmas elemzés" a szerelemről: „Arról a szenvedélyről, a mely a nemeket egyesíti, rendesen úgy beszélnek, mintha egyszerű érzelem volna; holott a legösszetettebb és ennélfogva a leghatalmasabb az összes érzelmek közt. A tisztán physikai elemei mellett első sorban említendők azok a nagy mértékben összetett hatások, a melyeket a testi szépség idéz elő, ezek körül különféle élvezetes és kellemes eszmék csoportosulnak, a melyek magukban véve nem a szerelemre vonatkoznak, de szervezeti viszonyban állnak a szerelmi érzéssel. Ezzel ismét azon összetett érzés van egyesítve, a melyet vonzalomnak nevezünk — ez az érzelem, mivel ugyanazon nemek közt is létezhetik, szükségképen független érzelemnek is tekintendő, de a mely itt nagy mértékben fokozva van. Ott van továbbá a bámulat, a tisztelet vagy nagyrabecsülés érzelme, a mely magában is jelentékeny erejű, és ezen viszonylatban nagyfokú tevékenységgel működik. Utána következik az az érzés, a melyet a tetszés szeretetének nevezünk. Az, hogy bennünket az egész világ fölé helyez az a lény, a kit mink magunk mindenek felett bámulunk, a tetszés szeretetét minden eddigi tapasztalatot felülmuló mérvben elégíti ki, főleg miután azon elégtétel is hozzájárul, a melyet az a körülmény eredményez, hogy azt a vonzalmat nem érdekelt, semleges egyének is látják. Azután az önbecsülés rokon érzelme is szerepel. Az, hogy képe-

sek voltunk ily érzelmet ébreszteni magunk iránt, a személyes hatalmunknak olyan bizonyítéka, a mely okvetlenül kellemesen érinti önszeretetünket. A birtok érzetének is megvan a maga része az érzelmek általános tevékenységében; megvan a birtoklás gyönyöre — e kettő egymásé. Ezenfelül a viszony megengedi a cselekvés nagyobb szabadságát. Végül ott van a rokonszenvek exaltatiója. Így, a physikai érzelem körül, a mely az egésznek a magvát képezi, összecsoportosulnak a személyes szépség által keltett érzelmek, a tiszta vonzalom érzete, a tisztelet, a tetszvágy, az önszeretet, kizárólagos birtoklás, a szabadságszeretet és a rokonszenv érzelme. Mindezek az érzelmek felhevülő állapotukban a felhevülést egymáson visszatükrözik és egymással egyesülnek, hogy megteremtsék azt az elmei állapotot, a melyet szerelemnek nevezünk, és minthogy mindegyik ezen érzelmek közül az öntudatosság soknemű állapotát magában foglalja, bizvást azt mondhatjuk, hogy e szenvedély egy óriási tömeggé olvasztja egybe azon elemi felbuzdulások legnagyobb részét, a melyekre képesek vagyunk és hogy ebből származik ellenállhatatlan hatalma."

És most mi mondani valója van Spencernek ama mélyebb kérdésekről, a melyek a bölcsészet és tudomány gyökereivel vannak egybeforrva, a természet mindezen erejének és hatásának viszonyáról az alap okhoz — a tudomány és vallás viszonyáról egymáshoz? A „Fist Principles" egyik legérdekesebb része éppen e kérdéseket tárgyalja. Spencer azt állítja, hogy megtalálta a kibékülést a vallás és a tudomány közt. A kiegyezés talán nem olyan, a melyet a két vitatkozó fél közül bármelyik is elfogadna; és még

ennél is különösebb az, hogy a megoldás Sir William Hamilton és dr. Mansel nyomán indul, a kik közül az egyik metaphysikus, a másik a theologiát adja elő a Bampton-tanszéken.[1] Spencer szerint mind a vallásnak, mind a tudománynak meg kell engednie, hogy utoljára is „a megismerhetlenen" alapul-nak. A theologusok nem difiniálhatják az Istenüket, lehetetlen megmagyarázniok, a végetlen és az absolut hogyan lehet mégis személy; a tudósok nem tudják difiniálni a végső alapokat, a melyeken az „erőik", „energiáik" és „törvényeik" nyugosznak. Ha elég messze, minden irányba visszük a kutatást, valamely benső titokhoz, „a megismerhetetlen" substratumához jutunk. „Minthogy folyvást iparkodunk tudni és folytonosan visszalöketünk mind mélyebb meggyőződésével a tudás lehetetlen voltának, ébren tarthatjuk magunkban annak a tudatát, hogy az a legfőbb bölcsességünk, valamint legfőbb kötelességünk, hogy azt, a mi által minden dolgok léteznek, megismerhetetlennek tekintsük".

A mint „Amuráth után Amuráth következik", úgy követik a psychologusok és a physiologusok Spencer nyomdokait. Ezek közül kettő emelkedett legfelső sorba — Alexander Bain és George Henry Lewes; de az érdemeik nagyon különbözők. A kettő közül a sokkal élesebb elme, úgy az elmélkedő behatolás, mint különös lélektani tehetségek tekintetében a Lewesé volt. Valóban azt lehet mondani, hogy nélküle hiányoznék a bölcsészetben egy határozott lépése a haladásnak. De ilyen dicséret alig illeti meg Baint. Az ő

[1] Bampton János (szül. 1689., megh. 1751.) a salisbury-i káptalan kanonokja volt és a vagyonát az oxfordi egyetemnek hagyományozta egy theologiai tanszék javadalmazására.

ereje inkább a részletek kifejezésében és megvilágításában, a leiróképesség általános széles voltában áll, mint az élénk behatolás vagy bő általánositás, vagy a szabatos suggestio azon adományaiban, a melyek az eredeti bölcsész jellegét képezik. Talán éppen ilyen emberre van szükség oly nagy rendszeres synthetikus elmélkedő után, mint Spencer, hogy mintegy összeadja a fenmaradt töredékeket, élesebb világosságba helyezzen egyes pontokat, a melyek máskép elhanyagoltathattak volna és frissebb alakban újból feltálalja az értelmi táplálékot a kimerült étvágynak. Bármily szükséges lehet is azonban az ilyen ember a bölcsészeti elmélkedők sorozatában, népies szempontból a nagy és messzeterjedő befolyás szempontjából a művelt világ összességére, még alig járunk el igazságtalanul, ha sok magyarázat nélkül megyünk át a Bain nevén a gondolkozás olyan általános szemléjében, a milyent czélunkul tüztünk ki. Egyike azon okoknak, a melyek sok más ok közt e bölcsész aránylagos jelentéktelenségének bizonyitékául felhozhatók, feltalálható abban a tényben is, hogy az ő művében, a mint a franczia kritikus, Ribot megjegyzi, „nagyon is gyakori a haladás eszméjének hiánya és ebből folyólag a tünemények dynamikus tanulmányozásának elhanyagolása".

A legjobbat, a mit róla mondhatni, megtaláljuk Mill egyik tanulmányában, a mely a „Dissertations and Discussions"-ban jelent meg. „Bain méltóan beirta a nevét egy épület egymásután következő épitői közé, a melyhez a fő anyagot és a munka megfelelő részét Huxley, Brown és James Mill nyujtották." De azt hisszük, hogy a hirnév e templomában fülkék vannak nemcsak az épitőmesterek, a nagy szellemű

építészek, de azok számára is, a kiknek az volt a szerényebb feladatuk, hogy a mások terveinek kivitelében gondos és lelkiismeretes munkások legyenek. Valószínűleg sokkal helyesebben állapítja meg az értékét Spencer egyik tanulmányában: „Alexander Bain műve — úgymond — magában nem rendszere a szoros értelemben vett értelmi bölcsészetnek, de osztályozott anyaggyűjtemény ily rendszer részére; azzal a módszerrel és belátással van összeállítva, a melyet a tudományos fegyelem teremt és alkalmilag el van látva analytikus jegyzetekkel. Ha azt mondanók, hogy a fajokat gyűjtő, elemző és leíró természettudós kutatásai ugyanazon viszonyban állnak az összehasonlító bonczoló kutatásaihoz, a ki a szervezet törvényeit nyomozza, mint a milyenben Bain munkája áll az abstract lélekbuvár munkájához, talán kissé nagyon is messze mennénk, mert Bain műve nem teljesen leíró. Azonban mégis az ilyen hasonlat adja a legjobb általános fogalmat arról, a mit ő végzett és világosabban mutatja a munkája szükséges voltát."

Bain bölcsészetében a főérdekességű pontok röviden összevonhatók. Első helyen azt látjuk, hogy a lélektan psychologiai előzményeire ugyanolyan súlyt helyez, mint Spencer. Két nagy könyve közül az elsőt, a melynek czíme „Az érzékek és az értelem" („The Senses and the Intellect") az agy, az agyidegek, a kis agy és a gerincz-agy leírásán kezdi. Szerinte az idegrendszer a lélektani kutatásoknál a „fons et origo", mert az idegrendszer a lélektani élet valódi előfeltétele. Szóval az elme élete csak a physikai élet egyik különleges megnyilatkozása és változata. Másodsorban ugyanazon munka egy alapos tanulmányt tartalmaz az eszmetársulásról, a mely a

leíróképesség ama teljességével van megvilágítva, a mely Bain legjobb és fő jellemző tulajdonsága. Végül a másik munkájában, a melynek címe „Az indulatok és az akarat“ („The emotions and the will“), az érzelmek és indulatok kimerítő elősorolását (de aligha osztályozását) találjuk; a szerző ezeket kettős szempontból tárgyalja, mint a lélektannak és egyúttal az élettannak részeit. Kissé különös, hogy az angol bölcsészek általában fogyatékosak voltak az indulatok bármely irányú tanulmányozásában. Ebből a szempontból nem alkalmazták magukat Comte programmjának egyik legigazibb eleméhez (a mely határozottan felvette magába az indulati tüneményeket) és az eredmény bizonyos irrealitás és a gyakorlati befolyás hiánya volt az elmére vonatkozó theóriáikban. Azonban, noha Bain minden tőle telhetőt megtett ebben az irányban ezen ür betöltésére, a leíró képessége igen gyakran elszalad vele; Spencer nézete szerint Bain művében a leírás túlságosan nagy és az elemzés nagyon csekély helyet foglal el. Pedig csakis a szigorú elemzés előzheti meg a valódi osztályozást.

Igen meglepő és tanulságos mindaz, a mivel Lewes gyarapította a modern gondolkodás történetét. Lewesnek egyáltalában nem kell metaphysika és a későbbi műveiben a metaphysika ellen intézett támadása csupán visszhangja volt annak, a melyet a „History of Philosophy“ első kiadásának bevezetésében olvashatunk. Ha Lewest a legjobb világításban akarjuk látni, ezt a jellemző bevezetést kell elolvasnunk. Itt találjuk modorának legszembeötlőbb tulajdonságait, élénkségét, minden pedanteria nélküliségét, kritikai élességét, népies ötleteit és túlságos dogmatismusát. A metaphysikus és a tudomány embere olyan, mint

két utas, a kik oly országba érkeznek, a hol először látnak órát. Az egyik az új tüneményben egy életelv ábrázolását véli látni; „a ketyegés hasonlít a lélegzés rendes hangjához; az inga mozgása olyan, mint a szív verése; a mutatók lassú mozgása nem olyan-e, mint a rovarok csápjainak a mozgása, mikor táplálékot keresnek? Az óraütések nem olyanok-e, mint a fájdalom kiáltásai és az aggodalom kifejezései?". A másik utazó tudja, hogy a feltevéseket ellenőrizni és igazolni is kell és annál fogva más módszer szerint jár el. Leveszi az óra czímlapját, de úgy találja, hogy semmi se változott meg, hanem mihelyt megállította az ingát, úgy látja, hogy azzal együtt minden megállt. E kisérletből és más hasonlókból csakugyan felfedezi, hogy az óra — gépezet. Ilyen a különbség Lewes szerint a két fajta elme között, a melyik közül az egyik meddőségre van kárhoztatva, a másik pedig folyton növekedő győzelemre van hivatva. Vagy ismét „a metaphysikus kereskedő, a ki vakszerűen spekulál, de nincs forgó tőkéje, a mely képessé tenné őt arra, hogy megfeleljen a kötelezettségeinek. A tudomány embere szintén merész kereskedő, csakhogy teljes tudatával annak, hogy megfelelő tőkére van szüksége, hogy a váltóit kifizethesse, tudja, hogy mit koczkáztat, ha a tőke összegét meghaladó vállalatokba bocsátkozik; tudja, hogy a vagyoni bukás vár reá, ha nincs készletben a megfelelő tőke". Egy harmadik példát a szellemidézés tüneményéből meríti. A kellemes anyag ily nagy változatával óhajtja a bölcsészet kitünő történésze legyőzni a tanuló unalmát, és igyekszik eltüntetni ama nehézségeket, a melyek a páratlan tüneményt, az „öntudatosságot" környezik.

Talán még csak egy tárgy van, a mely annyira

kihívja Lewes megvetését, mint a metaphysika, és ez a dogmatikus theologia. „Az ismeretek terjedése már a hitvallások és egyházak gyökereitől behálózott földet is felszabadítja", mondja csaknem kegyetlen erélylyel. A bölcsészet története szerinte a bölcsészet felszabadításának története a theologia alól. Azt reméli, hogy idővel oly módszerrel fogunk birni, a mely a vallást is a tapasztalat kifejezésévé teszi és szét fogja oszlatni a rejtelmesség és hitetlenség felhőit, a melyek oly soká eltakarták a tiszta eget. Vajjon a positivisták „Emberiség vallása" lehet-e „a tapasztalat kifejezése", azt legjobban azok a hierophantok tudják, a kik be vannak avatva a vallás mystikus szertartásaiba; de annyi bizonyos, hogy az nem az, a mit a köztudat a vallás alatt ért. Lehetséges, hogy itt a bölcsészet ama definitiójából származó eredmények egyikével van dolgunk, a mely azt az elemző tudománynyal teszi egyenértékűvé. Lewes kritikája a saját kereteiben mindig találó, ítélete tiszta és a következtetése félreismerhetetlen nyomatékkal van kifejezve. Mint a bölcsészettörténet írójának, vannak kedvenczei és világosan megmondja olvasóinak, hogy kik azok. Minden igaz analytikus képességet, bár tökéletlen is a gyakorlatban, mindig csodál és talán ez magyarázza meg, hogy miért oly rendkívül elnéző Berkeley püspök[1] iránt és miért viseltetik oly igazi tisztelettel Kant kritikai műve iránt. De az értelmetlen dialektikától borzad és lenézi; és a franczia eklektikusok ellen intézett sujtó kritikája mellé sorozhatjuk könyörtelen és (az igazat megvallva) némileg mél-

[1] Berkeley György, cloynei püspök (sz. 1684. megh. 1783.) Főműve „Az emberi ismeretek alapelvei", 1710-ben jelent meg.

tánytalan elbánását Hegellel. Mint lélekbuvár, független irányban fejtette ki Spencer rendszerét és teljesen felszabadította magát minden rokonság alól Condillac egyszerű sensationalismusával.

Lewessel együtt, de talán a nélkül, hogy egyaránt megérdemelnék a bölcsész nevet, egy csomó író, főleg természettudós következik, a kik közül Darwin, Carpenter, Maudsley, Morell, Sully, Leslie Stephen, és mint tisztán tudósokét, Tyndall és Huxley nevét kell említenünk. A legnagyobb hatást közülök valószinűleg Darwin gyakorolta, a ki az által, hogy kialakította, vagy legalább szélesebb körben terjesztette el a gondolkozás és kifejezés népies módjait. „A fajok eredete", „Az ember származása", „Az indulatok kifejezése" („The Origin of Species", „The descent of man", „The expression of emotions") valószinűleg szélesebb körökben terjedtek el, mint a tudományos könyvek rendszerint elterjedni szoktak. Mert mindaddig, míg a tudósok a tudomány speciális osztályaiban dolgoznak, a közvélemény rendkívül türelmes, azon egyszerű oknál fogva, mert az érdektelenségét csak a tudatlansága éri utól; de mihelyt az aprólékos kutatás terét elhagyják és valamely széles általánositást kisérlenek meg, valamely meglepő törvényt fedeznek fel, a mely a nagy tömeg általános gondolkozását és érzelmeit érinti, a közvélemény egyszerre felébred és bosszankodik, és a tudatlanság olyasmivé fajul el, a mi igen közel áll a vak bigottsághoz. Ez pusztán történeti tény és semmiképpen sem érinti azon vélemények igaz vagy nem igaz voltát, a melyek a vihart felidézték. Míg Darwin a galambok világának tüneményeit tanulmányozta, vagy új világot vetett az ösztön kérdésére, békében hagyták, hadd folytassa

tudományos kisérleteit; de mikor e kisérletek eredményeképpen előállt az emberi nem alacsonyabb szervezetekből való kifejlődésének nagy törvényével, a „létért való küzdelem“ és a „legalkalmasabbak fenmaradása“ elvének alapján, akkor az emberiség talán természetszerűleg rossz néven vette az olyan elméletet, a mely megállapitotta a rokonságát egy alsóbb rendű teremtménynyel. Ugyanaz volt az eset kisebb mérvben Tyndall tanárral is; folytathatta a tanulmányait és kedvteléseit az Alpeseken, a míg kedve tartotta, de mihelyt kifejtette elméletét a dolgok eredete felett a belfasti beszédében, a népies tudat sértve érezte magát a Genezis könyvébe vetett hitében. Mert két tárgy van, a melylyel a rendes emberi természet nem enged meg semminemű tréfát: az emberiség eredete és vége; fáradhatatlan gyűlölettel üldözi a materialistákat és positivistákat, az evolutio hirdetőit és a lélek halhatatlanságának tagadóit; és az újabb időben Häckel, jénai tanár tüzelte fel újból ezt az ellenzéket. A „közvélemény organumainak“ szilaj, de erényes megbotránkozásában valamelyes tudatlanságot lehet felfedezni a „tudományos hypothesis“ valódi értelmét illetőleg és némi kényelmes elfeledkezést arról, hogy ama kutatási módok, a melyek őket annyira felbőszitik, ugyanazok, a melyekből megtanulták a csillagászat tényeit és a melyeknek a civilisatiónk anyagi kényelmeit köszönhetjük. De a történetiró figyelmét nem kerülheti el az a tény, hogy e küzdelmek és torzsalkodások, e versengések, az egyház és a vegytani műhely, a vallás és a természettudomány közt megannyi nyilvánulásai a modern gondolkozás mély nyugtalanságának, megannyi változó és ellentétes elemek, a melyek

tőlük telhetőleg világosan bizonyítják korunk átmeneti jellegét. Az újjáalakulás alapján még alig lehet sejteni, vajon a végeredmény a vallás és természettudomány közt létrejövendő fegyveres semlegesség és a terület szabatos felosztása lesz-e, vagy a tudomány és tapasztalat győzelme, avagy mint sokan nem tartják valószínűtlennek, a vallás újjászületése a bölcsészet alakjában? Bármi történjék is azonban, egy dolog világos; az, hogy az evolutio, a kiemelkedés, az elemzés és az élettan eme tudományos fogalmai a modern világban mindinkább lábrakapnak. Ott találjuk őket hirlapjainkban, szemléinkben, költészetünkben, regényeinkben; a diadalmas és győzelmes elemzést ott látjuk Browning költeményeinek mindegyik lapján, George Eliot regényeinek mindegyik fejezetében. A hőst nem úgy az alkotó szellem egy-egy fellobbanásában rajzolják ma, mint rajzolták volna egy nagy teremtő korban, a milyen a Shakespeareé volt, hanem darabról-darabra egyes vonásokból és jellegző tulajdonságokból alkotják egybe számos elmélkedés kiséretében, olyan biráló, elemző és átmeneti kor modora szerint, a milyen a „Daniel Deronda"-t[1] szülte. Maga az „evolutio" szó is elvesztette tudományos értelmét és ma már egy háromkötetes regény meséjének evolutiójáról beszélünk. Azt, hogy a jövő a Darwinokkal, vagy a Huxleykkal fog-e tartani, persze nem tudhatjuk, de az egészen világos, hogy a jelen az ő részükön van. E tény felett sajnálkozni épp oly hasztalan, mint azt ignorálni; ha azt tesszük, meddőségre kárhoztatjuk magunkat. „Toute cause qui haït son temps, se suicide." Érdekesebb

[1] George Eliot regénye, megjelent 1876-ban.

és hasznosabb kisérlet ennél, azt vizsgálni, hogyan fogja a jövő csodás hatalmával az ellentétek kiegyenlítésében hozzá alkalmazni a tudomány által levont következtetéseket, assimilálni a korábban létezett népies fogalmak ama nagy tömegét, a melyet — azt lehet mondani — a tudomány mindeddig alig erjesztett meg.

E kiegyenlítés egyik elemét kétségkivül az a hatás fogja képezni, a melyet a német gondolkozás gyakorolt Angliára. E befolyást hagytuk legutóljára, mert a valódiságát és tartósságát sokszor igaztalanul kétségbe vonták és mert minden őszinte történetiró kénytelen beismerni azt a tényt, hogy a német gondolkozás önmagában véve távol áll az angol vérmérséklettől és az angolok gondolkozási módjától. A germán eszmék invasiója nálunk tényleg kissé rohamszerű és görcsös volt. Az angolok támaszkodása a tudományra és tapasztalatra természetesen állandóan szövetségben állt Németország empirikus bölcsészeivel. De az egyik ország mélyebb eszméinek és metaphysikai rendszerének várnia kellett némileg ritka szellemek megjelenésére a másikban, mielőtt ismertekké lettek és legalább egy időre meghonosultak. Ilyen ritka szellem volt Samuel Taylor Coleridge, ki 1772-ben született és 1798-ban elment Németországba tanulmányozni Kant bölcsészetét. 1817-ben és 1825-ben elárasztotta az angol közönséget komoly tiltakozásaival az akkor népszerű bölcsészet ellen a „Biographia Literaria“ és az „Aids to Reflection“ czimű munkáiban. Bizonyos tekintetben reactionáriusnak lehetett őt nevezni, mert tele volt Erzsébet és Jakab korával és az angol irodalom legnagyobb korszakával. De más tekintetben valódi próféta volt, a ki a hegytető-

ről nézte az országot, melyet a nagy tömegnek nem volt esze látni, folytonosan óvta az embereket az akkori idők bölcsészeti íróitól, folyvást törekedett felkelteni némely érzelmet és hitet Jakobi, Schelling és Fichte rendszerei iránt, mindig ragaszkodott az angol elmétől távoleső megkülönböztetéshez — az ész és látás közt, — mert Coleridge szerint az ész volt a magasabb igazságok szerve, a belátás pedig csak egy alacsonyabb fokú tehetség, a megértés, de nem a teremtő gondolat tehetsége, mint amaz. Az ösztönzés hatása; az irodalom iránt való fogékonyság révén, széles körre kiterjedt. Németország irodalmát — kivéve Göthet, Lessinget és Schillert — legelőször Edward Bulwer Lytton, Thomas de Quincey és mindenekfelett Thomas Carlyle munkái tették népszerűvé Angliában. Ez az utóbbi páratlan alak az irodalmi világban, szenvedélyes, erőszakos, bizarr, át meg át van hatva német eszméktől, idealista, a legmagasabb typusú költő, nagy teremtő lángész, „laudator temporis acti", modern Heraclitus, σκοτεινὸς, ᾽αινικτὴς ᾽οχλολόιδορος. Neki és Coleridgenek köszönhetjük inkább, mint bármely más íróknak, a mi német elem létezik a mi rendes gondolkozásunkban. De már csökken a befolyása és Carlyle a mai kor ifjabb nemzedéke előtt már nem az, a mi De Quincey kortársaira nézve volt.

Az utolsó időkben, a mint az irodalom kosmopolitikusabb lett, Németország bölcsészeti hatása számosabb csatornákon át özönlött be. Semmi sem volt nevezetesebb magában Németországban is, mint Kant feltámadása. Most van egy úgynevezett Új-Kant-iskola, a mely magáévá tette Liebman Ottó jelszavát „Es muss auf Kant zurückgegangen werden", azzal a be-

vallott czéllal, hogy állást foglaljon az egykorú materialismussal szemben. Noha még nincsenek tényleges képviselői Angliában, sok értelmi tevékenységet fejtettek ki a Kant munkái fejtegetésében némely angolok, a kik vagy hegeli szemmel nézték Kantot, vagy úgy találták, hogy számolniok kell Kanttal a saját módszereik megalkotásánál. A Kanttal foglalatoskodó irodalom Angliában igen nagy; elég idéznünk belőle a következő műveket: „Értekezés Kantról" („Treatise on Kant") dr. T. Hutchinson Stirlingtől; „Kant bölcsészete" („Philosophy of Kant") Caird tanártól; Kant „A tiszta ész kritikájá"-nak angol fordítását Max Müller tanártól; „Kant és angol kritikusai" („Kant and his English critics") Walton tanártól és Mahaffy és Adamson tanárok műveit a königsbergi bölcsészről. Az oxfordi egyetemen, a mely sohasem tett le teljesen metaphysikai hajlamairól, több bölcsészeti munka jött létre, mely kisebb-nagyobb mérvben magán hordta a német bélyeget. Ezek közül kiemelendők: „Bevezetés Hume műveihez" („Introduction to the Works of Hume") a néhai Green tanártól és „Bevezető megjegyzések az erkölcstanhoz" („Prolegomena to Ethics") ugyanattól; „Logic of Hegel" Wallace tanártól és „Erkölcstani tanulmányok" és „A logika alapelvei" („Ethical Studies" és „Principles of Logic") Bradleytől. A fordítók is szorgalmasan dolgoztak. A Clarendon Press egyik legújabb terméne Lotze „Metaphysikájának" és „Logikájának" fordításai. A német pessimistákról sem feledkeztek meg, Haldane és Kemp egy nagyon használható fordítását bocsátották közre Schopenhauer „Welt als Wille und Vorstellung"-jának, Coupland a legjobb akarattal igyekezett bemutatni Hartmann „Philosophie

des Unbewussten" című munkáját az angol közönségnek. A pessimismus hatása Angliában figyelemreméltó, de valószínűleg csak mulékony; mert a pessimismus, ámbár a fiatalság kiváltsága a legtöbb országban és noha eléggé túlteng Byronban és a Byront utánzó fiatal emberekben, valósággal mégis teljesen távolesik az angol szellem törekvő és boldog tevékenységétől.

Hogy mi lehet a bölcsészet német módszerének pontos jelentősége a mi szigeties gondolkozásmódunkra, azt ma még nagyon korán volna meghatározni. Azon prima facie ellenvetésnek, hogy kellemetlenül érinti a mi nemzeti ösztöneinket, lehet némi súlyt tulajdonítani, de nem szabad felednünk, hogy a legmagasabb angol eszmékre is gyakran hatott idegen befolyás, legyen az akár a héber „szenvedély az igazságosság iránt", a mely az angol vallást lelkesíti, akár a külföldön való utazások üde szellője, a mely az Erzsébetkori irodalom minden lapján lengedez. A főérdek azonban, az egykori angol gondolkodásmód minden szenvedélytelen szemlélőjére nézve, a ki megunta már a pap és a tudós küzdelmeit, abban áll, hogy mérlegelje az új értelmi irányzat értékét a hit és ész között levő vitatható területen való hatásában. Lehetnek, a kik a német metaphysikát, a maga ész-dicsőítésében úgy üdvözölhetik, mint egyedüli helyettesítőjét annak, a mit egy művelt és felvilágosult kor elfogadhat a hit elavult phasisa helyett; míg mások, a kik nem akarják felismerni ebben az új köntösben ama vallás régtől fogva szeretett vonásait, a melyet előttök szentté avatták az anyjuk ölében megtanult imák, távol fogják maguktól tartani az új, ámbár nagylelkű szövetségek kétes előnyeit. De az olyan

kételyt, a mely a bölcsészet új formájára vonatkozik, csupán az idő oldhatja meg; és az időtől kell várnunk annak az eldöntését is, vajjon ama fa levelei, a melyek a nemzetek gyógyitására vannak rendeltetve, és a melyeket eddig a Getsemane-kertben szedtek, fel lesznek-e valaha találhatók az Academeia kertjében is.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A modern kultura és irodalom.

A MODERN KULTURA ÁLTALÁNOS MEGHATÁROZÁSA ÉS KÉPE. — A ROMANTIKUS SZELLEM EMELKEDÉSE. — AZ ELSŐ ELEM A KULTURÁBAN: A MŰVÉSZI. — A MŰVÉSZET ÉPP ÚGY EGYENLŐSÍTŐ, MINT HUMANIZÁLÓ TÉNYEZŐ. — A HÁZI DISZÍTŐ-MŰVÉSZET HALADÁSA 1851 ÓTA. — RUSKIN BEFOLYÁSA ÉS A MŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁSOKÉ. — A JAVULT ÍZLÉS LÁTHATÓ A BUTORZATBAN ÉS HIMZÉSEKBEN. — A NŐI RUHÁBAN. — A HÁZI DISZÍTÉSEKBEN. — A MODERN ANGOL FESTÉSZET FŐ JELLEGZŐI. — MENNYIRE TÜKRÖZI VISSZA A MODERN FESTÉSZET A KOR SZELLEMÉT? — A PRERAFAELITA FESTMÉNYEK NÉPSZERŰSÉGÉNEK MAGYARÁZATA ÉS PÉLDÁI. — WHISTLER, MOORE, BURNE JONES. — A GIORGIONESQUE. — TURNER BEFOLYÁSA. — RUSKINON KÍVÜL MÁS MŰKRITIKUSOKBÓL KIINDULT ÖSZTÖNZÉS A MŰVÉSZETI EMELKEDÉSRE: HAMMERTON, COLVIN, CARR, WEDMORE, AUGUSTUS HARE. — A MŰVÉSZET FEJLŐDÉSE A NAGY VÁROSOKBAN. — A ZENE MINT A MODERN KULTURA ELEME. — ZENEÉRTŐ NEMZET VAGYUNK-E? — A ZENE MINT A KORSZELLEM TÜKRE. — A MODERN KULTURA MÁSIK ELEME: A TUDOMÁNYOS. — A TUDOMÁNY HALADÁSA ÉS SZERVEZETE ANGLIÁBAN. — A TUDOMÁNY NÉPSZERŰ ÉS HÍRES OKTATÓI. — HUXLEY, TYNDALL, LISTER, SIR WYVILLE THOMPSON. — A TUDOMÁNY VARÁZSA A KÉPZELŐDÉSRE. — A TUDOMÁNY HATÁSA 1. AZ IRODALOMRA, 2. A VALLÁSRA. — A VISZONY A TUDOMÁNY ÉS A VALLÁS KÖZT. — A PESSIMISMUS. — A JÖVŐ PÁPÁJA. — EGYÉB ELEMEK A MODERN KULTURÁBAN: VALLÁS, UTAZÁS, IRODALOM. — A KOR IRODALMÁNAK ÁLTALÁNOS IRÁNYZATAI. — VISSZAHATÁS A TISZTÁN IRODALMI SZELLEM ELLEN. — MATTHEW ARNOLD, PATER, I. A. SYMONDS, SHAIRP TANÁR, LESLIE STEPHEN. — A KÖLTÉSZET. — A MODERN KÖLTŐI ISKOLÁK. — LORD TENNYSON, BROWNING, SWINBURNE, MORRIS, ALFRED AUSTIN. — REGÉNYEK. — A REGÉNYOLVASÓ OSZTÁLYOK. — REGÉNYÍRÓK A. TROLLOPE, CHARLES READE, E. YATES, WILKIE COLLINS, MRS. OLIPHANT ÉS MRS. LINTON STB. STB. — GEORGE ELIOT HATÁSA. — MISS BROUGHTON, MISS BRADDON, OLIPHANT STB. STB. — A PRÓZAI IRODALOM EGYÉB OSZTÁLYAI. — A TÖRTÉNETÍRÓK ÚJ ISKOLÁJA. — FREEMAN, GREEN, FROUDE. — A FRANCZIA BEFOLYÁSOK A MODERN IRODALOMRA. — FREDERIC HARRISON ÉS JOHN MORLEY. — A FÜZETES IRODALOM.

I.

E fejezetben tárgyalnunk kell a tizenkilenczedik század Angliájának egyik legjellemzőbb és legtartalmasabb terményét. Mikor a kulturáról beszélünk, a magasabb művészeti, tudományos, vallásos és irodalmi befolyásoknak egybevegyülését értjük alatta. E soknemű fejlődés némely oldalára egy-egy pillantást lehet vetni London és más nagy városaink utczáin, az elfogadó termekben, a képtárakban, az egyidejű folyóiratokban, szóval mindenütt, a hol férfiak és nők összejönnek társadalmi érintkezések és szórakozások végett. Jelentését sokfélekép és sok külső jelből ismerhetjük fel. Gyakran felfedezhetjük régi porczellánon, művészi butorzaton, régi bársonyfüggönyökön, furcsa alakú fiókos szekrényeken; gyakran a mystikus hangzású és be nem avatott hallgatók előtt érthetetlen tájszóláson; néha oly irodalmi styluson, a mely inkább lágysága, mint erőteljessége által tűnik fel.

Valamint azt állították, hogy mindenki Aristoteles vagy Plato követőjének született, épp úgy azt lehet mondani minden korról, hogy irányzataiban főleg classikus vagy romantikus. A romanticismus bizonyára emelkedőben volt a tizenkilenczedik század utolsó negyedében úgy a költészetben mint a háztartás körében. Oly kor volt ez, a melyben az Anna királyné korabeli styl szerint építettük a lakóházak homlokzatát, noha semmi sem esik távolabb ama kor irodalmának szellemétől, mint éppen e házak belseje. A romantikus szellem kitűnően illik oly korhoz, a melyben a szín szépségét az alak szépsége fölé helyezik. Ez az előszeretet a színszépség iránt a

romantikus iskola megkülönböztető jellege úgy a művészetben, mint az irodalomban. A korszak speciális költői — Swinburne, Morris, Rosetti — az irodalomban ugyanazt azt állást foglalják el, a melyet Burne Jones, Whistler és Albert Moore a művészetben elfoglaltak. Az ő költeményeik és az ő festményeik azok, a melyekben a modern művelt közönség természetszerűleg gyönyörködik. Van egy nemi ízlés e részben is, épp úgy, mint a virágok tekintetében és a női nem az, a mely éppen most főleg uralkodik nem kevésbbé a művészetben, mint az irodalomban és a vallásban. A milyenek a szobák, a melyekben laknak, olyan a könyvtár is, a mely benne áll. A mi Swinburne a költők közt, az Black, Blackmore, Miss Thackeray (Mrs. Ritchie) a regényírók közt; ügyes mindegyik a gazdag és változatos színek csoportosításában, a melyek néha elkábítják, gyakran lecsillapítják és rendkívül édes mámorba ringatják az érzékeket, de aránylag keveset, vagy talán semmit sem törődnek a körvonalak szabályosságával vagy az arányok classikus symmetriájával.

A művészet a jelenkorban nemcsak nagy humanizáló, de nagy egyenlősítő erő is. Az aesthetikai rokonszenvek kicserélése, az ecset és a műterem összefogó erői — ha most színházi dolgokról beszélnénk, felemlíthetnők a színpadot is — az osztályok egy új természetű összeolvadásának tényezőivé lettek. Az iparszerű házdiszítő többé nem puszta iparos vagy ipari alkalmazott, hanem művész és joga van követelni, hogy úgy bánjanak vele, mint gentlemannel. De a művészet még szélesebb körben és sokkal fontosabb dolgokban is, nagy egyenlősítő. Sokat tett eddigelé is és sokat tesz most is arra, hogy Anglia

középosztálya mindennapi életének megadja azt a kellemet és csint, a melynek hiánya miatt oly régóta és oly keserűen panaszkodtak az aesthetikai reformerek. Feltárja az ajtót az ízlésnevelő benyomások egész halmaza előtt, a melyek eddig rendszeresen el voltak zárva. Beóltja a finomodásnak a szó legjobb értelmében vett aristokratikus érzelmét az ország középosztályának háztartásaiba. Hasonlítsuk össze a lakosztályokat, a melyeket John Leech rajzolt le a Punchban az 1851-iki kiállítás előtt vagy alatt a Du Mercier rajzaival, és akkor megítélhetjük a haladást, a mely az óta történt. Hollandi cserépből készült kályhák, faragott tölgyfa-kandallók, drága papirszőnyegek és egyéb tökéletes házi diszitések és készletek, a melyekben a művészi lélek gyönyörködik, nem lehetnek mindenkinek a kezeügyében. De azokat a valódi művészi szellemben kigondolt és a modern kulturát megkülönböztető ízlésre való apró tárgyakat, a melyek kellemes benyomást idéznek elő még olyan lakosztályban is, a mely különben tele van az igazi aesthetikai szabályok ellen elkövetett bűnökkel, bámulatosan olcsón lehet megszerezni. Az bizonyára valami, hogy a filiszteres szellemű brit közönség, a mely ellen Matthew Arnold oly gyakran és oly keserűen fakadt ki, megtanulta a halvány olajszín, a szürkés kék, a sötét sárga szinek alkalmazását a falszőnyegeken és hogy annak a valódi értelmét észreveszi abban a meglepő hatásban, a melyet egy piros chrisanthemumcsokor idéz elő, ha ilyen háttér elé helyezik. Hogy mily csillapitóan hatnak ezek az álmatag vonalak és határozatlan szinek, azt legjobban tudják azok a betegek, a kik arra voltak valamikor kárhoztatva, hogy a betegágyakról fényes zöld koszorúkra

vagy lehetetlen csokrokba kötött és lehetetlen szinekkel festett rózsákra bámuljanak.

Két ember és két intézmény neve van különösen összekötve az angol közönség ezen általános felébredésével az új művészi életre, egyfelől a néhai Prince Consort (Victoria királynő férje) és Ruskin neve; és másfelől az 1851-iki kiállítás és South-Kensington. Egy nemzet történelmében kevés ember gyakorolt valaha oly hatalmas befolyást a tudományos, művészi — és némelyek szerint a politikai — fejlődésre, mint Victoria királynő férje. Az ő ízlése és példája óriási lendületet adott a zene népszerűsítésének. Az ő felbátoritása különös előnyére szolgált a brit festészetnek, szobrászatnak és tudománynak. A világvásár (az 1851-iki kiállitás) a Hyde Parkban, a mely a XIX. század közepén, nemcsak a legelső volt a nemzetközi kiállitások egész sorozatában, de a művészetre nézve az angol közönség körében ugyanazt tette, a mit Sokrates tett a bölcsészet érdekében, mikor lehozta az istenektől az emberekhez, — megtanitotta az angol népet arra, hogy az az istenasszony épp úgy lakhatik egy középosztályú angol otthonban, mint akármelyik velenczei palotában. Ha nem lett volna Albert herczeg, ez az esemény, a mely ebben az országban a művelődés történetében korszakot jelez, sohasem következik be. Azt a munkát, a melyet a kiállitás kezdett, South-Kensington folytatta. Ha azt mondjuk, hogy South Kensington magasabb szinvonalt és jobb mintát állithatott volna fel a művészeti utánzásra az angol közönségnek, ezzel még nem akarjuk megfosztani igényétől a hálás elismerésre. Hatását a kellem és világosság tekintetében gyakorolja. Oly eszméket sugallt Anglia anyáinak és leányainak, a melyekben

ha nincs is semmi hősies, legalább olyan sincs, a mi ne hatna finomitólag az ízlésre. A south-kensingtoni műhimzés: iskola a természet ama szeretetteljes tanulmányozása segélyével, a melyet a jelen nemzedék Ruskinnak köszönhet; a régi ízléstelen és hajkenőcs-foltok ellen védő kézimunkák helyett ízléses karszék-borítékokkal lát el bennünket, a melyekre olyan jázminok vagy passiflorák vannak hímezve, a milyeneket akármelyik kertfal mellett vagy lugasban láthatunk. Spanyolfalak és székek, a melyekre finom fehér akácz- vagy aranyeső-virágok, vörös és fehér vadrózsák és myrthusok, madarak rajzaival, sőt tájképek voltak hímezve; hímzett gránát- és narancsvirágokkal és gyümölcsökkel borított függönyök; mezei virágokkal diszített asztalkendők: kétségkívül nagy haladást jelentettek abban a stylusban, a melyben a szalonjaink diszítve voltak az 1851-iki kiállítás idején. Más szókkal, köszönet érette Ruskinnak, megtanultuk a szokásait a természet ama kegyeletes tanulmányozásának eredményeivel, a melynek előmozditására a „Modern festők“ („Modern Painters“) szerzője többet tett, mint bármely más élő ember. Ő tanitotta meg azokat, a kik a sors rendeletéből az utóbbi időkben éltek, nemcsak szeretni a természetet, de annak legegyszerűbb, legigénytelenebb részeiben is, a finom és végtelen szépség egész világát felfedezni: még a mohákban is, a melyek a lábaink alatt tenyésznek, és a mint gyengéden emlékeztet bennünket, lágy szőnyegökkel befedik a földi nyugalom utolsó ágyát is. „Ha a növény és fa minden más szolgálata már hiába való — ezt irja a „Modern Painters“-ben — akkor a lágy moha és a szürke zuzmó veszi át az őr szerepét a fejfánál. A fák, a virágok, a gyógy-

füvek megtették a kötelességüket ez ideig, de ezeknek a szolgálata örökké tart. Fa az építőmester udvarára, virág a menyasszony szobájába, gabona a magtárba, moha a sírra."

A kik hallották Ruskint, mikor felolvasásaiban az oxfordi egyetemen gyönyörrel fejtegette a szamócza növény, levél, virág, gyümölcs és szár rendkivüli szépségeit, sohase láthatják azt a növényt a nélkül, hogy ne emlékeznének vissza azon lángoló szavakra, a melyekkel elmondta nekik, hogy mennyi tökéletességét a vonalaknak és szineknek hagytak oly gyakran elromlani észrevétlenül a szemeik előtt. Így vezetett rá bennünket az olajfa rejtélyes szépségeire, a halvány lombozatra, a finom virágokra és fekete gyümölcsökre, a mely szépségeket még a festészet déli nagy mesterei se vették észre, valószinűleg azért, mert olyan közel voltak hozzájok — és annyi számtalan más dologra a földön, a levegőben és a vizben.

A képesség többet látni, mint a mennyit a gondatlan szem észrevesz, és e képesség fejlesztése a művészi hatáson kivül egyebeket is idézett elő. Lassanként a mi középosztályunk is szakit azzal a közönséges felfogással, hogy a szobáink izléses berendezése tetemes költséget igényel. Elismert tény az, hogy az igazi művész dolgozhatik és jól dolgozhatik a lehető legegyszerűbb eszközökkel. És ezek a befolyások már láthatók a nők öltözékén. A modern női divatokban leginkább szembeszökő a személyes izlés tágas tere, az individualismus érvényesülése, a melyet a divat megenged és mindenek felett a lázadás a párisi szabók ellen. Bizonyára kevésbbé mereven alkalmazkodnak ma a nők valamely divatos typushoz, mint a krinolin uralkodása idején vagy a közvetlenül utána

következett időközben, mikor a hölgyek versenyre keltek ruháik laposságа tekintetében és úgy néztek ki, mint a kit éppen most mártottak volna valami baromfipocsolyába. És ez nem csak az öltözékre nézve áll. Egy fél évtizeddel, vagy tíz évvel ezelőtt a nők haja egyforma minta szerint volt fésülve, tekintet nélkül a fej és az arcz vonalaira és kivánalmaira. Természetesen most is létezik egy-egy általános divat, szabatosabban két vagy három uralkodó divat. De bizonyos és türhetően ruganyos határok közt igen tág tere nyilik a szabad választásnak. Más szókkal, a hölgyek jogosan igényelhetnek és discret módon gyakorolhatnak is több értelmet és személyes kezdeményezést, mint ezelőtt bármikor. Lassanként általánosan elismertté lesz az a tény, hogy a ruha valóban ugyanazon viszonyban áll a physikai alakhoz, a melyben a beszéd áll a gondolathoz, és valamint az utóbbi mindegyik fogalmára létezik kifejezés, a mely a legmegfelelőbb, épp úgy kell létezni is valamely észszerű művészi viszonynak az öltözet és a viselője közt. Így történt, hogy a művészet leszállott ama hideg magaslatokból és jelenlétének bűbájával beragyogja a mindennapi élet megszokott tárgyait. A mai női öltözék másik, nagyon megnyugtató oldala az, hogy az ízlés és a takarékosság fejlődése nagyrészt együtt jár. Aránylag kevés hölgy engedhet meg magának olyan öltözékeket, a milyenek 1876-ban voltak kiállitva a művészeti iskolában és később Philadelphiában. De szerencsére sokan képesek ma már hímezni, sőt rajzolni is olyan gyümölcs- és virágszegélyezéseket, a melyek kellemet és jelleget adnak a legegyszerűbb öltözéknek is, vagy bimbó- és virágcsokrokat festeni selyemre és csalánszövetre.

Még az angol otthonok házi szórakozásai is mutatják mai napság a művészi szellem jótékony és nevelő hatását. A porczellánfestés kedves művészet, a melylyel most sokan foglalatoskodnak és a melyet különösen pártfogolt III. Frigyes német császár neje már koronaherczegnő korában. Kék és fehér kandallólemezeket, csinos Watteau-csoportokat porczellán- vagy terracotta-tálczákon mindenki készíthet, a kinek művészi ízlése és elég szabad ideje van ilyenekre. Közönséges és jóleső látvány, hogy egy-egy angol család fiatal hölgyei agyagcsészéket és korsókat, a melyeket Dinanban a parasztok készítenek és használnak, a melyeket meg lehet venni egy pár penceért és a melyek különben beveszik az olajfestékeket, feldiszítenek pipacsokat vagy gyöngyvirágot ábrázoló festménynyel, a mely a korsót vagy a csészét egyszerre műtárgygyá változtatja át. Ebben bárki is megtalálhatja azon mese szerény megvalósítását, a melyet Longfellow beszél el a „Keramos"-ban abban a kedves verskötetben, a melyben oly szépen énekli meg azt a művészetet, a mely Bernard Pallissynak, a hugonotta fazekasnak volt a szenvedélye.

Ha az angol művészethez közeledünk, a mint az a mai festők műveiben van megtestesítve, nehéz és kényes tárgygyal állunk szemközt, a melynek tárgyalásánál nem tarthatunk igényt a teljességre. Azt hozták fel az angol festők legújabb iskolája ellen, hogy az ügyességök és képzelőtehetségük elvált az idő izgató eseményeitől; hogy a társadalmi, politikai, tudományos légkör tele van oly eszmékkel, a melyek hősies erőfeszítésekre ösztönözhetnék őket; hogy nincs bátorságuk ez eszméket megragadni vagy nincs phantasiájuk őket illustrálni; hogy ha a képzelő erejöket az

angol élet viszonyaira alkalmazzák, nem rajzolnak nemesebbet, mint valamely jelenetet a salonban vagy a parkban, az epsomi lóversenyen, vagy a charing crossi pályaudvarban; hogy a lovagvilág egyetlen typusa, a melyet az egykorú társadalomban meglátni képesek, a jól öltözött fiatal testőr és hogy legemelkedettebb fogalmuk a női nemességről és szépségről, néhány szép fiatal hölgy személyében fedezhető fel, a kik vagy egy kép előtt állanak, vagy a lawn tennis-játékba vannak elmerülve. Szóval, e nézet szerint, a festőművészeink ha nem kalandoznak a történelem, allegoria és legenda regióiban, elvesztették a „nagy stylus" titkának a kulcsát. Azt állítják: innen van, hogy az angol művészet valódi hagyományai és igazi és legjobb idosynkrasiái nem lelhetők fel a mai korszak festőinél. Nem mutatják úgy az angol jellemet, mint Hogarth, Wilkie, Turner és Gainsborough. Az angol jellem tele van vállalkozási szellemmel és merészséggel, emészti a nyugalmat nem ismerő tettvágy és folyton valóban fejedelmi vállalkozások után vágyódik. Hol, kérdik kétségbeesve, hol keressük ennek némi tanujelét a mostani angol művészetben? Pedig Sir Joshua Reynolds szavai arra emlékeztetnek bennünket, hogy „az eszményi tökéletesség és szépség nem az egekben keresendő, hanem a földön. Körülünk vannak azok és minden oldalon". E kérdést teljességében bár kizárólagosan csak egy szempontból, igen ügyesen tárgyalta egy iró a Quarterly Reviewben 1879 februárban. „Egy vagy más alakban a cselekvést ábrázolni — így szól az iró — ez minden nagy festőművész czélja. Például a tájképekben menynyire tele vannak cselekvéssel Turner művei, a kiről valóban el lehetne mondani, hogy feltalálta a nagy

stylust a művészet ezen ágában. Képein a különböző világítások és messzeségek rendkívüli rokonszenvvel vegyülnek össze a jelenet emberi alakjaival. A „Karthago emelkedése“ és „hanyatlása“, a „Fighting Temeraire“, ámbár bennük az emberi élet ábrázolása egészen alárendelt, egy nagy tragikus költő minden érzelmét feltüntetik. Megragadják a tárgy láthatlan értékét és jellegét.“ Most az a panasz, hogy éppen ez a cselekvés hiányzik feltünően a legjelentékenyebb modern képeken. Így Brett „Cornish Lions“-ja igen szép ábrázolása a szemkápráztató kék tengernek; a nap oly ragyogóan süt le rá, hogy a szirt minden szakadéka és bemélyedése tisztán látható. De a kép általában „a felfüggesztett élet“ hatását kelti a kritikusban. Ugyanazt a bizonyítványt állítja ki Herkomernek, a kinek „Este a műhelyben“ czímü képét a komor, reménytelen nyugalom uralkodó hangulatával ellentétbe állítja Wilkie „Vak hegedüs“-évl és „Blind Man's Buffja“-val; Longgal, a kinek élénk drámai érzékét elismeri, de a ki azt a „The Making of the Gods“ czímü egyiptomi festményében állhatatosan egy elavult babona eszméjének megvalósítására használja fel; Markssal, a ki, sajnos, a néma állatokra pazarolja azt az élénk és erélyes alkotó képességét, a mely bizonyára embereknek volt szánva. A mondottakat egybefoglalva, a mi modern festőművészetünk három fő hibája, az iró véleménye szerint, a ki az illetékességénél és állásánál fogva megkövetelheti, hogy a nézeteit figyelembe vegyék, a következő: először az életteljes erő és cselekvés hiánya; másodszor a művészi képzelem elidegenedése a kor izgató eseményeitől; és harmadszor, ha a tárgy az egykorú történetből választott, méltatlan köznapi jelenetek és

esetek ábrázolása. Természetesen kifogás alá esik a társadalom bizonyos osztályában uralkodó gondolkodásmódok gyenge realismusa és e gondolkodásmódok vannak megtestesítve a mai kor festményein. A kritikus így folytatja:

„Azok, a kik a mult nyáron meglátogatták a Grosvenor-képtárt, oly regióban találták magukat, a melyből a mindennapi és közönséges büszkén ki volt zárva. Ha az Akademia kiállításán megsértette őket a részleteknek kissé pazar ábrázolása, itt vigasztalhatták magukat a tiszta abstractióval; ha a Burlington Houseban csak kissé nehezen tudtak lélegzeni a modern társadalom szokásos légkörében, itt talán majd visszavonulhatnak a középkorba; hallgathatják a Renaissance pásztorsípját, kóborolhatnak olyan sziklák és hegyek közt, a melyek mintha Benozzo Gozzoli festményéből tévedtek volna ide, vagy felkutathatják régi emlékeiket ama lovagok vagy angyalok képei előtt, a kikről azt képzelik, hogy régóta ismerik már Giorgione vagy Sandro Botticelli valamelyik festményéből. Ha valahol, úgy bizonyára itt lehet feltalálni azt a művészi átalánosítást, azt a képzelmi erélyességet, a melyet Sir Joshua Reynolds a nagy stylus művészi jellegzőjének nevezett. Fájdalom, nem! A Grosvenor-képtár representativ festői még kevesebb fogalommal bírtak a cselekvésről, mint az Akademia festői; mert ha az utóbbiak a másolásra szorítkoztak, legalább valódi életet másoltak, de az előbbiek csupán a régi mesterek stylusának bizonyos különlegességeit utánozták. Ezen iskola fő mestere Burne Jones. A festménye, a melynek címe „Laus Veneris", egy csoport hölgyet ábrázol, kik az előtérben ülnek fényes öltözetben és a háttérben néhány pánczélos lovag

néz be az ablakon, a mint tova lovagol. A főcsoportban az asszonyok nem tesznek semmit. Még a Venus dicséretét énekelni is megszüntek, pedig úgy látszik, ez volt az egyedüli időtöltésük. Az arcz typusa, a beteges arczszín, az egyhangú arczkifejezés valamenynyinél ugyanaz volt és a tetőpontot a királyné alakján érte el, a ki a többinél hátrább álló karszékén a koronájával a térdén és hosszúra kinyujtott lábakkal belenyugodni látszott az unalom uralmába. Hasonló álmos aléltság uralkodott Jones „Chant d' Amour"-ján, és ezen álmosság hatása oly erős volt, hogy egy Cupido, a kit nyilván Botticellitől kölcsönzött abból a czélból, hogy egy orgona szélládáját nyomja (az orgonát az illető művésznő valamely okból jónak látta egy fal tetején játszani), munkája közben tényleg elaludt. Hasonlókép a képzelet „Nappal és reggel" („Day and Night") és a „Négy évszak" czímű képeken, nem a fény és sötétség, nem a nemzés és termelés különbözőségét jelezi, hanem azt, hogy a festőművész elméjében folyvást a forradalomról és a hanyatlásról való gondolatok működnek.

Mit mondhatni másrészt a kérdés másik oldaláról, nem annyira a modern festészet technikai érdemei szempontjából — a mely képesség most nem forog szóban, — mint ama viszonyról, a mely a kor és ama festészeti művek közt létezik, a melyeket létre hoz? Mielőtt e kérdésre áttérnénk, megjegyezhetjük, hogy még sok mindenféle bánthatja és boszanthatja évenkint a művészet kedvelőit a Burlington Houseban és ha összehasonlítjuk a szinezés nyerseségét és a rajz hanyagságát a franczia vagy belga művészek vásznának szolid melegségével, sok mindenféle arra indíthatja a külföldi mestereket, hogy megfordítsák

Correggio mondását, mikor először látta Rafael mesterművét: „És én is festő vagyok!“ Még is van egy bájos ága a művészetnek, a melyben Angliáé a fölény. Az angol vízfestmények versenytárs nélkül állnak és valószínűleg maradnak is. David Cox „Rét“-je („Hayfields“); Müller „Eastern or English Scenes“-e; De Wint „Church by the Banks of a Winding River“-je a South Kensington-Museumban; George Mason festményei: „Girls dancing by the Sea“, „The Harvest Moon“, „The Evening Hymn“, a melyek néhány évvel ezelőtt voltak kiállítva a „Burlington“ szépművészeti clubban; Pinwell: „Mother of Thomas à Becket reaching London“-ja egy bámulatos szépségű mű; Frederick Walker finom rajz- és vázlatgyűjteménye, egy reánk nézve nagyon is korán elvesztett lángelme emléke, a melyben „The Right of Way“ és „The Fisher Boy“ talán a legtökéletesebbek; mindezek eléggé döntő bizonyítékai az angol festők felsőbbségének a vízfestészetben.

És nem is helyes, sőt nem is józan értelemre való dolog a minősíthetlen lenézés hangján beszélni a Grosvenor-képtárról és az iskoláról, a melyet képvisel. Ezen iskola túlcsapongásai eléggé szembeötlőknek látszhatnak. De mégis, ha sok nyers és fantastikus van benne, van sok olyan is, a mi gyümölcsözőnek igérkezik és eszmékben gazdag. És sok ezen eszmék közül alkatrésze azon idők és jelenetek valódi ihletének, a melyekben és a melyek közt mi éltünk. Nézzük például az ősz hervadt alakját az évszakokat ábrázoló fennemlített festményeken, a melyek közül mindegyik teljesen különbözik az elfogadott typusoktól az alája írt sorokkal együtt:

„Megterhelt Ősz, itt állok,
Megviselt szívvel és gyenge kézzel,
Csak a nyugalom látszik jónak előttem,
Ejtsd ki e szót és szabadíts meg."

Szomorú, talán beteges képe volt ez az ősznek, de olyan, a melyet nem könnyű elfeledni. Ezen művészi iskolának egy más, szintén repraesentativ példáját láthatjuk „Proserpine elraboltatása" („Capture of Proserpine") című képen, a melyen a szénfekete mének felfelé viszik a szekeret a narcissusoktól borított virágos rétre, míg a szuroksötét barlang előtt, a honnan előtörnek, sötét narancs- vagy lángszín virág ágai nyulnak el. Ez az ellentét, a melynek a hatása már magában véve is igen jelentékeny, kitünően jellemzi azt az iskolát; látható ez azon az ablakon is, a melyet Frederick Vyner emlékének szenteltek Oxfordban. Ezen ablak rajzát Morris és Burne Jones tervezték, és csaknem valamennyi szín összpontosítva van a lángoló dicsfényben a fehér ruhás alak körül. Továbbá, bármennyi legyen is a mesterkéltség abban a szóhalmazban, a melyet Whistler a „Nocturnes", „Symphonies", „Caprices" című festményeire pazarolt, nem lehet tagadni, hogy nagy mennyiségű suggestiv költészet rejlik bennök. A szikra zápor, a melyet egy égő ház lövel a sötét éjjeli égboltozatra, a lámpák homályos pislogása, a melyek mint megannyi arany és ezüst csillag, a londoni folyam ködhatását eszményitik meg, bizonyára költészet, olyan költészet, a melyet mindnyájan láthatunk minden nap, ha ugyan látni akarjuk.

Mig Turnert, a ki sokkal nagyobb, hogysem bármely iskola kizárólag a magáénak mondhatná, sötétebb szinhatásai teszik különös kedvenczévé a magas

művészet kedvelőinek, addig a középkori festők közül Sandro Botticelli a légies és komoly angyalaival és Madonnáival, puha redőzetű függönyeivel és virágos háttereivel, a különös kedvencze ama festőművészeknek, a kiknek a költészet terén William Morris és Philip Bourke Marston a megfelelő művészek. De nemcsak Sandro Botticelliig kell visszamennünk, ha e sugallatok eredeti forrásait keressük. Andrea Mantegna, a ki nagyobb és ünnepélyesebb a körvonalaiban és csoportozataiban, mégis eléggé praeraffaelita arra, hogy az iskola tetszését bírja; Giorgione is, — a fiatal velenczei művész, a kinek festményeit belülről mintegy aranyfény világítja meg, — daczára annak, hogy később született, elég táplálékot nyujtott az új aesthetikus felekezet phantasiájának. A „giorgioneszk" hatása — hogy egy példával illustráljuk — érezhető Albert Moore „Sapphires"-jében; a kép egy női alakot ábrázol leomló, bő redőzetű lepelben, fején ragyogó turbánnal. A kék- és narancsszín pompás ragyogása a ruháján és ékszerein szinte átlátszó és sugárzik a fénytől. A be nem avatott szemlélő könnyebben méltányolja az ilyenféle képek szépségét, mint azokét, a melyek sápadt, vereshajú, vézna és kimerült alakokat és testhez tapadó ruhákat ábrázolnak, a milyeneket ez az iskola nagyon kedvel. Talán Tissot egy képe — „Az ősz" (Autumn) — a mely 1878-ban volt kiállítva a Grosvenor képtárban, bizonyos tekintetben segítségére lehet a kritikusnak, hogy megérthesse az ilyen, éppen nem szeretetre méltó kellemetlen alakokban és kisérteties arczokban rejlő varázst. E festmény kelleme nem fekszik teljesen Tissot mesteri kurtításaiban és távlataiban. Valamivel több van benne, a mi különösen a mai nemzedékhez

szól. A halaványy, komoly fiatal arcz, a mely egy pillanatra szomorúan visszafordul felénk, míg maga az alak nehéz gyászruhában gyorsan távozik a gesztenyefa mellett és az őszi szél letépi a fák nagy, sárga, legyezőszerű leveleit és sürűn szórja szét előtte az úton, jelentős üzenetet hoz sok néző szivének a szomorúság, fáradtság, a ki nem elégített óhajok mai korában és felébreszti azt a jövőbe való pillantást, a melyet a németek „Sehnsucht"-nak neveznek. Azután, míg a művészet e fajáról, a mely ugyan bizonyára nem tükrözi vissza az angol jellemet, azt lehet mondani, hogy az az angol gondolkodás bizonyos beteges és mulékony állapotát mutatja más világításban; úgy is lehet azt tekinteni, mint visszahatást ama realismus ellen, a mely a tisztán népies művészet nagy részét áthatja. Érthető, hogy némely emberre nézve valóságos megkönnyebbülés e képektől, a melyek a dolgok külső szinét mutatják, azokhoz fordulni, a melyekbe a kiváncsi képzelem tetszés szerint mindenféle értelmet beleolvashat. Azt mondták, hogy Turner előtt semmi sem volt köznapias és tisztátalan; és Mason képes kellemmel és szépséggel felruházni oly tárgyat is, mint „A ruhaszárító-kötél" („The Clothes Line"). Ilyesmire csak rendkivüli tehetség képes; és talán azért létezik egy bizonyos közönség, a mely a Praeraffaelismus phantasiáit is képes élvezni, mert a legügyesebb festőink közül is oly soknak nem sikerül a tájképeket és általában a tárgyakat a képzelőtehetségük egész erejével kiszinezni.

Vannak még más mozzanatok is, a melyek a modern népies kultura művészi iránya tekintetében megjegyzendők. Ruskin volt a vezére az aesthetikus próféták iskolájának; a befolyása oly termékeny volt, hogy a

mai irodalom jelentékeny része tisztán művészi. Először is sok folyóirat létezik, a mely csak a művészettel foglalatoskodik, ilyenek: „L' Art", „The Portfolio", „The Art Journal", „The Magazine of Art", „The Studio" stb., gondos és lelkiismeretes, bárha némileg mesterkélten finom bírálataikkal és szép kivitelű metszeteikkel; azután vannak különböző folyóiratok, a melyek igyekeznek a valódi művészet elemeit bevinni az angol középosztályok háztartásába, e folyóiratok közt a legkiválóbb — a „The Century" és „Harper's Monthly" kivételével, a melyek különben amerikai folyóiratok, — a „The Illustrated English Magazine"; végül van egy csapat író, a kik művészeti tárgyakról írnak és sikeresen folytatják a munkát, a melyet Ruskin megkezdett. P. G. Hamerton[1] kitünő író és egyúttal tekintély volt a műteremmel összefüggő minden tárgyban. Írásmodorának szépsége a műveit kiválóan kellemes és népszerű olvasmánynyá teszi; és másfelől ama tárgyak teljes ismerete, a melyekről írt, észrevétlenül kifejleszti az olvasóban a művészi érzést és belátást. A rézmetszés iskolájában, a melynek fejeül Hamertont kell tekintenünk, különösen kitünt Pater,[2] a ki csaknem igényt tarthatott arra, hogy a „giorgioneszk" eszme szülőjének nevezzék a modern irodalomban és művészetben, Symonds,[3] Colvin tanár, Comyns Carr és Wedmore. A tárgyuktól függetlenül is olvasnók a műveiket, a melyek a kölcsönkönyvtárak rendes olvasó közönségénél a valódi tanítók szerepét töltik be, mert a modorukban nincs semmi nagyképüsködés, ellenben

[1] Megh. 1894-ben.
[2] Megh. 1894-ben.
[3] Megh. 1893-ban.

van sok természetes és költői szépség. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a legnépszerűbb utazási irodalom is különösen alkalmazkodik a művészi utazó ízléséhez. Az oly kézikönyvek, a milyeneket Augustus Hare irt, nem csak nagy mennyiségű jól átgondolt felvilágositást és kivonatokat tartalmaznak oly művekből, mint Nathaniel Hawthorne „Transformation"-ja és Story „Roba di Roma"-ja, de alaposan bepillantani is engednek ama kor gyengéibe hiúságaiba és humorába, a melynek a számára irattak. Teljesen a modern népies kultura szinvonalán állnak, főleg művészi szempontból vannak irva és tényleg a művészeti kultura kalauzai.

Míg az ízlés, a rokonszenv a művészet iránt, a mely, ugyan néha szeszélyes és mesterkélt alakot ölt, de mégis egyaránt humanizáló befolyást gyakorol, mind jobban terjedt a közönség közt, az állam is elismerte, hogy kötelessége buzditólag és támogatólag közbelépni. Az utolsó félszázadban történt a Nemzeti Képtár megalapitása, a Parliament palotájának feldiszitése a történeti freskók érdekes sorozatával, a South Kensington-Museum érdekes modern képgyűjteményének diszitő és iparművészeti osztályának megalakitása, valamint egy állami főhivatal szervezése, a melynek kötelessége felügyelni a művészeti oktatásra, a mely az egész országban a rajziskolák útján történik.[1] És a vidék se maradt hátra a tevékeny lelkesedéstől, a melyet a fővárosban az állam fejtett ki. Művészeti czélok előmozditására segélyben részesült a kormánytól Edinburgh és Dublin; de a nagy

[1] 1878-ban jelentékenyen több mint félmillió ember nyert oktatást ezen intézetekben.

gyárvárosok nem kapnak semmit az államtól és a magánosok buzgalma mégis nagy dolgokat mivelt. Bizonyára kivánatos volna, hogy a British Museum némely műkincseit alkalmilag kiállítsa a vidéki múzeumokban. Birminghamban, Sheffieldben, Manchesterben, Newcastleben és másutt. Az egy penny pótadó, a melyet szabad könyvtárak, múzeumok és műcsarnokok javára szednek be és a melyet bőkezűen kiegészitenek a magánadományok is, e részben igen sokat lendített és igen hatásos eszköznek bizonyult a népies ízlés nevelésére. Mindeddig ez a művészi oktatás épitészeti tekintetben nem javitotta meg lényegesen a nagy kereskedelmi és ipari központjaink külsejét. De még ezen a téren is szembetűnő, hogy a kiindulási pontunk újabb és nemesebb lett. Vannak Liverpoolban középületek, a melyek a városnak valódi birodalmi szinezetet adnak, méltót ahhoz az előkelő helyhez, a melyet Liverpool a nemzeti rendszerünkben elfoglal; hasonlóképen Manchester is, daczára kellemetlen utczáinak, valóban palotaszerű külsejű árúházakkal és községi czélokra épült oly palotacsoporttal dicsekedhetik, a mely pompás mintája a valódi angol gothikának és egyúttal nemes példa az Egyesült Királyság többi városai számára. Egyébiránt az épitészet és főleg a góth iskolaépitészetünk tanulmányozása igen nagy befolyást gyakorolt a modern kulturára; bizonyos jelek arra vallanak, hogy a valódi újra feléled ellentétben a látszólagossal és határozott nyereség lenne, ha a tölgyfa és a gránit kiszoritanák a homokkövet és a műmárványt.

Azon személyes befolyások közt, a melyeknek a művészi ízlés ápolása köszönhető, már utaltunk a Prince Consort befolyására. Noha sokat tett a művé-

szet és a tudomány előmozdítására, valószinűleg a zene terén érezték legerősebben és követték legközvetlenebbül a példáját. A festőművészet, a zene és a dráma egyenlően tevékeny erőt képvisel az angol közép- és felső osztályokban. Mihelyt azt a szemrehányást, hogy az angol faj lelkében nincs zene, a mai társadalmi állapotunk ellen felhozzák, rögtön meghazudtolja azt a minden oldalról felhangzó harmónia. Úgy az egyház, mint a politikai szószékről, úgy az essaykben, mint az értekezésekben az egyházi beszédekben egyaránt hirdetik, hogy a zene nem kevésbbé finomító hatást gyakorol a népies ízlésre, mint a művészet, és az uppinghami iskola igazgatója, a ki a korunk legilletékesebb oktatóinak egyike, a zenét lényeges kelléknek tartja az ifjúság nevelésében. Van egy királyi akadémiánk, egy királyi főiskolánk és egy zenetanárképző iskolánk, a melyek közül az elsőt a Parliament évi 500 fonttal segélyezi. A zene az Egyesült Királyság elemi iskoláiban is kötelezett tantárgy, és a tapasztalat azt mutatta, hogy a karének igen gyakran sok ártatlan örömöt szerez a szegényebb osztályoknak, a melyek valószinűleg roszszabbul vannak ellátva ártatlan mulatságok dolgában, mint bármely más nép a világon.

Ha nem is lehet azt állítani, hogy Angliában a modern zenei ízlés elsőrangú nagy zeneszerzőket hozott volna létre mégis, bizonyára teremtett nagyszámú rokonszenvező és értelmes hallgatóságot. Menjünk el bármilyen nagy hangversenybe valamelyik nagy városban — különösen Londonban a hétfői népies hangversenyekbe — és minden valószinűség szerint azt fogjuk látni, hogy a hallgatók jelentékeny kisebbségének kezében lesz az előadott művek hangjegy-

könyve. Sőt a zeneszerzők tekintetében legalább is tiszteletreméltó eredményeket mutathatunk fel. Sterndale Bennett, Mendelssohn legkitünőbb tanítványa, Macfarren, Sullivan és Smart figyelemreméltó csoportot képeznek és megjegyzendő, hogy mindegyik az akademiához tartozott, akár mint tanuló, vagy mint tanár, akár mind a két minőségben egymásután. A zene a legnemzetközibb az összes művészetek és tudományok közül, és semmi se kivánatosabb az angol zene érdekében, minthogy utazási ösztöndíjak alapíttassanak a mesteri zeneiskolákban, ily módon a győztes jelölteknek alkalom nyilnék tanulmányozni a hang bölcsészetét a világ minden részében. Du Maurier három példával találóan illustrálta a mult, a jelen és a jövő zenéjét. Az első egy hölgyet ábrázol, egy bájos kis alakot Watteau-jelmezben, a mint a zongorán játszsza Mozart egyik dallamát. Értelmes és figyelmes hallgatók vannak körüle. Öregek és fiatalok, a gyönyörködő nagyapától a kis leányig, a ki hallgatagon és nyugodtan áll az anyja mellett, figyelmesen hallgatják, mintha a szelid, tiszta szivű zeneszerző álmait megértenék és ezek szivemelő hatása különböző módon nyilatkozik meg minden jelenlevőn. Alatta van a jelenkori zene. Egy fiatal hölgy ad elő nagy hévvel valamely nehéz darabot egy modern szerzőtől, hölgyek és urak csoportokban állnak vagy ülnek a zongora körül, beszélgetve udvarias közömbösséggel a szerzemény iránt. Azután következik a jövő zenéje: a borzasztó és rettenetes zene. Egy csomó bozontos hajú és bősz zenész ad elő valamely bámulatosan zajos szerzeményt, a hallgatók pedig elrohannak és kétségbeesetten bedugják a füleiket. Van egy kis történet a „Percy Anecdotes"-ban, a mely elmondja, hogy

Constantinus Copronymus, a keletrómai birodalom császárja Pipin franczia királynak 757-ben egy orgonát küldött, a melynek hangjai oly erősen felizgattak egy hölgyet, a ki először hallotta, hogy egész életére megőrült. Ez a történet valószinűleg előre engedte sejteni a jövő zenéje minőségét. Kétséges, vajjon Du Maurier, a népszerű művész, az első sorban említett képen nem túlozza-e elődeink zenei érzékét. Noha egy hölgy egy izben eljátszott dr. Johnson jelenlétében egy sonatát, a melynek rendkivüli nehézségeit büszkén fejtegette az anyja, de csak annyit ért el vele, hogy Johnson a következő jellemző megjegyzéssel vágjon vissza: „Asszonyom, azt óhajtanám, hogy bár lehetetlen lett volna!“ — mégis száz évvel ezelőtt igen ritkán lehetett valakit találni, a ki képes lett volna egyebet eljátszani a spinetten, a zongorán vagy a hárfán a legegyszerűbb dallamoknál.

Ha az emlitett sorozatban a zajosabb képet nézzük, talán felismerhetjük a modern élet zavargásainak és bonyodalmainak visszatükrözését a mai kor zenéjében. Valószinű, hogy Liszt abbé rendkivül szövevényes szerzeményei vagy Wagner csodálatos hangképei csak akkor lesznek érthetőkké, ha ebből a szempontból tekintjük. Ebben rejlik továbbá annak az oka is, hogy Németország felsőbbsége zenei tekintetben általánosan el van ismerve. Az olasz zeneszerzők lágy és csaknem epedő sentimentalismusa, a franczia zeneszerzők könnyed és pezsgő ragyogása nem visszhangozza többé annyira, mint a német zene ama sokféle hangokat, a melyekből az emberi természet skálája alakul. Lehet végtelen kellem az olasz lágyságban és a franczia változatosságban, de azokat a harmoniákat, a melyek hangokban jelképezik a legnagyobb

örömöket, a legmélyebb bámulatokat, a legmagasabb reményeket és az emberi természet legfájdalmasabb villongásait valószinűleg kénytelenek leszünk a német mestereknél keresni. Ennek a bizonyítékát megtaláljuk Wagner Tannhäuserjében és Schumannál; egyidejűleg azonban mind Schubert, mind Chopin mély hatást gyakorolt a kor zenei ízlésének kialakulására.

Most áttérünk egy másik és talán némelyek szerint legelső elemére a mai kor népies kulturájának. A gépezet, a mely a tudomány tanítására szolgál, még jobban van szervezve annál, a mely a művészeti oktatást közvetíti, Abban a népszerűségben és divatos nimbusban se szűkölködik a tudomány, a melylyel a művészet köztudomás szerint rendelkezik. Vannak osztályok a tudományos oktatásra minden nagyobb iskolánkban és függetlenül a nagy iskoláinktól, minden nagy városunkban. Az egyetemek legmagasabb kitüntetéseiket olyan vizsgákon adják a legkitünőbb jelölteknek, a melyeknek főtárgya a természettudomány és a legkiválóbb tudományos munkák szerzői bizonyára a legnépszerűbbek a mai kor írói közt és pedig ugyanazon oknál fogva, a mely a bevált művészeti írókra is érvényes, nevezetesen azért, mert irodalmi stylusuk kellemes és egyúttal szabatos is. A British Association for the Encouragement of Science befolyása évről-évre növekszik. A természettudományi és művészeti klubok népszerűek a vidéken és értékes tudományos könyvtárakkal rendelkező tudományos intézetek gyári iparunk mérvadó központjain nagy számmal léteznek.

Két kiváló férfiú egyéni befolyásának köszönhető, hogy most nagy kiterjedésben művelik a természet-

tudományokat. Huxley és Tyndall mint írók is a kitünőek közé tartoznának, ha nem is volnának a tudományos fejtegetés mesterei. Aligha túlzás azt mondani, hogy a mit Gladstone tett a pénzügyek terén, ugyanazt tette Huxley a természettudományok terén. Az orvosi tudomány oktatására épp oly nyilvánvaló hatást gyakorolt, mint az általános nevelésre és kulturára. Jövő orvosaink és sebészeink képzésének, Huxley szerint, egy részét kell képeznie az ország általános nevelésének, és szükséges, hogy szabatosabb és tökéletesebb kidolgozása legyen annak a tudományos tantárgynak, a melyet minden nemzeti iskolában elő kellene adni. A vegytan, a növénytan és természettan így épp oly elismert tantárgy lenne nevelőintézeteinkben, mint a classikusok vagy a mennyiségtan. Azok a tanulók, a kik az orvosi pályát választanák, az általános iskolai tanfolyamok bevégzése után azon két-három nagy orvosi intézetek egyikét látogatnák, a melyekkel Huxley akarná pótolni a jelenleg létező számos kisebb orvosi tanintézeteket. E kitünő tanár tudományos irataiban azokhoz hasonló tulajdonságokat fedezhetünk fel, a melyek Ruskint mint írót leginkább jellemzik. Valamint Ruskin oly mélyen csodálja a természet műveinek rendkivüli szépségét a növényvilágban, úgy Huxley épp oly méltányló és szerencsésen választott nyelven magyarázza meg és meglepően suggestiv és meggyőző érvekkel bizonyítja be azt a csodálatos takarékosságot és bölcsességet, mely az egész teremtést jellemzi. Arra, hogy mily hatalmasan tudja felkölteni a népies figyelmet a tudományos tárgyak iránt, legjobb például szolgálnak a tanulmányai és beszédei, a melyeknek tárgya a szén, mint az élet physikai alapjának képződése. Ezek

mindegyikében ott találjuk nemcsak a kutatót és a bölcsészt, de az általános kultura emberét, a tudóst, és — a mint egyéb munkáin kivül a Berkeleyről és Descartesről irt tanulmányai mutatják — az érdekelt methaphysikust is. Vegyük csak magyarázatát a protoplasma természetéről, mint egy különösen szerencsés mintáját a népies magyarázatnak. Egy ügyes hasonlatot von a protoplasma és Balzac „La Peau de Chagrin" című elbeszélése közt. „Az elbeszélés hőse — úgymond — egy varázserejű vadszamár-bőr birtokába jut, a mely módot nyujt neki, hogy kielégitse minden kivánságát. De a bőr felülete a tulajdonos életének tartamát jelképezi és mindegyik kivánság kielégitése után az élvezet fokával arányosan összezsugorodik, mig végre is az élet, vagy a peau de chagrin utolsó foszlánya elenyészik az utolsó kivánság kielégitésével." Huxley szerint ez egy élettani igazságnak előérzete volt: „az élet anyaga minden esetben peau de chagrin és minden élettény után valamivel kisebb lesz. Minden munka fogyasztással jár, vagyis az élet munkája, közvetve vagy közvetlenül a protoplasma pusztulását eredményezi". Az emberiség szerencséjére — igy magyarázza tovább — a folytonos pusztulást pótolni lehet az által, hogy marha- és ürühúst eszünk. „Maga az ürü egy más állat, — a juh többé vagy kevésbbé módosult élő protoplasmája volt . . . Egy sajátságos belső műhely, mely bennem van, feloldja a módositott protoplasma bizonyos részét; az igy képzett oldat átmegy az ereimbe és a finom befolyások, a melyeknek aztán alá lesz vetve, az élettelen protoplasmát átalakitják élő protoplasmává, vagyis a juhot átlényegitik emberré." A juh viszont a maga protoplasmáját a növényvilágból

veszi és így az élet és gondolat anyaga alapjától a csúcsáig a világegyetem közönséges anyagából épült fel.

Tyndall talán még Huxleynél is nagyobb mérvben népszerűsítője a tudománynak. „Hang", „Világosság", „Kisugárzás" („Sound", „Light", „Radiation") a címe oly tárgyakról szóló könyveinek, a melyek néhány évvel azelőtt szorosan a tudományos körökre szorítkoztak. Tyndall e tárgyakat és a magyarázásukhoz szükséges anyagot a laboratoriumból, mint a bölcsészet templomának előcsarnokából bevitte a Royal Institution felolvasó termébe. Valamint Huxley, úgy Tyndall műve is két nagy népies csalódás megsemmisítésére volt irányozva; az első az, hogy akár férfiak, akár nők nem lesznek tényleg szerencsésebbek és jobbak, azért mert tudományos ismereteket szereztek; a második az, hogy a nevelés be van fejezve, ha az iskolát a hátunk mögött hagytuk és hogy az nem inkább oly művelet, a melyet az egész életen át folytatni kell. Ebben fedezhetjük fel a legbiztosabb ellenmérgeknek egyikét ama káros irány ellen, a melyet némely kritikus fedezett fel a modern tudományos oktatásban. Ha azt lehet mondani, hogy a természettudomány az emberekben túlzott fogalmakat kelt a saját erejéről, másrészt azt is megmutatta neki, hogy milyen végtelen még a tudatlansága és beleojtotta a nép elméjébe a vágyat, alaposabban bepillantani a természet működésébe.

És nemcsak értelmi alapon tartozik a közönség hálával a tudományos oktatásnak. A természettani kutatásoknak van egy további népies vonzóerejük is: először azért, mert az emberek megtanulták, hogy e kutatások eredményeinek valamelyes megértése szükséges az egészséges élethez; másodszor azért, mert

napról-napra jobban felismerik, hogy mennyire igazán philanthropikusak a szolgálatai. Az élő emberek közül valószinűleg egy se dicsekedhetik azzal, hogy több emberi életet mentett volna meg, mint Sir Joseph Lister, klinikai tanár a King's Collegen, Londonban. Az ő antiseptikus kezelése, a mely sok türelmes vizsgálat és bonyodalmas kutatás eredménye, csak lassan vergődött elismerésre Londonban, bár Amerikában már régen elfogadták és a legutóbbi európai háborúkban számtalan áldozat végküzdelmét könnyítette meg. Sir William Ferguson halála után[1] a sebészet tanári székét a King's Collegen felajánlották Sir Joseph Listernek, a ki érezvén, hogy egy nagy alkalom kinálkozik a jótékony hivatása betöltésére, ott hagyta jövedelmező praxisát és kitünő állását Edinburghban. Sir Joseph Listerről el lehet mondani, hogy az ellenség országába vonult be, mikor Londonba jött. De még sem volt a fővárosban egy évnél tovább és már akkor viszont azt lehetett mondani, hogy meghódította Londont, magas személyi tulajdonságai, kitünő tudományos képzettsége és sikerei által.

Továbbá a természettudomány szembeszökő helyet foglal el azon erők közt, a melyek számot tesznek a modern kultura végösszegében, nemcsak azért, mert bebizonyítható igazságokkal dolgozik, de azért is, mert a képzelem előtt káprázatóan igéző láthatárokat tár fel. A tudomány ezen ágában Sir Wyville Thompson[2] és dr. Carpenter[3] nevei igényelnek különös megemlítést. A Challenger-expeditiót a kormány szervezte,

[1] Megh. 1877-ben.
[2] Megh. 1882-ben.
[3] Megh. 1885-ben.

dr. Carpenter ismételt és nyomatékos előterjesztéseire azon czélból, hogy az oczeán rejtelmeit kikutassa. Természetes, hogy a mély tenger kifürkészése már magában is élénk vonzóerőt gyakorolt a nagy közönség elméjére és ezt világosan mutatta az a buzgalom, a melylyel a közönség tódult meghallgatni a felolvasásokat és elolvasni a könyveket, a melyeknek tárgya ez az expeditio volt. Kezdjük észrevenni, hogy közel van az ember győzelme a természet felett, a melyet Bacon megjósolt. Már megmértük a földet és a földkéreg vastagságát, megállapítottuk létrejöttének idejét; megmértük a nap súlyát és megszerkesztettük a bolygók térképét. Még csak az volt hátra, hogy kikutassuk az óczeán legnagyobb mélységeit és anyagokat gyűjtsünk oly képhez, a mely e mélységek ökonomiáját tünteti fel. Itt találtuk a természetet ama munka legjavában a mely kiszámíthatlan idők óta folyik épp oly szorgalmasan, mint mikor először kezdte kifejleszteni ezt a bolygót, a melyen lakunk, a ködből, a lebegő párából.

Huxley és Tyndall kitünő ellenfélre akadtak St. George Mivartban, a ki ámbár erős bajnoka a római katholicismusnak, mégis elismeri Huxley és Tyndall némely sarkalatos tételét. Így ő nem tagadja, hogy a világ általános látszata igazolja azt a következtetést, hogy valamennyi faj a fejlődés folyamata által jött létre. Azonban tagadja, hogy az evolutio és a másodlagos törvények puszta működése képes volna megmagyarázni ama körülményeket és tulajdonságokat, a melyek az ember különös megkülönböztető ismérvei. Talán hajlandó elismerni, hogy az emberi test kialakulásáról számot tudunk adni, úgy mint az állatok testének kialakulásáról, de azt kérdezi, hogyan

tudjuk megmagyarázni azon értelem kifejlődését, a mely különösen megkülönbözteti az embert a többi állatoktól, vagy az igazságérzetet, a mely, bárha elemi formában is, az emberi nem legdurvább és legvadabb példányaiban is, természettől fogva létezik. Ezen utóbbi pontra nézve Mivart idézi egy vad és műveletlen ausztráliai törzs példáját, a melynél egyik büntetésmód abból áll, hogy egy lándzsát döfnek a bűntettes czombjába. Ha valamely bűntett megtorlásául a lándzsát nagyon is mélyen beszúrják az emberi húsba, a seb áldozata tiltakozik. Mi ez, kérdi Mivart, ha nem az igazság érzete, habár csak kezdetleges alakban nyilvánul is? Ha Huxley és Tyndall az emberi értelmet és azon érzelmeket, a melyeket erkölcsiekül ismerünk el, azzal az egyszerű állítással magyarázza meg, hogy tevékenyen haladó másodlagos törvények rendes működése következtében fejlődtek ki a nemzedékek megszámlálhatatlan során keresztül, Mivart erre azt válaszolja, hogy az alsóbb teremtmények nemzedékei végtelenül számosabbak voltak az emberi nemzedékeknél, nemcsak az egymásra következésük gyorsaságánál, hanem a keletkezésük idejénél fogva is, a mely az emberi nem keletkezését sokkal megelőzte. Ha tehát az idő puszta lefolyása az állatoknak és rovaroknak, a melyek az értelem egy nemével kétségtelenül bírnak, nem adta meg ugyanazt a faját az értelemnek, a melyet az emberben feltalálunk, hogyan lehet ezt a tüneményt megmagyarázni másképp, mint ha feltételezzük valamely felsőbb hatalom, más szóval, az isteni cselekvés közbejöttét? Alfred Wallace, a ki maga is Darwin követője és hiszi a fejlődés tanát, elismeri ezen nehézség létezését és hajlandónak látszik ezt a szellemek felté-

telezett működésével megmagyarázni. E vezérszellemek nagy számú követőinek művei közül Stewart[1] és Tait „A láthatatlan Mindenség“ („Unseen Universe“) című munkáját idézhetjük, mint a tudományos theorizálás mintáját, és Clifford „Essay“-jét, mint kisérletet a tudomány népszerűsitésére teljesen skeptikus alapon.

Kikerülhetetlen volt, hogy a tudományos kultura rendkívüli haladása és fejlődése ne gyakoroljon hatást az egykorú irodalomra és vallásra. Az élettan és a lélektan a modern irodalmunk egyik vezérlő szellemének képzelmét hatalmasan befolyásolja vagy erősen kiszinezi. A tudományos terminologia kezd szerepelni ama tények, érzelmek és tünemények megjelölésénél, a melyeket a regényiró és a költő fejteget. Sok olyan mondat van George Eliot utóbbi műveiben, a mely teljesen érthetetlen az olvasó előtt, a ki nem jártas bizonyos fokig a természettanban és bölcsészetben. Egyébiránt nem új dolog az, hogy az egykorú irodalom visszatükrözi a kor tudományos fogalmait. Homer, Dante és Milton elfogadják és illustrálják a saját koruk kosmogoniáját. Az „Ilias“-ban és az „Odyssea“-ban a világegyetem ugyanazon rendszere veti előre az árnyékát, a melyet a legelső földrajzirók kezdetleges térképein látunk. A „Divina Comedia“-t helyesen nevezte napjainkban egyik ismertetője, Edward Dowden, a bölcsészet természettanának és a költészet harmoniájának, mig az „Elvesztett Paradicsom“-ban a csillagászati elméletek épp oly fantastikusok és helytelenek, mint szigorúan összefüggők voltak. A mai korban se ragaszkodik valamennyi

[1] Megh. 1887-ben.

költő ahhoz a jelszóhoz, hogy „a művészet a művészet kedvéért". Az emberi haladás tana hatja át Lord Tennyson verseit és az, a mit a természet iránti fogékonyságnak neveznek, vagyis annak az öntudata, hogy a világ végtelen különbözőségében mégis van egység, — nem látható nagyobb mérvben Carlylenél, mint Tennysonnál. A mikor Teufelsdröckh felkiált: „Erő, erő, mindenütt erő; mi magunk is egy titokzatos erő vagyunk ezeknek a központján" — ugyanarra az igazságra utal, a mely a „Magasabb Pantheismus" című költeményben van kifejezve:

„Virágok a repedezett falban, —
Kiveszlek a romok közül —
Itt tartlak a kezemben gyökerestül, mindenestül
Kis virág, — de ha tudnám megérteni,
Hogy mi vagy, gyökerestül és mindenestül,
Tudnám azt is, hogy mi az Isten, mi az ember."

De ez csak kevésbbé jellemző példája a tudomány befolyásának az irodalomra. A tudomány az irodalmat, nemcsak befolyásolta, hanem ha erőszakosan el is lepte és ha egy tehetséges, tanult és ebben az esetben nagyon rokonszenves kritikus, Hutton, csak úgy tudja megmagyarázni egy költemény értelmét, a mint a következő kivonatban látjuk, akkor világos, hogy az irodalmi kritikusok régi iskoláját nemsokára a tudományos kritikusok új iskolája fogja pótolni.

„Ha ily nagy író gondolatát merném tolmácsolni, azt mondanám, hogy „A Spanyol Czigányleányt" („The Spanish Gipsy") azért írta, hogy nemcsak kétszeresen vagy háromszorosan, hanem négy vagy öt különböző szempontból is kimutassa, mily gyakran lép közbe az ösztön és hagyomány bizonyos határozott és abban, a mit fajnak nevezünk, felszaporodott áramlatainak

átöröklése, tragikai vetójával minden önkénytes egyéni indulat vagy szándék kisérlete ellen, a mely nem veszi figyelembe a hatalmukat vagy daczol vele és felszabadulni igyekszik kétséges jogosultságú és látszólag kegyetlen uralmuk zsarnoksága alól. Láthatjuk Darwin tanának hatását, a mennyire egyáltalában alkalmazhatók az erkölcsi ismérvekre és okokra, a költemény csaknem minden egyes lapján. Hogyan igazgatják az öröklött képesség és érzelem fonalai mintegy láthatatlan szálak segélyével, még a legerőteljesebb jellemek pályafutását is, hogyan gyakorol e fonalak elszakadása, a mennyiben azokat a puszta akarat eltépheti, még nagyobb hatást a jellem elzüllésére, mint a milyent maga az erkölcsi elfajulás idézett elő; hogyan lehet az az ember, a ki bízik magában és felhasználja azon öröklött erőket, a melyeket a természetes leszármazás útján nyert, hatalommá és központtá a világon, míg bensőleg talán nemesebb ember, a ki eltékozolja az erejét az által, hogy úszni igyekszik a multja áramlata ellen, megbénul a hasztalan küzdelemben; továbbá hogyan képes a vegyes mult és nem igazán homogen mult meggyöngíteni az e fajta hatalmat, a helyett, hogy a megszerzett bővebb tapasztalat által megerősítené, — mindezt George Eliot költeménye azzal a tragikus erővel rajzolja, a mely megfelel Aristoteles definitiójának a tragikumról, mint a mely buzditólag hat a szánalom és félelem által.[1]

Az érintkezési pontokat a tudomány és vallás közt kellőleg felismerhetnék korunk theologiai írói. Semmiféle felekezetű hitszónok se merne Angliában több héten át egy művelt gyülekezet előtt beszélni, a

[1] „Essays" by R. H. Hutton 348., 349. l.

nélkül, hogy magát a napi tudományos irodalom színvonalán tartsa. Észrevehető, hogy a tudomány a theologiával és a theologia a tudománynyal ma már nem úgy harczol, mint azelőtt. A tudományt használta Paley[1] fegyverül az ész által támasztott vallásos nehézségek legyőzésére, ma az ész segélyével igyekeznek bebizonyítani, hogy a vallás képes a dolgokat tudományosan tárgyalni. És a vallás hivatásos tanítója nem is tagadja ezt teljesen; mert a legtöbb esetben beismeri, hogy sok tudományos hypothesis valószinűleg igaz. Ha ez a hittanár római katholikus vagy a magas anglikán egyház tagja, akkor arra a kijelentésre, hogy kiegyeztethetlen ellentét létezik a geologia felfedezései és a teremtésről szóló könyv első fejezetének szövege közt, azt válaszolja, hogy a geologusoknak igazuk lehet és hogy az egyház még nem nyilatkozott illetékesen és döntőleg erről a tárgyról. Ha pedig a szabadelvű Latitudinarianismus alapján áll, akkor egyáltalán nem nagyon fárasztja magát a Darwin-féle fejlődési elmélet tagadásával. Szerinte a vallás ott kezdődik, a hol a tudomány végződik. Van egy határ, a melyet a tudomány képtelen túllépni. A természet törvényei mögött létezni kell törvényhozónak; a tünemények mögött létezni kell azok nagy eredeti okának.

A tudomány se helyezkedett ellenséges állásba a theologiával szemben, abban az értelemben legalább, a melyben Faraday kortársai közül sokan — Faradaytól nagyon eltérőleg — a kinyilatkoztatás ellenségei voltak. A modern tudomány nagy leereszkedéssel beszél „a mi nemes bibliánkról" és előzékenyen készíti előre

[1] 1743—1805.

„a könyörgés útját“, mint egy kétséges kérdés legjobb megoldását. Hasonló rationalismus, noha nem éppen vonzó modorban észlelhető az emberi érzelmek bölcsészeti elemzésében Bain tanárnál, a ki az anya érzelmét gyermeke iránt — a melyet Victor Hugo, a lángész szerencsés kifejezésével, mint „isteniesen állatiasnak“ nevezett — „tisztán állatiasnak“ nevezi. A néhai Charles Kingsley, nem sokkal halála előtt, így nyilatkozott Bain tanár nézetéről: „Az ily bölcsészet végének nagyon közel kell lennie“. Szépen kimutatta egykorú theologusaink legkitünőbbjeinek egyike, hogy a keresztény történelem nagy betetőző ténye „az élet rejtelmeinek nem megoldása, de megvilágítása“. Ez legalább is oly jogos feltevés a maga neméhen, mint a tudomány sok hypothesise. A tudomány igazságai örökkévalók; de aligha ilyen a tudomány törekvése az ember fölé emelkedni, ha teljesen számításon kívül hagyja az emberben létező képzeleti elemet. A physicismus, jelen alakjában, aligha remélheti, hogy pótolni fogja a vallást; és ha azt mondják, hogy a tudomány manapság tényleg inkább hitvallás, mint a theologia, akkor lehetséges az, hogy a világ vissza fog riadni ettől az állapottól, a mely semmivel se jelent többet, mint a pessimismus ideig-óráig tartó fölényét. A pessimismus, mint az optimismus ellentéte, mindig létezett és most hallhatóan felhangzik pathetikus lágy hangnemben irodalmunk, bölcsészetünk és művészetünk nagy részében. Ha tényleg úgy áll a dolog, hogy manapság sokaknál a természettudomány foglalta el a hit helyét, akkor a kérdés nem annyira az: vajon az ész újabb uralma állandó lesz-e? mint inkább az, hogy mennyi ideig fog tartani? Bárki lesz is a jövő pápája, vajjon a termé-

szetbuvár szerepét fogja-e játszani? Lehetséges, hogy a bölcsészeti kutatás legközelebbi korszakában az erkölcsi törvények lesznek a kutatás tárgyai a természeti törvények helyett. A világ természeti rendjét már csaknem megállapítottuk; van-e oly erkölcsi törvény, a melyet a bonczolás és kutatás ugyanilyen processusa alá lehet vonni? És ezzel a nézettel megegyezőleg Drummond egy újabb műve „A törvény a szellemi világban" („Law in the Spiritual World") alapos párhuzamot von a lelki világ törvényei és a természettudomány néhány legjobban megállapított általánosítása közt. Ily kutatás különben visszahatást tételezne fel a tudomány ellen, a mi pedig nagyon valószinűtlen. Az evolutio fontossága az erkölcsre való hatásában abban áll, hogy tényleg megfosztani igyekszik az erkölcstant a mai helyzetétől, mint független tudomány — azért, hogy pusztán függelékévé tegye a természettannak, és olyan viszonyba állítsa a természettudománynyal szemben, a milyen a közgazdaság a társadalomtan (sociologia) szélesebb tudománya közt létezik.

A modern kulturának nevezett társadalmi és értelmi egybevegyülés elemzése szükségképen csak nagyon tökéletlen lehet. Alig lehet kétségbe vonni, hogy a főelemek a modern kulturában a művészi és a tudományos elemek. De ha egyszer ezek új befolyások hatása alá kerülnek, vagy megváltozott arányokban vegyülnek össze, az eredmény új anyag lesz. Az európai szárazföldön való utazás új könnyebbségei egyidejűleg létesültek azon érdeklődéssel, a melyet a művészet apostolai keltettek fel a szárazföldi képtárak iránt, és az elme így, természetesen átmenet útján, áttér a tárgyak szemléletétől azon eseményekre, a melyek körülök összecsoportosulnak. A művészet

az a főpap, a ki elvezeti az átlagos angol férfit vagy nőt a történelem küszöbére; és az a művelődés, a melylyel a történelem, a mint azt most tanítják, az emberi értelmet gazdagítja, minden nap bővebben és élénkebben érezhető. Grote, Freeman, Seeley és Green — sok mással egyetemben azon írók közé tartoznak, a kik megtanították a nagy közönséget arra, hogy a történelmet ne tekintse csupán az események egyszerű elbeszélésének, vagy évszámok és nevek zavaros halmazának, hanem az erkölcsi és politikai törvények gyakorlati működése megvilágításának. A különbség az ily történetírók és a régebbiek közt abban a tényben áll, hogy manapság a sociologia el van ismerve tanulmányul. Most már látható, hogy egység létezik minden ország és minden kor krónikái közt. A classikus Görögország és Róma évkönyvei csupán egy fejezete az emberiség egyetemes évkönyveinek, a melyeknek folyománya Francziaország vagy Anglia, Olaszország vagy Németország történelme. El van ismerve, hogy a történelem tanulmányozása magában foglalja mindazt, a mi jellemző az emberi értelem gyakorlatában, vagy annak a fáradalmaira és győzelmeire emlékeztet. És egy nemzet történelme nem csupán irott feljegyzéseiben található fel, hanem megtestesült a műkincseiben is, és fel van halmozva régészeti maradványaiban. Ily módon a művészeti kultura egy része is előmozdítója lesz a történelmi kulturának.

Ugyanezt az eljárást alkalmazták a vallásra is, a mely tág teret nyitott a művészet, történelem és tudomány együttes ténykedésének. Nem csupán aesthetikai szertartásosság foglalatoskodtatja a képzelőtehetségeket, a mely szabad teret nyert az egyházi rationalismus sok irodalmi termékében is, a mely pedig

leghatározottabb ellensége a szertartásosságnak. Az olyan műveket, mint az „Ecce Homo", „Philo Christus" és „Natural Religion", szinte izzó képzelem hatja át. A művészi hatásra számított festői leiráshoz járul a biblia kritikai tanulmányozása, és ez a kritika már magában is lényegileg a kor általános szellemének nyilvánulása. Csak az olyan magyarázók iskolája, a kik teljesen azonosították magukat a tizenkilenczedik század kulturájával, fektethetett oly kizárólagos súlyt Krisztus életének és tanainak erkölcsi oldára és mellőzhette nemcsak a csodákat, de egész epizódokat is az új szövetségi szentírás elbeszéléseiből. Csak az olyan mester tehetséges követői, mint a minő Matthew Arnold, a tizenkilenczedik század kulturájának nagy tanára, tarthatták magukat illetékeseknek elhatározni, hogy melyek a hiteles részek, mik a tudatlan tanítványok erkölcstelen ferditései és melyik az a pont, a melynél kivánatos vagy szükséges Szent Pál kálvinistaságától visszatérni a korábbi keletű szelidebb kereszténységre. Nehéz volna túlbecsülni Matthew Arnold befolyását a mai kor vallási, valamint aesthetikai gondolkozására, és ezzel egy sorban kell említenünk Max Müller tanár „A Vallás tudománya" („Science of Religion") czimű munkájának befolyását. Nem-e az mind a kettőnek a tiszta eredménye, hogy magát a vallást elpárologtatja egyfelől „a megilletődéstől meghatott erkölcsiséggé" és másfelől „a nyelvészet által kiegészitett történelemmé" ?

II.

Minthogy az irodalmi tevékenység minden oldalon és az ismeretek minden ágában bőven nyilvánul, paradoxnak látszik azt mondani, hogy a mai kor nem

irodalmi kor. Pedig a megjegyzés teljesen igaz. Sohasem írtak többet; de az irodalmi szellem soha se foglalt el alárendeltebb helyet. Az irodalom oktató, didaktikai, theologiai, aesthetikai, tudományos, szóval minden, csak nem tisztán irodalmi. Olvasni csupán az olvasás kedvéért érthetetlen dolog a művelt közönség nagy része előtt. Sokat lehet felhozni a különböző egykorú kézikönyvek és hires régi és új, angol vagy külföldi írók életrajzai mellett, a melyek az irataikból átvett mintákkal és a legfontosabb műveikről írt fejtegetésekkel vannak ellátva. De ezek meggyőzően bizonyítják a fentebbi állítás igazságát. Ha a költő vagy történetiró művéből húsz lapot tanulmányozunk eredetiben, jobban megismerkedünk a költő vagy prózairó szellemével, mintha kétszáz lapnyi kitünően megirt kivonatot olvasunk végig. De hát a mai kor tényeket követel. A tizenkilenczedik század utolsó negyedében bizonyos dolgokban szenvedélylyel kedveljük a teljességet és a világosságot. Szeretjük az éles és tiszta körvonalakat. Jobban szeretjük egy hallhatatlan költő decoctumát zsebkiadásban bírni, mint koronként elmerülni oly művek olvasásában, a melyek a könyvtárunkban féltuczat polczot foglalnak el.

Az irodalom azon uralkodó irányzatát illetőleg, hogy belemerüljön valamibe, a mi nem irodalom, legjobban bizonyítja ama kitünő férfi példája, a kinek a nevét már e fejezet első részében, valamint a megelőző fejezetben ismételve említettünk. Matthew Arnold a leggyöngédebb és legfinomabb stylus mestere. Ő bővitette ki az irodalmi kritika fogalmát és világította meg helyes használatát, olyan iró ő, a kinek a szelleme mindenek felett irodalmi, ha általában létezett valaha irodalmi szellem. De noha mind vallási, mind

politikai állásfoglalását kizárólag az irodalmi szelleme határozza meg, mégis betör a politika és vallás mezejére is. Más szókkal, noha az egész lénye és hitvallása kizárólag irodalmi, mégis állandóan oly dolgokkal foglalatoskodik, a melyek nem irodalmiak. Rendkívül finom kritikai érzékének segélyével a Szentírás sugalmazottságának határait igyekszik megállapitani és eldönteni, hogy a modern kultura a nemzeti egyházszervezetnek milyen elemeit vegye fel magába és melyeket utasitson vissza.

Míg Arnoldot az aesthetikai irodalmi iskola megalapitójának lehet tekinteni, a követői sokkal járultak hozzá, a mi határozottan az övék. Az irodalmi csinosság ritkán ér el magasabb fokot, mint Pater[1] és Symonds[2] irataiban. Mind a kettőnek a stylusában lehet épp úgy némi mesterkéltség, mint igen sok kitünő tulajdonság, de mindketten komoly ismeretekre és kutatásra való könyveket irtak. Symonds „History of the Renaissance"-a és tanulmánya az Erzsébetkori drámáról, tanulás és tudomány eredményei. Pater tanulmányai ugyanazon tárgyról oly értékkel bírnak, a melyet minden részrehajlatlan kritikus elismer. Mind a két esetben azonban inkább a művészet nyertes, mint az irodalom. Shairp,[3] a költészettan tanára az oxfordi egyetemen egészen más irányú kritikus volt. Neki legalább semmi köze sincs a művészeti hedonismus iskolájához. De épp oly kevéssé elégszik meg, mint amazok az egyszerű kritikus szerepével. Mindenben, a mit vizsgál, oly elemeket fedez fel, a melyeket a rendes szem nem lát meg. Az egyik költő

[1] 1839—1894.
[2] 1840—1893.
[3] 1819—1885.

előtte egy ethikai rendszer orakuluma; a másik a természet magyarázatának bonyolódott mintaképe. Egy másik kitünő tekintély, Leslie Stephen, a ki a „Science of Ethics“ czímű művében újabban átkalandozott a bölcsészet terére is, kivételt képez e szabály alól. A kritikáiban kitér ama tudományos theoretizálásra csábító kisértések elől, a mely a vegyes iratait ellepi és tisztán irodalmi módszert követ, a mely különösen hivatva és képesítve van sikereket aratni nagy olvasottsága, tárgyának teljes ismerete és a legmagasabb fokú ítélő tehetsége által.

Ugyanez áll csaknem ilyen mértékben napjaink költészetéről is. Igaz, hogy ihletét gyakran határozottan irodalmi forrásokból meríti: Homertől Lord Tennyson annyi költeménye; a görög tragikus költőktől, vagy a tizenhetedik század franczia és olasz íróitól, mint Swinburne műveinek egy része. De sokan hajlandók csekély értékűnek tekinteni a költészetet, a melynek nincs saját külön rendeltetése. Nem elég, hogy az író egyszerűen csak költő legyen, és semmi más. Nincs oly élő író, a ki ugyanazon viszonyban állna korával, mint Byron állt az övével. A mai kor költője a pogányság és a forradalom zenei orakáluma; vagy kimenekülni igyekszik egy régibb világ életébe és csupán alkalmilag vet néhány oldalpillantást a jelenkori életre; vagy elmélkedő érdeklődéssel viseltetik az iránt, a mit az emberek gondolnak és éreznek, tesznek és hisznek; vagy verselő bölcsész és pathologus, mint Browning.[1] Van-e a költészetnek izenete egy erősen dolgozó, nyugtalan nemzedékhez? Miből áll ez az izenet? A mult vagy a jelen által

[1] 1812—1889.

sugalmazott hangon kell-e azt közölni? Létezik-e olyan Evangelium, a melyet a dalnokok faja hirdethet ki az emberiségnek? Ezek oly kérdések, a melyekre még nem válaszoltak, vagy a melyekre nézve ha meg is kisérlették a válaszadást, véleményegység nem uralkodik. Az egész költői légkör visszhangzani látszik néha hangosan, néha gyöngén a heves vita zaját. De lárma mindig van; a végeredmény még mindig eldöntetlen. A mi modern bárdjaink pártokra szakadtak és múzsájok minden újabb terméke egy-egy röpirat versben. Egy nagyszerűen dallamos kitörés, a mely kijelenti, hogy az emberek és istenek egyaránt gonoszok, előidézi válaszul a homályos és a megfoghatatlan dicsőítését, és oly író, mint Philip Bourke Marston[1] tiltakozik Swinburne ellen.

Browning, a ki néhányat irt a XIX. század legszebb és legmeghatóbb versei közül, úgy látszik, azt határozta el, hogy a költészet eszköz legyen az élet szövevényes tüneményeinek felbonczolására és elemzésére. Egyetlen modern irónak sincs erősebb érzéke a modern lét nagy kérdései iránt és egyiket se képes kevésbbé megérteni a nagy tömeg. Lord Tennyson álmadozásra csábit; Browning tanulmányozásra ösztönöz: az egyik elbájol, a másik kinpadra feszit. Az előbbi költészete olyan, mint a dallamosan suttogó zefir; az utóbbié olyan, mint az északkeleti szél metsző áramlata. Matthew Arnold költeményei külön helyet foglalnak el. Azok metrikus gondolatok leszűrt és világos essentiái, kitünőek a conceptióban és mesterművei a kifejezésnek. Hátra van egy egész csapat iró, kik közül sokan a kitünőség magas fokára

[1] 1850—1887.

emelkedtek. Kevés dallamosabb énekesünk volt, mint a néhai Mortimer Collins,[1] a ki a korát megelőzte. Ha erővel párosult zenét kivánunk, azt megtalálhatjuk Buchanan szerzeményeiben. Azon hölgy történelmi drámái, a ki Rosé Neil neve alatt ir, nem csak dallamosak, de kellemesek és erőteljesek is. Aubrey de Vere ugyanazonos fajú szerzeményeiben hasonló tulajdonságokat találunk. Itt csak névszerint említhetjük az olyan költőket, mint Gosse, Dobson, Frederic Myers, Ernest Myers, Meredith, Edwin Arnold, William Morris, Lewis Morris és Lang.

Alfred Austin másfajta költő. A pályáját mint satyrikus kezdte és „Az évszak" („The Season") valódi classikus zamatú satyra volt, azután fokozatosan elhagyta ezt az irodalmi műfajt és számos más művet irt, a melyek közül talán legkiválóbb az „Emberi tragédia" („The Human tragedy"). E költemény lapjain szinte szemlét tart sok minden felett, a mi emlékezetes a mai Európa történetében, érzelmei állapotában és korának polgári és vallásos eszméiben és vitatkozásaiban és igy, míg a költemény, bár egyfelől kiválóan történelmi tárgyú, egyúttal izenetet is tartalmaz, a melynek első alaphangja már a bevezető énekben megszólal:

„De nem csak a szerelmet, vak megjelenését,
Gyors elragadtatását és lassú bünhődését énekelem meg;
Magasabbra kell emelkednem erősebb áramlatokon.
És lantomról hangosabb anthem zeng;
És mikor a vallás, haza, vagy emberiség
Vezeti gyönge kezemet, hangzatosabb ének fakad.
Ah, végzetes vágy, a mely titokteljes parancsára
Az égnek, kifejleszti az emberi tragédiát!"

[1] 1721—1759.

Az első dal, vagy a mint Austin szereti nevezni, felvonás, a szerelem fejlődését rajzolja. A második a küzdelmet a szerelem és vallás közt. A harmadikban a haza fogalma csatlakozik hozzá, és a költő mindegyik szenvedély együttes működését írja le az 1867-iki olasz történelmi eseményekben. A negyedik felvonásban új elem vegyül be a bonyodalomba, az emberiség megjelenik a színpadon és az összeütközést a következő sorok magyarázzák meg:

„Lásd hát gyermekem, a tragédiát, és lásd
Mi okozza: szerelem, vallás, haza, minden,
A mi legmélyebb, legkedvesebb, legállandóbb,
A mi nemesít, és a mi felemel bennünket.
Ha elszabadult a vadállat, se vadabb mint mi,
Ezekért hullnak az áldozatok leggyorsabban;
Az ember saját maga ma is úgy, mint régen,
Könyörgő és egyúttal bakó is!"

„Most megint ez a tragédia, ez a küzdelme
A lelkiismeretnek a lelkiismeret ellen, úgy látszik,
Ez felgyujtotta Párisban a háború vad tüzét;
Úgy látszik, gyilkolnak semmiért, meghalnak álmokért,
De a látszó dolgoknak mégis létezniök kell
A fél tapasztalattal bíró ember előtt, a ki oly nézeteket erőszakol,
A melyeket nem álmodott, de nem is tud és nem is tudhat,
A míg a halál álmot vagy ébredést nem hoz reá."

Ilyen az emberi tragédia Austin szerint; tényezői a szerelem, vallás, haza és emberiség. Az ellentétes erők, a melyek közt a küzdelem folyik, az emberiséggel együtt születtek, hogyan lehet kibékiteni őket? A felelet az: a szerelem közreműködésével; és igy Austin költeményének első sora: „Óh szerelem, halhatatlan szerelem, örök csillag" — egyúttal az utolsó is.

Mindazon művek közül, a melyeket széles körben

olvasnak, a legszélesebb körökben olvassák a regényeket, a melyek a lakosság igen népes osztályának csaknem egyedüli irodalmi táplálékát képezik. Nálunk a regényeknek sok tekintetben ugyanaz a hatásuk, mint más országokban a színpadnak. Ezek szabályozzák száz és ezer öreg és fiatal nő életnézeteit, főleg különösen a társadalom alsóbb középosztályaiban. Az angol aristokratia anyái és leányai a londoni évad előtt és után, körülbelül éppen annyi regényt olvasnak, mint a középsorsú kereskedő leánya vagy felesége. De az utóbbi esetben kevesebb alkalom nyílik, mint az előbbiben azon ízléstelen és félreértett benyomások kijavitására, a melyeket az efféle könyvek keltenek bennük az életről. Az eszmék, a melyeket ily módon becsempésznek az elméjükbe, épp úgy erőt vesznek rajtuk, mint a gyermeken a tündérmesék képei és epizódjai. Lassankint azt kezdik hinni, hogy az élet körülöttük teli van azokkal a csillogó lehetőségekkel, a melyek őket ugyanazon társadalmi színvonalra emelhetik, mint a regényhősnőket. Meg vannak győződve, hogy a kedvencz szerzőjük szereplő személyeinek mintaképei és eredetijei csakugyan léteznek a hús és vérből való világban is. Kophetua[1] leszállhat hozzájok, palásttal és koronával, bármely pillanatban. Elmennek a színházba a karzatra és ajkaik a „Kismet“ szót rebegik, és reszketve várják, hogy meglássák „végzetöket“ a hangversenyen fél korona belépti dijért.

De míg egyfelől sok regény csupán bolondos történet, a mely bevezeti az olvasót oly világba, mely nem a valódi élet világa és meg se kisérli az élet

[1] L. Shakespeare Romeo és Julia II. felv. 1. jel.

komoly kérdéseit érinteni, másfelől állandóan szaporodik azoknak a száma, a melyek érezhető és egészséges viszonyban állnak a valódi élettel és mind történelmi, mint nevelési értékkel bírnak. A néhai Anthony Trollope[1] regényei tintával és tollal készült valódi fényképei a tizenkilenczedik század életének. Az egykorú olvasót éppen oly értelemben érdeklik, mint a néhai Robertson[2] színművei, vagy a látogatójegyek gyűjteményei, a melyeket azelőtt sokkal gyakrabban találhattunk a szalonokban, mint most. Nem képviselnek nagy erőt az irodalomban — noha Trollopenak több utánzója volt — mint pl. George Eliot, de száz és ezer minden korú és rangú férfinak és nőnek éppen azt nyujtják, a mit azok kívánnak — könnyű és világos olvasmányt, a mely nem igényel semmi különös gondolkodást, hanem egyszerűen szórakoztat és a társadalmat, a melyben élnek, mintegy tükörben mutatja. Edmund Yates[3] többet figyelt meg az életnek ezen homályos oldalából, mint Trollope és oly légkörbe vezet be minket, a mely tele van különböző problemákkal, de az alakjai — a férfiak úgy mint a nők — valódi alakok, nem egyszerű abstractiók. A mellékeseményeket és episodokat az életből vette át; a párbeszéd olyan, a milyent mindennap lehet hallani; a tanulság, ha ugyan lehet a műveiből tanulságot levonni, talán nem nagyon örvendetes, de az adatokat, a melyekre alapítva van, egy rendkívül éles elme gyűjtötte össze, a mely sok fantaziával és humorral bírt. A néhai Charles Reade-

[1] 1815—1882.
[2] 1829—1871.
[3] 1831—1894.

ről [1] valószinűleg joggal lehet mondani, hogy korunkban az angol realistikus regény legnagyobb mestere volt. Lehetnek, a kik azt fogják vitatni, hogy ezt a díszes czímet meg kell osztani közte és Wilkie Collins [2] közt. Mint a regénytárgy teremtőinek és fejlesztőinek, mind a kettőnek teljesen joga van a tökéletes mester czímre. De az a különbség a kettő közt, hogy Wilkie Collins mindig szerepeltet valamely új elemet, a mely ha nem is egyenesen természetfeletti, de legalább is sejteti a természetfelettit, és olyan különös végzetszerű találkozásait a véletletnek, a melyeknek felszámolása a bizonytalan veszedelem sejtelmét éleszti fel bennünk.

„A lég tele van jelekkel. Alig tettem ki
A lábamat a küszöbön, találkozom
Egy kutyával. Ugatott; ezt az ugatást jól ismertem.
Találkoztam egy másikkal; és íme! ez is ugatott."

Az eszme, a melyet e sorok tartalmaznak, lehetetlen hogy eszünkbe ne jusson, mikor Wilkie Collins regényeit olvassuk, de Reade munkáiban effélét nem találunk. Reade regényei tényleg mindenekfelett irány regények és az események, a melyeket leír, bármily izgatók vagy idegfeszítők legyenek is, mindig nem kevésbbé a tanulság kidomborítására, mint a mese élénkítésére szolgálnak. Az olyan művek, mint „Hard Cash", „It is Never too Late to Mend" és „Put Yourself in his Place" nagy mértékben járultak a közvélemény felvilágosításához oly fontos dolgok felett, mint a tébolyodottakról szóló törvény, a bűnfenyítő

[1] 1814—1884.
[2] 1824—1889.

eljárás, a börtönök szervezete és a munkás-egyesületek. Három vagy négy más egykorú regényíróról azt lehet mondani, hogy főtörekvésük volt ugyanazt tenni napjainkban, a mit Dickens vagy Thackeray tettek. Lockhart, James Payn,[1] Francillon, George Meredith, a sima és világos stylus mestere, Justin M'Carthy és Besant[2] — mindegyik nem csak ügyesen és humorral ír vagy írt, de teljes ismeretével is ama világnak, a melyben élt. Valamennyien egykorú férfiakat és nőket rajzoltak és valamennyi érzékkel bír a jövő történetírójára nézve.

Ugyanazt a törekvést hűséggel és kimeritően tárgyalni a napi kérdéseket, megvilágítani azokat a jellemeket és helyzeteket, a melyeket a kor eseményei fejlesztenek ki, megtaláljuk Mrs. Oliphant,[3] Mrs. Lynn Linton,[4] Mrs. Cashel Hoey, Mrs. Alexander,[5] Mrs. Edwards,[6] Mrs. Riddell, Mrs. Henry Wood[7] és sok más irónő műveiben is. Ügyesség és elmésség jellemzi mindnyájuk műveit, noha a három első ismeri fel legteljesebben a mai élet napi kérdéseinek fontosságát, a kötelességek folytonos összeütközését, a rendes cselekvés mélyebb indokait, a látszólag kicsinyesnek és aprólékosnak végirányzatát és az iróniát, a mely a létünket környezi. Kettőben ezen irónők közül, ú. m. Mrs. Lintonban és Mrs. Hoeyban lehetetlen fel nem ismerni a leghatalmasabb modern regényíró hatását.

[1] 1830—1898.
[2] 1838—1901.
[3] 1828—1897.
[4] Megh. 1898.
[5] Megh. 1902.
[6] 1831—1892.
[7] 1820—1887.

Mindketten hasonlítanak George Eliothoz, a mennyiben latra vetik az indokok és tettek viszonylagos erkölcsi súlyát, megmutatják, milyen rettenetesen bonyolult az élet vegyészete és hasonlítanak hozzá az élet folyton összeütköző végeredményeinek értékelésében is. A mi a stylust és modort, a kezelést és szófűzést illeti, George Eliotnak összehasonlíthatlanul szélesebb körű befolyása volt, mint bármely más mostani vagy a legutóbbi korbeli írónak. Ez részben, természetesen azon ragályos erőnek tulajdonitandó, a mely lángész tulajdona, de részben annak is, hogy George Eliot a saját irataiban a kor oly sok irányzatát képviselte, és hogy épp úgy, mint sok más költőnk, csaknem betegesen magába tekintő és elemező szellem volt. George Eliot regényei, ha jól megértjük, az erkölcsi bölcsészet teljes rendszerét tartalmazzák. A szerző álláspontja az, hogy az élet az emberi tettek következményeinek rettenetes sorozata, hogy a könnyen vagy gondatlanul elkövetett cselekedetek eredményei végtelenül messze kihatnak és döntőleg befolyásolják nem csak az illetők sorsát, de számtalan másokét is; és hogy igy mindnyájunkra borzasztó felelősség súlya nehezedik, úgy élő embertársaink, mint a még meg nem született utókor irányában. Ez a nagy irónő az emberi élet viszonyait oly szempontból fogta fel, a mely úgyszólván kizárólag az övé volt és ennélfogva természetes, hogy nézeteit különös és szokatlan nyelven fejezi ki. De a kifejezéseiben nincs valódi pedanteria. George Eliot úgy irt, mint a bölcsészeti gondolkozás egy külön iskolájának főpapnője és okvetlenül műszavakat kellett használnia, hogy nézeteit szabatos szinezetükben adja elő.

Oly regényirókról, mint „Ouida“ Miss Braddon

és Miss Rhode Broughton, kevés mondani valónk van. Ezek közül az első azon kezdte, hogy belevitte a női képzelem áramlatába ama képek anyagát, a melyeket George Lawrence és Whyte Melville rajzoltak. Azóta a pogány aesthetikus irány hatalmas befolyása alá került, a mely lényeges elem a modern kulturában, ehhez járulnak nála a külföldi országok ismerete és a számos utazásai alatt szerzett tapasztalatok, a melyeket korunk más regényírójánál is feltalálhatunk. Miss Braddon népszerűsége a középosztályoknál nem látszik csökkenni. Ez a kitünő irónő tiszta és szabatos angol nyelven ir, és az utolsó években azt is megmutatta, hogy képes érdekes történetet elbeszélni a nélkül, hogy hatásos gépezethez fordulna, a melyet lényegesen szükségesnek tartottak a sikeréhez. Miss Broughton az irodalmi pikánsság iskolájának fő képviselője. Frisseséget és szellemet vitt a családi költészet jól kitaposott utaiba. Követő és utánzó versenytársai csak kevesen vannak. Sohase téveszti szem elől azt a tényt, hogy a férfiasság egészséges. Miss Broughton talán nem a legelsőrendű erő, de mindenesetre erő a modern irodalomban. Egy másik hölgy nemrég vált be igen jó regényírónak. Miss Florence Warden „The House on the Marsh"-ban oly tehetséget tanusit a sensatio és az egyéniség egyesitésében, a mely Miss Braddonra és Mrs. Henry Woodra emlékezteti az olvasót. Talán semmi se bizonyitja jobban a népszerűségét, mint az a tény, hogy csakhamar az emlitett mű megjelenése után megbizták egy regénysorozat megirásával Yates heti folyóirata számára.

Azt, a mit az irodalom egyéb ágaiban tapasztaltunk, a regényeknél is láthatjuk. Újabban több regény

jelent meg, a melyekben a zene ápolása az érdek legfőbb elemét képezi, még a fejezetek czímlapját is zeneütemek diszítik. Itt is valószínűleg érvényesült George Eliot befolyása, a kinek szelleme a legelső regényeiben épp oly határozottan fordult a zene felé, mint később a positivismus a bölcsészet felé. E részben az övével együtt említhetjük George Macdonald nevét, a ki „Robert Falconer" czímű regényében sokat foglalatoskodott finom zenei kérdésekkel. De Macdonald csak alkalmilag regényíró; voltaképen pedig erkölcsi és vallási hitszónok, a ki egyházi beszédeit az által teszi népszerűekké, hogy regényalakban adja elő. Lawrence Oliphant[1] nem nevezhető theologiai írónak, de „Piccadily" és „Altiora Peto" czímű regényeiben, a melyeknek jelentékeny hatásuk volt a napi irodalomra, alaposan fejtegetett néhányat a legfontosabb modern kérdések közül. Ámbár kevés a hasonlatosság dr. Shorthouse és Marion Crawford közt és könnyebb volna ellentétet kimutatni, mint párvonalt húzni köztük, az az egy közös sajátságuk megvan, hogy a regényeikben mindketten a mindennapi élet színvonala felett és légkörén kívül tartják az olvasót az által, hogy igyekeznek kielégíteni a közönség ízlését a mysticismus iránt. Igaz, hogy Marion Crawford regényei közül „To Leeward" és „An American Politician" pusztán ügyes vázlatai a jelenkori életnek; de mind „Dr. Claudius"-ban, mind „Mr. Isaacs"-ban található jó csomó ugyanolyan dolog, mint Sinnett „Esoteric Buddhism"-jában. Dr. Shorthouse mysticismusa a „John Inglesamt"-ban teljesen különböző jellemű és kizárólag vagy legalább főleg

[1] 1829—1888.

vallásos. Mint művészi elbeszélés, ez a munka talán páratlan értékű és újabban igen kevés regény hagyta el az angol sajtót, a melynek légköre oly finom és megnyugtató volna. Van azonban sok regény, és pedig néhány a mai idők legjobbjai és legnépszerűbbjei közt, a melyeket megannyi tiltakozásnak lehet tekinteni ama nyugtalan, lázas, izgató és fürkésző szellem ellen, a mely annyira uralkodik a modern költészeten. Hamilton Aïdé, Mrs. Walford, Julian Sturgis és mások rajzszerű kedves elbeszélései nem csupán csillapítóan hatnak, egyúttal óvnak is az őrjöngő nyugtalanságtól, a melynek typusát Kingsley[1] „Yeast"-jét tekintjük. Ha magasabbra emelkedünk az irodalmi kitünőség lépcsőjén, ott találjuk, mint az idylli iskola kitünő díszeit, a hölgyek közt Miss Thackerayt, a „Vera" és egyéb művek szerzőjét; és a férfiak közt Hardyt, Blackmoret[2] és Blacket.[3] Ugyanazon ösztön változata, a melytől indittatva, Morris felhivja olvasóit, hogy kisérjék el őt egy földi paradicsom felkutatására, ezeket az irókat arra inditja, hogy epedő szeretettel és nagy munkával az élet azon oldalait vizsgálják, a melyek e meghonosított, udvarias és dohányfüstös korban az elfeledtetés veszélyében forognak. Sziveik teljességéből beszélnek hozzánk és Blackmore a regény hőseit Kent cseresznyefás kertjeiben vagy Sussex sikságain mutatja be nekünk — épp úgy, a hogy Black elvisz bennünket a Hebrida-szigetekre vagy a Land's End-re (Anglia legnyugotibb pontja) — ösztönszerű vonzalomból e vidékek iránt és azzal a boldog tudattal, hogy képességeik ott fogják a legmeg-

[1] 1819—1875.
[2] 1820—1900.
[3] 1841—1898.

felelőbb talajt találni. De ezen iskola néhány írója talán hajlandó a túlságosan ködös festőiségre. A szineik teljesen összevegyülnek. A tiszta, éles körvonalak elmosódnak. Az érzékek elpetyhüdnek a túlzott édeskés szelidségtől és a hatás olyan mint az irodalmi lotusevésé. Blackmore költészete, a mellett, hogy művészien elegáns és szép, mindig izgató és rendesen tényen alapul, ideges, erős stylusban van írva és fő jellemvonása az élénk képzelőtehetség és a humor erős érzéke. Black regényei mindig kellemesek és bővelkednek a tenger, a sziklás tengerpart és zöld szigetek bájos leírásaiban. Hardy, a ki mint író és mint gondolkozó egyaránt eredeti, épp úgy ismételi önmagát, mint Black, és képes a stylusa különlegességeit a modorosságig túlozni. Mint az angol falusi és mindenek felett az angol paraszt élet rajzolója, a maga nemében vetélytárs nélkül áll. Mint Black, Blachmore és Miss Thackeray, úgy Hardy is nagyon szereti az idylli és pásztori jeleneteinek hatását azzal fokozni, hogy bizonyos mysticismussal veszi körül és az ellenállhatlan végzet kisebb vagy nagyobb mérvben leplezett hangja minden elsurranó szellő suttogásában hallható. Az 1881. év kezdő hónapjai új irány kiinduló pontjai voltak Blacknél a „Sunrise: a Tale of the Times“ czimű regényében, a melyben ő elhagyta Skóczia tavait és partjait a városi élet és a socialismus összeesküvései kedvéért. De bármily bájosan van is megírva a történet, hiányzik benne a nyugalom azon érzete, melyet maga körül áraszt, mikor rendes környezetében biztonságban érzi magát.

Valamint Blacknél, úgy áll a dolog F. J. Fargusnál [1]

[1] Irói nevén Hugh Conway, mh. 1885.

is. Fargus neve mindig össze lesz kötve a „Called Back"-kel és a „Dark Days"-sel, és bármily ügyesen térjen is el az itt követett iránytól, művei valószínűleg azon arányban fognak sikert aratni, a melyben azt követi. Fargus „A family affair"-jének fogadtatása nagyon hasonlított ahhoz, a melyben Black „Judith Shakspeare"-je részesült. Bármily ügyes is mind a két regény és bármily széles körben terjedt is el, mégis kevesebb szivelyességgel fogadták, mint azokat, a melyekkel szerzőik a hírnevöket megalapitották.

Várható volt, hogy az a kor, a melynek irodalmi izlése főleg a positiv ismeretek és tudományos tények irodalma felé fordult, kedvező lesz az utazási, életrajzi és önéletrajzi munkák elterjedésére. Az ilyen munkák valóban szakadatlanul kerülnek ki a sajtó alól. Tárgyukat minden országból és minden korszakból meritik. Valamennyi országnak, a melyben angolul beszélnek, vagy a melyben a lelkes hazafiság kivánatosnak tartja, hogy angol zászló lobogjon, rögtön akad közvetlen és szorgalmas krónikása és a birodalmi úttörő nyomán elkerülhetlenül következik az irodalmi memoirc-iró. Austráliai gyarmataink, indiai birodalmunk minden egyes része, az indiai élet minden mozzanata, Dél-Afrika, Közép-Afrika, Kanada, valamennyien szolgáltattak anyagot egy-egy saját külön könyvtár számára. Divattá lett elbeszélni a benyomásokat, a melyeket a külországokban szereztünk és mindenféle utazók, a proconsuloktól a hirlaplevelezőkig mulhatatlanul jelzik a hazaérkezésüket azzal, hogy közzéteszik kisebb vagy nagyobb mérvben szabatos és hiteles leirását mindannak, a mit láttak, tettek és gondoltak, mialatt a hazájuk határain túl

utazgattak. Nem nagy a különbség, akár Lorne marquis vagy Lady Brassey,[1] Dufferin Lord vagy Colquhoun, Marvin vagy Miss Gordon-Cumming volt az utazó, a külföldi kirandulás eredménye ugyanaz. Némelyik e művek közül festői és vázlatos, mint például Lady Brassey „Voyage in the Sunbeam"-je; mások, mint Lord Lorne „Canadian Pictures"-je összekötik a tájképeket politikával és történelemmel; ismét mások, mint „The Russians at Merv and Herat" Mervintől, kizárólag politikai tartalmúak. De egyenként és összesen a személyes tapasztalat és megfigyelések szüleményei.

Az életrajzírók se maradnak hátra. Néhány év előtt Hare műve: „Memorial of a Quiet life" volt a legnépszerűbb ilynemű munka. Trevelyan a Macaulayről irt könyvével nemcsak megmutta, hogy oly izmos tehetséggel bir, a mely kizárólag az irodalomnak szentelve, kiváló helyet biztositana neki a tizenkilenczedik század írói közt, de oly sikert is aratott, a mely nem volt méltatlan a híres nagybátyja történelmi művéhez és a melyet újabb siker követett a másik szintén népszerű munkája „The early years of Charles James Fox" megjelenésekor. Ez az utóbbi életrajz épp úgy kitűnik a stylusával, mint a tények helyes megválogatásával. James Sime „Life of Lessing"-je épp oly maradandó munka, mint John Morley „Voltaire"-je és „Diderot"-ja. Teljes lehetetlenség volna e helyen csak félig-meddig kimerítő szemlét is tartanunk azon életrajzi és önéletrajzi kötetek felett, a melyek az utóbbi nehány év alatt elözönlötték az irodalmi piaczot. Természetesen a legelső helyen áll ezek közt azon

[1] Mh. 1887.

elbeszélés, melyben Ő Felsége betekintést engedett alattvalóinak az uralkodójuk otthonába. Az utóbbi pár évtized alatt megjelent több „életrajz" erős kritikát hivott ki maga ellen, mint például Wilberforce püspöké, Lord Lyttoné, a melyet a saját fia és Lord Byroné, a melyet Jeaffreson írt, és egyetlen egy év se volt termékenyebb elsőrangú fontosságú életrajzokban és önéletirásokban, mint 1884. Froude leleplezte Carlyle belső életét és jellemét honfitársai előtt. Louis J. Jennings megbecsülhetetlen munkát végzett a Croker iratok[1] kiválogatásával és rendezésével, és Julian Hawthorne tanulságosan és mulatságosan beszélte el a szülői életét. A személyes elbeszélések közül a következőket említjük: Edmund Yates „Recollections and Experiences", Lord Malmesbury „Memoirs", A. Gallenga „Second Life", James Payn „Literary Recollections" és Serjeant Ballantine „From the old world to the new".

A modern theologia és történelem irodalma még bőségesebb. Az előbbiről szóltunk már, de van még egy vagy két név, a melyet nem szabad mellőznünk és a melyre súlyt kell fektetni. Korunkban az angol stilus és kétségtelenül az angol dialektika legnagyobb mestereinek is egyike mindenekelőtt theologiai író volt. Newman biboros[2] ugyanazon értelemben mestere az angol nyelvnek, mint egy tökéletes zeneművészt a hangszere mesterének lehet nevezni. Nincs az angol nyelv változatos hanglépcsőjén olyan hang, a melyet meg ne tudna szólaltatni. Talán nincs olyan

[1] Croker Wilton János angol politikus és író (1780—1897) levelezései és naplója.

[2] 1801—1890.

irónk, a ki nyelvünk képességeiről teljesebb fogalmat nyujtott volna, vagy a ki tökéletesebben kimutatta volna, hogyan lehet belőle felváltva kicsalni a méltóság és szenvedély, az ócsárlás és rábeszélés, a gúny és komolyság hangjait. A „University Sermons" megvilágítja a vallásos érzelmet összes sokféle változatában; a legvilágosabb okoskodó erő a „Grammar of Assent"-ben mutatkozik; mint történetíró, irodalmunkat a legjobb képek egyikével gazdagította, a melyeket a régi Athenről valaha rajzoltak; mint költő, a „Dream of Gerontius"-on kivül oly versekkel is mint a „Lead, kindly Light". Farrar főesperesnek, a „Life of Christ" és a „Life of St. Paul" szerzőjének népszerűsége napról-napra növekszik és e munkák, valamint sok más hasonló irányú művek humanizáló hatása folytonosan fokozódik. A néhai Dean Stanleynek[1] akár mint papnak, vagy történetírónak, akár mint hitszónoknak vagy essayírónak több olvasója van, mint Carlylenek. Nem létezhetik jobb összekötő kapocs a theologia és történelem közt a tudós westministeri dékán nevénél. Froude,[2] Kinglake,[3] Lecky, Freeman,[4] Green az ő különböző szakmáikban oly irók, a kik bármely század történelmi irodalmának díszei volnának. Egyes korszakokat ismertető alapos tanulmányok, magvas monographiák, képek, melyek a multat oly közel hozzák, hogy oly valódinak tünik fel előttünk, mint a jelen — ezek a mi egykorú történetirodalmunk termékei.

[1] 1815–1881.
[2] 1818—1894.
[3] 1811—1891.
[4] 1823—1892.

Pár évvel ezelőtt jelent meg Anna királyné uralkodásának története Wyontól, a mely sok eredeti adatot és szellemes kutatások eredményét tartalmazza; Spencer Walpole „History of England"-jából két kötet jelent meg, ez a munka megbízható, tartalmas, politikai és társadalmi szempontból egyaránt érdekes és a stylusa, a mely tudományos és egyszersmind népszerű, arra vall, hogy a szerző alaposan tanulmányozta Macaulayt. A néhai Green,[1] a ki egy sorozatos vállalatban, a melynek szerkesztésében Freemant váltotta fel, jelentékenyen előmozdította értelmes nézetek képződését, a történelem egész menetét illetőleg magasabb színvonalra emelkedett a „History of the English People" teljes és rövidített kiadásában és mindennemű tények roppant tömegét szedte össze és rendezte különös tekintettel a drámai csoportosításra. E munkák mellett meg kell említenünk Justin McCarthy „History of Our Own Times"-ját, a mely a Victoria korszak főbb eseményeit beszéli el és ugyanazon szerző „History of the four Georges"-ét. Mind a két munka nemcsak nagy irodalmi ügyességgel, hanem nagy politikai ismerettel és belátással is van írva. Arthur Griffith őrnagy „Chronicles of Newgate"-je legelőször ismerteti meg a közönséget az Old Bailey[2] változatos pályafutásának teljes történetével. Hasonló kimerítő munka W. J. Loftie „History of London"-ja. De talán nem a népszerű történelmi munkák a legfontosabbak és legkiválóbbak. Mindegyik kor megszüli a saját történetiró-typusát.

[1] 1837—1883.

[2] A központi bűnfenyitő törvényszék székhelye a Newgateban, London legrégibb fogházában, a City kellő közepén.

A legelső az események krónikairója, a ki összefüggés nélkül beszéli el az eseményeket és meg se kisérli felfedezni a folytonosság fonalát, a mely az emberi dolgok menetén végig vonul. Őt követi a gondosabb kutató, a ki nem marad a felszinen és felfedezi az egymás után következő eseményekben az elvek egymásutánját; igy a történelem bölcsészete lehetségessé lesz és időjártával a történelem újból való megirása szükségessé válik. Az emberiség felszaporodó tapasztalatai új világosságot vetnek nemcsak előre, de hátrafelé is. E tapasztalatok gyakran különös természetűek, csak szorgalmas keresés segélyével találhatók fel és pedig nem csak a nagy nemzeti eseményekben, forradalmakban és háborúkban, de a közokmányokban, a parliamenti proclamatiókban, rendeletekben, jegyzőkönyvekben, államháztartási számadásokban és magán okmányokban is. Korunk tevékenységének jelentékeny része kizárólag a történelmi ismeretek ezen eltemetett forrásainak felkutatására irányul. Az alkanczellár felügyelete alatt évek óta a legbecsesebb okmányok egész sorozata jelent meg, a mely szükségessé teszi némely régibb nézetek módositását oly dolgokat illetőleg, mint az angol alkotmány fejlődése. Főleg dr. Stubbs chesteri püspököt illeti meg a köszönet azért, hogy nem csak összeszedte és kiadta ezen okmányok nagy részét, hanem kiderítette teljes jelentőségüket és megmutatta azt is, hogy mily újjáalakitást tesznek szükségessé Anglia régi történelmére vonatkozó rendszerükben.

Ha egyfelől a német gondolkodás befolyása látható is sok esetben a jelenkor theologiai iratain, másfelől felfedezhetjük a franczia gondolkodásmódot is sok oly műben, a mely csaknem vallásos iratnak

tekinthető, a mennyiben a politikát és bölcsészetet az élet gyakorlati útmutatója gyanánt tárgyalja. A míg Sir James Stephen és Froude a Carlyle tanainak hatalmas erejéről tanuskodnak, a kinek „Hero Worship"-je nagy részben német anyagból táplálkozott, John Morley és Frederic Harrison épp oly figyelemre méltók, mint lényegesen a franczia kultura hivei. Mindkettő leplezetlen rokonszenvét azok a férfiak birják, a kik a franczia forradalom előtt vagy alatt éltek. John Morley gyakorlati bölcsészetének alaphangját Voltaireről és Rousseauról írt műveiben, főleg pedig Diderot és a franczia encyklopaedisták iránti rokonszenvében találjuk fel. Az a nézet, a melyet úgy ő, mint az „Order and Progressben" Frederic Harrison az emberi társadalomról nyilvánít, teljesen azonos azzal, a melyet e vezérszellemek is minden bizonynyal vallottak volna. A „Compromise" az a könyv, a melyet csaknem Morley életbölcsészete compendiumának nevezhetnénk. Hogyha a társadalom nem csupán valamely nagy termény, a melynek alapjai a letünt korok érzelmeiben, az előítéletekben, sőt gyakran babonáiban gyökereznek, hanem inkább olyasmi, a mi koronkint alaposan és gyorsan módosítható, a mi tűrhető gyorsasággal módosítja a fő jellemvonásait kiváló egyének felhivása és igyekezete következtében, akkor ebből az következik, hogy minden ember, a ki erősen hisz a régi fogalmak hamis és az újak igaz voltában, minden egyéb alkalmat felhasználni tartozik arra, hogy erélyesen fejezze ki eltérését a körüle uralkodó vélemények tömegétől. Morley ismeri a történelmi érvet a gyors változás ellen, de azt látszik hinni, hogy azt túlbecsülik és hogy a félénkség és restség túlozza azon

eljárás nehézségeit, a melyet ő ajánl. Van még két megemlítendő pont ama politikai bölcsészetben, mely mellett Morley egy irodalmi mester ékesszólásával és egy politikai apostol lelkesedésével kardoskodik. Első sorban nem mondja meg világosan, mikor lesz bűnné a megalkuvás, a mely szerint a család legszentebb érzelmei is koczkán forognak. Ez már magában is bizonynyal szentesítése a megalkuvásnak; és Morley könyvének nagy tanulsága az, hogy egy erős meggyőződésű ember csak akkor köteles kifejezni a meggyőződéseit, mikor véleménye szerint annak a kellő ideje bekövetkezett. Továbbá Morley nem kisérli meg megállapítani a hit vagy meggyőződés ama fokát, a melyre egy embernek el kell jutni, mielőtt korlátozni kezdené a megalkuvás szokását; sőt talán nem is fektet kellő súlyt ama romboló hatásra, a melyet az általa javasolt magatartás előidézne egy régi és sokféle elemekből alakult társadalomban. Ama gyakorlati élet mintaképe, a melyet Morley saját maga és mások elé állít, rendkivül magasztos. De noha az igazság szeretete és a bátor törekvés az igazságra, bizonyos rendkivüli esetekben képes e mintaképek megvalósítását biztosítani, igen könnyen lehetséges, hogy nem hatnak ily kényszerítő erővel a nagy tömegre; hogy a legtöbb ember úgy van alkotva és annyira rabja a reménynek és a félelemnek, hogy a mint maga Morley is hiszi, a hazugságok és önámitások feltétlenül szükségesek neki.

Ugyanazok a kételyek, a melyeket George Eliot munkái alapos vizsgálata támaszt bennünk, szintén felmerülnek tehát, ha Morley tanácsainak lényeges tartalmát közelebbről szemügyre veszszük. Elméletben semmi sem hangzik szebben, mint a saját magunk

háttérbe szorítása az emberiség eszméje elől, de bírhat-e ez a gyakorlati életben a hatékonyság valamely biztosítékával? Lehet-e a férfiak és nők nagy zömére nézve a társadalom jóléte és haladása valaha több a puszta eszménél? Vajjon az emberi faj művelődése előhaladtával képes lesz-e az erkölcsi kötelesség fogalmát levonni az egyénnek és a családnak a társadalomhoz való viszonya helyes értékeléséből? Van-e valami az emberi faj történetében, a mi azt a gondolatot keltené bennünk, hogy a halandók eljuthatnak az egymás iránti kötelességeik megismerésére a nélkül, hogy ezen megismerés elemeit emberfeletti forrásból merítenék? A kötelességről való eszmék valami másban gyökereznek, mint az emberek napi érintkezésében; és a társadalom iránti áldozatkészség épp oly képtelen azokat megmagyarázni nekik, vagy fölébreszteni, mint a hogy az utilitarianismus képtelen megmagyarázni az emberiség magasabb erényeit, a hősiességet, önfeláldozást, vértanuságot. Nem lehetséges-e, hogy azok, a kik ama czélok szóvivői, a melyeket Morley és George Eliot csodálnak, oly befolyások alatt állanak, a melyeket nem ismernek? Ez a magasabb és önzetlen erkölcsiség bizonyára sohasem létezett volna a kereszténység növelő hatása nélkül és lehetséges-e véleményt alkotni magunknak a felől, hogy mit tudnak majd tenni a jövő nemzedékek a kereszténység nélkül? Vajjon a „Megalkuvás", vagy George Eliot társadalmi erkölcstana önczél lesz-e, a melynek nincs szüksége egyikre sem azon indokok vagy sanctiók közül, a melyeket a kereszténység magában foglal?

De napjaink népies és lényegesen humanizáló irodalma nem csupán a könyvekben található fel.

A folyóiratok, füzetes vállalatok és hirlapok nagy tömegét is figyelembe kell vennünk. A hirlapokról másik fejezetben kell még elmondanunk egyet-mást. Mindegyik háztartásnak, akár fényes legyen, akár szerény, meg van a maga havi vagy heti vegyes oktató és mulattató irodalma. Igaz, hogy ezek előmozdítják a felületes olvasást, de az is bizonyos, hogy nélkülök száz és ezer angol férfi és nő nagyon keveset, vagy éppen semmit sem olvasna. Hasonlókép igen számosak a nagy művek füzetes kiadásai, a melyek nagyon hathatósan előmozdítják az elterjedésüket a nagy közönség közt. Sok ember van a társadalom valamennyi rétegében, a ki szivesen fizet csekély összeget valamely nagy mű füzetes kiadásának minden egyes számáért, mintsem fizetne egyszerre nagyobb összeget ugyanazon munka teljes kötetes kiadásáért.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Népies mulatságok.

A NÉPIES MULATSÁGOK MEGVÁLTOZÁSA ÉS SZAPORODÓ VÁLTOZATOSSÁGA. — AZ UTAZÓ LÁTVÁNYOSSÁGOK ÉS FÉNYKÉPEK. — A KIRÁNDULÁSI RENDSZER FEJLŐDÉSE. — JELENET A NORFOLKI TENGERPARTON. — MULATSÁGOK A GYÁRVIDÉKEKEN ÉS A FEKETE FÖLDÖN. — DALCSARNOKOK. — MÚZEUMOK. — MŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁSOK. — MUNKÁSOK CLUBJAI. — AZ INTÉZMÉNY ÉS HATÁSA. — HOGYAN LEHET KIIRTANI AZ ISZÁKOSSÁGOT? — A SZÍNPAD. — VÁLTOZÁS A SZÍNHÁZAK HELYZETÉBEN. — A SZÍNHÁZBA JÁRÓ KÖZÖNSÉG. — VÁLTOZÁS A SZINÉSZEK TÁRSADALMI ÁLLÁSÁBAN. — A SZINPAD TÜKRE AZ EGYKORÚ ERKÖLCSÖKNEK. — AZ ÁLLÍTÓLAGOS HANYATLÁS OKAI. — REALISMUS ÉS A KÖLTÉSZET HIÁNYA. — A REALISMUS VESZÉLYEI. — MIT TUDNA MEGAKADÁLYOZNI EGY DRÁMAI CENSOR. — AZ ANGOL ÉS A FRANCZIA KÖZÖNSÉG VISZONYA A SAJÁT SZÍNPADJAIKHOZ. — AZ ANGOL DRÁMA ÉS A HÁZASSÁGELVÁLASZTÓ TÖRVÉNYSZÉK. — FRANCZIA SZÍNDARABOK ANGLIÁBAN. — SHAKESPEARI ÚJJÁÉBREDÉS.

Lehetetlen volna jobb fogalmat alkotni magunknak arról a haladásról, a melyet az angolok minden osztálya úgy a városokban, mint a vidéken a „népies mulatságok“ művészetében tett, mintha összehasonlítjuk a mai hirlapok sportra, mulatságra és szórakozásra vonatkozó hirdetményeit a nem egészen félszázaddal ezelőtt megjelentekkel. Most hasztalan keresnénk hirdetéseket ökölviadalokról, a melyeket már megállapított és folyvást emelkedő hírnevű birkózók rendeztek, kakasviadalokról, kutyaviadalokról vagy olyan borzebek előadásairól, a melyekre nagy összegekben fogadtak, hogy bizonyos idő lefolyása alatt több tuczat patkányt fognak megfojtani.

Akkor pedig hasztalan kerestük volna a cricket-versenyek és a játszók által Anglia különböző részein elért eredmények leírását, a melyek ma a sportlapoknak egész hasábjait ellepik; a kirándulóknak szóló értesítéseket, a melyek a nyári évad alatt minden hirlapban külön rovatot képeznek; a képkiállítások, felolvasások, színházak, dalcsarnokok, mindenféle mulatság és minden fajtájú mulatóhely programmját, a melyek társadalmi életünk gépezetének lényeges részévé lettek. Az utolsó huszonöt év alatt Angliának minden városában és legtöbb falujában cricket- és labdarugó-clubok alakultak. Ez a mozgalom újabb alkalmat nyujtott egészséges testgyakorlatokra a szabadban; athleta-sportok megedzették izomrendszerünket; a szabad terek és a zöld mezők a falun a nép elismert játéktereivé lettek. A régebben kopár területeket átalakították nyilvános kertekké. Mulatóterek vannak London East-Endjén [1] és alig mulik el egy év a nélkül, hogy ne szaporodnék a népparkok száma, a melyeket nagy földesurak adományoztak az északi iparos városoknak.

A mi a szabadban való mulatságokkal történt, ugyanaz történt a szobai szórakozásokkal is. A vidéken ugyan a korcsma még mindig a fő, de már nem a föltétlenül uralkodó kizárólagos vonzó erő. Vannak penny-felolvasások, a melyeken a felolvasásokat változatosság kedvéért ének és hangszerzene váltja fel. Vannak könyvolvasó társaságok, szóbeli előadások és sok esetben a tagok részére berendezett olvasószobák, a melyekben számos, gondosan megválogá-

[1] Az a londoni városrész, a melynek lakossága főkép a szegény és legszegényebb osztályokból áll.

tott hirlap és folyóirat áll rendelkezésre. A tagok mind munkások. Még az országos vásár is a szomszédos mezővárosban, a mely egykor a népnek nagy mulatsága volt, csaknem túlélte magát és elavult intézménynyé lett. Az emberi szörnyetegek és abnormitások nem csábitják többé a kiváncsiságot és a hirdetések, a melyek valami vászonbódéban kiállitott kétfejű asszony megtekintésére hivogatnak, rendesen oly hideg fogadtatásban részesülnek, hogy ritkán találkozunk velük. A ritkaságmutogató szekere egy negyedszázaddal ezelőtt összejárta az egész országot hosszában-széltében és a tartalmát mutogatta; ez már csaknem teljesen megszűnt létezni. Az ékesszólás és a művészet, a mely régebben, a hatását sohasem tévesztő látványosságaival ékesitette ezt a vándorló csoda világot, ma már nem képes pártolókat vagy bámulókat szerezni. Azok a kis fekete árnyképecskék, a melyek oly élesen domborodnak ki a fehér háttérről és a melyeken ugyanaz a bűvész ábrázolta az arczélünket egy shillingért, már csak a mult maradványai és a silhouettes ember uralmá megszünt akkor, a mikor a fényképészé kezdődött. Most már magának a vándorló fényképésznek ideje is a végéhez közeledik. A vándorkiállitások tulajdonosai panaszkodnak, hogy az üzlet szomorúan hanyatlott; noha egyes mülovartársulatok még mindig megtudják szerezni élelmöket időszakonként ismétlődő barangolásaikkal az egész királyságon végig, a mulatságok minden más formája könnyen hozzáférhető az egész éven át mindegyik megyei kerület székvárosában. Az olcsó vonatok és a vasuti hálózat, a mely a régi bódések romlását okozta, végtelenül megszaporitotta a népies szórakozás alkalmait Anglia paraszt osztálya számára.

Sok még alig középkorú férfi és nő gyermekkorában a falusi bucsú volt a nagy falusi ünnep, az esztendő egyetlen általánosan elismert ünnepnapja. Volt alapos nagy ebéd, volt trombitás zenekar, volt játék és táncz, cricket és labdajáték legények számára és sorba-csókolósdi a fiatalság számára. De mihelyt a szomszédság megismerkedett a gőzgép füstjével és zakatolásával, az öreg emberek és asszonyok épp úgy, mint fiatal fiúk és leányok ezt az ismeretséget arra használták fel, hogy elkezdték kutatni azt a csaknem ismeretlen világot, a mely oly közel volt hozzájuk. Ezek, bizonyos üzletigazgatók szavajárása szerint, nem birtak többé nyugodtan otthon maradni és a vasuttársaságok osztalékai aránylagosan emelkedtek. Éppen úgy, a mint az 1851-iki kiállitástól kell számítanunk az első nagy lépéseket a haladás felé, a melyeket az angol nép a művészetben és díszitő rajzban tett, a sydenhami kristálypalota megnyitását kiinduló pontnak vehetjük a népies mulatságok körében. A kristály-palota manapság a vidéki csoportok találkozó helye, a melyek ötven vagy hatvan mértföldnyi távolságból minden oldalról Londonba özönlenek.

E kirándulások ismertették meg a tömegekkel ama kéjutazások eszméjét, a melyeket hasonló czélból tettek, de más irányokban rendeznek. Folyvást fejlődő vasuti rendszerünk tette lehetővé a társas kirándulásokat, a melyek most már a sok milliónyi munkásosztály legfőbb mulatságai közé tartoznak. Utazzunk Anglia bármely részén szombaton, hétfőn, vagy kedden és azt fogjuk tapasztalni, hogy a helyi vonatok zsúfolásig tele vannak falusiakkal, a kik a városba mennek vagy visszatérnek a városból, a hova

akár mulatság kedvéért, akár üzleti ügyekben, akár pedig, a mi még valószinűbb, mind a kettő miatt utaztak. Így költik el azt a pénzt, a melyet régebben az akkor divatozott szórakozásokra raktak félre. Ha ezek a mulatság után vágyódó falusiak nem nagyon távol laknak Londontól, akkor sok közülök Londonba megy. Ellenkező esetben a pénzüket a vidéki városokba való kirándulásaikra költik el.

Ha valaki igaz és teljes fogalmat akar magának szerezni arról, hogy mi a modern kirándulási rendszer és mily nagy vonzerővel van a tömegekre, igyekezzék megnézni azt az életteljes látványt, a mely a nyári vagy őszi hónapokban csaknem mindennap kifejlődik a norfolki tengerparton. Tizenegy óra van délelőtt és a part nemcsak csendes, de csaknem elhagyatott. Csak négy-öt halász javítgatja a hálóit vagy pipázik szótlanul. Egy hang vegyül össze a part kavicsain megtörő hullámok morajával, csak néha a sirály éles sivítása vagy a vasuti vonat távoli és el-elhangzó fütytye, a mely sok mértföldnyi messzeségben is halható e kopár sikon és futóhomokdombokon át. De a kép csakhamar megváltozik. Most egynegyed tizenkettőre jár az idő és húsz percz mulva egy kéjvonat robog be a szomszédos állomásra. Érkezők zaja hallatszik. Körülnézünk és látjuk, hogy száznál több ember egyszerre ellepte a teret, bódékat tákolnak össze és felszerelik mindenféle enni és innivalókkal. Aunt Salliesket[1] és más gyönyörködő mulatságokhoz szükséges kellékeket állítanak fel. Nem telik el tizenöt percz, az elhagyott part teljesen átváltozott; az, a mi előbb

[1] Népszerű vásári játék: egy fából készült fejre, a melynek cseréppipa van a szájában, rövid fadarabokat dobálnak, a ki a pipát eltalálja, behúzza a tételeket.

teljes magány volt, most egy vásárhoz hasonlit, a melyből csupán a vevők hiányoznak. De már ezek is itt vannak vagy legalább mindjárt itt lesznek. A mozdony zakatolása a távolban, figyelmeztető hang és a füstfelhők, a melyeket — miután egy pillanatra elhomályositották az eget — a szél csakhamar eloszlat, előhirnökei az emberi rajnak, a mely néhány percz mulva le fog telepedni a parton. Mintegy ezer férfi, nő és gyermek száll ki a kocsikból, a melyek éppen most robogtak be az állomásra. Valószinűleg még más csoportok is fognak megérkezni. A kéjutazók faja a társaságban élő állatok közé tartozik és minél nagyobb a tömeg, a melyben mulat, annál inkább élvezi a mulatságot. Egyáltalában nem rendkivüli dolog, hogy a partot, a melyen egy órával azelőtt nem lehetett látni több élő embert, mint a mennyit egy kezünk ujjain megszámlálhatunk, háromezer emberi lény lepi el, a ki szünet nélkül ide-oda jár-kel, mint egy hangyaboly mikroskopikus hadserege. Tréfa és mulatság uralkodik egész nap, míg végre elérkezik a visszautazás ideje. Ekkor a reggeli jelenetek megforditva ismétlődnek. Az élénkség csaknem oly gyorsan megszűnik, mint a hogy keletkezett. A vonatok néhány előzetes jeladás után eltűnnek. A kirándulók dalainak utolsó hangjait elkapkodta a szél és az árusok, a kik a mulatásvágyók nagy tömegét várták, összecsomagolják a portékáikat, felszedik a sátraikat, mint az arabok és elvonulnak oly csendesen és gyorsan, a mint jöttek és ott hagyják a bölcselkedőt, hadd gondolkozzék a hirtelen beállott magányban a napi tapasztalata tanulságáról.

A kiránduló rendszer fejlődése még szembeötlőbb az Egyesült királyság észak-nyugoti partjain, mint a

keletin. Az észak gyárosait és a nagy üzletek tulajdonosait, a kik legnagyobb részben Anglia északi vidékeiről származnak, nem lehet azzal vádolni, hogy elhanyagolják az alkalmazottjaik társadalmi szórakozásait. Lytham, Fleetwood és New-Brighton ama számos tengeri üdülőhelyek közé tartoznak, a hova az északi iparos nagyvárosok munkásainak ezrei kirándulni szoktak és ha a kirándulók végczélja sok esetben inkább a korcsma, mint a tengerpart, mégis szabad remélnünk, hogy a dohányfüst és a sör nem semmisiti meg teljesen az oxygen és ozon jótékony hatását. Általában azt mondhatjuk, hogy a munkásosztályok Anglia északi vidékein mulatságok dolgában előnyben vannak a délvidékiek felett. Sok nagy gyárban léteznek nem csak olvasószobák, de billiárdtermek és tekepályák is. Ha a munkaadó nem gondoskodik ilyenekről, gyakran maguk a munkások alakitanak külön társulatokat e czélra és a szövetkezés elvét alkalmazván, bölcsen ellensúlyozzák a korcsma vonzó erejét. Vannak más és még erősebben vonzó szórakozások is: a cricket-játék, birkózás és az athleta-sport minden ága növekvő népszerűségnek örvend Anglia egész északi vidékein. A fazekas ipar kerületében, Manchester mellett a házinyul-vadászatot különös fajú agarakkal nagy mértékben űzik. Northamptonshireben és tényleg Angliában mindenütt a czipészek kedvencz időtöltése a versenyfutás. Birminghamban és Coventryben az iparosok a kerékpározást kedvelik, Yorkshire mezei és városi munkásai közt a „knurr and" spell játék (a labdajáték egy neme) még mindig divatos. Némely megyében (főleg Nottinghamshireban), a hol megfelelő kiterjedésű sik és gyepes mező van, a munkások rendszerint labdáznak a napi munka bevégeztével és

a fiúk és felnőtt emberek közül sokan oly ügyességre tesznek szert, hogy idővel méltán helyet foglalhatnak a hivatásszerű labdázók közt.

A vidéki kerületekben száz meg száz házas zsellér a szabad idejét a kertészetnek szenteli, a cottage-rendszert istápolják a speciális kiállítások és az ily kertészkedők számára külön díjak tüzetnek ki az általánosabb kertészeti kiállításokon. London mellett az eppingi erdő, az East End munkásainak valódi Arkádiája; Ramsgate és Margate a nép tengerparti paradicsoma; a Battersea-park pedig a közönség különböző rétegeinek rendes vasárnapi üdülőhelye az irodavezetőtől az ajtónállóig. Oly égalj alatt, mint a mienk, a munkásosztályok szórakozásainak színhelye természetesen legnagyobb részben a négy fal közt lesz. Harmincz évvel ezelőtt, a nagy tömegre nézve a korcsma volt az egyetlen hozzáférhető mulatóhely a színházon kivül. De a dolgok ezen állapotát épp úgy túl fogjuk élni, mint a hogy túléltük azt a korszakot, a mikor a Cross állatsereglete volt a fővonzó erők egyike a Stranden és a czethal csontváza az egyedüli látnivaló a Trafalgar Squaren. Noha még nincs helyreállitva a teljes azonosság a nevelés és a mulatság közt, mégis óriási léptekkel haladunk a reform felé. A dalcsarnokokban nem uralkodik a tiszta művészet légköre és a hatásuk nincs kártékony befolyás nélkül az erkölcsösségre, mindazonáltal helyes vezetés mellett ellenszerei az iszákosság veszedelmének. Ilyen dalcsarnokok léteznek Anglia minden nagy városában és a előadandók összeállításában némely oly pontot is találunk, a melyből nem hiányzik teljesen a megnyugtató elem. Azt mondják a francziáról, hogy senki sincs oly keveset otthon, de viszont senki

se szereti az otthonát annyira, mint ő. Azt állítják róla, hogy magával hordja a házi tűzhely befolyását, bárhova is megy hazulról. A társaság, a melyben leginkább mozog, tényleg csak az otthon kibővítése, és ha jól és valóban mindenütt egyaránt otthon érzi magát, az annak tulajdonítható, hogy a feleségét és gyermekeit nem hagyja otthon. Ha alkalmilag szemügyre vesszük azt a társaságot, a mely úgy Londonban, mint másutt, néhány dalcsarnokot megtölt, meg fogunk győződni, hogy legalább egy részét valóban családias jellegű társaságok képezik — férjek és feleségek, atyák, anyák és a gyermekeik közül egy vagy kettő. A kisérlet, a melyet legújabban kávéházi dalcsarnokok felállításával tesznek, a korcsmák és a pálinkás boltok erős és hathatós ellenszereül fog bizonyulni.

Vannak a nagy tömegeknek más, nem kevésbbé népszerű és sokkal magasabb szinvonalon álló mulatságai is. Az ujságokban hetenként közzétett statisztika mutatja, mily nagy az olyan intézmények népszerűsége, mint a South Kensington Museum, a nemzeti képtár s egyebek. Bővebb tapasztalat szükséges, mint a milyent Londonban szerezhetünk a könyvtári rendszer működéséről, hogy helyes fogalmat nyerjünk arról a végtelen jótéteményről, a melyet ingyenkönyvtárak a munkás osztályoknak nyujtanak. Nézzünk be ezen intézetek ajtaján Manchesterben vagy Birminghamban az ebéd ideje alatt és látni fogjuk azt a nagy figyelmet és feltünő élvezetet, a melylyel az iparosok nemcsak a regényeket, hanem az angol irodalom remekiróit és a modern tudomány kézi könyveit is olvassák. Gondoljuk oda az ingyenkönyvtárak mellé a munkások klubjait, és szabatos fogalmat alkothatunk

magunknak azon humanizáló gépezet hatásáról, a mely már is működik a tömegek közt az ország széltében-hosszában.

A munkások klubja politikai szempontból ártalmatlan és társadalmi tekintetben kitünően jótékony intézmény. Ezenfelül egyúttal egy emelkedő osztály képviselője is. Londonban körülbelül 15—20 ilyen klub létezik munkások számára és Anglia minden jelentékeny városában is alakultak már munkásklubok. Némely klub alapszabályaiban egyáltalán szó sincs politikai elvekről. Némely klub konzervativ vagy szabadelvű, sőt demokratikus jellegű. De hogy mily alaptalan minden félelem, mely alkotmányi veszélyt vél lappangani a klubok politikai hitvallása mögött, legjobban megitélhető, ha egy pillantást vetünk a klub belső életébe, összehasonlitjuk bevallott czéljait gyakorlati működésével. A klub, a melyet most meglátogatunk, és a mely tipikusnak tekinthető több más társa közt, körülbelül hat éve áll. Közel hatszáz tagja van, és mindegyike, kivétel nélkül valódi munkás, van köztük néhány kisiparos, néhány igen ügyes gépész, a ki hetenként 3 vagy 4 font sterlinget keres, és mások, a kiknek heti munkabére 25 és 30 shilling közt változik. A klubtagok felvétele a választmányi tagok titkos szavazata által történik és minden sértő vagy az intézet belnyugalmát veszélyeztető viselkedés szigorúan és éppen úgy, azaz kirekesztéssel büntettetik, mint „egy gentlemanhoz nem méltó magaviseletet“ büntetnék a Pall Mall vagy a St. James Street valamelyik előkelő klub-palotájában. Az évi tagdíj mintegy 15 shilling, és újabban azt határozták el, hogy a frissitőket, a melyeket a látogatók fogyasztanak el, azon tagoknak kell megfizetni, a kik beve-

zették őket, a mely szabály még gyökeresebben hangsúlyozza a különbséget ezen intézetek és a vendéglők között.

Az épület főhelyisége egy tágas terem a vitatkozások számára, az egyik végén színpaddal, alkalmi drámai előadásokra. Közvetlenül mellette egy kisebb szoba buffetvel. Ha véletlenül nappal lépünk be, e helyiségeket üresen fogjuk találni és talán csak itt-ott látunk egy-egy tagot munkás öltözetben, a ki ebéd idején vetődött be ujságot olvasni. A billiárd-teremben, a játékszobában, a buffetszobában és az olvasóteremben szintén lézeng talán egy vagy két kézműves, a ki munkaszünetet élvez, vagy talán munkanélkül van. Az olvasószoba ritkán áll teljesen üresen. Mint minden más szoba, ez is a központi teremből nyílik, és napilapok, a különböző iparok és üzletek nemcsak angol, de amerikai, sőt sok esetben német és franczia közlönyei, és azonfelül jól felszerelt könyvtár állnak a tagok rendelkezésére. A könyvtárban megtalálhatjuk John Stuart Mill munkáit, míg Thomas Carlyleéi nagyobbrészt hiányoznak. Egy másik, korábbi nemzedékbeli, ma már csaknem ismeretlen eretnekfelekezet alapító, kinek a neve épp úgy hangzik, mint a Carlyleéi, de más a helyesírása: a Carlisle munkái szembeötlő helyet foglalnak el a polczokon. Ott láthatjuk továbbá Herbert Spencer, Thomas Hare, Lecky, Smiles és Buckle műveit és ezenkívül számos olyan munkát, a melyeknek a czíme különösen hangzik az angol fülnek, de a melyek nagy népszerűségre tettek szert a tengerentúli szárazföldön. A termet továbbá a képviselőház néhány legelőhaladóbb tagjának, a köztársasági ügy hires szószólóinak és különösen Washington György és családjának arczképei diszítik,

a melyeket rokonszenvező munkások csoportjai küldtek ajándékul a klubnak az Atlanti-tenger túlsó partjáról.

Estefelé a klub kezd lassanként megtelni. Megjelennek mindazon nagyiparok képviselői, a melyeknek a nagy városokban van a fő hadi szállásuk. Munkás ruháikban jönnek, de előbb némi figyelmet fordítottak a külsejükre. Otthon voltak, rendbeszedték az öltözetüket, megitták a teájukat és megettek hozzá egy szelet sonkát, valószinűleg kiszítták a házi béke pipáját és nem feledték el, hogy jó éjszakát kivánjanak az ágyba takarodó kicsinyeknek. Szükségét érzik a szinhelyváltozásnak és a beszélgetésnek és azt megtalálják a klubjokban, a hol felváltva olvasnak, pipáznak és csevegnek. A nagy csarnokban bizonyára valamely napi kérdés felett folyik a vita. Egyik rövid értekezést olvas fel, mondjuk, a vámvédelem szükséges voltáról, vagy a viszonosság igazságosságáról a belföldi iparral szemben, vagy a munka érdekeinek közvetlen képviseletéről a parliamentben. Erre vita következik és az elmondott beszédek nagy része meglepően jó. Néha vendégek is jelennek meg. Egy-egy amerikai vagy német munkás beszéli el tapasztalatait, vagy egy gentleman, a ki érdeklődik a munkások és az ügyeik iránt, elbeszéli külföldi utazásait, vagy kifejti nézeteit egyes közelebbi érdekű tárgyakról. Vasárnap este a klub mindig népes és zajos. Mindenkor van felolvasás, a szőnyegre kerülő tárgyak végtelenül különbözők és sok becses felvilágositást nyujtanak. A kiszemelt tárgy ritkán felel meg a nap szent voltának; a tanulság, a mely belőle levonható, nem mindig tetszenék a politikai quietistának. De bármint legyen is, bizonyára jobb, hogy ha ezek az emberek

klubjaikban töltik az idejüket, mintha a korcsmákban vagy pálinkás-boltokban ülnének. Hogyha az iszákosságot valaha kiirtják az angol munkásosztályokból, az nagy mértékben az ehhez hasonló intézetek hatásának lesz köszönhető. Nem utópia azt hinni, hogy ezen klubok időjártával és a nevelés előrehaladtával ugyanazt az eredményt fogják létrehozni a munkásoknál, a melyet létrehoztak a vagyonosabb osztályoknál, a hol a nyilt iszákosság barbár anachronismussá lett. Valamint a vagyonosabb osztályokban megteremtették azt a közvéleményt, a mely elítéli a kihágásokat, épp úgy mindenütt, a hol a szerényebb osztályok közt ilyen klubok léteznek, úgy tapasztaljuk, hogy ugyanazt a jó feladatot teljesitik, vagy igyekeznek teljesiteni. Lassanként kezdik általánosan belátni, hogy az ember addig, míg ittas, nemcsak oktalan állat, de kártékony is.

Bármilyenek legyenek is a szinészet viszonyai és kilátásai Angliában, nem lehet kétség a felől, hogy joga van magát népies intézménynek tekinteni, vagy hogy egy folyvást növekedő számú embernek a színpad adja meg a fő, ha talán nem is az egyedüli kulturát, a melyet ismer. A színház Londonban nemcsak alkalmi szórakozás, de rendes foglalkozás is. Társadalmilag teljesen elkülönített és különböző osztályok közt az esti szórakozásnak a fő eszméje a színház. Láthatjuk azt az East Enden, a hol ugyanazok az emberek minden este megjelennek újra és újra végig nézni ugyanazt az előadást. Ugyanezt láthatjuk a West Enden is, ott a színház nem csak olyan hely, a hol csendesen ülni és nevetni vagy csodálkozni lehet, a szerint, a mint a vigjáték szelleme vagy a tragédia borzalma túlnyomó, de egyszersmind séta-

hely is, a hol czigarettákat lehet elszívni, jó barátokkal lehet találkozni és csevegni és a legújabb ujságokat megtudni. Ezek a szárazföldi szokások az utolsó néhány év alatt honosultak meg Angliában. Az esték otthon kellemesek és élvezetesek a maguk nemében, de hány ezer meg ezer ember van Londonban és más nagy városokban, kiknek az estéjük nincs elfoglalva, de nincs is saját otthonuk, a hol azt eltöltsék, nem is említve az alkalmi vidéki látogatók mindennapi beözönlését vagy az ideiglenesen itt tartózkodókat, a kik Indiába vagy a gyarmatokba készülnek utazni, vagy akár az európai szárazföldről érkező vagy oda utazó amerikaiakat. Van továbbá számos eléggé vagyonos fiatal ember, a kiknek ha van is hivataluk nappal, lakásuk és klubjok este, nincsenek túlterhelve társadalmi kötelezettséggel és talán jobban szeretik a színház függetlenségét valamely feszes ebédtársaság szertartásos kényszerénél. Ezeknek az életében a színház nem a legkevésbbé fontos dolog. Nincs olyan új darab, a melyet megnézni elmulasztanának. Ritkán maradnak el az első előadásokról. Ismerik látásból a kritikusokat. Valószinűleg valamelyik kisebb irodalmi vagy drámai klub tagjai. Bujják az ujságokat reggel és este, de komoly tanulmány nem felel meg az izlésüknek, a színnáz ellenben igen.

Kevés vagy éppen semmi hasonlatosság sincs a modern színházlátogató és a régi Patent Houses klasszikus idejebeli lelkesült színházkedvelők közt. Annak az időszaknak olcsó élvezetét közönségesnek tartaná. Nincs fogalma sem arról, hogy mit jelent egy pár órát várni a színház ajtaja előtt és aztán boldognak érezni magát, ha sikerül ülőhelyet kapni éppen

szemben a színpaddal. Az előadás után nem is sörrel és osztrigával üditi fel a belső embert. Ellenkezőleg teljesen alkalmazkodik a modern elegánczia typusához. Kötelességének tartja, hogy teljes esti öltözékben jelenjék meg. Sohase vacsorál, mert az rossz az emésztésének. Fél a sörtől, mert az határozott ellensége a májának.

Épp oly figyelemreméltó az a hely is, a melyet a színház általában a társadalom elméjében elfoglal. A régi porczellánnal és az új festményekkel együtt ez képezi a finom társalgást a szalonokban és az ebédlőasztalok körül. Úgy tartják, hogy épp oly szükséges megnézni az utolsó új színdarabot, mint az utolsó új operát. Még a társadalom felfogása a színész hivatása és személye felől is tökéletesen megváltozott. A klubok közvetve vagy közvetlenül nagy mértékben hozzájárultak az osztályok közt egykor létezett szakadék áthidalásához. Ha nem is mozdították elő azt, a mit jó pajtási viszonynak szoktak nevezni, de legalább megtették azt a fontos szolgálatot, hogy különböző osztályú emberek képviselői közt szoros és barátságos érintkezést létesítettek. A színésznek inkább való a klub-élet, mint bárki másnak. Az órák, a melyek alatt a hivatásánál fogva el van foglalva, a klub-életet különösen kényelmessé teszik reá nézve; és mikor klubjában van, oly körben látja magát, a melyben oly emberek is vannak, a kik harmincz év előtt aligha álltak volna vele szóba. Azon aránylag benső viszony, a mely a társadalom és a színpad közt létrejött, a két fél közül egyikre sem maradt befolyás nélkül. De a színpad hatásának a társadalomra még ezzel sincs vége. Magán-színielőadások kielégíthetik a közönséges becsvágyat, de nem ama hevesebb ter-

mészeteket, a melyek valami izgatóbbra vágynak; ezeknek a nyilvánosság kell és innét van, hogy hallhatunk műkedvelő némajátékokról és matineékről a Strand divatos színházaiban.

Meg kell vallani, hogy a színpad a mai időben nem előmozdítója a magasabb erkölcsösség terjesztésének és a mint a dolgok állanak, nem is valószínű, hogy valaha azzá legyen. Az általános viselkedési modor meglazulása, a mely nálunk több év óta tapasztalható, visszatükröződik a színpadon és ama darabokban is, a melyek népszerűségre vergődtek. Páris volt és marad a drámai művészet vagy leleményesség fővárosa épp úgy, mint az összes európai élvhajhászok és kétes hírnevűek kedvencz mulatóhelye. A közlekedés könnyűsége és a divat szeszélyei már régóta megszilárdították az összeköttetést London és Páris közt, és még mindig túltengenek ama befolyások, a melyeket a második császárság gyakorolt társadalmi rendszerünkre. Nem csupán a színdarabjainkat, de sok esetben a házi erkölcseinket is, a boulevárdok francziáitól vettük át; és ha a kor szelleme megtűri a párisi erkölcsösség legalacsonyabb mértékét, nem meglepő, hogy a színdarabok is a melyek ezen erkölcsösséget ábrázolják, népszerűekké lettek az angol színházakban. Sőt bizonyos hasonlatosság is látszik már a londoni és a párisi színházak közönsége közt. A franczia családi élet nincs képviselve a nagy tömegekben, a melyek a franczia főváros kisebb színházait megtöltik; az angol családi élet csaknem épp oly kevéssé van képviselve London némely színházaiban. A londoni színpad fő pártolói közt előkelő helyet foglalnak el a színdarabok műbecsével nem igen törődő vidékiek és az új plutokrácziának nem

nagyon művelt tagjai. Más okoknál fogva is alig remélhetjük, hogy a londoni színpadon az erkölcsök és a viselkedés magasabb mintaképeivel fogunk találkozni. Később ebédelünk és erősebben dolgozunk, mint valaha, és a test és lélek azon állapota, a melyeket ez a szokás idéz elő, aligha kedvez az értelmi méltánylás legmagasabb fokának. Továbbá a szabad kereskedelem a színházakban — az ipar és művészet képtelen összezavarása — szétszórta azt a kevés jó színészt, a ki még fenmaradt, lerombolta a színészeti iskolát és helyet adott a színpadon a dalcsarnok borizű bohózatainak. A dalcsarnok ugyan egy fokkal felette áll a pálinkás boltnak, de átka a színpadnak. Megrontja és elaljasítja az igazgatókat, a színészeket és a közönséget egyaránt. A színházakat szabályozó törvény eltörlésének az volna a valószinű eredménye, hogy nem a dalcsarnokok változnának át színházakká, de a színházak dalcsarnokokká. Az angol színpadokon több türhetően jó színész van ma, mint valaha volt, de másfelől nagyon kevés színész van, a kit nagynak lehetne nevezni, és a türhetően jó színészek teljesen képtelenek hősi vagy költői drámát eljátszani. Előadási képességök hiányos és még a rímetlen versek elszavalásában sem szerencsések. Segélyezett nemzeti színház Angliában lehetetlenség volna, és azt sem szabad elfeledni, hogy a Comédie Française nem csupán segélyezett színház, de egyszersmind testületi és alapítványos társas intézmény is, a melynek ösztöndíjasai, társas tagjai, alapszabályai, kiváltságai és nyugdíjasai vannak.

„La foule — úgymond Jules Claretie — est ainsi faite, qu'elle s'en va payer — et parfois très cher — pour admirer dans un théâtre ce qu'elle peut libre-

ment, et à bon marché contempler dans la rue.“ A mi modern drámánk legszembeszökőbb jellemvonása az elvetemült realismus. Korunk nem hiszékeny, költői, lovagias vagy lelkesülni tudó kor. A milyen a kor, olyan a színházlátogató közönség és maga a színház is. Nekünk nem kellenek a nemes heroismus lehetetlen hőstettei. Úgy akarjuk látni az életet, a milyen az valóban, néha azt az életet, a mely St. Gilesben,[1] néha meg azt, a mely a Mayfairen vagy St. James Streeten[2] uralkodik. Azt akarjuk, hogy a színészek és színésznők tőlük telhetőleg legjobban utánozzák azokat az urakat és hölgyeket, a kik a Hyde Parkban mindennap találkoznak; a kik egymás közt csevegnek, nevetnek és kaczérkodnak; a kik szerelmi viszonyokat kötnek, házasságokat bontanak fel, a kik kijárnak Hurlinghamba; a kik az Orleans-klubban ebédelnek. Nem követelünk mindebben magas motivumokat és nem igénylünk semmi különös morált. Egyszerűen mulatni akarunk és egyúttal olyan tökéletes mise-en-scènet is akarunk látni, hogy ráadásul bizonyos halvány illuziót is élvezhessünk. Valamint a szereplő hölgyek és urak öltözékét ugyanazok a szabók és divatárusok készítik, a kik az előkelő társaság hölgyei és gentlemanjai részére dolgoznak, épp úgy kivánjuk, hogy a bútoraik is teljesen hasonlók legyenek azokhoz, a melyeket a Westend elfogadó termeiben látunk. Ha a régi angol diszítés és az Anna királyné korából való építésmód divatban vannak a valóságos életben, látni kivánjuk a színpadon is. Sem-

[1] London egyik városrésze, a melynek a lakossága — főleg régebben — igen rossz hírben állt.

[2] London legelegánsabb részei.

mit sem szabad a képzelemre bízni, és a mit a szem és fül nem vesz észre közvetlenül, arról nem is tételezzük fel, hogy ott van. Minél ismertebb a szintér, annál jobb. Semmi sincs, a mi jobban lelkesítené a közönséget, mint a Waterloo-híd képe, különösen ha véletlenül akkor robog át rajta egy bérkocsi; hogy ha a szín a Hyde Park Cornert mutatja lámpavilágnál, főleg ha a Piccadillyt történetesen egy pár bevert kalapú, kioldott nyakkendőjű és a kelleténél több bort elfogyasztott fiatal ember derült és lélekemelő jelenléte élénkíti, a kik a reggeli tejkihordás idején mennek hazafelé. Arkádia nagyon szép lehet; de az arkádiai erdők és folyamok legszebb látképei, a melyet színpadi festő valaha megteremtett, soha se keltene tizedrész annyi tapsot sem, mint a mennyire a Richmond Hill ügyesen festett utánzása, mindig biztosan számíthat, ha rajta van a „Star and Garter"-vendéglő a közvetlen előtérben, és az Eel Pie Island a középtávolságban. A nápolyi öböl képe Herkulanummal és Pompejivel bizonyára szintén igen szép lehet; de mi az Brightonhoz és a brightoni Grand Hotel zöld és aranyos vasrácsához képest?

Ez az ízlés nem szorítkozik kizárólag a színházlátogató közönségre és nem kizárólag a színpadon nyer kielégítést. Ugyanis tapasztalható festői műveink nagy részénél és legtöbb népszerű regényünkben. A mi a néhai Thomas Robertson, a Society, Cast és a Prince of Wales név alatt ismeretes művek szerzője volt a modern színművekre nézve, ugyanaz volt a néhai Anthony Trollope az egykorú regényirodalomra nézve. A regényírónak követni kell a színműíró példáját, és úgy rajzolni az életet, a milyen az a valóságban. A színpadon a hős czigarettát kér; a regény-

ben pedig a fiatal hölgy levélbélyeget kér az imádójától. Az értelmi ipar vagy tevékenység minden ágában az első szabály az, hogy ne röpüljünk túlságos magasan a közönség ízléséhez képest. A drámaíró megirhatja a drámáit olyan tollal, a mely Gábor arkangyal szárnyában nőtt, ha a közönség feje felett röpköd, jaj neki! A regényes és történeti színmű helyére a „Cup and saucer" házi dráma lépett, és semmi ok sincs feltételezni, hogy a közízlés és erkölcs sokkal jobbá vagy rosszabbá lett volna a változás következtében. De könnyebben megérthető, hogy a mi ártatlan realismus a legmagasabb osztályok közt, lehet igen veszélyes realismus, ha az alsóbb osztályoknak tálaljuk fel. Egyszerű történeti tény, hogy néhány évvel ezelőtt egy londoni színigazgató[1] tényleg az Oberammergaui passio-játék előadatását tervezte a saját színpadján, és ha nem kap idejekorán intést a felelős hatóságtól, a kisérlet bizonyára meg is történt volna. Hasonlókép 1875 deczember hó kezdetén egy rakás sárga és fekete falragaszon, a mely ott pompázott Sunderland város minden hozzáférhető üres falán, az volt hirdetve, hogy a valódi életből merített izgalmas drámát fognak előadni, a mely Henry Wainwright életének bizonyos eseményein alapul, a ki akkoriban, mint a kedvesének gyilkosa, halálra

[1] Itt természetesen nem azon élőképeket értjük, a melyeket pár év előtt a Westminster Aquariumban hirdettek. A hatóságot az esetben nem kérték fel a beavatkozásra, mert az Oberammergaui parasztok sohasem fogadtak el semmi szerződést Angliában és az élőképek előadását nem is a Royal Aquarium-színház hirdette, és csakis ez a része az épületnek tartozik a Lord Főkamarás hatósága alá.

ítéltetett és a Newgate siralomházában ült. Az első felvonás színhelye Broxbourne Gardenst ábrázolta és a felvonás alatt a hallgatóság szem- és fültanuja lett volna „az első találkozásnak Wainwright és áldozata közt; a városi emberek által használt mesterkedéseknek; a figyelembe nem vett baráti intézkedéseknek". A következő jelenetek czimei ezek voltak: „széles jókedv a whitechapeli üzlethelyiségben", „egy kicsapongó élet", „a gyilkos" és több efféle. Hogy ha ezeknek a büntetőjog körébe tartozó képeknek e borzasztó gyűjteményét, a melyet bűnös beszédek és megfelelő feslett érzelmek magyaráztak meg, tényleg előadták volna, vajjon ki kétkedhetnék azon, hogy ez a színjáték közvetlenül elaljasító és veszélyes hatást gyakorolt volna? A közönség csak azt ismeri, a mit megengednek, de a mitől megóvják, azt nem ismeri.

Az ily tapasztalatok mutatják, hogy a Licenser of Playsnek (Censor) más kötelességei is vannak, mint egyszerűen eltiltani egészségtelen franczia drámák vagy trágár franczia bohózatok rosz fordításainak előadását. A tizparancsolat közt csak egy van, a mely örök tőke-forrása a párisi színműírónak. A hatodik parancsolatban említett bűn, hallgatagon végrehajtva, avagy oly események kiséretében, a melyek nyilván a végrehajtását eredményezik, szóval akárhogyan, de mindig ott van a franczia színdarabokban. A színműíró egész leleményessége arra irányul, hogy változatosakká tegye a botrány körülményeit, új bonyodalmakat gondoljon ki, új helyzetekbe állítsa a bűnösöket és kellő világításba helyezze a Nemesist, a mely előbb vagy utóbb, különböző módon eléri a vétkest. Néha a bosszuló istenség működése nevetséges szatira, néha

lesujtó tragédia alakjában mutatkozik. Vannak bohózatos színművek, a melyekben a családi béke ellen törő ember egyszerűen nevetséges ficzkó, a saját alávalóságának bolondja, és végül még fel is sül ráadásul. Vannak azonban színművek, mint a „Supplice d'une femme", a melyeken a tragikai czél ere szövődik át, és a melyek a hitvesi hütlenség következményeit életfogytig tartó és helyrehozhatatlan megbánás kínos vergődéseiben mutatják be. Ezek a drámák a franczia színházi közönséghez és a franczia társadalomhoz oly viszonyban állanak, a milyenben az angol színházi közönséghez és társadalomhoz soha sem állhatnának. Még a mi legjobb színészeinknél és színésznőinknél is, alig egyetlen kivétellel, hiányzik az a finomság és a szinezés könnyedsége, a mely a franczia pályatársaik kiváló tulajdonsága. Nélkülözik a speciális párisi művészetet, gyorsan és kellemmel átsiklani kényes és veszélyes talajon. Noha a színdarab helyzeteinek a morál alá kell rendelve lenniök, a morál és a helyzetek különböző dolgok. Mikor angol szinészekre van bizva oly darab előadása, a melynek szelleme, szerkezete és helyzetei teljesen francziák, a valódi és elkerülhetetlen veszély abban áll, hogy túlozni fogják a helyzeteket a morál rovására — az előbbieket talán aránytalanul előtérbe helyezik, az utóbbit pedig eltörpítik és elhomályosítják. A végleges tanulság, franczia szempontból, lehet kifogástalan, de a helyzetek több mint koczkáztatottak és az ilyen drámák, ha úgy adnák elő, a mint Angliában valószinűleg történnék, az angol közönség ellenállhatlanul kisértve érezné magát a helyzetekre fektetni a fősúlyt és teljesen megfeledkezni a tanulságról.

Vannak más okok is, a melyeknél fogva oly szín-

műveket, a melyek helyzetei lehetségesek és nem feltétlenül helytelenek Francziaországban, az angol közönség részére sehogy se lehetne átidomitani. Habár a házassági kötelék szentségét nem mindig tisztelik is kellőleg Angliában, a két nembeliek viszonya a házasság előtt és után a csatorna két oldalán teljesen különböző. Francziaországban a flirt rendszerint a házasság után következik; Angliában legalább általánosan elméletileg kivánatosnak tartják, hogy megelőzze a menyegzőt. Igen jelentékeny részét azon regényeknek, a melyeket oly fiatal hölgyek olvasnak, a kik még nem menyasszonyok, és a melyek legtöbbnyire női kezek munkái, és bővelkednek meleg szinezetű szerelmes jelenetekben, Francziaországban helytelen és nem fiatal leányok kezébe való olvasmánynak tartanának, mint nálunk a franczia színpad sikamlósságait nem tartják angol lányoknak való látványnak. A cavaliere servente, a feleség szeretője, létezhetik Angliában is, de nincs ugyanaz a határozott társadalmi állása, mint Francziaországban. A franczia szindarabok olyan átidomításai az angol színpad számára, a melyekben az ilyen úri ember szerepel, részint nem hű, részint pedig nem elfogadható rajzai az angol társadalomnak. Végül azt is meg kell fontolni, hogy a házasság-elválasztó törvényszék intézménye az egyik országban, és ily intézménynek hiánya (a legutóbbi időkig) a másikban, azt eredményezte, hogy mindegyiknek a közönsége a hitvestársi hűtlenségnek drámai alakban való feldolgozását igen különböző érzelemnek szemlélte. Ama törvényszék tárgyalásai, a mely nálunk a válópörökben ítélkezik, megismertették az angol férfiakat és angol nőket ama nyomor minden köznapi és prózai undokságával, a

mely együtt jár a rendszeres megszegésével annak, a mi ebben az országban nem szentség, csak polgári szerződés. A házastársak hűtlensége Angliában nem oly dolog, mint Franciaországban, a melyet ki kell gúnyolni, úgy hogy a nevetségesség a hűtlen házasfelet sújtsa; és bizonyára épp oly szomorú dolog élczeskedni a törvényszék termében valamely vétség felett, a melyet súlyos pénzbüntetéssel és botrányos nyilvánossággal lehet megtorolni. Gunyolódni — mondjuk — egy mesterlegény sorsa felett, a ki belenyult a gazdája asztalfiókjába vagy kigunyolni a naplopót, a ki azzal végzi a pályáját, hogy meghamisítja egyik barátja aláírását.

Ha az angol közönség általában képes volna megvédeni magát ezen a téren, vagy az angol színházi igazgatókban meg lehetne bízni, hogy soha sem fognak visszaélni a közönség védtelen állapotával és oktalanságával, akkor a parliamentet fel lehetne kérni, hogy törölje el egyszerre azt a törvényt, a mely a Licenser of Plays (játékengedélyező) teendőit szabályozza. De kevés, vagy talán egyetlenegy színigazgató se tartja kellőleg szem előtt, hogy sok színdarabot, a mely Párisban sikert aratott, nem kizárólag, vagy csak nem is főleg, a franczia középosztály pártolt, hanem a mulatságsóvár idegenek változó tömege, a melylyel Páris mindig tele van. Továbbá Párisban minden egyes színháznak megvan a külön jellege és osztálya, az pedig Londonban nem létezik és nem is létezhetik. Ki a Palays Royalba, a Bouffesba vagy a Variétésbe megy, minden esetben pontosan tudja, hogy mit várhat. Londonban ellenben mindegyik színházat vegyes közönség látogatja; és a legtiszteletreméltóbb családapa vagy anya hajlandó feltételezni,

hogy nincs a drámának olyan hajléka, a melybe nyugodtan el ne mehetne a gyermekeivel és barátaival. Továbbá, régi időkben, az volt a franczia kormányok politikája, hogy a színházat olyan szórakozó helylyé tegyék, a mely a politikától elvonja a franczia népet és nem igen válogatták meg az eszközöket, csak a czél legyen elérve. Azt a némelykor felmerülő ellenvetést, hogy ha a színpad censurája kivánatos, akkor a sajtó censurája legalább is igazolt volna, igen könynyen és döntőleg lehet megczáfolni. A színpadi censorság létjoga oly országokban, a hol a sajtó és az irodalmi nyilvánosság minden más formája teljesen szabad, azon a lényeges különbségen alapul, a mely a közt van, a mit az emberek olvasnak, és a közt, a mi a színpadon adatik elő. A Police News és más e fajta ujságok nem épületes olvasmányok. De lehetséges, hogy az olvasás legalább néhány olvasónak nem okoz állandó sérelmet. Képzeljük azonban a Police News-éhoz hasonló irányú nyomtatványokban képekkel illustrált jelenetek és esetek drámai előadását. A drámai előadások befolyása a tömeg ragályos rokonszenvétől függ. Az egyes emberre gyakorolt hatást végtelenül kell fokoznunk és mélyítenünk, mielőtt fogalmat alkothatnánk magunknak az összegyült sokaságra gyakorolt általános benyomás természetéről. A földszint és karzat látogatóinak heves tetszésnyilvánításai oly erővel ütődnek minden jelenlevő füleihez, a mely egyenes arányban áll a hallgatóság összes számával és a nem felelős hangok egész terjedelmével.

Ő Felsége háztartásának Lord Kamarása, mint a fővárosi színházak és Nagybritannia bármely színpadán előadandó minden új szindarab engedélyező-

jének hatásköre, érdekes maradvány a régi időkből. Gyakran csak úgy odavetve, anomaliának mondják, de csak abban az értelemben anomalia, a melyben anomalia a mi egész alkotmányos rendszerünk fejlődése és állandósága is. Ilyen anomaliák mentenek meg bennünket a végletek logikájától és tévedéseitől, a féltékeny kényuralom és féltékeny demokratia egymással ellentétes, de egyenlően elnyomni törekvő zaklatásaitól. Francziaországban a drámai censura soha sem volt oly szigorú, mint mikor formailag eltöröltetett, tudniillik a rémkorszakban az első köztársaság alatt. Azon országokban, a hol nincs formaszerű censura, egy kényes (és nem mindig megvesztegethetetlen) rendőrség közbelépése egyáltalában nem irigylendő alternativa. Angliában a lelkiismeretlen igazgatók, a kik jobban szeretnék az alkalmilag rendőri beavatkozások által mérsékelt teljes szabadságot, valószinűleg azok, a kik színházaikban a dalcsarnokok és a kaszinók mulatságait és szokásait óhajtanák meghonositani és ennélfogva természetesen a Scotland Yard[1] felé vonzódnak. Kétkedni lehet rajta, vajjon a mint a kormány alapja mind demokratikusabbá válik, nem lesz-e a nyilvános mulatságok ellenőrzése hova-tovább követelőbb és szigorúbb a mostaninál.

Erre a feltevésre némi okot találhatunk a Lord Kamarás által a színházak felett gyakorolt hatóság történeti előzményeiben. Egyáltalában tévedés feltételezni, hogy a II. György korabeli törvény, a melyet Sir Robert Walpole kormánya terjesztett elő és vitt keresztül, és a mely megalapitotta és a Lord Kamarásra bízta a

[1] A rendőrfőnökség székhelye Londonban.

drámai előadások censuráját, e főméltóság színházi hatóságának kezdete volt. A valóság az, hogy a nagy puritán forradalom előtt, a mely minden színházat bezárt, és a szegény színészek közül sokat a király hadseregeibe kergetett, ama két vagy három drámai szini társaság, a mely általában létezett, az uralkodó különös pártfogása alatt állt. Akkoriban a színészek, a kiket csak csavargóknak és csőcseléknek tartottak, nagyon örültek, hogy megszabadulhattak a társadalomból kitaszitottak becstelen állapotától az által, hogy kinevezték őket „Ő Felsége szolgáivá" és királyi béruhát kaptak. A teendőket, a melyek később a Lord Kamarásra bizattak, akkoriban a Master of the Revels (alkanczellár) végezte, a ki minden színházi előadásra felügyelt. A restauratio után a puritán korszakot túlélt színészek és utódaik boldogoknak érezték magukat, hogy újra az udvar pártfogása alatt kaptak menedéket, és ismét „Ő felsége szolgái" közé sorozttattak. II. György törvénye (a melyet Victoria 6. és 7. évi törv. 68. fej. eltörölt) nem volt egyéb, mint törvényhozási beczikkelyezése és szentesítése annak a jogkörnek, mely ez előtt a királyi előjogokhoz tartozott. Bizonyára nem volt lealacsonyitása a színészeknek, hogy hivatásukat a szabad foglalkozások közé sorozták és úgy mint az egyházat, az ügyvédi kart, a tengeri és katonai szolgálatot egy nagy állami tisztviselő fenhatósága alá helyezték. De a régi előjognak a modern szabadsághoz való alkalmazása következtében, a melyet oly sok rendellenes angol intézménynél tapasztalunk, a Lord Kamarás felügyeletét a színházak vagy drámai előadások felett tényleg egy helyettes gyakorolja, a ki állásánál és tapasztalatainál fogva, mint világfi, és rokonszenvénél fogva, mint

egy szabad nevelésű, művészeti és irodalmi hajlamú ember, valószinűleg úgy fogja gyakorolni a kényes és nehéz jogkörét, mint censor (a ki egyszersmind egy parliamenti törvény felelős végrehajtója), hogy kellő figyelemmel lesz, a közszokások és közerkölcsök közt létező szoros összefüggésre, továbbá, arra a hatásra, a melyet a drámai előadások a közszokásokra gyakorolnak, de egyúttal a drámai irodalom és a drámai művészet méltányos jogaira és szabadságára is. Tényleg, sem a drámai irodalomnak, sem a drámai művészetnek sohasem volt oka panaszkodni a hatóságra, a melyet csak azok a lelkiismeretlen színigazgatók éreztek censori hivatalnak, a kik színházaikat roszhirű házakká akarták átalakitani.

Furcsa tény az, hogy a legszigorúbb, egész a képtelenségig szigorú censor, Colman György[1] maga is, és pedig nem utolsó rendű drámairó volt. Tagadhatlan, hogy a színpad ebben az országban, teljesen eltekintve a külföldi befolyásoktól, sohasem heverte ki a puritanismus vakbuzgó ellenségeskedését és a Restauratio szabadságát, a mely visszahatás volt a puritánok túlzásai ellen. Napjainkban a drámai censor feladata abban áll, hogy megóvja a színpadot a puszta fanatismustól és annak ellenkező irányú bűneitől egyaránt. És egészben véve azt lehet mondani, hogy e kellemetlen felelősséget kielégitően viseli.

Az ily előzékenyen és nagylelkűen gyakorolt drámai censura eltörlése csaknem biztosan megnyitná a színpad ajtaját ama sértő személyeskedéseknek, és

[1] 1762—1836.

azon alig takargatott lázongásnak, a melyet, mint a dolgok ma állnak, nem lehet kiküszöbölni a napi népies irodalom igen nagy részéből. Ennek az lenne az előrelátható következménye, hogy a színházak verekedés és zavargás színhelyévé válnának. Álruhába bujtatott detectiveket kellene kirendelni, a szinpad rosz hírbe kerülne és az angol szabadságot komoly korlátozás veszélye fenyegetné. Ha azt mondják, hogy az angol közönség tagjai alapjában tisztességesek és meg lehet bennök bízni, hogy a tisztességérzetüket végre is érvényesíteni tudják, erre az a válaszunk, hogy a drámai censor mindenekelőtt segítségére van e tisztességes eredmény elérésében, a melyet ők csak idő multával és nagy nehézségek árán érnének el, minekutánna a jó ízlésük és erkölcsi érzetük már jelentékeny sérelmeket szenvedett. Az ilyen hivatalnok az erkölcsi szigorúság tekintetében aligha fog magasabb álláspontra helyezkedni a kor színvonalánál. Egy puritán színmű-censor csak akkor lehetséges, a mikor a puritanismus a pillanat elismert uralkodó befolyása. Ha az angol közönség a legnagyobb részben igen tiszteletreméltó, — a minthogy kétségkívül az, akkor a színpadi censorban visszatükröződik ez a tiszteletreméltóság és az a helyes érzék, a melyet ez a tiszteletreméltóság szül; és ebben az esetben a censor nem kis mértékben segítheti is a sok tisztességes embert az ellentállásban ama kényuralom ellen, a melyet a kevés nem tisztességes ember szivesen gyakorolna.

Némely bohózatos mutatványokat illetőleg, a melyeket kifogásoltak, azt az ellenvetést lehet tenni, hogy még magas erkölcsi szempontból is eltévesztett dolog az ilyen előadásokat túlkomolyan venni. Utó-

végre is a színház nem templom és nem kápolna. Addig, mig természetes bohóság és természetes nevetés uralkodik benne, nem okozhat nagy kárt. Semmi sincs oly ízetlen, mint az illetlenség, semminek se merül ki a vonzó ereje oly gyorsan. De egy színdarab párbeszédei lehetnek ártatlanok, és a színpadon mégis ártalmassá tehetik a romlott erkölcsű színészek taglejtései és rögtönzései. A mióta a drámai művészet létezik, a kor erkölcseit, szokásait, vagy jellemeket ábrázoló színművek mindig bővelkedtek cselszövényekben, a tragédia pedig főleg a szenvedélyek és a kötelesség közt támadó összeütközéseket kereste.

Drámai célokra a tízparancsolat mindig inkább a megszegés, mint a megtartás terén szerepelt. És valóban, ha a tízparancsolatot mindig általánosan megtartanák, többé semmi dolga se volna sem a színpadnak, sem az egyházi szószéknek. Az egyház erős fenyegetések kiséretében kárhoztatja a bűnt és igyekszik elijeszteni a túlvilág borzalmaival. A színmű megragadja a hallgatóság lelkiismeretét a tragikai félelemmel és szánalommal, vagy megfenyegeti a bűnt azzal, hogy nevetségessé teszi. A színház kiirthatja a hallgatóságából a bűnöket a nevetségességgel, de nem irthatja ki erkölcsi prédikációkkal.

A mi a franczia darabok előadását illeti az angol színpadon, tévedés azt feltételezni, hogy Londonban a színházbajárók közül igen csekély töredéknél többen jártasak a franczia nyelvben annyira, hogy a franczia előadásokat élvezhessék. A szereplők francziák, francziául beszélnek és ha az Examiner of Plays oly bohózat vagy dráma eredeti nyelven való előadását engedélyezi, a melyet nehezen engedélyezne angol

átdolgozásban, akkor a jog és az okosság az ő részén van. Hogy a nemzetközi törvényből kölcsönözzünk egy kifejezést, a színpadi censor aligha fog tévedni, ha a Londonban előadott franczia daraboknak megadja a területenkívüli előjogot, ha a színpadot, a melyen előadatnak, ez idő szerint Francziaország egy részének tekinti, a mely véletlenül átszakadt Angliába. Az egykorú angol színpadról szóló megjegyzéseink befejezéseül felemlítünk egy kérdést, a melyet gyakran lehet hallani színházlátogatók közt: Valószínűbb-e Angliában a shakespeari drámák újraéledése, mint a classikus drámáé Francziaországban? Négy vagy öt évvel ez előtt a válasz tagadó lett volna. A színpad és a társadalom tényleg létező viszonyai, a melyeket e fejezetben ismertettünk, olyan következtetésre utaltak, a melyet a divatos lelkesedés fellobbanása egyetlen eredeti és kitünő színész iránt, a ki fő- és legnépszerűbb sikereit a modern realistikus drámában és modern vígjátékban aratta, inkább megerősített, mint megczáfolt. Minél buzgóbban olvassák Shakespeare színdarabjait, talán annál kevésbbé fogják előadni. Ez volt az általános vélemény. Azt hitték, hogy oly közönség, a mely kellő műveltséggel bír arra, hogy e műveket, mint irodalmiakat élvezze és a költő nyelvezetében és phantasiájának magas szárnyalásában gyönyörködjék, aránylag kevésbbé lesz hajlandó eltürni, hogy egy vagy két kivétellel minden szerepet olyan színészek játszanak, a milyeneket Hamlet ir le a színészeknek adott tanácsaiban. Ezt a feltevést azonban teljesen megczáfolták az események és a shakespeari dráma sohasem állt nagyobb kegyben az angol közönség előtt, mint most. Ez a tény főleg Henry Irving lángelméjének az eredménye, a ki bárki

másnál többet tett a Shakespeare-darabok népszerűsítésére. Talán az ő fényes sikereinek tulajdonítandó, hogy most már Shakespeare műveit oly előadásokban láthatjuk, melyek Charles Kean[1] fénykorát idézik fel sok öreg színházlátogató emlékezetében.

[1] 1811—1868.; a hires Kean Edmund fia, maga is kitünő Hamlet- és III. Richard-ábrázoló, 1850-től 1899-ig a Princess-színház igazgatója volt és igazgatósága alatt mintaszerű előadásokban mutatta be Shakespeare műveit. Henry Irving ezelőtt két évvel halt meg.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Kenyérkereseti pályák Angliában.

AZ ANGOL SZAKPÁLYÁK ÁLTALÁNOS ÁTNÉZETE. — A POLGÁRI MÉRNÖKÖK. — AZ ÜGYVÉDI KAR: MINŐSÍTÉS A SIKERRE. — AZ ÜGYVÉDI PÁLYA JÖVEDELMEZŐSÉGE. — A KOR IRÁNYZATAINAK VISSZATÜKRÖZŐDÉSE AZ ANGOL SZAKPÁLYÁKON. — ÚJ KENYÉRKERESETI PÁLYÁK. — MENNYIRE BŐVÍTETTE KI A TUDOMÁNY, KERESKEDELEM, MŰVÉSZET ÉS IRODALOM EGYENKÉNT AZ ANGOL SZAKPÁLYÁK TERÜLETÉT. — A TANÍTÓSÁG MINT ÉLETPÁLYA. — A TUDOMÁNYOS TANÍTÁSRA KINÁLKOZÓ ÁLKALMAK. — A KÉZI FOGLALKOZÁS SZEMBEN AZ ÉRTELMIVEL. — AZ ORVOSI PÁLYA. — A VIDÉKI ORVOS. — ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK. — A LONDONI ORVOSOK JÖVEDELME. — AZ ORVOSOK BUZGALMA A TUDOMÁNYOS KUTATÁS TERÉN. — AZ ORVOSI TUDOMÁNY HALADÁSA ANGLIÁBAN. — A POLITIKA MINT ÉLETPÁLYA. — A VAGYONOSSÁG SZÜKSÉGES VOLTA. — A DIPLOMATIAI PÁLYA. — A KÜLÜGYMINISTERIUM. — A HADSEREG NÉPSZERŰSÉGE: A HIVATÁSOS KATONA EMELKEDÉSE. — A TISZTI RANGVÁSÁRLÁS ELTÖRLÉSÉNEK HATÁSA. — ÉLELMEZÉSI KÖLTSÉGEK.

Az angol életpályákkal épp úgy áll a dolog napjainkban, mint nemzeti életünk azon különböző viszonyaival, a melyeket egymásután szemügyre vettünk. Egyfelől szemben állunk mindannak nyilvánvaló szaporultával, a mi a szervezés rovatába tartozik, másfelől a hullámzás és mozgalom ama jeleivel, a melyek azt mutatják, hogy a kenyérkereseti pályák jövő és végleges fejlődése Angliában még nincs eldöntve. Az előbbi kategoriához tartozik az előzetes bizonyitványok és minősítő vizsgák rendszere; az utóbbiakhoz az elválasztó vonal határozatlan volta, egyfelől az ipar és kereskedelem, másfelől a közt, a mit különö-

sen kenyérkereső pályának nevezünk. A modern élet minden foglalkozásánál mind nyomatékosabban követelik a siker biztositékait. Orvosok és sebészek, ügyvédek és ügynökök, katonák és tengerészek mindnyájan kénytelenek erős prima facie bizonyitékot felmutatni arravalóságukról, mielőtt akár csak névleg is a választott pályájukra léphetnének. Ha ezek mellett még a papokat is megemlitjük, elsoroltuk az angol kenyérkereseti pályák hagyományos főosztályait. De mily rengeteg sok változata van még ezeken kivül a tisztességes és jövedelmező foglalatosságoknak? Noha e fejezetben csaknem kizárólag a rendes szakpályákra leszünk kénytelenek szoritkozni, megbocsáthatatlan mulasztás volna szándékosan figyelmen kivül hagyni azt a tényt, hogy az a határ, a mely a kézműipart elválasztja a szakpályától, igen gyakran merőben önkényes.

Az összes új szakpályák élén áll a polgári mérnöké. Ez a hivatás, a melyet főkép a kor legjellemzőbb törekvései teremtették meg, gazdag jutalmakat helyez kilátásba azoknak, a kik oly sikerrel ápolják, a mely csak különös képesség és szorgalom mellett érhető el. Van okunk arra a feltevésre is, hogy a polgári mérnöki pálya különös erővel hat a mai fiatalság képzelmére és becsvágyára. A mérnök a haladás és művelődés úttörője úgy erkölcsi, mint anyagi tekintetben az egész világon; a pályája kielégiti azt a kalandos ösztönt, a mely az angol fejjel együtt született. A mérnök, a ki áthidalja a sziklás szorosokat, átfúrja a hegyeket, összeköt szárazföldeket és új vasúti- és távirda-hálózatok tervezése által megsemmisiti a tér- és időtávolságokat, modern képviselője az Erzsébet-korszak hajósainak. A Hawkins-ok,

Raleigh-k, Drake-k és Dawis-ek utóda, a kik távol tengerekre kalandoztak meghódítani új földterületeket és leigázni új ellenségeket. Egy nagy nyilvános iskola igazgatója jegyezte meg nemrég e sorok írója előtt, hogy a növendékeinek háromnegyed része, ha megkérdeznék, a mérnöki pályát választaná. Másfelől az is igaz, hogy a tudomány haladása nagy mértékben kibővítette az angol szakpályák láthatárát. A tudományos gazdálkodás bizonyára jogosan igényelheti a szakpálya rangját. És hogy lehet-e helyesen beszélni a tudományos specialisták egész sorozatáról, ha nem úgy, mint egyes szakpályák művelőiről? Szakemberek a tengeri építészetben, vegyészek, geologusok és mások valósággal épp oly határozott életpályán működnek, mint az orvos, az ügyvéd vagy a pap. A kifejlődött kézi vagy értelmi ipar minden ága jelentékeny külön foglalkozásokat csatolt úgyszólván magához. A kereskedelem fejlődése alkalmat nyujtott számos foglalkozás megteremtésére, a melyek közül néhányról már szóltunk az előbbi fejezetekben. A művészet aligha bizonyult terméketlenebbnek a maga nemében a tudománynál és a kereskedelemnél. Nem csak a teremtő szellemű festészek kapnak több munkát, mint valaha, de egy egész osztálya az olyan művészeknek, a kik azelőtt nem léteztek, diszítők, mintarajzolók stb. Az irodalomban szintén tapasztaltuk, vagy fogjuk nem sokára tapasztalni ugyanazt a mozgalmat, és a hirlapírás már bizonyára valódi életpályává lett.

De, noha a modern élet szükségletei, a munkafelosztás törvényével együtt működvén, megnövelték a kenyérkereseti pályák számát Angliában, a szaporodás még sem oly nagymérvű, hogy képes volna az

angol szülők fiainak elég foglalkozást nyujtani. Oly birodalomban, a mely a világ négy részére kiterjed, kevés, vagy nem eléggé jutalmazó a kenyérkereseti pálya azon britt fiatal emberek számához képest, a kik csak a maguk erejére támaszkodhatnak az életben és a kik a pályájuk kezdetén csak csekély tőkével rendelkeznek. A középszerűségek nem remélhetnek sikert a tudományos életpályákon. A tengerészet erős hajlamot követel, a katonai pálya arravalóságot. Noha a britt kereskedelem fejlődése számos új és jövedelmező életpályát teremtett meg, már itt is sokkal több a jelentkező, mint a mennyi munkát kaphat, míg másfelől ama különös képességek, a melyeket ez a foglalkozás igényel, nem mindig találhatók fel. Az ügyvédi pálya éhhalált és boldogtalanságot jelent a magukban „hivatást érzők“ többségére nézve. A polgári hivatalok rosszul vannak fizetve és a legcsekélyebb állást is csak oly vizsgák elért sikere után lehet elnyerni, a melyek szigorúságuknál fogva méltán ijesztő akadálynak tekinthetők. Az egyház kevéssé kecsegteti a becsvágyó törekvőt, és az iskolatanítói pályán máris kelleténél többen működnek.

Ezek azok a panaszok, a melyeket minden oldalról hallunk, és valószinűleg fogunk is még elég soká hallani. A kenyérkereseti pályák, a melyek azon kétezer fiatal embernek, a ki évenként elvégzi a tanulmányait Oxfordban és Cambridgeben, és a kik közül a nagyobb része a saját szolgalmára van utalva, hogy megkeresse a kenyerét, természet szerint kinálkoznak a következők: a jogi, az egyházi, a nevelési és esetleg a polgári mérnöki pálya. Ha az illető magasabb akadémiai fokozatokat nyert el, akkor az útja körülbelül világos. Minden valószinűség szerint egy fellowshipet

(társ-ösztöndíjat) fog elnyerni, a mely, ha nem is élvezheti élte fogytáig, legalább is jó segítség lesz néhány évig a pálya kezdetén. Megpróbálhatja esetleg megélni az akadémiai kitüntetéssel járó ösztöndíjból, vagy ott lakhatik az egyetemen és szaporíthatja a jövedelmét a fizetésével mint segéd- vagy felügyelő-tanár; vagy tarthat magántanítványokat, vagy elfogadhat iskola-tanítói állást; vagy végre elmehet Londonba, irodát nyithat és szerencsét próbálhat az ügyvédi pályán. Ha az utóbbit választja, azt fogja tapasztalni, hogy az ő iskolai kitüntetéseinek közvetlenül semmi hasznát se veszi. Ügyfelek nem fognak jönni, vagy a solicitorok nem fognak ügyeket rábízni csak azért, mert ő volt a legjobb tanuló, és ösztöndíjat vagy díszérmet nyert. Valószínű, hogy sokkal kézzelfoghatóbb előny lesz rá nézve az, ha kitüntette magát a crickett- és tennis-játékban, vagy az evezésben. Mert mielőtt egyetlen solicitor akadna, a ki megismerné benne az egykori iskolatársát és az évfolyam legjobb tanulóját, legalább egy féltuczat előtt ismeretes lesz, mint a leghiresebb versenyevező vagy az ellenállhatlan criquet-játékos, a ki az ellenfelét mindig leverte az akadémián.

A jogi pályán a siker a körülmények összetalálkozásától, a testi és szellemi tulajdonságok egész sorozatától függ. Csinos külső, kellemes modor, épp oly becsesek, mint a hatalmas, de lassan mozgó értelem. Polgári ügyekben nélkülözhetetlen a külső látszat, az öntudatos fellépés, valamint a félénkség és idegesség teljes hiánya. Szükséges továbbá némi összeköttetés néhány befolyásos solicitorral, vagy az alkalom ilyen összeköttetések létrehozására; ha a feltételek legnagyobb része nem hiányzik, akkor biztos

a mérsékelt siker. Az angol ügyvédi kar személyzete fokozatos változáson megy át. Ama vizsgák, a melyek ma az ügyvédi karba való felvételt megelőzik, nemcsak az általános kulturának bizonyos fokát, de a törvényes ismeretek megfelelő összegét is biztosítják. Ennélfogva egy ügyvéd, a ki barrister,[1] nem lehet teljesen járatlan a törvényekben, mint lehetett régente, a mikor egyebet sem követeltek meg, mint bizonyos ideig tartó praxist valyamelyik védő-ügyvéd vagy jogi tanácsos irodájában. A fiatal ember, a ki egyetemi fokozatot nyert el, fel van mentve az alól, hogy alávesse magát azon pusztán nevelési vizsgáknak, a melyeket más jelöltektől követelnek, a kik közül sokan ügyvéd fiai vagy testvérei, némelyek pedig maguk is solicitorok voltak. Még a magas egyetemi fokozatot elért jogász is gyakran czélszerűnek tartja némi tisztán tehnikai ismeretek megszerzését, és e czélból beáll gyakornoknak valamelyik solicitor-czégnél mielőtt a barrister-pályára lépne. Ennélfogva az ügyvédi pálya sokkal kevésbbé hivatásszerű sinecura, mint az előtt volt. Kevesebb henyélő van most a jogi tanintézetekben és legtöbben a fiatal emberek közül, a kik ezen iskolákat látogatják, dolgozni és minden előnyt elnyerni akarnak, a melyet az ügyvédi pálya nyujthat.

Az ügyvédek névsora azt mutatja, hogy Angliában mintegy ötezer barrister létezik, és egy iró a Gentleman's Magazine-ban e számokat összehasonlítván némely más tényekkel és statisztikai adatokkal, néhány érdekes következtetést von le. A magas fő-

[1] Ügyvéd az angol és irországi felsőbb törvényszékeknél, a kinek nem szabad a felekkel tárgyalni, mint az attorneyknek és solicitoroknak.

törvényszékeknél és a negyedévi gyülések különböző törvényszékeinél évenkint fizetett ügyvédi díjak összegét 338,200 fontra becsülte és ezen összeget az ügyvédi lajstromokba bejegyzett ügyvédek számával elosztván, arra az eredményre jutott, hogy egy-egy barrister átlagos jövedelme 68 font sterling. Ezen összeghez hozzászámitván azon díjakat, a melyeket a megyei törvényszékek indiai, gyarmati és skót ügyekben való felebbezésekért állapitanak meg és a melyeket a tanitványaik fizetnek, a czikkiró egy-egy barrister évi jövedelmét 100 font sterlingre teszi. De, igy okoskodik tovább, a barrister általános háztartási és hivatalos irodai költségei nem lehetnek csekélyebbek 187 fontnál évenkint, marad tehát 87 font sterling hiány. A pénzfizetések, a melyek e szakban elérhetők — a Lord Kancellárság, a korona többi ügyészi hivatalai, a birói állások stb. — kerekszám 500,000 font sterlingre tehetők, a mi összesen még 100 font sterlinggel szaporitja egyremásra az összes barristerek mindegyikének átlagos bevételét. Ez a számitás érdekes és szellemes számitgatás, de nem nagy gyakorlati értékkel bir. De körülményesen utal arra a kétségtelen tényre, hogy a törvénykezési pálya pénzbeli jutalma nem igen nagy. Szükségtelen mondanunk, hogy ez a jövedelem is aránylag csekély számú versenyző közt osztatik meg. Itt is, mint másutt, a pálya kitüntetései és pénzbeli előnyei egy csekély kisebbség kezeiben összepontosulnak. Egyik siker szüli a másikat, és mihelyt a szerencsés barristernek elég dolga van, azonnal nagyon is sok lesz a teendője. Általában azt lehet mondani, hogy ha egy fiatal ember felteszi magában, hogy sikert kell aratnia az ügyvédi pályán, arra kell fordítania a figyelmét, hogy

valamely külön szakot műveljen. Legyen tekintély a törvény valamely specialisságában, tegye magát ismeretessé bizonyos ügyekre nézve, mint szakember és végtelenül több esélylyel fog bírni, mint ha csak egyszerűen az általános hasznosság alapjára állna.

Ez a megjegyzés némi mérvben egyformán ráillik manapság minden szakpályára. Vegyük szemügyre az egyszerű egyetemi hallgató helyzetét, a ki nem nyerte el a legmagasabb egyetemi fokozatot és a kit kidobtak a világba némi csekély iskolai adóssággal, de még kevesebb pénzzel a zsebében. Ha csak nem lép az egyházi pályára, vagy nem kap alkalmazást a polgári szolgálatban, akár mint magántitkár, akár mint nevelő, végre, ha nem tett szert valamelyes hírnévre a sajtóban, akkor, ha meg akarja keresni a kenyerét, nem marad más hátra, mint az iskolamesteri pálya. Azon fiatal emberek közül, a kik végig mennek az egyetemi tanfolyamon mocsok nélkül, de fény nélkül is, a legtöbben papokká vagy tanítókká lesznek, vagy pedig kivándorolnak. A puszta egyetemi fokozat, ha mindjárt némi kitüntetéssel volt is egybekötve, nem kelendő árú a vásáron. A mi a kivándorlást illeti, a tapasztalat azt látszik mutatni, hogy az a fiatal ember, a ki az otthonát valamelyik nagy britt gyarmaton találja fel, meglehetősen jól megélhet, de csak azon feltétel alatt, hogy ha van bizonyos összegű tőkéje, a melylyel valamit kezdhet; vagy ha mindenre kész, és képes az egyik órában a gyerekeket az olvasás és írás, vagy a latin nyelv titkaiba bevezetni, és a másikban általában mármily munkát elvégezni. Ha arra szánja el magát, hogy tanítónak marad Angliában, utóbbvégre vagyonossá is lehet, de nem mint iskolamester, hanem mint nevelőintézet-

tulajdonos. Sőt a tanitói pályán se kinálkozik már oly kedvező alkalom, mint régebben. Természetes, hogy az a lendület, a mely a tanügyben az utóbbi években tapasztalható volt, a keresletet is fokozta. De míg ennélfogva egyfelől a kinálat is nagyobb, mint valaha volt, másfelől a megkivántató anyag nem mindig az, a melyet Oxford vagy Cambridge szolgáltat. A tudományos oktatás közvetitőit sokkal fokozottabb mértékben keresik az irodalmi oktatás közvetitőinél.

Ha kielégitőleg akarjuk megoldani azt a problemát, hogy alkalmazást szerezzünk, ha mindjárt csak ama nagy tömeg egy részének, a mely a legtöbb esetben hiába keres állást és foglalatosságot, akkor nem lehet eléggé nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a bebizonyitott szükséggel szemben mindenki köteles feláldozni a személyes hajlamot és előitéletet. Sok helyütt ezt már be is látták. A főnemesség fiai most már elismerik, hogy nemcsak a tiszti állásokat a hadseregben és tengerészetben, a kormányhivatalokat és egyéb hasonló pályákat választhatják a nélkül, hogy a rangjuk méltósága ellen vétenének, de a kereskedő és üzleti házakban, jútenyésztésekben, a mezőgazdaság terén és ültetvényekben a gyarmatokon, Indiában és Amerikában is találhatnak rangjukhoz illő alkalmazást. Ha a herczegek hajlandók odaadni ifjabb sarjaikat gyakornokul, szerződtetni kereskedőknél és tőzsdeügynököknél, ez által oly példát adnak, a melyet szélesebb körökben is követni kellene. Az a sok fiatal ember, a ki most úri foglalkozás után sóvárog és kétségbeesetten panaszolja, hogy minden törekvése hasztalan, kénytelen lesz belenyugodni abba, hogy érezhetőleg alább kell szállnia a társadalmi lépcső-

zeten. A társadalmi színvonal felfelé való emelkedésének evangeliumát addig hirdették, míg végre a visszahatás elkerülhetlenné vált. És ez a maga nemében jótékony hatású volt, a mennyiben felébresztette széles körökben az egészséges és versenyző becsvágy ösztönét. Rövid idő mulva új társadalmi mozgalom szemtanúi leszünk. Azt fogják érezni általában, hogy valamely speciális üzlet gyakorlati ismerete jobb óvószer a szükség, szegénység és a bukás ellen, mint az irodai teendők fölületes ismerete és a képesség az irodai foglalkozásra. Azok az ifjak, a kik ma az iróasztal mellett igyekeznek megélni, módját ejthetik annak is, hogy biztosítsák maguknak a megélhetést a gyalupad mellett és a gépteremben, és bizonyos jelek már most is arra mutatnak, hogy néhány év mulva a társadalom nem fogja megbélyegezni azokat, a kik bátran elfogadták a változást. De még akkor sem lehetséges előrelátni a jövőt bizonyos aggodalom nélkül. Az üzleti pangás természetesen végzetes erővel érezteti a hatását az ipar terén. Oly szülők, a kik azelőtt nagyon is hálásan fogadták volna az ily kedvező alkalmat, most vonakodnak a fiaikat a manchesteri vagy liverpooli kereskedőházakba küldeni, mert az üzletviszonyok rosszak és a kilátások egy nemsokára bekövetkező lényeges javulásra, a mely egyedül eredményezhetné a gyorsabb előmenetelt, egyáltalában nem kecsegtetők.

Az orvosi pályán épp úgy, mint az ügyvédi karnál és más szakpályákon szintén az a törekvés tapasztalható, hogy azok, a kik erre a pályára lépnek, biztosítékot nyujtsanak az arravalóságuk felől. De azon orvosok száma, a kiknek valóban nagy jövedelmük van, aránylag igen csekély. Hallunk nagy sikerekről,

de nem hallunk az ellenkező esetekről; és nem csupán a vidéken, de Londonban is nagy a száma azoknak a gyakorló orvosoknak, a kik alig képesek nagynehezen fenntartani magukat és családjaikat. A vidéki orvos élete rendkívül megviseli még egy erős ember szervezetét is; megesik rajta, hogy felverik az éjszaka bármelyik órájában, hosszú utakat kell tennie a legborzasztóbb időben, szegényesen díjazzák és még ezeket a csekély díjakat se fizetik mindig rendesen, sőt sok esetben általában nem fizetik. A közönséges gyakorló orvos, úgy Londonban, mint másutt, egyenes leszármazója a gyógyszerésznek, a kihez a nagy közönség azelőtt csekélyebb betegségek esetében fordult és a ki orvosi rendelvényeket írt és a gyógyszert ki is szolgáltatta. Az ilyen gyakorló orvos pörölhet a díjaiért a törvényszék előtt. De a Royal College of Physicians tagjainak és társainak, a college szabályai értelmében, a melyeket egy újabb parlamenti törvény megerősített, meg van tiltva, hogy törvényes pör útján szedjék be a díjaikat. Így ugyanabban a helyzetben vannak, mint a barristerek, a kiknek a hivatali szolgálataik teljesítése után kell beszedni tiszteletdíjaikat, máskülönben azt koczkáztatják, hogy általában elvesztik. Ez a leglényegesebb különbség az általános gyakorló orvos közt, a ki igen gyakran valamelyik skót vagy ir egyetem orvostudora, és azon orvos közt, a ki F. R. C. P.[1] Az utóbbi tisztség azok számára van föntartva, a kik mint a College of Physicians tagjai különösen kitüntették magukat az orvoslás tudományában vagy gyakorlatában és négy évi tagság után a tanács által kijelöltetnek és a College összes

[1] Fellow of the Royal College of Physicians.

tagjai által titkos szavazattal ilyenekké megválasztatnak. Az átlagos orvos Londonban fölviheti 1000—2000 font sterling évi jövedelemre; a kitünőbbek 5000—12,000 font sterlingre. Ennél nagyobb jövedelmek a ritkaságok közé tartoznak azon egyszerű oknál fogva, mert a szó szoros értelmében nincs idejük soronkívüli munkát végezhetni. Mint Németországban, úgy Angliában is, a sebészi műtétekért fölszámított díjak alacsonyak azokhoz képest, a melyek Amerikában és Párisban szokásosak. Ama nemes és érdektelen gondozásról, a melyben sok orvos részesíti a betegeit, a közönség tud egyet-mást, hanem talán kevésbbé ismeri az odaadásukat a tudomány iránt. Erre egy különös esetet említhetünk föl, a mely néhány évvel ezelőtt történt Londonban. Egy szép napon Franciaországból az angol fővárosba egy orvos érkezett, a ki összes buzgalmát kizárólag az élettan tanulmányozásának szentelte. Egyszerre figyelmet keltett maga iránt és nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy a betegek tömegesen tódultak hozzá tanácsot kérni idegbajaikban; csakhamar oly gyakorlatra tett szert, a mely többet jövedelmezett évi 5000 font sterlingnél. A kartársainak és barátainak azt mondotta, hogy teljesen visszavonul az orvosi pályáról, mihelyt 300 font sterling évjáradékot biztosított magának. Nem hitték, hogy ragaszkodni fog az elhatározásához; de tévedtek; mert mikor ez a szerény vágya teljesült, elment Amerikába régi tanulmányait folytatni és azontúl csak a tudománynak élt.

A modern sebészeti gyakorlatban a legfontosabb és legfigyelemreméltóbb haladások egyike az a forradalom, a melyet az antiseptikus gyógykezelés alkalmazása idézett elő a sebek kezelésénél. Az orvosi

pályán, mint más pályákon is, mindig létezik egy erős conservativ hajlam, és sok sebész még ma is azt állítja, hogy ez a gyógykezelési mód nem volt kizárólagos oka a neki tulajdonított eredményeknek. De az a tény, hogy az antiseptikus módszer naponkint tért foglal minden országban, általánosan el van fogadva Angliában, kizárólag alkalmaztatik Skóciában, csaknem kizárólag Németországban, nagy mértékben Amerikában és fokozatosan Franciaországban is, elégséges bizonyítéka a belső értékének. És pedig nemcsak a betegre vonatkozólag csökkentette ez a rendszer a veszélyt, maga az orvos is biztosítva van sok oly veszély ellen, a melyet azelőtt koczkáztatott. Azon veszélyek, a melyek közt az orvos a hivatását teljesíti, végtelenül nagyobbak, mint ahogy általánosan képzelik. Sok ifjú orvos pusztul el a pályája kezdetén a kórházakban. A néhai dr. Charles Murchison ismételve állt a sír szélén, míg képes lett folytatni a lázbetegségek tanulmányozását a ragály közvetlen veszélye nélkül. Két gyermekét vesztette el olyan betegség következtében, a melyet maga hozott haza kétszer. Egy kitünő skót orvos, Sir Robert Christison, a ki 1879-ben a kilenczvenedik évéhez közeledett, több izben szenvedett lázbetegségekben, a melyeket a hivatása gyakorlásában elkerülhetlen veszélyes érintkezések idéztek elő. A statistika mutatja, milyen hiven koczkáztatják és áldozzák fel az orvosok az életüket az emberiség szolgálatában, akár a csatamezőn a sebesültek ápolásánál, akár a betegségek nem kevésbbé halálos légkörében. A főanyakönyvvezető (Registrar General) kimutatása szerint a katonaorvosok halandósága közel húsz százalékkal nagyobb, mint a velük egykorú harczoló és tettleges szolgálatban álló tiszteké.

A politika, diplomatia és bizonyos fokig a hadsereg is, inkább csak díszes életpályák; nem pénzszerző, de pénzköltő foglalkozások. Angliában a nagy sikereket elért politikusok ritkán szegény emberek. Lord Beaconsfield és Gladstone nem szegény sorsból vagy a homályból emelkedtek fel és a pályájukon sem azon eszközök teljes hiányával indultak el, a melyekkel a vetélytársaik vagy azon kortársaik rendelkeztek, a kiket később legyőztek vagy maguk mögött hagytak. Az 1874-ki és 1880-ki választók a világ leggazdagabb gyülekezetét küldték a parlamentbe és a képviselőház mind a két alkalommal kiválóan gazdag emberekből álló kabinetet ajándékozott meg a bizalmával. Századunkban ritka kivételkép történt meg, hogy a képviselőház olyan tagja vergődött állásra és befolyásra, a ki nem tartozott a születési vagy a pénzaristokratiához, vagy a ki ne lépett volna egyikkel ezek közül olyan rokoni összeköttetésbe, hogy szinte azonosítható lett vele. Vannak bizonyára oly tagjai az alsóháznak, a kiknek maguknak nincs rendes jövedelmük, se birtokuk, se jövedelmező foglalkozásuk és az 1883-ki Corrupt Practices Act, a mely meggátolja a választásoknál a vesztegetést és a túlságos költekezést, kétségkívül növelni fogja a számukat. Ezek a képviselők azonban néha igazgatói állásokba jutnak és esetleg neszét veszik a Cityben bekövetkező széláramlatnak és azt fel is használják. De ritkán van nagyon magasan szárnyaló becsvágyuk. Nem képzelik magukat született államférfiaknak és teljesen meg vannak elégedve, ha elég pénzük van megfizetni a tagsági díjaikat a legjobb londoni klubban és más életszükségleteiket vagy fényűzésüket. Van a képviselőházban sok olyan szakember

is, a kikről azt lehet mondani, hogy a mindennapi kenyérért dolgoznak. De mit jelent ez tulajdonképen? A kenyérkereseti pályákon működő képviselők, a kikre itt czélozunk, részint igen keresett ügyvédek, részint olyanok, a kik kereskedelemmel foglalatoskodnak. Az előbbiek legtöbbnyire oly helyzetben vannak, hogy akár holnap is búcsút mondhatnak feleiknek a nélkül, hogy az éhenhalástól kellene félniök; az utóbbi üzletének nincs szüksége a jelenlétükre, vannak helyetteseik és ügynökeik, a kikben teljesen megbízhatnak. A netalán szükséges felügyelet a lehető legcsekélyebb mérvű és az ő részük a munkában jórészt csak annyiból áll, hogy a haszonból az őket illető részt zsebre rakják. Az ügyvédeknek, a kik képviselői állásokra pályáznak, határozott czéljuk van. A parlamenti tagság hathatós ajánlólevél. De mindenesetre költséges módja a pörös felekhez és solicitorokhoz intézett hirdetésnek. Az a vidéki gentleman, kinek 5000 font sterlinget jövedelmező birtoka, családja és a városban háza van, ha azzal az elhatározással választatja meg magát képviselővé, hogy a politikának szenteli magát, nem fogja könnyű föladatnak találni az adósságcsinálás elkerülését. Az a barister, a kinek a jövedelme nem haladja meg a 3000 font sterlinget, ha az üzletének gyarapitására törekszik, valószínűleg azt fogja tapasztalni, hogy az idő pazarlása és a pénzbeli kiadásai nem hajtanak megfelelő hasznot.

A parlamenti pálya nyitva áll és nyitva is marad a tehetségek előtt, de csak azon föltétel alatt, hogy a tehetség mellett legyen vagyon is. Bármily súlyosnak látszassék is ez egyes esetekben, megvan az egészséges oka és a végső hatása is jó és üdvös. Mikor a néhai Marlborough herczeg — akkor még

Blandford marquis — előterjesztette a parlamenti reformjavaslatát, úgyszólván mint *ballon d'essai*-t, azt indítványozta, hogy a parlament tagjai fizetést húzzanak és ezt az indítványt igen helyesen demokratikus irányzatnak mondták. Mindaddig, míg a szegénység politikai képesítéshiányt fog jelenteni, általában biztosítva lesz a becsületesség és a függetlenség. Ha a képviselőház oly hely volna, a hol inkább lehet pénzt szerezni, mint elkölteni, a tekintélye egyszerre nagyon csökkenne a nemzeti közvélemény előtt. Így van aztán az, hogy ámbár azok közül, a kik sikert aratnak a képviselőházban, némelyeknek több és másoknak kevesebb pénze van, de a pénz segélye nélkülözhetlen és rendelkezik is vele csaknem mindegyik.

Áttérve a politikáról a diplomatiára, olyan pályához érünk, a mely voltaképen szintén már nem fizetett életpálya. Egyetlen épeszű embernek se fog az eszébe jutni erre a pályára küldeni a fiát, hacsak nem hajlandó neki legalább is 400 vagy 500 font sterlinget adni évenkint, a mely segély nem lesz visszavonva, sem leszállítva, ha a fiú a harmadik titkári állásra lép elő 150 font sterling fizetéssel, sőt ellenkezőleg megmarad neki az egész pályáján át és biztosítva lesz a számára még a szülők halála után is. Az ilyen pálya soha se lehet valóban népszerű, noha a diplomaták rendszerint a társadalom kedvenczei. Bizonyos módosításokkal ugyanezeket a megjegyzéseket lehet alkalmazni a külügyi ministeriumra is. A versenyzés elve létezik ugyan bizonyos korlátolt határig a külügyi ministeriumban is; rendszerint tiz jelöltet ajánlanak egy-egy megürült állásra. A vizsgálatok szigorúsága nem annyira a pályázók számától, mint inkább a minőségüktől függ. Így az indiai

polgári szolgálat hivatalaira való pályázatokban kivételes eset, ha kilenczvennél több olyan fiatal ember jelentkezik, a kiknek képességei és ismeretei figyelembe vételt igényelnek. Az üresedések száma harminczöt-negyven közt változik; és ebből az következik, hogy az esélyek mindenkire nézve, a ki részt vesz a pályázatban, úgy állnak, mint egy — csaknem három ellen. A külügyi ministerium pályázatainál már ezek „Strohmannok". Nemcsak hogy az ajánlottak névsorához egyáltalában nem ragaszkodnak változatlanul, de történt, hogy külön felhivásokat is intéztek némely oxfordi és cambridgei hirneves iskola igazgatójához és fölszólitották őket, hogy javasoljanak tehetséges jelölteket. Nem is könnyű belátni, hogyan lehetne a dolgok ezen állapotán segiteni. Ha a diplomatiai szolgálatban életbeléptetnék a versenyző vizsgákat, akkor bizonyos, hogy legalább is néhányan azok közül, a kik egyénileg és társadalmilag nagy mértékben arra valók volnának, ki lennének zárva. Például oly fiatal emberek, a kik gyermekkoruk óta a diplomatia hagyományaiban és légkörében nevelkedtek, mint nagykövetek vagy diplomatiai ügyvivők fiai, a kiknek baráti és egyéb összeköttetéseik vannak minden európai fővárosban, a kiknek második természetükké vált társadalmilag kiegyeztetni és szabatosan magyarázni a közérzelmet és a politikai szándékokat, gyakran reménytelenül megbuknának egy általános versenyző vizsgán. Továbbá, feltéve, hogy a külügyi hivatal megnyitná a kapuit minden jelentkező előtt, módját kellene ejteni, hogy visszavonhassa az egyik kezével azt, a mit a másikkal adott. Ha a külügyi hivatal alá akarná magát vetni azon új szabályzatoknak, a miket Scheme I. néven ismerünk, a nyilt verseny e ministe-

rium hivatalaira ugyanazon időben és helyen és ugyanazon tárgyakból menne véghez, mint más magas osztályú hivatalokra. De teljesen lehetségessé válnék, hogy a külügyi hivatal vezetői nem az újonnan jelentkezett és sikeres jelöltek közül ejtsék meg a választást, hanem olyan fiatal emberek közül, a kik már tényleg alkalmazva vannak a polgári szolgálatban, kellemes modorúak, jó összeköttetésekkel és független anyagi helyzettel bírnak. Szóval a nyilt pályázat a külügyi hivatalnál azt eredményezhetné, hogy a gyakorlatban az áthelyezés útján való kinevezési mód lépne életbe, a mely annyi elégedetlenséget okozott a kincstár hivatalnoki személyzete közt.

Fennmarad még a hadsereg. Hogy a katonai életpálya szerfelett népszerű minden osztálynál, a magasaknál és alsóbbaknál egyaránt, az épp oly kétségtelen, mint az a tény, hogy a szolgálat minden ágában alkalmazott tisztek műveltsége és minősége jelentékenyen megjavult. A hadsereg manapság aristokratikus és egyúttal nemzeti; élvezi a társadalom kegyét, a köznép fiai elnyerik ő felsége tiszti állásait és derekasan és sikeresen szolgálnak. Egyfelől az egyetemi hatóságok azt panaszolják, nem minden alap nélkül, hogy előkelő születésű és társadalmi állású ifjak nem látogatják Oxfordot és Cambridget oly számosan, mint azelőtt; másfelől a tisztirang-vásárlás eltörlése óta bizonyára mutatkoztak a szaporodás jelei azon osztályban, mely régebben idegen volt köztük, tudniillik a hivatásos (professional) katonák osztályában. Így ha jelenleg egyrészt több fiatal ember lép be úgy a hadseregbe, mint valami társadalmi gyakorló iskolába, a mely az akadémiai életet pótolja, másrészt még többen vannak olyanok, a kik azon elhatározással

lépnek be, mint már fennebb a baristereknél megjegyeztük, hogy a katonai pályát választják életczélul. Nincs is semmi, a mi azt a feltevést igazolná, hogy az angol hadsereg tisztjei jövőre talán kevésbbé jó katonák lesznek, mint a multban voltak. A versenyzés a tiszti állásokra a hadseregben meglehetősen élénk, de a vizsga egyszerű. A hanyatlás legcsekélyebb jele se mutatkozik a jelöltek izomrendszerében vagy physikai fejlettségében a versenyvizsgák intézményének életbeléptetése óta. Ellenkezőleg, rendesen azt mondják, hogy általában frissebbek, mint valaha, jobban tudják, hogy mik a kötelességeik és képesebbek azokat teljesiteni. Ha jobb tanulók, akkor jobb katonák is.

A mi az aristocratiát illeti, érthető, hogy a fiaik közül évről-évre kevesebben látogatják az egyetemet. A kultura ízlése az angol társaság felsőbb osztályai közt nincs növekedőben. A régi időben a püspöki karban jelentékeny számmal voltak képviselve a nagy családok. A herczegi bíborból a főpapságra való felemelkedés e természetes folyama nincs többé napirenden. Az angol egyházat oly intézménynek tekintik, a melyben a lét bizonytalan természetű. Az élet bármily körülményei közt levő fiatal embereket semmi se gátolja abban, hogy először az egyetemet látogassák és aztán a hadseregbe lépjenek. Az oxfordi és cambridgei növendékek közül kiválasztott bizonyos számú jelöltet évenkint a sandhursti tiszti iskolába küldenek; és az a fiatal tiszt, a ki az egyetemet látogatta, mielőtt a katonai pályára lépett volna, úgy véli, hogy három vagy négy évvel később lehet csak ezredessé, mint különben lehetett volna.

A hadsereg, mint a kivándorlás is, vagy helyesebben mint sok osztálya a kereskedelmi életnek is,

gyakorlatilag el van zárva azon ifjak elől, a kik nem rendelkeznek egy bizonyos összegű tőkével. Angliában egy nem helyhez kötött ezrednél a hadnagy nem élhet meg a fizetéséből; Indiában nemcsak függetlenítheti magát a barátai támogatásától, de félre is rakhat pénzt. Az alhadnagy fizetése, ha nem külföldön szolgál, évenkint 100 font sterling $7^1/_2$ shilling, a hadnagyé 118 font st. $12^1/_2$ sh., vagy 136 font st. $17^1/_2$ sh. szolgálati idejéhez képest és a századosé 211 font st. $7^{11}/_{12}$ sh., a miből levonandó húsz napi fizetés a zenekarra és étkezésre — mert, bár a zenekar részére a levonás most nem kötelezett, rendesen belenyugosznak a tisztek. Ehhez járulnak az egy vagy másnemű mulatság költségei; és míg egy franczia hadnagy, kinek nem kell a közös tiszti asztalnál étkeznie, födözheti az élelmezési költségeit valamely vendéglőben havonkint 3—4 font sterlingért, a hasonló rangú angol tiszt kötelezett havi kiadása közel négyszer több.

Anglia kenyérkereső pályáinak ismertetése nem volna teljes, ha röviden meg nem emlékeznénk az irodalmi pályáról is. Mégis, noha az irodalmat nem csupán művészetnek, hanem életpályának vagy üzletnek is kell tekintenünk, és noha ma Angliában azoknak a száma, a kik a tollukkal kényelmes megélhetést biztositanak maguknak, sokkal nagyobb, mint ezelőtt valaha volt, mégis az, a mit helyesen lehetne határozottan szakszerű irodalmi osztálynak nevezni, manapság jóval szűkebb körű. A legtöbb mérsékelten jónevelésű ember ma már tényleges iró, vagy legalább azzá lehet. Belebotlik az irodalomba szórakozás vagy anyagi haszon kedvéért: kiadott egy könyvet, vagy czikket irt egy folyóiratba vagy hirlapba. A külön-

böző fajú időszaki irodalom rendkívüli kifejlődése az idők nagy jele. E szemlék vagy folyóiratok munkatársai az angol társadalom minden osztályából verődnek össze és aránylag kevés olyan ember van, a ki jelentékenyebb jövedelmet szerezne tolla után a nélkül, hogy egy vagy más módon összeköttetésben ne állna az időszaki sajtóval. Egy költő jelentékeny hírnévre tehet szert és még sem ér el anyagi sikert a műveivel; egy regényíró, bármennyire pártfogolják is a kölcsönkönyvtárak, esetleg mégis csak a legszerényebb pénzügyi eredményeket éri el. Sőt még egy történetíró vagy bölcsész is, rányomhatta bár saját szellemének bélyegét korára, talán ennek daczára se lesz képes megélni abból, a mit a műve jövedelmez. Csupán azok tesznek szert nagy jövedelemre, a kik a független szerzőség különböző osztályaiban mint bölcsészek, történetírók, regényírók vagy költők a legmagasabb fokig emelkedtek. Teljesen elismert kitűnőség szerezhet tekintélyes vagyont; tisztességes középszerűség csak nagynehezen képes az ajtajától távol tartani az éhséget.

A hirlapirodalom segélye nélkül a még el nem ismert hírnevű író azt sem érheti el, a mi szerény igények mellett tisztességes vagyonnak volna mondható; de az ujságírás oly pálya, a melyen tekintélyes sikert biztosíthat magának a legtöbb olyan ember, a ki nem határozottan alkalmatlan erre a pályára. De még maga a hírlapírás is, bármily csinosan jövedelmez is azoknak, a kik sikereket aratnak ezen a pályán, csak szegényesen díjaztatik más foglalkozásokhoz képest, mint például a jogi vagy orvosi hivatás. Nagyon kevés oly ismert vagy lehetséges példa van rá, hogy egy ujságíró, ha nem volt egyszersmind lap-

kiadó is, 1500, vagy legjobb esetben 2000 font sterlingnél nagyobb jövedelmet remélhessen, ez pedig valószinűleg csak a fele annak az összegnek, a melyet egy ügyvéd vagy orvos keres, a ki a maga szakmájában hasonló színvonalon áll. És noha az ujságíró, a ki ilyen helyzetben van, nincs arra kárhoztatva, hogy lesse a meghatalmazásokat, mint az ügyvéd, vagy a betegeket, mint az orvos, bizonytalan ideig, nem szabad felednünk azt sem, hogy a mellőzhetlen kiadásai nem jelentéktelenek. Persze, nem kell nagy háztartást vinnie; de valószinűleg szükségesnek fogja tartani, hogy valamelyik tisztességes, tehát rendszerint drága városrészben lakjék és néha igen sokat kell költenie kocsira, utazásokra stb. Továbbá az órák, a melyekben és a körülmények, a melyek közt dolgoznia kell, nem volnának mindenkinek a kedve szerint. Ha vezérczikkeket ir, a szerkesztő rendelkezésére kell állnia és gyakran kénytelen nappallá tenni az éjszakát. E tekintetben a különböző hírlapszerkesztőségek különfélekép vannak berendezve: némelyik csak olyan vezérczikkirókat alkalmaz állandóan, a kik minden este tiz és tizenegy óra közt bemennek a szerkesztőségbe; általában a távirdai összeköttetés kifejlődése szükségessé teszi, hogy a rendes hírlapíró minden órában készen legyen czikket irni.

A legtöbb londoni napilap össze van kötve külön távirdai sodronyok[1] által egy vagy több szárazföldi fővárossal; a vidéki sajtó Londonnal. A hírlapírói tevékenység és vállalkozás úgy Londonban, mint a vidéken, igen meglepő mérvben fejlődött ki. A leg-

[1] Mikor Escott a könyvét megirta, a telephonhálózat még csak a városi forgalomra szoritkozott.

több angol nagyvárosban vannak minden reggel megjelenő ujságok, a melyek legtöbb tekintetben egyenlők a londoniakkal, közölnek egy csomó jól kiválogatott és kidolgozott hírt és a hozzájuk fűzött megjegyzéseknek a legtöbb esetben nagy érdemük az aránylagos rövidség. Ezenfelül a czikkiróik nézetei néha függetlenebbek a hivatalos és a parlamenti befolyástól.

Frederic Harrison az „Order and Progress" czimű könyvében igy szól: „Az a rendkivüli túlsúly az államban, a melyet a képviselőház fokozatosan magához ragadott, elhomályosította és olyasmivé változtatta át az ujságirást, a mit a negyedik rendnek mondanak, de a mi voltaképen csak függeléke a képviselőháznak." Azonban már kezdik általában belátni, hogy a gégies ragaszkodás valamely politikai párthoz nem növeli a hírlap tekintélyét, és hogy a valóban független journalistika korunk nagy eredményeinek egyike.

Több eredetiség, fürgeség, szellem, erő és változatosság van Anglia napisajtójában, mint bárhol másutt. Az angol hírlapirodalom helyzetét gyakran összehasonlítják a francziáéval, még pedig az utóbbi előnyére, és lehet is némi igazság a következtetésben. Az a körülmény, hogy sokkal könnyebb politikai szerepre jutni annak, a ki a franczia-, mint annak, a ki az angol politikai sajtó számára ir, főleg annak tulajdonitandó, hogy Francziaországban a hírlapi czikkek a szerző névaláirásával, Angliában pedig a nélkül jelennek meg. De a franczia rendszer merő lehetetlenség volna Angliában és bizonyos idő mulva talán lehetetlen lesz Francziaországban is. Mindegyik angol hírlapra valószinűleg négy franczia hírlap jut, ezek pedig jórészt kizárólagos közlönyei a számtalan klikknek, a melyekből a franczia politikai rendszer alakult.

Így a franczia hírlapok inkább pártközlönyök, mint nemzetiek. Nincs Párisban, sem a vidéken egyetlen nagy hírlap, a mely a néphez, mint egységes egészhez beszélne. Mindaddig, míg a pártok oly végtelenül szét vannak forgácsolva, mint Francziaországban, olyan lap, a mely valóban a nemzeti egység jelképe lenne, egyáltalában nem létezhetik. Így aztán van egy csomó, befolyásban és tartalomban egyaránt jelentéktelen apró ujság, a melyeknek tartalma rövid alkalmi jegyzetekből, regényekből, egykorú események rövid elbeszéléséből és egy politikai klikk elismert irodalmi vezéreitől írt czikkekből áll. Az angol hírlapirodalom érdekeket, a franczia hírlapirodalom véleményeket képvisel.

Az angol pennysajtó kifejlődése, erélye és vállalkozó szelleme volt a főeszköze annak, hogy a hírlapirás jövedelmező foglalkozásává lett oly sok száz és ezer angol embernek. Kevés ember bír kellő fogalommal azon érdekek nagyságáról, a melyeket ez a sajtó képvisel. Vegyük szemügyre a főváros egyik befolyásos filléres napilapját. Ennek átlagos összes kiadása évenkint 260,000—270,000 font sterlingre rúg és az évi tiszta haszna 55,000—60,000 font sterling. Ha e számokat külön-külön elosztjuk 313-mal — ennyi munkanap van egy esztendőben — akkor megtudjuk, mennyi a napi kiadása és tiszta jövedelme egy oly londoni ujságnak, a melyet egy shilling tizenketted részéért árulnak. Azt fogjuk látni, hogy egy ily lap kiadásai naponkint átlag 860 font és a napi tiszta haszna közel 200 font sterling. A kiadási összeg természetesen magában foglal mindent, a miért a lapnak pénzt kell kiadni: a nyomdai és távirdaköltségeket, továbbá a szerkesztők, segédszerkesztők, írók, tudó-

sitók és mások fizetéseit. Ilyen hírlapok nemcsak Londonban léteznek, hanem az ország legtöbb nagy városában is: és noha a forgalmuk a vidéken kevésbbé jelentékeny, mint Londonban, mégis igen nagy az egyének száma, a kiknek keresetet nyujtanak. A vezérczikkírás csak egyik ága a hírlapírói foglalkozásnak. Egy napi hírlap kiadóhivatalában az igazgatók, hivatalnokok, pénztárnokok egész törzskara működik azokon kivül, a kik a lap tényleges előállításával vannak elfoglalva. Künn egy egész sereg tudósító dolgozik állandóan, részint a parlament két házában, részint a törvényszékeknél és a legtöbb közülök annyit keres, hogy eltarthatja magát és a családját. A világ közel és távolfekvő részeiben külön tudósítók dolgoznak a lap számára, a kik a hírlapirodalom egyik népes és fontos ágát és érdekkörét képviselik, postai vagy távirdai úton körülményes és érdekes leírásokat küldenek ütközetekről, ostromokról, ünnepélyekről, menyegzőkről és temetésekről, ma egy halálesetről Közép-Afrikában, holnap valamely váratlan katastropháról, a mely Közép-Európában egy egész vidéket sújtott. A külön tudósítóknak különös képességekkel kell bírniok. Nemcsak kész, erős és hatásos iró tollával kell rendelkezniök, de az erős testi szervezet is nélkülözhetlen náluk, a mely képes eltűrni az égalj és a hőfok végleteit; kell írni tudniok minden viszonyok közt, minden áron jelen kell lenniök mindenütt, a hol valami fontos dolog történik; és ezeken felül érzéketlennek kell lenniök épp úgy az erkölcsi vagy társadalmi kellemetlenségek, mint a physikai fáradság iránt.

Daczára annak, hogy új irodalmi typusok fejlődtek ki: mindennemű képekkel díszített hetilapok (ezek közül némelyik épp úgy foglalkoztat külön művésze-

ket, a mint a napilapok a saját külön tudósítóikat, a kik mindenféle tárgy vagy érdek: irodalom, művészet, színpad, tudomány, üzlet (mert manapság már a legtöbb üzletembernek van külön képviselője a heti lapokban), mulatság, sport, társadalom szolgálatában állanak, daczára a hírlapirodalom hosszú lajstroma folytonos szaporodásának (mert minden siker mulhatatlanul egész csapat utánzót teremt, a kik nem mindig buknak el szükségképen), valószinű, hogy Angliában a jövő hírlapja még csak ezután fog megszületni. Némelyek azt tartják, hogy a jelen rendszer alatt túl vagyunk árasztva vezérczikkekkel, és hogy az oly hírlap, a mely visszatérne eredeti feladatához és első sorban híreket közölne és azokat legrövidebben és legnyomatékosabban commentálná, minden valószinűség szerint nagy sikert aratna. Nem bizonyos, hogy e programm megvalósítása következtében az angol hírlapi sajtó befolyása lényegesen csökkenne. A mint ma áll a dolog, a sajtó valószinűleg több hatalmat gyakorol a társadalmi, mint a politikai kérdések megvitatásában; de ezt a hatalmat nem kizárólag a fejtegetéseiből meriti. Az ujságok feladata nem annyira az, hogy népszerű jelszavakat teremtsenek vagy azoknak ellenszegüljenek, mint inkább az, hogy segítsenek azokat szabályozni és irányítani, nyújtsanak a közönségnek anyagot e jelszavak értékének megítélhetésére. A külföldi levelezőknek és mindennemű tudósítóknak csaknem ugyanannyi alkalmuk van felvilágositani a közönség elméjét a híreik és e hírek közlési módja által, mint maguknak a vezérczikkíróknak. Ha van valami hiány a jelenkori angol hírlapirodalomban, úgy az abban áll, hogy nagyon is sok véleményt és nagyon kevés ujságot nyujt, továbbá az, hogy mikor ujságot

közöl, nem mindig különbözteti meg elég szigorúan, hogy mi tartozik ebbe a kategoriába és mi nem. Nem valószinű, hogy változás történjék a módszerekben, a melyek egyedül teszik lehetővé a sikert a hírlapkiadói pályán. Míg azt várhatjuk, hogy az ujságok mind több informatiót és mind kevesebb kritikát fognak nyujtani a közönségnek, és a míg a forgalmak óriási emelkedése bekövetkezhetik, az előállitási költségek folyvást oly rendkivül nagyok lesznek, hogy a kiadók csupán a hirdetések útján remélhetik költségeik megtérülését. Jelenleg úgy áll a dolog és valószinűleg még tovább is úgy marad, hogy az elárúsított példányok szaporodása a szó szoros értelmében csupán arravaló, hogy közvetitője legyen a hirdetések szaporodásának; és hogy az olyan időszakok kivételével, mikor a papiros rendkivül olcsó, a minden eladott lappéldány után remélhető tényleges nyereség végtelenül csekély.

Van egy nagy és fontos eleme az angol kenyérkereseti pályáknak, a mely messze a négy tengeren túl fekszik. A hivatalos Anglia és a kereskedő Anglia Nagybrittania külföldi gyarmataiban épp úgy létezik, mint magában Nagybrittaniában és az anyaországban elköltött vagyont sok esetben a forró égöv alatt vagy ellenlábasaink közt szerezték. Bármily erősen ragaszkodott is Anglia a be nem avatkozás politikájához az európai ügyekben, soha se mult el hosszú idő a nélkül, hogy alkalma ne lett volna gyarmati birtokai különböző részeiben megmutatni, hogy még mindig él benne az a szellem, a mely őt egy nagy birodalom urává tette. Gyarmati birtokai nemcsak az ipar számára új piaczokat és a békés vállalkozás számára új teret nyitottak meg az angolok előtt, de egyszersmind

alkalmat nyujtottak nekik a hadi mesterség gyakorlására is. India és többi gyarmataink nemcsak a tizennyolczadik században, de a tizenkilenczedikben is sok tekintetben épp oly serkentőleg hatottak az angol képzelemre és az angol vállalkozásra, mint Raleigh és Blake háborúi a spanyolok ellen az Erzsébet-korszakban. India azonban kétségkívül nemcsak dajkája volt a katonai szellemnek az angolok közt, hanem sok egyéb is ezenkívül. Nem csupán a katonai pályát nyitotta meg száz és ezer angol előtt, de egyúttal számos tisztán polgári foglalkozást is adott mérnöknek, kereskedőnek, tea-ültetvényesnek épp úgy, mint polgári közigazgatási hivatalnokoknak. A pályázó „wallah" (hivatalnok) ma több, mint negyedszázad óta létezik, és ezen új rendszer alatt India kormányzata az angol középosztályok nagy tömegének kezei közé jutott, a mi rájuk nézve kétségkívül előnyös, de Indiának magának is nem csekély hasznot hajtott. A verseny kétségen kívül emelte az átlagos hivatalos szinvonalat. Minden szakmában és különösebben az alantabbakban, jobban dolgoznak, mint azelőtt. Bizvást feltehető, hogy az angol indiai hivatalnokok régi nemzedéke végtelenül kevésbbé volt képes a mostaninál tanuvallomási kivonatokat készíteni, végzéseket fogalmazni és jelentéseket írni. És míg néhány tudós és író került ki a pályázók versenyéből, a wallah-osztály nem szűkölködött erélyes vagy jelentékeny üzleti képességekkel bíró emberekben sem.

E nagy erények azonban megfelelő hátrányokkal vannak egybekötve. Egyetlenegy valóban elsőrangú administrator sem akadt még az új indiai hivatalnokok közt; és az utóbbiakról, mint testületről azt se lehet mondani, hogy a kormány iránt ugyanazt a

loyalitást tanusitották volna, a mely jellemző vonása volt ama korszaknak, a melyben a hivatalnoki állások betöltését családi megállapodások útján intézték el. Igaz, hogy azon időkben számtalan visszaélés történt, de mindezeket ellensúlyozta az az eszme, hogy a kormányzat általános érdekei egyúttal személyes érdekei is voltak minden egyes embernek, a ki alatta szolgált. Ha bármikor rendkivüli kötelességeket kellett teljesiteni, azokat zúgolódás nélkül teljesitették, mert a hivatalnokok érezték, hogy minden erőfeszités a czég javát mozditja elő. A versenypályázó wallahk ellenkezőleg nem minden esetben fogékonyak a testületi érdek e neme iránt. Azért mentek Indiába, hogy annyi pénzt szerezzenek ott, a mennyit lehet és aztán hagyják el az országot minél gyorsabban, biztositsanak maguknak lehető gyorsan bizonyos összegű évi járadékot és térjenek haza. A helyzetük olyan, mint ama munkásoké, a kik szerződésileg kötelezték magukat a munkaadóikkal szemben, hogy bizonyos mennyiségű munkát elvégeznek és többet nem, és a kik, ha valamely kivételesen nehéz dolgot követelnek tőlük, azt egyenesen zaklatásnak tekintik.

Az általánosabb viszonyok Anglia és India közt nem is teljesen kielégitők az új rendszer alatt. Kevesebb a rokonszenv és az érintkezés a bennszülöttekkel, mint azelőtt. A wallahk jobban tudják a nyelveket, mint elődeik, de nagyon kevéssé ismerkednek az ország bennszülött uraival. Ezt, természetesen, nagy mértékben ama viszonyoknak lehet tulajdonitani, a melyek a bennszülöttek és az európaiak közt az 1857—58-ki lázadás következtében fejlődtek ki; és készségesen elismerhetjük, hogy a régi hivatalnokok néha nagyon is barátságosak voltak a bennszülöttek-

kel szemben. Kikölcsönözték lovaikat és kocsijaikat, és gyakran megtörtént, hogy mikor szabadságidőre vagy végkép elhagyták az országot, egy csomó haszonvehetetlen árúczikket vásároltattak meg velük. De az se lehet kivánatos, hogy a bennszülöttek azt mondhassák, a mit ma nagyon is hajlandók mondani: „Nem is beszélgethetünk hivatalnokaitokkal és tanácsot se kérhetünk tőlük.“ Továbbá, míg régente valószinűleg valamennyi hivatalnok rokona vagy barátja volt az igazgatóknak és állandó személyes összeköttetésben állt az angol belügyi kormány képviselőivel, ma kevés vagy semmi összeköttetés, vagy közös érdek nincs a wallahk és a Whitehallban székelő minister hivatala közt.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

A birodalmi Anglia és befejezés.

A KIVÁNDORLÁS NÖVEKEDŐ SZÜKSÉGESSÉGE. — A BRITT BIRODALOM KITERJEDÉSE ÉS JELLEGE. — A GYARMATI NÉPESSÉGÜNK SZAPORODÁSA A MULTBAN ÉS VALÓSZÍNŰ SZAPORODÁSA A JÖVŐBEN. — A GYARMATOK VISZONYA AZ ANYAORSZÁGHOZ PÉNZÜGYI ÉS KERESKEDELMI SZEMPONTBÓL. — A GYARMATOK HŰSÉGE AZ ANYAORSZÁGHOZ. — BIRODALMI SZÖVETSÉG. — A TASZÍTÓ ÉS VONZÓ ERŐ MŰKÖDÉSE AZ ANGLIA ÉS GYARMATAI KÖZT LÉTEZŐ VISZONYBAN. — A GYARMATOK KÖZÖS JELLEGEI. — PONTOK, A MELYEKEN A GYARMATOK ÁLLAPOTA MUTATJA A MÉG EZUTÁN MEGVALÓSÍTANDÓ DOLGOK ÁLLAPOTÁT ANGLIÁBAN. — ANGLIA FELELŐSSÉGÉNEK ÁLTALÁNOS TERMÉSZETE. — A JÖVŐ ÁLLAMFÉRFIAK BIRODALMI KÖTELESSÉGEI. — MILYEN LESZ A JÖVŐ? — BEFEJEZÉS.

Láttuk, hogy az itthoni Anglia fő hiányainak egyike az, hogy nincs elég pálya és foglalkozás a fiai számára. Az Egyesült Királyságok felbecsült összes lakossága számát 1881-ben körülbelül harminczöt és fél millióra becsülték. Az utolsó tíz év alatt az átlagos évi szaporodás 340,000 volt és ez a szaporodás még fokozódhatik. A század végén e szigetek lakóinak száma aligha lehet csekélyebb negyvenöt milliónál.[1] Már most e négy tenger közt hogyan lesz lehetséges foglalkozást és megélhetési módot találni ily nagy embertömeg számára? Itt tehát a gyarmatosítás alkalmai maguktól kínálkoznak; és természetes, ha a kisebb Brittaniától, a mely otthonunk, a szemeinket a nagyobb Brittaniára irányozzuk, a mely a tengeren túl van.

[1] 1900-ban az Egyesült Királyságok lakosainak száma 41.840,000 volt.

1883-ban Viktória királyné alattvalói közül nem kevesebb, mint 320,000 hagyta el hazájának partjait és elköltözött más országokba, beleértve az amerikai Egyesült-Államokat is. Még ennél is többen vándorolhattak volna ki, mert úgy számítják, hogy csupán a mezőgazdasági kerületekben évenként 75,000 emberrel több születik, mint a mennyi alkalmazást találhat. Ha az ily emberek nem vándorolnak ki, a népesség nagy központjaiba kerülnek és ott a jelenlétük szaporítja mindazt a sok bajt, a mely együtt jár a társadalom túl népes állapotával. Gyakran mondják, hogy az a sors, a mely a kivándorlókra vár a gyarmatokban, nem jobb annál, a melyet a hazájukban hagynak hátra. Ez részben onnét van, mert sokan azok közül, a kik évenként kivándorolnak a gyarmatainkba, olyanok, a kik itthon se tudtak boldogulni és részben pedig onnét, hogy a gyarmati élet viszonyait csak nagyon tökéletlenül értik és nem bírnak azokkal a tulajdonságokkal, a melyek nélkül a gyarmatokban se lehet boldogulni. Két dolog látszik bizonyosnak; az egyik az, hogy annak a letelepülni vágyónak, a ki nem rendelkezik tőkével, készen kell lennie minden munka elvégzésére, ha még olyan fárasztó vagy piszkos is, a mely éppen kínálkozik; a másik az, hogy sokkal ifjabb életkorban kell kivándorolni, mint jelenleg szokásos. A nevelés nemzeti rendszere évenkint mind számosabb értelmes fiút és leányt készít elő az életre, de valamennyi nem találhat itthon eléggé jövedelmező foglalkozást. 1872-ben az iskolát látogatók átlagos száma 1.650,000 — 1883-ban pedig már 4,028,000 volt. Ezekben az iskolás gyermekekben rejlik az olyan telepítvényesek valódi anyaga, a kik nemcsak maguknak szerezhetnek jólétet és kényelmet, hanem egy-

szersmind nagy nyereség is lesznek ama gyarmatokra nézve, a hol letelepednek. A kivándorlást előmozdító egyletek már léteznek Angliában. A működésüket kétségkívül ki lehetne terjeszteni oly módon, hogy a felesleges népesség bizonyos évi százaléka elszállitassék a gyarmatokra, mielőtt még a restség veszedelmes útjára lépne. Némely emberbarátok mozgalmat indítottak oly czélból, hogy kieszközöljék a kormánytól az állam által segélyezendő kivándorlás elvének elismerését. Azzal érvelnek, hogy a magánvállalkozás és egyesek jó akaratú törekvései nem képesek megoldani a kivándorlás problemáját. Előzetes esetekkel igyekeznek bebizonyitani, hogy a közpénzek nem eredménytelenül tékozoltatnak el, ha nyomorba jutott népnek módot nyújtanak új hazát keresni valamelyik angol gyarmaton. Úgy Kanadában, mint a Jóreménység fokán az állam által segélyezett kivándorlók bebizonyitották a munkájuk és példájuk által, hogy ha szorgalmas és dologra kész munkásokat telepitenek le bárhol és szabad teret engednek nekik, ez által legjobban biztositják a boldogulásukat. Ez a módszer kettős előnyt nyújt, mert az ilyen telepitvényesek használnak Angliának a távollétükkel és a gyarmatnak a jelenlétükkel. Sőt még az angol kereskedelmet is előmozditják, mert angol iparczikkeket fognak vásárolni. Az 1820-i albany-i telepitvényesek jólléte, a kiket azért küldtek a Fokföldre, hogy a talajt javitsák és a határt őrizzék, világosan mutatja, hogy a britt telepitvényesek boldogulni tudtak a legnehezebb körülmények közt is. Sőt ez az eredmény egyúttal ha nem is teljesen, legalább részben válaszul szolgál azoknak is, a kik az állam által segélyezett kivándorlást ellenzik, mint betolakodást a magánvállalkozás terére,

vagy a közjövedelmek communistikus irányú igénybevételét.

Anglia külföldi birtokainak kiterjedését és népességét talán nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, mivel nehéz dolog mindenütt megbízható statistikát beszerezni, de megközelitő számítás lehetséges. Abból a statistikából, a melyet Sir Richard Temple idézett a British Association gyülésén Montrealban, kitűnik, hogy a britt birodalom területe közel tíz millió (angol) négyszögmérföld, vagyis körülbelül egy ötödrésze azon ötven millió négyszögmérföldnek, mely a lakható föld területét képezi. Ez az óriási terület nemcsak azon országokat foglalja magában, a melyek a birodalom alkatrészeiül vannak elismerve, mint az ausztráliai és északamerikai gyarmataink, hanem oly országokat is, mint Borneo, Zuluföld, Beludzsisztán, sőt Szudán egy részét is, a melyek lassankint a mi politikai befolyásunk alá kerülnek. Ezen óriás végösszegből csak 120,000 négyszögmérföld jut az Egyesült Királyságra. A birodalom kiterjedése hiteles fölmérések útján állapíttatott meg és azt is tudjuk, hogy nem kevesebb, mint két és félmillió négyszögmérföld már helyrajzilag is felvétetett és csaknem az egész terület részletesen, helyrajzi számonkint fel is méretett. Az ily felvételt helyesen nevezték a legnagyobb műveletek egyikének, a melyeket a közigazgatás évkönyvei említenek. Ezen óriás birodalom tengerpartjának hosszúsága mintegy 28,500 mérföld, negyvennyolcz nagy kikötővel és már elkészültek a tengerészeti felvételek az egész partról.

A brit birodalom népességét kerekszám 315 millióra becsülik. A keresztény hitvallások követőinek száma mintegy 46 milliónak, vagyis körülbelül hetede

az összes népességnek. Legtöbb követője a hindu vallásnak van; nem kevesebb, mint 188 millió hindu él a britt uralom alatt. Továbbá, hogyha az egész népesség egyformán volna elterjedve a birodalom egész területén, az átlag négyszögmérföldenként harminczhárom lélek volna. Az Egyesült Királyságban a népesség átlaga négyszögmérföldenként 485. Elképzelhető, hogy Londonban a gyarmatügyi hivatalnak különböző társadalmi szervezetekkel van dolga. Vannak katonai őrhelyek, mint Gibraltar és Malta; továbbá koronagyarmatok, mint a nyugotindiai szigetek, Ceylon, Natal, Mauritius és mások, a hol a végrehajtó hatalom is még a koronát illeti; harmadszor vannak autonom gyarmatok, mint az ausztráliai csoport, a kanadai birtok és a fokföldi gyarmat. A külföldi birtokaink kormányzata tehát nagyon különböző. Ezenkívül, minthogy a britt birodalom az egyenlítő mindkét oldalán és a földteke mindkét részén szétszórva fekszik, az égalj különbségei a hőség és a hideg végleteit érintik. Az egész területnek körülbelül egy harmada a térítők közt van, egy harmada ellenlábasunk, egy harmada Észak-Amerikára jut, és a maradék egy hatod Európa és Ázsia mérsékelt földövére. Minden fehér ember igazi otthona a föld mérsékelt vidékein van és Nagy-Brittania e vidékek 44 százalékát, vagyis csaknem a felét bírja. Amerikával együtt az összes terület 88 százalékát foglaljuk el. Ilyen birodalom, a gyarmataival, a melyek a föld minden részére kiterjednek és végtelen terjeszkedési képességgel bírnak, rendkívüli előnyöket nyujthat az angol kivándorlónak.

A physikai viszonyok szükségessé teszik, hogy a britt kivándorló oly hazát keressen magának és a

gyermekeinek, a melynek égalja egészséges; a társadalmi okoknál fogva oda fog menni, a hol angolul beszélnek és a hol angol intézmények uralkodnak. Ha megfigyeli a körüle élő férfiak és nők szokásait, azt fogja látni, hogy még mindig angol nép közt van, a kik csupán a tartózkodási helyüket változtatták, nem pedig a valódi jellemüket. Ezt a jellemet csak az képes megérteni, a ki ismeri az angol történelmet és az angol szokásokat, és nem hagyja ki a számításából az angol hagyományok erejét. A britt birodalmat időről-időre egyes angolok építették fel, a kik az anyaország letörölhetetlen bélyegét rányomták a birodalom törvényeire, szokásaira és társadalmára. A kivándorló a világ bármely részén telepedhetik le, mindenütt az angol király alattvalójának és egy nagy birodalom tagjának fogja magát érezni. A gyarmatokban nemcsak a szabadság ugyanazon levegőjét fogja szívni, a melyet az anyaországban is élvezett, de fokozottabb mérvben fogja érezni a politikai feszítő erő öntudatát. Anglia gyarmatai figyelemreméltó módon növekednek. Ki van számítva, hogy ma már a tengeren túl nem kevesebb, mint tíz millió angol él, és hogy ötven év multával az angol telepítvényesek száma egyenlő lesz az angolokéval otthon és a kettőé együtt meg fogja haladni a száz milliót.

Czélszerű lesz most vizsgálnunk, milyenek az anyaország pénzügyi viszonyai a gyarmatokkal szemben. Addig, míg a gyarmatokat csak a gonosztevők számkivetési helyeinek tekintették, méltányos volt, hogy Anglia viselje ne csak katonai védelmük, de a polgári kormányzatuk költségeit is. Ma a gyarmatok már csaknem egészen két millió font sterlingnyi kiadásokat okoznak az anyaországnak évenkint. Azt mondják,

hogy Angolországnak a gyarmati birodalma további kiadást okoz azáltal, hogy sokkal nagyobb hajóhadat kénytelen tartani, mint a milyenre máskülönben szüksége volna. De erre teljes joggal azt lehet felelni, hogy a mostaninál aligha kisebb hajóhad minden viszonyok közt szükséges volna a britt kereskedelem megvédésére. Hogyha leszállítjuk a hajóhadat, föl kell áldoznunk nemcsak a gyarmatokat, de a kereskedelmet is; ezt az eredményt pedig azok sem óhajtják, a kik hajlandók megválni a gyarmatoktól. E mellett Anglia lényeges hasznot húz a gyarmataiból azon kereskedelmi összeköttetések révén, a melyek a kettő közt léteznek. A kifejezés, hogy „az üzlet követi a lobogót", egyszerűen azt jelenti, hogy a kereskedelem vonalai összeesnek a birodalom határaival. Be van bizonyítva, hogy Anglia kereskedelme gyarapodik, a mint a gyarmatai szaporodnak. Ha a behozatalt a kivitellel összeadjuk, azt látjuk, hogy az összes évi 660 millió font sterlingben a gyarmati kereskedés átlag 160 millió fonttal szerepel. A nemzetgazdász becsvágyának arra kellene törekednie, hogy a legszabadabb forgalom fejlődjék ki Anglia és gyarmatai közt mindenben, a mit mindegyik közülök termel vagy gyárt, és bármivel érveljenek is az idegenek ellen való védekezés érdekében, semminemű védvámnak se volna szabad akadályozni a kereskedelmet ugyanazon birodalom különböző részei közt. A britt birodalom kereskedelmi tevékenysége korlátlan, mert ha a nemzeti munka főbb elemeit — nevezetesen a kereskedelmet, ipart, bányászatot, földmívelést, szállítóüzletet és banküzletet — összefoglaljuk, az eredmény összege évenkint kétezer millió font sterling, körülbelül ugyanaz az Egyesült-Királyságban és az Egyesült-Államokban.

Az Egyesült-Államok, a mint máskép nem is várható, gyorsabban haladnak, minthogy a népességük ötvenöt millió, vagyis tizenkilencz millióval több a mienknél. Az, hogy az Egyesült-Királyság e számbeli különbség daczára képes csaknem annyit termelni, mint Amerika, Sir Richard Temple szerint szembeszökő igazolása az anyaország lankadatlan életerejének. De nem lehet kétkedni a felett, hogy a kereskedelmi világban Amerika gyorsan fejlődik Anglia vetélytársává, és ezt a tényt mélyrehatóan és komolyan fontolóra kell venni. Azon arányban, a melyben az angol kereskedelem az Egyesült-Államokkal csökken és az Egyesült-Államok tért hódítanak Anglia saját hazai piaczain, még szükségesebb megszilárditani a kereskedelmi egységet Nagy-Brittania és a gyarmatai közt. Ha Amerika egy nagy szabadkereskedő község a saját határai közt, így érveltek és pedig nem alaptalanul, kövesse Anglia is ezt a példát és versenyezzen ezzel a fejlődéssel, a mely még az övénél is gyorsabb volt. Az egyes britt gyarmatok közt létező távolságok a gyors utazások és leszállított vitelbérek mai korszakában csak csekély akadályt képeznek az érintkezésben a birodalom különböző részei közt. A szabad kereskedés e kiterjeszthetésének, valamint az Amerikai Köztársaság példája elég érdekes és fontos tárgyak arra, hogy megragadják a nemzetgazdák figyelmét. Daczára a védvám-politikának, a mely sok gyarmatunkban létezik, ezek mégis több angol árút vásárolnak, mint bármely más ország vagy nép. Mig 1874-ben legközelebbi szomszédaink kevesebbet vásároltak fejenkint 17 shilling értékű britt árúnál, a mi földijeink az ellenlábasok közt átlag 10 font sterling értékűt vásároltak. És ki van számítva, hogy 1868-tól 1878-ig

43 százalékkal növekedett a forgalom gyarmatainkkal és csak 19 százalék volt a forgalom növekedése a világ többi részével.

Még így is azt lehet mondani, hogy az összeköttetés a gyarmatok és az anyaország közt nem kielégítő, és míg meg nem állapítanak egy birodalmi tarifát, a mely a közeledést a szabad kereskedelemhez a britt birodalom egész területén biztosítja, a gyarmatoknak módjukban fog állni, hogy az anyaországot határozottan hátrányos helyzetbe juttassák. Egy ily terv megvalósításának esélyei azon általános politikai viszonyoktól függnek, a melyeket az események az anyaország és a gyarmatai közt kifejleszthetnek. Lehet ok hinni vagy nem hinni, hogy a birodalmi érzelem megnyilatkozása, a melyet Angliában az utóbbi években tapasztaltunk, nem mulékony fellobbanás volt, hanem a nemzeti meggyőződés maradandó phasisa. Mikor 1878-ban összeütközés lehetősége mutatkozott Oroszország és Anglia közt, az angol korona gyarmati alattvalói Kanadában és Ausztráliában ismételve felajánlották önkéntes zászlóaljak küldését. Újabban a transvaali hadjárat[1] alatt az ausztráliaiak önként felajánlották a segítségüket a britt kormánynak a búrok ellen; és a kanadai csónakosok részt vettek a nilusi hadjáratban Lord Wolseley alatt. Az angol telepítvényesek készek a birodalmi csapatok mellé állni bármely részében a világnak, a hol szükség van rájuk. Vannak körülmények, a melyek igazolni látszanak azt a meggyőződést, hogy Anglia nagy gyarmatai nem óhajtják elszakitani a köteléket, a mely őket az anyaországhoz fűzi, noha ez a kötelék a felelősség

[1] Itt az 1885-ki transvaali hadjárat értendő.

veszélyét és terhét rója rájuk. Illetékes megfigyelők, a kik hosszas utazásaikban megismerkedtek a gyarmatok közérzületével, csaknem egyhangúlag úgy vélekednek, hogy a mi gyarmataink szégyellenék távolmaradni oly háborúból, a melyet Angolország azon elvek védelméért viselne, a melyek az angol nagyság alapjait képezik, vagy oly kötelességek beváltásáért, a melyeket Nagy-Brittania a multban magára vállalt. Természetesen van a kérdésnek más oldala is. Lehet azt ellenvetésül fölhozni, hogy a gyarmatok nem lesznek állandóan hajlandók felelősséget vállalni oly politika eredményeiért, a melynek vezetésében nem vesznek részt; és bizonynyal, ha ez a politika rendszeresen zavargós, támadó és költséges volna, a visszatetszés nagyon nyomatékosan nyilvánulna. Az a gyakorlati kérdés merül fel tehát, hogyan lesz lehetséges megadni a gyarmatoknak azt a befolyást a birodalmi politika vezetésére, a melyet esetleg igényelhetnek?

Némelyek azt javasolják, hogy a gyarmatok közvetlen függése az anyaországtól fokozatosan helyettesíttessék az egész birodalom foederatiója által: mindegyik a saját autonomiája körében intézze a helyi ügyeit; mindegyik tartozzék segíteni a másikat birodalmi háború esetében, és mindegyik képviselve legyen valamely állandó birodalmi központban, a mely lehetne, mint most, London. De ama gyakorlati nehézségeken kívül, a melyek e terv útjában állnak és azon a zavaron, a melyet e terv megvalósítása a képviseleti elv működésében előidézne, nem szabad elfelednünk azt a tényt, hogy a jelen pillanatban a gyarmatok már közvetve vagy közvetlenül képviselve vannak a képviselőházban oly férfiak által, kik a gyarmatokban töltötték életük javát. Ez azonban nem szünteti meg

azt a körülményt, hogy a gyarmatok helyzetében sok olyasmi van, a mi a jövőben összeütközéseket idézhet elő. Ámbár az autonom gyarmatok maguk alkotják a törvényeiket, a korona vetojoggal bír, a melyet a gyarmatügyi minister útján gyakorol. A létező viszonyokból egyéb nehézségek is fejlődhetnek. Azt mondják, noha a tapasztalás ritkán fogja ezen állítás alaposságát igazolni, hogy az angol rendszer a pártkormányzattal és azzal a mindig fennforgó lehetőséggel, hogy az egyik kormány gyarmati politikáját az utána következő felforgathatja, a gyarmatosokban oly állandó nyugtalan állapotot okozhat, a mely utóvégre tűrhetetlenné válik. Megfontolandó az is, hogy a politikai párt, mely az adott időben a hatalom letéteményese Angliában, ellenszegülhet annak, a mit a gyarmatok közvéleménye határozottan kíván és hogy így a politikai rokonszenv hiánya egyengetheti a birodalom szétbomlásának útját.

De ha ilyenek a látszólagos taszító erők, melyek a tényleg működő vonzó erők? A XIX. század utolsó felében a nemzetiségénél hatalmasabb befolyás is érvényesült. Olaszország egységessé lett, a német birodalom létrejött, az amerikai Unio megszilárdult oly háborúban, a mely félmillió emberbe és ezer millió dollárba került. Alig lehetséges, hogy ugyanez a befolyás ne érvényesüljön a saját fajunk közt is az egész világon. Nemcsak a nyelvünk közös, de a történelmünk is. Ezenfölül az alkotmányos kötelék Anglia és a gyarmatai közt általában a legruganyosabb és legnépszerűbb minőségű volt. A gyarmatok a koronagyarmat szükségképen autokratikus helyzetéből mindenkor szükségképen autonom gyarmatokká fejlődtek. Jamaika sziget, a melynek eredetileg felelős kormánya

volt, aztán attól megfosztották, de később ismét visszanyerte, igazolni látszik az irányzatnak ezen egyformaságát. A legutóbbi száz év alatt Anglia ritkán volt igaztalan mostoha anya a gyarmatai iránt. Politikai kiváltságokat bőkezűen adott és ez a bánásmód bizonyára eloszlatta a gyanút és egyengette az utat a szorosabb és bizalmasabb egyesülésre. Ez az egyesülés, mint általában minden politikai egyesülés, egy szilárd barátságot tesz szükségessé mind a két részről és az egyesség értékének helyes méltánylását. Az egész birodalom java biztosításának érdekében némelykor háttérbe kell szorítani a helyi és személyes érdekeket. Van ezenkívül valami vonzerő is a gyarmatok lakosságának nagy tömegére nézve abban, hogy oly régi állammal egyesültek, mint Anglia. De ha az anyaország és a gyarmatok közt az összeköttetés főleg érzelmi természetű, világos, hogy az anyaországnak sem szabad elmulasztani semmit, a mi ezt az érzelmet megfelelő módon előmozdíthatja és erősbítheti. A gyarmatokkal nem szabad úgy bánni, mint szegény rokonokkal. Ez okból Froude azt javasolta, hogy a jelenleg létező egyedüli gyarmati rendjel — a Szent Mihály és Szent György rendjel — adományozásán kívül a gyarmatok kiváló férfiait alkalmilag peeri méltóságra emeljék vagy a titkos tanács tagjaivá nevezzék ki, mint Sir John Macdonald kanadai miniszterelnököt 1879-ben; hogy a polgári kormányzat különböző ágaiban itthon és külföldön bizonyos számú megüresedő állás tartassék fönn a gyarmatbeliek számára; hogy Oxford és Cambridge szólittassék föl egyesülni a gyarmatokkal, gyarmati neveket viselő ösztöndijak alapítására, a melyekre csak olyanok pályázhatnának, a kik gyarmati iskolákban nevelkedtek;

és végül, hogy nyujtassék a britt hadseregben és hajóhadban különös alkalom a gyarmati hazafiság bemutatására, vagyis létesittessenek ausztráliai és kanadai ezredek, épp úgy, mint vannak most skót felföldi és ir ezredek. Froude e javaslatait megtoldhatta volna azzal, hogy a legmagasabb jutalom, vagyis a kormányzói állás, alkalmilag gyarmati születésü kitünő férfiaknak adassék. A mi azt az eszmét illeti, hogy a gyarmati hajóhad együtt működjék az angollal, tény az, hogy néhány év előtt az ausztráliaiak azt az óhajtást fejezték ki, hogy hadihajóik egyenlő állapotba helyeztessenek Nagy-Brittania hajóival, úgy hogy semmi műszaki akadály ne gátolja a felhasználásukat birodalmi célokra. A kilátás egy jövőbeli birodalmi jellegü szövetkezett hajórajra, a mely Blake, Rodney, Nelson és a mi tengerészeti történelmünk számtalan hősének dicsőséges hagyományait tovább folytassa, azok közé tartozik, a melyek fokozhatják azon politikusok buzgalmát, a kik a britt birodalom egységeért és páratlan nagyságáért küzdenek.

A gyarmatok mai viszonya az anyaországhoz nem csupán oly gondolatokat kelt, a melyek e viszony jövő alakulására vonatkoznak és Nagy-Brittania gyarmatainak kiterjedésében és helyzetében Anglia nagyságán kivül más tanulságot is lehet felfedezni. Azt szokták mondani, hogy az idegen nemzetek véleménye képesit bennünket arra, hogy az utókor ítéletét előlegezzük; éppen igy az is lehetséges, hogy az angol gyarmatok mai helyzetében jobban felismerhetjük azon irányzatokat, a melyek az Egyesült-Királyság határain belül működnek és azt az irányt, a melyben a britt politika mozog, mintha figyelmünk kizárólag csak Angliára szoritkozik. Az élet oly jelenségei, a melyek

valamely új országban mutatkoznak, mint — új intézmények kiépítése, a régi előítéletek megszünése, nagyobb egyéni hatalom birtoka, a pauperismus hiánya, a személyes becsvágy kielégítésének alkalmai, a nagyobb jóllét élvezete, habár kalandosabb élettel is van egybekötve — szükségképen hatást gyakorolnak egy nép jellemét illetőleg. Más oldalról a bennszülött fajokkal való érintkezés körülményei, az összevegyülés idegen fajjal (mint a franczia faj Kanadában vagy a hollandi faj Dél-Afrikában) a társadalom szervezkedésének módja (például némely gyarmaton a fegyenczelem jelenléte, idegen népesség odaözönlése arany- vagy gyémántbányák miatt, vagy lassú megtelepedése kevésbbé csábító kisértések következtében) és sokféle más körülmények az egyes gyarmatokban a helyi sajátságokat nyomatékosabban előtérbe tolják. Így a birodalom összes gyarmatai és birtokai sok közös és sok teljesen elütő jellemvonás által tünnek ki.

Közös jellemvonásaik a legnagyobb részben magasabb rendűek. Ezek közül megemlitendők: azon öntudat, hogy részt vesznek egy új állam alkotásában, az egyéni erő érzete, a szabad ég alatti élet, a nagy területek, a melyek elfoglalásra készen állnak és a jóllét élvezete; mindenekfelett pedig a kilátás a vagyonosságra és befolyásra. Valóban ez az utolsó a *prima facie* oka annak, hogy egy gyarmat lakosságától ama faj javitását várjuk, a melyből származott. A telepitvényesek azt a népet képviselik, a melynek volt erélye és bátorsága megkisérleni a sorsa javitását, — más szókkal, azt képviselik, a mit egy Darwinista „a legalkalmasabb fönmaradásának“ [1] nevezne. Így, a míg egyfelől

[1] The survival of the fittest.

a külső Nagy-Brittania népe fontos állást épit fel magának az otthon maradt földijeivel szemben, másfelől azt tapasztaljuk, hogy a függetlenség, önbizalom, becsvágy, nemeslelkűség és hűség keletkező tulajdonait némileg mérsékli bennük az önteltség és a türelmetlenség a mások gyöngéi iránt.

Egy normális angol azzal az eszmével érkezik meg valamelyik gyarmaton, hogy az ő ottani alattvaló társainak sok tanulni valójuk van, és hogy ő fogja őket oktatni. De az első néhány hét az új otthonban egész lánczolata a csalódásoknak. A telepítvényesek a maguk módja szerint végzik a dolgaikat és ezt a módot jónak tartják. Bizonyos idő mulva a tanítani szándékozó is kezdi már azt hinni. Évek multával visszatér az anyaországba és olyanforma megvetést hoz magával az otthonlevők iránt, a milyent a gyarmati nép iránt érzett, mikor elindult közéjük. Azt hiszi, hogy az otthoni dolgokat körülbelül ugyanabban az állapotban találja, a melyben elhagyta. Természetesen ismét csalódik. Nem volt hiány a haladásban és csakhamar észreveszi, hogy a képességben sincs hiány. És daczára hosszú távollétének a régi hazából, mégis meg tud mérkőzni a honfitársaival, és egészben véve úgy találja, hogy a gyarmati tapasztalatai a saját képességeit is fejlesztették. A visszatért telepítvényesek sikerei nem csekély számúak és nem jelentéktelenek.

A gyarmati intézményeket csak úgy érthetjük meg, ha a telepítvényeseket is értjük, mert az utóbbiak erényeit és hibáit tükrözik vissza az előbbiek. Noha e társadalmak még kicsinyek és fiatalok, szövevényes, bonyolódott és tökéletlenül kifejlett szervezetekkel birnak, a melyek közül egyeseket jelentékeny haszonnal lehet közelebbről megvizsgálni. Az autonom gyar-

matok némi tekintetben új kezdeményezések, de az angol minta bélyegét viselik magukon, daczára a helyi eltéréseknek. Miután gyakran átmeneti állapotban vannak, alkalmat nyujtanak arra, hogy összehasonlítsuk őket egymással, továbbá az otthoni társadalom és az alkotmánynak megállapodott tipusával és egy koronagyarmat ideiglenes viszonyaival. Az utóbbit egy autonom gyarmat embryojának lehet nevezni. Ennélfogva a politikai bölcsész, a ki az angol gyarmatokat tanulmányozza, megláthatja az alkotmányos elv működését a változó képek egész sorozatában. Az önkormányzat problemája bonyolultabb lesz ott, a hol a fehér emberek telepe jelentéktelen kisebbséget képez a bennszülött népesség közt. A gyakorlati politikusnak folyvást foglalatoskodnia kell azon kérdés megoldásával, hogy mily mértékben adassék meg a választási jog és egyéb alkotmányos kiváltság a fekete honpolgárok bennszülött tömegeinek oly gyarmatokban, mint Natal, a Fokföld, Tasmania és a hátulsó indiai gyarmat. Alig lehet elképzelni, hogy milyen bőkezűen adatott meg a szavazati jog a fekete lakosságnak oly gyarmatban, mint a Fokföld; de veszélyessé lehet az államra nézve, ha egy emberszerető, de időelőtti törvényhozás előbb adja meg a teljes polgári jogokat, mintsem a jogosítottak megérdemlik.

Nem lehet szabatosan meghatározni a fejlődöttség azon állapotát, a melyben az eszélyesség és az igazság megköveteli, hogy a bennszülött törzsek is részt vehessenek a helyi, tartományi és esetleg birodalmi törvényhozásban. Alkotmányos szempontból azt lehet mondani, hogy a fejlődöttség ezen állapota összeesik azzal az idővel, mikor a gyarmatok kiszabadítják magukat a koronagyarmatok helyzetéből. Ezen utób-

biak a legelavultabbak; sajátságos ellentétei nemcsak az anyaországnak, de az ifjabb testvéreiknek is. A demokratiának van bizonyos ereje Nagy-Britanniában, még nagyobb ereje van az autonom gyarmatokban és kevés vagy semmi a koronagyarmatokban. És míg egyfelől a gyarmati intézmények jellege nem látszik közeledni az anyaországéihoz, korántsem bizonyos, hogy az anyaország intézményei nem hajlanak-e a gyarmati intézmények iránya felé.

Hasonló okok hasonló eredményeket szülnek. A működésben levő demokratikus befolyások Nagy-Brittaniában oly eredményeket hivatvák létrehozni, a milyeneket a demokratia hatalmasabb hullámai hoztak létre a gyarmatokban. Nagyon elhamarkodott az a feltevés, hogy a gyarmati politikát jellemző nehézség két erősen körvonalozott pártot fenntartani és a párttöredékekre való szétforgácsolástól megóvni — a kor és a hagyomány hiányának következménye. A ki figyelmesen vizsgálja azt, a mi az anyaországban történik, legalább is gyaníthatja, hogy itt is létezik egy áramlat, a mely le akarja rombolni a két politikai szervezet megkülönböztető ismérveit és azokat sokféle eszmeiránynyal helyettesíteni, a melyeket egymástól inkább a jelen érdek választ el, mint széles és alapos különbségek. A gyarmatokban, különös politikai izgatottság időszakai kivételével, szinte megalázkodásnak tekintik, ha a jelölt többet tesz, mint megigéri, hogy vezérét támogatni fogja addig, a míg az eljárását helyesli. Arra vállalkozni, hogy azért fogja támogatni, mert ő vezeti a pártot és késznek nyilatkozni az egyéni nézete elhallgatására a pártérdek kedvéért, nem az a mód volna, a mely egy gyarmati politikust ajánlatossá tenne a választói előtt. Egy gyarmati államférfi inkább

nyers, semmint diplomatikus. Igaz, hogy sok körülménynyel kell számolnia és mindig az a feladata, hogy azokat kisebb vagy nagyobb mértékben tapintatosan összeegyeztesse. De bizonytalan igéretek és általános halogatás által nem lehet elhárítani a nehézségeket, a melyekkel meg kell küzdenie; erős kézzel kell bírnia és meg kell mondania, hogy mit akar. És miután azok, a kikkel dolga van, nem kevésbbé szókimondók, a politikai nyilatkozatok erőteljessége koronkint a féktelenségig elfajul, a mi méltán meglepi a nyilvános pályákon működő férfiakat, a kik meg szokták mérlegelni minden szavukat. E szabadsággal bizonyos erő és hajlékonyság egyesül, a mely azt engedi remélni, hogy a gyarmati politikusok erőteljes, ügyes és önbizalommal bíró államférfiakká fognak kifejlődni, bár néha hiányzik náluk a finomság.

A gyarmat kormánya nagyon közel áll a néphez. A küldöttségek elfogadott és gyakori eszközül szolgálnak a nép akaratának érvényesítésére. A gyarmati nép nem akarja a panaszait a kormány alárendelt hivatalnokaival közölni. A parlamenti képviselőknek is el kell fogadniok a választóik utasításait, a kik viszont hajlandók hívek maradni a választottjukhoz. Ha a képviselő tűrhetően szorgalmas és nem esik áldozatul valamely égető helyi kérdésnek, a melyet csak lágymelegen karolt fel, a megbizatását évek sorára meglehetősen biztosítottnak tarthatja. A gyarmati választókerületek rendesen helyeslik, hogy a képviselőház tagjai fizetést húzzanak. Azt az egyenes nézetet vallják, hogy nincs joguk szolgálatot várni a nélkül, hogy megjutalmaznák azokat, a kik azt teljesítik, és valószinűleg az a tudat is befolyásolja őket egy kissé, hogy ha fizetik a képviselőiket, erősebb

joguk is van a szabad kritikához. Azon gyarmatokban is, a hol a képviselők még nem húznak fizetést, erős hajlandóság mutatkozik e rendszer elfogadására. A törvényhozás csaknem mindenütt két házból áll és a felsőház rendszerint nem választott tagokból áll. Helyesen vagy helytelenül az a gyanú áll fenn, hogy a felsőház tagjai előmozdítják a nagybirtokok képzését és feladatuknak ismerik a földbirtokosok érdekeinek védelmezését. Mégis, egyes kivételekkel, a két ház jól működik együtt. E részben sok függ a kormányzó tapintatától és ügyességétől, a kit az uralkodó nevez ki. Egy ügyes kormányzó a háttérbe vonul, kikerülve a beavatkozás minden gyanuját és nyugodtan gyakorol üdvös befolyást. Nagy becsületére válik a gyarmatoknak, hogy legnagyobb fontosságot tulajdonítanak a nevelésnek. Nyilvános nevelési rendszereik igen kitünőek. Semmi költséget sem kimélnek, ha a nevelőintézeteik fenntartásáról van szó. Az általános nézet az, hogy egyetlen gyermek se nőjjön fel nevelés nélkül. Legtöbbnyire a tisztán világias nevelést kedvelik. A gyarmatok nagy költséggel tartanak fenn jótékony intézeteket, a nélkül azonban, hogy bármely különös törvényeket hoznának a szegények részére. Úgy bánnak a pauperismussal, mintha az csak véletlen baleset és kivételes szerencsétlenség következménye volna. Nem tartják azt, hogy a nép egy részének joga van állandó gyámolítást követelni a másiktól. Szövevényes régi érdekek hiányában a törvényhozás a gyarmatokban gyorsabb és tökéletesebb, mint az anyaországban. Például a földbirtok átruházását szabályozó törvények egyszerűbb természetűek és könnyebben alkalmazhatók, mint Angliában. Egyes esetekben fennforog az új törvények elhamarkodott elfo-

gadásának veszélye. Különös fontosságot tulajdonítanak a helyi kormányzásnak; erre nézve több rendszer van érvényben, a melyek a részletek tekintetében nagyon eltérnek egymástól. De mindegyik gyarmat iparkodik tökéletesiteni és a saját külön viszonyaihoz alkalmazni a rendszerét. A helyi kormányzat igen széles alapokra van épitve. Nagy városok, kis városok, mezővárosok, „hundreds“ [1] és megyék az illetékessége alá tartoznak. A czél az, hogy a gyarmat sűrűn és ritkán benépesitett részei egyformán függjenek a helyi közigazgatási ügyekre nézve a leginkább érdekelt személyek közbenjárásától és attól a segélytől, a melyet a parlament hajlandó engedélyezni a közjövedelmekből. A helyi intézmények kitünő volta általában nagy mértékben kifejleszti a lakosság képességét a hivatalviselésre, a mi lényegesen előmozditja a gyarmati önkormányzás magasabb czéljait. A helyi politikus jól kipróbált munkásságával utat nyit magának a központi kormányzat legfontosabb hivatalaihoz. A kormány rendes intézményei szorosan az anyaországéi után vannak szervezve. Megesik néha, hogy az utánzat jobb az eredetinél. A gyarmatosok gyorsan végrehajtják azt, a mit akarnak; az angol kormánynak sok munkájába kerül, mig a sok érdeket kellőleg összeegyeztetheti. A telepitvényesek erélyes emberek, ha azt hiszik, hogy törvényhozási intézkedésre van szükség, röviden végeznek az ellenző erőkkel és egy ülésszakban elintéznek annyit, a mennyi tiz évi vitát venne igénybe a birodalmi parlamentben.

A társadalom a gyarmatokban éppen oly nagy mérvben meg van oszolva, mint a régibb országok-

[1] Legalább száz családból álló kerületek.

ban. Vannak osztályok, körök és klikkek, és mindegyik magának él. Az ősi vért és a régi családi összeköttetéseket tiszteletben tartják bizonyos fokig, de nem ezek vezetik a társadalmat. A vagyon, különösen az, a melyet a földbirtok képvisel, adja meg rendszerint a tulajdonosának a legnagyobb tekintélyt, ha neveléshiány vagy jellemhiány nem áll az útjában. A személyes szorgalom és kitartás útján történt felemelkedés senkit sem gátol meg abban, hogy elérhesse a legmagasabb társadalmi állást. Aristokratia alkotására törekvő irányzat czélja mindig csakis földbirtokos-aristokratia képződése. Szakemberek és kereskedők azonban nagy megbecsülésben részesülnek.

A megvetéssel határos érzés uralkodik azok iránt, a kik egy bizonyos fokú nevelésben részesültek és csak hivatalnoki vagy egyéb állásokra alkalmasak a kormányszolgálatban. Ilyenfajta emberek tömegesen élnek a gyarmatokban. Ott megtanulják irigyelni azokat az embereket, a kik pusztán a physikai erejükre vannak utalva. Mert oly országokban, a hol a munka aligha kevésbbé becses, mint a tőke, a kézi munka természetesen nagyobb tiszteletben áll, mint a sűrű népességű országokban. Senkit se lep meg, ha a mai munkás holnap a maga urává és pár év mulva gazdag emberré lesz, mert az ilyen esetek igen gyakoriak. A politikusok és a nyilvános pályán működők nem foglalnak el szükségképen magas társadalmi állást. Még azt is alig lehetne mondani, hogy a politikai pálya helyes út a társadalmi kiválóságra. De kivételt képeznek a közpálya kitünőségei, a kik határozott képességgel és erős jellemmel bírnak. A szabadság új eszméket sugall és felébreszti a tudásvágyat. A sajtó nagy tiszteletben áll és a gyarmati ujságirás

nagy ügyessége által tűnik ki. A művészet, a színház és zene kellő pártolásban részesül. Az anyaországban legjobban fizetett művészeti kitünőségek jövedelmezőnek tapasztalják a körutakat a gyarmatokban. A telepítvényesek általában mulatságszerető nép és lelkesen fölkarol mindennemű sportot. Cricket, football, evezés, csónakázás, vadászat és lóverseny épp úgy divatozik a távol gyarmatokban, mint az anyaországban, és a gyarmati versenyzők némelykor megmutatják, hogy képesek megmérkőzni az övékénél tízszerte nagyobb lakosságú ország sport-bajnokaival is. A telepítvényesek törvénytisztelő és törvényszerető nép. Az élet és tulajdon kellő tiszteletben áll. Koronkint mutatkoznak kivételek egyes félreeső falukban, a hol a nevelés még nem irtotta ki a fegyencz-mételyt; de a közönség többi része kiméletlen ellensége a törvénytelen állapotoknak. Mindenütt, a hol feltünőbb kihágások történnek, valóságos irtóvadászatot indítanak a tettesek ellen. A főczinkosokat rendkivüli szigorúsággal büntetik, azok pedig, a kik titokban rokonszenveznek a bűnössel, legalább megtanulják, hogy tanácsos az óvatosság. Ritkán hallani most már arról a „bush-rangingról“ (a mint az útonállást nevezték), a mely azelőtt éppen nem volt ritkaság. Erős hajlam mutatkozik, támogatni a törvényszékek függetlenségét. A gyarmati birák általában tehetséges és képzett emberek. A gyarmati főtörvényszékek döntéseit ritkán semmisíti meg a titkos tanács és a kisebb törvényszékek jó hírben állnak. Sok tekintetben irígy szemmel lehet nézni a gyarmatok példaadását. Sok gyarmatban nyilvános vádlók vannak, a kiknek kötelessége a bűnvádat tisztázni azon gyanu alól, hogy magánbosszú kielégítésére vagy polgári igények kicsikarására hasz-

náltatik föl, a mint ez nagyon is gyakran szokott történni, ha a büntető eljárás magánszemélyek kérésére indíttatik meg. Ezt a példát mi is követtük, de az újítás még sokkal rövidebb idő óta lépett életbe, hogysem az eredménye fölött határozott ítéletet lehetne mondani. A telepítvényesek rendszerint nem barátai a fizetetlen békebíráknak. Még kis népességű kerületekben is hajlandók ahhoz értő fizetéses hivatalnokokat alkalmazni.

„A magam részéről — mondá Burke,[1] az amerikai adóztatásról tartott beszédében — Nagy-Brittania birodalmi jogait és azon kiváltságokat, a melyeket e jogok védelme alatt a telepítvényeseknek élvezni kell, a legjobban összeférhető dolgoknak tartom e világon. Nagy-Brittania parlamentje két minőségben áll óriás birodalmának élén: először, mint e sziget törvényhozása, a mely közvetlenül intézkedik minden itthoni dologról, a végrehajtó hatalom, mint egyedüli eszköz által; a második, és azt gondolom, még nemesebb minősége az, a melyet én az ő birodalmi jellegének neveznék és a melyben, mint valami égbeli trónról, felügyel valamennyi többi alsóbbrendű törvényhozásra és vezeti és ellenőrzi valamennyit, a nélkül, hogy bármelyiket is megsemmisítené közülök.“ Alig lehet kétség az iránt, hogy a gyarmatok birtoklása a hűség azon fokától függ, a melylyel az anyaország e kötelességeit teljesíti a gyarmataival szemben. Nagy-Brittania birodalma, a melynek keletkezése a katonai felsőbbségen alapult, növekedése és ereje elemeit az emberiségnek tett erkölcsi szolgálat eszméjében és annak a felismerésében találja fel, hogy nem tartozik

[1] Híres angol államférfi és szónok. 1728—1797.

a kötelességei közé a harczoló evangelista szerepében állni a világ elé, vagy megragadni minden alkalmat keresztes hadjárat indítására, bárhol mutatkozzék is az igazolhatósága akár vallási, akár birodalmi szempontból. Angliának a jelenkorban az a feladata, hogy oly elvek alapján kormányozza birodalmát, a melyek összhangzásban vannak nemcsak az angolok nemzeti ösztöneivel, de a faj megváltozott politikai szokásaival is. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Anglia birodalma és bármely más valamikor létezett birodalom közt párvonalt húzni nem lehet. Valamennyi más birodalom az önkényuralomra volt alapítva; csupán Anglia birodalma alapul a személyes és politikai szabadságon.

Lehet, hogy a legközelebbi néhány év eseményei fogják eldönteni ezen ország birodalmi jövőjét. A viszonyok, a melyek ma léteznek Nagy-Brittania és a gyarmatai közt, megizmosodhatnak vagy meggyöngülhetnek, szorosabbakká vagy lazábbakká válhatnak, de aligha maradhatnak állandóan a mostani állapotban. A britt birodalom, jelenlegi szervezetében, az esetleges széthullás állapotában van és a hazafiság érzelme, a mely minden angolban él, a fő lánczszem, a mely a különböző részeit összetartja. India, a hűbéries fejedelmeivel és félig független kormányaival, a birodalmi eszmét jobban megtestesíti, mint a korona bármely más külső birtoka, de az összeköttetés Anglia és India közt páratlan a maga nemében. Egyébként a britt birodalom politikai és katonai tekintetben épp úgy tele van anomaliákkal és ellenmondásokkal, mint a britt alkotmány. A közvetlen összeköttetés hiánya a birodalom központja és a gyarmatok közt vagy egy gyarmati kormányzó személyes nézetei bármely pilla-

natban belesodorhatják az anyaországot egy olyan gyarmati háborúba, a melyre nincs előkészülve és a melyet az itthoni kormány nem helyesel. A britt birodalom európai politikájának egy ázsiai háború lehet a következménye és a parlament nem képes határozottan megállapítani bármely irányban is a viselendő teher arányát. Azt tartják, hogy a britt érdekek Európában veszélyeztetve vannak, és az a kérdés, hogy a korona indiai csapatai behozathatnak-e valamelyik középtengeri szigetre, olyan vitát idéz elő, a mely a legmélyebb alkotmányi kérdéseket felkavarja. Valamelyik ausztráliai gyarmat politikai élete teljesen megakad és több havi tárgyalás után sem lehet megállapodásra jutni a londoni gyarmatügyi ministeriummal. Vagy esetleg olyan gyarmat, mint Queensland vagy a Fokföld, a maga rovására bekebelez valamely új területet. E tény igazságos vagy megengedhető voltának eldöntése felett Anglia diplomatiai viszonyai más hatalmakkal a legnagyobb mértékig feszültekké válhatnak. Ha hozzájárul az ausztráliai gyarmatok Monroe elméletéhez a Csöndes-tengeren, valószínű, hogy ellentétbe jut Franciaországgal; vagy ha a földteke más részén a magáévá teszi a fokföldi parlament határozatát, a mely Afrika délnyugoti partjainak bekebelezését mondta ki, szemben találhatja magát Németországgal. Kereskedelmi és pénzügyi dolgokban az állapotok éppen ily zavarosak. Anglia szabad kereskedő nemzet. De valamint az ember legveszélyesebb ellenségei azok, a kik a saját háztartásában vannak, épp úgy a szabad kereskedelem legelkeseredettebb ellenfelei angol alattvalók. A britt birodalmat mindeddig nem valamely birodalmi tarifa tartja össze, mig a britt gyarmatok olyan súlyos védvámokat vetnek

a britt kivitelre, a melyek gyakran csaknem prohibitiv jellegűek.

Ilyen a dolgok tényleges állapota és ilyenek az irányzatok, melyeket a dolgok ezen állapota leleplez. Ezen irányzatoknak előbb-utóbb határozott formában kell jelentkezniök. Az egyik oldalon szívós, bár néha lappangó erő áll, a melyet a faj, a nyelv és a legnagyobb részben a vallás közössége képvisel; a másikon eltérések és egyenetlenségek a birodalmi rendszer csaknem minden részében; a két erő közül melyik lesz a győztes? Lehet, hogy a britt birodalom határain kívül történő események lesznek hivatva megadni a választ erre a kérdésre. Korunk a nagy hadseregek és óriás hadi készülődések kora és Európa ura az lesz, a ki a legnagyobb számú legiókkal rendelkezik. Az erkölcsi erő a katonai erőn alapul és semmiféle diplomatia sem arathat sikereket, ha nincs elkészülve reá, hogy a végső esetben a fegyvert vesse latba. A szabad kereskedés és a nemzetközi kiállítások nem hozták a millenniumot észrevehetőleg közelebb. A katonai szellem soha se volt erősebb Angliában, mint ma: és a kérdés: mit kell Angliának tenni, hogy megtartsa hagyományos helyét a világ nemzetei közt? — soha se volt behatóbb vita tárgya. Óva inthetik azon birodalmi politika folytatása ellen, a mely Indiát és a gyarmatokat elemek gyanánt szerepeltetné a nemzetközi viszonyaiban Európában és arra tanítaná, hogy a gyarmatait ujonczozó területekül használja ki birodalmi hadserege számára. De ha valami efféle nem történik, Anglia bármely pillanatban oly helyzetbe juthat, mint egy sziget, a mely szembeszáll egy földrészszel. Van egy határvonal, a melyen túl nem találhatunk teljes megnyugvást a kisebb Anglia

otthon levő ember- és fegyver-készletében; és nem lesz-e szükséges ennél tovább is menni, ha az angolok azt akarják, hogy képesek legyenek megmérkőzni esetleg Európa nagy katonai birodalmaival? Ily czélra törekvő és birodalmi méretű szervezkedés egy nemét jelentené a birodalmi szövetkezésnek; és hogyha ugyanaz a szellem lelkesíti az angol fajt a világ minden részében, a mely hajdan lelkesítette, akkor érthető, hogy Anglia állása az európai rendszerben és ezen állás követelményei kényszeríthetik Angolországot arra, hogy válaszszon a birodalmi szövetség és egy harmadrangú hatalommá való sülyedés közt.

A hangulat, a mely az újabb időben mind Angliában, mind gyarmataiban nyilvánult, sok tekintetben igazolja azt a hitet, hogy ilyen időpont nem lehet nagyon messze. A kérdés bizonyára megvitatandó és eldöntendő lesz. Ha nem is hallunk oly királyi bizottságról, a melynek az volna a feladata, hogy vizsgálja meg a jelenleg létező viszonyokat a brit birodalom különböző részei közt, a melyekre Anglia nagyon különböző módok és elvek szerint a birtokjogát és befolyását kiterjesztette, mégis be kell következni annak az időnek, mikor ezen viszonyokat megfontolják és átvizsgálják. Meg lehet bízni az időben és annak szükségleteiben, hogy megtermi azt az államférfiúi felfogást, a melyet e feladat igényel. Az események megszülik az arravaló embert és a jövő államférfi hivatása lesz segédkezni a birodalmi eszme kifejlesztésénél vagy lerombolásánál. A közérdeklődés és közmegvitatás bizonyos tekintetben pótolja a királyi bizottság munkáját. Mind a gyarmatokban, mind magában Angliában napról-napra mindinkább terjed az eszme, hogy az imperialismus érzelme, a mely eddigelé

csak a vágyak regiójában létezett, formaszerűbb kifejezésre is fog jutni és ki fog fejlődni a puszta érzelemnél kézzelfoghatóbb valamivé. Olyan esemény, mint a British Association gyűlése Montrealban arra a jelentős tényre vall, hogy létezik a britt birodalomban mindenütt bizonyos erkölcsi egység, a mely az egészet áthatja. Ámbár Anglia és a gyarmatok érdekei nem egészen azonosak, az angolok és a telepitvényesek jelleme nagy mértékben hasonlit egymáshoz; ez a hasonlatosság pedig természetes módon képződött a közös ösztönök, a közös törvények, a közös kultura és az irodalmi és tudományos képzettség közös szinvonala következtében. Némelyek azt tartják, hogy ez az erkölcsi egység teljesen elég az imperialismus czéljaira, minthogy egy nemzet vagy egy birodalom ereje az alattvalói érzelmeiben és szellemében rejlik. Ez az állitás bizonyos fokig igaz lehet, de másrészt arra is lehet utalni, hogy egy oly érzelem, melynek nincs hatásköre, vagy valamely gyakorlati módja az érvényesülésre, nem jobb, se rosszabb, mint valamely fel nem használt erő a természetben. Sőt, valamint a gyakorlati életben az emberek magasabb tulajdonságai csak akkor tűnnek elő, hogyha valamely megfelelő helyen gyakoroltatnak és helyesen irányittatnak, úgy egy nemzet és egy birodalom történetében is létezni kell valamely törvényes és elismert módnak az illető nemzet jellemének megnyilatkozására és előtüntetésére. A törvényhozásnak, a megszilárditásra irányzott rendszabályok alakjában, érintenie kell az egész társadalom érzelmeit, hogy azokat hatékonyakká tegye. Mind a német, mind az amerikai egység, minden jótékony eredményével, első sorban annak köszönheti létrejöttét, hogy az érzelemre hivatkozott, de másod-

sorban a megszilárdítás formaszerű tényeinek is. Ha a foederatio lehetőségének egész kérdését vizsgáljuk, mindenekelőtt egy képviseleti szövetségi tanács eszméje merül föl. Sok érett gyarmati tapasztalattal bíró ember van Angliában, a kik mint gyarmati kormányzók működtek, vagy hosszú hivatali pályán mentek végig külföldön. Az ilyen emberek, a kik a helyi igények becses ismeretével bírnak és úgyszólván kezükben tartják a gyarmati történelem fonalait, a mely annyira kuszáltnak látszik azon angolok előtt, a kik sohasem éltek gyarmatainkban, a magvát képezhetnék egy gyarmati tanácsnak, a mely fő körvonalaiban az indiai tanács másolata lehetne. Az ő feladatuk a tisztán birodalmi kérdések, mint: a védelem, a kereskedelem, a bekebelezés, a britt alattvalók honosítása stb. megvizsgálására és megvitatására szorítkoznék; és a befolyásuk érezhető volna mind a felső, mind az alsó házban. A mellett, hogy felvilágosításokat adnának a gyarmati közigazgatás szövevényesebb kérdéseiben, alkalmilag felmenthetnék a képviselőházat a teendői egy részétől, a mennyiben alkalmilag egy nagy bizottság munkáját végeznék. Ily módon a telepítvényesek előtt is megnyílnék az út az angol politikai élet legmagasabb tisztségeihez és javadalmaihoz. De bármilyen jövő vár is az imperialismus és a szövetségi tanács eszméjére, a mely amannak a folyománya, egy tény világosnak látszik, nevezetesen az, hogy nemzeti fejlődésünkben egy oly időponthoz értünk, a mikor a nemzeti egységnek nagyobbá vagy kisebbé kell lennie, mint a milyen jelenleg. Második Hollandiává vagy egy nagyobb Brittaniává lenni: ez az alternativa, a mely előtt Anglia jelenleg állni látszik. A mit a vitatkozás, megfontolás és törvényhozás megtehet, mind

azt meg kellene tenni a polgárainak, hogy biztosítsák számára a világos rendeltetésének háborítatlan kifejlesztését. Nem szabad semmiféle pártjelszóra hallgatni ott, a hol ily nagyfontosságú kérdések eldöntése forog szóban.

Némi fogalmat igyekeztünk adni Anglia birodalmának terjedelméről és hatalmáról; vajjon mit fog ezzel tenni Anglia? Azt fogja-e határozni az angol demokratia, a melynek souverain hatalma lesz végre is a döntő, hogy az csak fényes teher, vagy be fogja-e látni, hogy e nélkül maga Anglia is elvesztené történeti jellegét? Azt fogja-e ez a demokratia bebizonyítani, hogy épp oly kevéssé dicsekedhetik, mint a többiek, azzal, hogy az ingatagság vádja nem érheti? vagy bebizonyítja, hogy megvan benne a faj hagyományos állhatatossága és jellemző kitartása és biztosítékot fog nyujtani az iránt, hogy ha a legfőbb hatalom új letéteményes kezébe jutott, az a mód, a melyen ezt a hatalmat eddigelé gyakorolták, ezután se fog megváltozni?

TOLDALÉK.

Szükségesnek látszott Escott művének némi kiegészítéseül az angol életben az utolsó harmincz év alatt beállott nagyobb jelentőségű változásokat szintén bemutatni a magyar olvasó közönségnek. E tekintetben időközileg magának a szerzőnek is jelentek meg igen értékes művei, így a „Social transformations of the Victorian Age"; továbbá: „King Edward VII. and his Court", végül, „Society in the Country House". Ezen művek azonban részint egyenként is nagy terjedelműek, részben az ismertetett viszonyoknak majdnem kizárólag angol érdekű volta miatt csak részleges alapul szolgálhattak a toldalék összeállításánál.

Ennélfogva az e toldalékban esetleg előforduló hiányok és hibákért Escottot semminemű szavatosság nem terhelheti. Az összeállító azonban felette le van kötelezve az idézett és a szövegben is említett műveken kívül azon számos angol barátainak, kik szívesek voltak vele az adatok összeszedésénél, a szerkesztés és összeállítás megbeszélésénél szokott szivességgel közreműködni.

Maga e toldalék első fejezetében az angol földmívelési ügy összes kérdéseit tárgyalja, a melyeknek összefoglaló előadása a műből egészen

hiányzik, pedig talán a magyar olvasó közönséget érdekelni fogja; második fejezetében a munkás- és szegényügy újabban felmerült nagy kérdéseinek jelen állását igyekszik bemutatni; harmadik fejezetében a legutóbbi korszak társadalmi átváltozásait a közép és felső osztályokban s az ezekre vonatkozó kérdéseket igyekszik feltüntetni; végül negyedik fejezetében az imperialismus neve alatt támadt új politikai és társadalmi mozgalom okairól és lényegéről óhajt felvilágosítást adni a kiszabott méretekhez képest röviden.

A fordító.

ELSŐ FEJEZET.

Az angol mezőgazdaság jelen viszonyai.

A GAZDASÁGOK ÁLTALÁNOS KEZELÉSE, FŐLEG BÉRLETI ÚTON. — TÖREKVÉSEK KISBIRTOKOSOSZTÁLY ÉS KIS BÉRLETEK TEREMTÉSÉRE. — A BÉRLŐ ÉS FÖLDTULAJDONOS KÖZÖTTI VISZONY. — ANNAK SZABÁLYOZÁSA A TÖRVÉNYHOZÁS ÚTJÁN. — A FÖLDMŰVELÉSÜGY ÁLTALÁNOS HANYATLÁSA A CHAMBERLAIN-FÉLE TARIF REFORM ÁLTAL RAJZOLVA. — A GAZDASÁGI MUNKÁS BEVONULÁSA A VÁROSOKBA. — A GAZDÁLKODÁSNAK FOLYVÁST INTENSIVEBB VOLTA. — TEJ-, GYÜMÖLCS-, ZÖLDSÉGTERMELÉS. — SPECIALISTA FARMOK. — A VASUTAK ELŐSEGÍTIK A GAZDASÁGI TERMÉNYEK GYORS BESZÁLLÍTÁSÁT. — KÜZDELEM A VASUTAKKAL A HAZAI TERMELÉS KEDVEZŐBB SZÁLLITÁSI TÉTELEIÉRT. — ÚJABB MOZGALMAK A GYÜMÖLCS- ÉS BAROMFITENYÉSZTÉS KÖRÜL. — ÁLLATTENYÉSZTÉSI EREDMÉNYEK. — A TUDOMÁNYOS NÖVÉNYTENYÉSZTÉS KISÉRLETEI ÉS EREDMÉNYEI. — A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS HIÁNYAI. — A GAZDASÁGI KIÁLLÍTÁSOK ELTERJEDÉSE ÉS SIKEREI. — A GAZDATÁRSADALOM SZERVEZÉSE ÉS MŰKÖDÉSE. — A SZÖVETKEZÉSI MOZGALOM CSEKÉLY ELTERJEDÉSE A GAZDÁK KÖZT. — AZ ÉLELMISZEREK HAMISÍTÁSÁRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYEK. — A BOARD OF AGRICULTURE HATÁSKÖRE, ÓHAJOK ANNAK KITERJESZTÉSÉRE. — A FÖLDTULAJDONOSOK PANASZAI.

Az angol mezőgazdaság egészen elütő képet mutat Európa bármely más országának hasonló foglalkozásától. Más a személyzete, más a szervezete, és egészen mások a viszonyai is. Míg a szárazföldi mezőgazdaság nagyjában nem ismeri csak a tulajdonost és a munkást, az angol mezőgazdaságban túlnyomóan szerepel a közbeneső közeg: a bérlő. És éppen azért, mivel a bérlő elem képezi valósággal a gazdálkodó elemet, a földesúr pedig a legáltalánosabb gyakorlat szerint csupán a járadék élvezetéhez, esetleg a vadászati joghoz ragaszkodik, egészen más értelme van

a nagy latifundiumoknak, mint a szárazföldön: előnyei is, de hátrányai is sokkal mérsékeltebbek. Milyen más értelme volna például annak a ténynek, hogy Anglia egész területének $^{1}/_{4}$ részét 700 birtokos birja, s hogy a terület $^{4}/_{5}$ része Arthur Arnold (Free Land) szerint 7000 birtokos kezén van, ha nem volna mellette az a másik tény is, mi szerint a művelés alatt álló $24^{1}/_{2}$ millió acre földből csak $3^{1}/_{4}$ milliót kezel személyesen a tulajdonos, a többi bérlő által műveltetik. Úgy hogy az angol mezőgazdasági viszonyok megítélésénél fontos inkább a bérletek kiterjedésének, semmint a tulajdonosok számarányának viszonya. A bérletek kiterjedése természetesen változó. Egy 1906-ban Lord Onslow elnöklete alatt működő bizottság jelentése szerint a művelés alatt álló területnek 15%-a volt 50 acre alatt, 58% volt 50 és 300 acre közt, és 27% volt ennél nagyobb gazdaságokba beosztva, a mi mégis azt mutatja, hogy a törpe gazdálkodás kevésbé honosult meg Angliában, mint bárhol másutt; de viszont a nagy földtulajdonok káros hatásai sem érvényesülhettek annyira, mint a szárazföldön.

Sőt a kis gazdaságok megteremtése, illetőleg szaporítása érdekében állandó az angol közvélemény törekvése. Ezen törekvés nem annyira a tulajdonjog megszerzésére, mint inkább a gazdaság létesítésére irányult. Bérlet vagy tulajdon? — nem sok vitát okozott. Egy időben John Stuart Mill vezetése alatt egész politikai iskola alakult meg — első sorban Irlandra nézve, — a kis birtokosok szervezésére. Ezen politikai iskola John Bright által keresztülvitte az irlandi egyházi birtokok eladását főleg a tényleges bérlőknek. Később mindjobban előtérbe lépett a „tulajdon varázs-

zsa" jeligéje alatt a paraszt birtokosság megalakításának vágya, míg végre fokozatosan létrejött az 1904-ki irlandi földbirtoki törvény, a melynél az angol kincstár 120 millió font sterlingig menő kötelezettséget vállalt magára, hogy közvetítse a földbirtok tulajdonjogának a tényleges bérlők által való megszerzését.

Természetszerű volt a visszahatás az angol bérlőkre is. Jesse Collings egy derék munkában igazolta is ezen áramlat jogosult voltát s ugyanő terjesztett elő egy törvényjavaslatot, mely felhatalmazná a kincstárt, hogy oly esetekben, a hol a bérlő és tulajdonos megegyeznek a vételár iránt, kellő óvatossággal az egész vételárat a kincstár előlegezze, melyet aztán $2^3/_4\%$-os kamat és $^1/_2\%$ törlesztés mellett szerezne meg a bérlő, ki azonban azonnal tulajdonossá lenne, azzal a kikötéssel, hogy sem bérbe nem adhatja, sem fel nem oszthatja, sőt bizonyos mértéken túl meg sem terhelheti azt a földmivelési kormány engedelme nélkül. Ugyanezen javaslat arra is felhatalmazza a Boardot, hogy vegyen birtokokat kis birtokokra osztás, megjavitás, bekerités, esetleg ház és szükséges épitkezések elkészítése után eladás czéljából, az új birtok nem lehetvén kisebb 3, és nagyobb 100 acrenél. A vevő a vételár 10%-át fizeti azonnal, a hátralevő összeget pedig ugyancsak $2^3/_4\%$ kamat és $^1/_2\%$ törlesztés mellett törlesztheti; kivételes esetekben az egészet is.

Ez a javaslat minden valószínűség szerint előbbutóbb törvényerőre emelkedik, oly hangosan szólván mellette a közvélemény. Nem is lesz ez új dolog nemcsak azért, mert — mint láttuk, — hasonló eljárást már dekretált az angol törvényhozás az irlandi bérlők javára, hanem azért is, mert az angol gyakor-

latot nem elégítette ki az eddigi törvényes felhatalmazás, mely a megyék tetszésétől tette függővé a kis birtokok létesítését az 1892-ki Small Holding Act útján. A törvényt nehézkesen hajtották végre a megyei tanácsok. Ennek oka részben az volt, hogy csak elvi felhatalmazást kaptak e czélból kölcsönök felvételére, de a kölcsön olcsó megkötése nehézségekbe ütközött, részben pedig az, hogy megfelelő közegek nem voltak rendelkezésükre.

Két megye: Worcestershire és Norfolk, azonban kisérleteket tett: az előbbi a tulajdon, az utóbbi a bérleti rendszer alapján. Mind a kettő sikerre vezetett. Azonban az 1894-től 1902-ig összesen csak 45,393 ily törpe birtok jölt létre, a melyeknek nagyobb része megállta helyét. Miss L. Jebb egy derék röpiratában „The Small Holdings in England" világosan kijelöli a feltételeket, a melyek mellett lehet csak a sikerre kilátás a legkisebb birtokosoknál; azoknál tudniillik, a kik a régi radikálisok jelszava szerint „három acre földet és egy tehenet" kiáltottak ki a kis birtokosság programmjául. Ez a szerény kivánság meg is termette Miss Jebb szerint sok kezdő tulajdonosnak boldogságát, ha volt mellette valami szabad legelő is, volt mellette esetleg napszám földmüvelésben, bányában vagy iparban, ha volt mellette közel piacz, és volt mellette jó közlekedés. Ezen esetek bekövetkezése prosperálásra vezetett, hiánya gyors romlásra; s a tapasztalat azt mutatja, hogy 15 acre tartatik ma Angliában is oly birtoknak, a mely egy család eltartására a fenti segédeszközök nélkül is elégséges.

Természetes, hogy a hivatalos eljáráson kivül magán úton is igen sok apró birtok létesült. Így Lord Carrington, a jelenlegi földmüvelésügyi minister, saját

— 23,000 acrenyi — birtokán számos ily törpe birtokot létesített. Ő maga mondotta el, hogy Spaldingban, egymagában 650 acret bérletbe adott 202 bérlőnek (egy-egyre átlag 3 hold esett) 1325 font st. évi bérért, átlag 2 font sterlingért, s hátralékos bérkövetelése összesen 6 font, a míg kis bérlőinek betéte a fillérbanknál 230 font, tehát a bérlet ő rá nézve is, ki majd kétszeres bérösszeget kap, de a bérlőkre is jól sikerült. Természetes, mert itt a Miss Jebb által kivánt feltételek megvoltak. Hogy mily hatással bír az ily parczellázás a vidéki lakosságnak a városba tolulását ellensúlyozni, elég egyszerűen reámutatnunk. Hiszen akár bérletbe, akár tulajdonul kapja a munkás a földet: egészen más lesz társadalmi helyzete, mindenekfelett pedig a falusi élethez való ragaszkodása.[1]

A második állandó törekvés, a mely nyilvánul a mezőgazdasági életben, Angliában, a bérlő és a tulajdonos közötti jogviszony szabályozása. Egyszerűen meglepő az angol közéletben az a jogi bizonytalanság, a mely a bérlő és tulajdonos közt van, és ezen jogi bizonytalanság daczára az a gazdasági bizonyosság, a melynek hiányában a bérlő bizonyára óvakodnék befektetéseket tenni.

A bérletek jogilag minden évben felmondhatók, tényleg nem mondatnak fel, csak nagyon ritkán. Nem teljesen angol, inkább irlandi eredetű volt a bérlők mozgalma arra nézve, hogy méltányos bérösszegeket

[1] Időközben a kormány be is terjesztette új javaslatát, mely apró állandó bérletekre, s nem kis tulajdonosokra fekteti a fősúlyt. A javaslat a korábbi pénzközvetítési módszereket állapítja meg, csakhogy a megyei tanácsok mellett a földmívelési kormányt is felhatalmazta ily parczellázások keresztülvitelére.

és állandó bérletet érjenek el. Ez tudvalevőleg Irlandban a legkülönösebb törvényhozási intézkedésekre vezetett már Gladstone idejében, a ki törvénynyé emelte a bérösszegek birói megállapítását, mely elvet bizonyos esetekben most Skócziára is ki akarnak terjeszteni. Az angol közvélemény ezt nem sürgeti. Vannak néha — de csakis szórványosan — esetek, a mikor személyes vagy politikai okok miatt a földesúr vagy ügynöke felmondja a bérletet; de ilyenkor rendesen oly nagy a közvélemény felháborodása, hogy hosszú időre megszűnik a példa vonzereje még a legerőszakosabb földesúrnál is. Gazdasági okok természetesen gyakrabban idézik elő a változást, de nemcsak a földesúr felfelé, de a bérlő lefelé igyekvő ajánlatai alapján is. Erre lentebb még visszatérünk.

A bérlőnek igazságos és méltányos kérelme kezdettől fogva az volt, hogy a bérletben általa tett javítások ne használtassanak fel arra, hogy a bérösszeg emeltessék vagy éppen arra, hogy a birtok másnak drágábban adassék ki.

Erre törekesznek a törvényhozás azon ismételt intézkedései, a melyek az „Agricultural Holdings Act"-ok egész sorozatában vannak lefektetve. Meglehetősen ki is van meritve e törvényekben minden eshetőség. Mit szabad befektetni és mily módon a bérlőnek, esetleg a földesúr akarata ellen is, mit csak a földesúrral való egyetértésben; és a bérlet elhagyásakor milyen czímeken illeti őt kárpótlás, például bokrok, fák ültetéseért, állandó rét, épületek létesítéseért, lóhere, luczerna vetésért, a trágyázás ki nem merített ereje czímén stb. Mindezek aztán részletesen megvilágíttattak a gazdasági egyesület útján s valósággal codifikálva vannak, úgy hogy a kimenő és

bejövő bérlő közt vagy a bérlő és földesúr között nem nehéz megállapítani a vitás kérdések pénzbeli értékét, a mihez, ha hozzávesszük a gyakorlatias és gyors elintézést, bízvást állíthatjuk, hogy e czímen a bérlőnek aligha van oka kártól félni.

Az építkezések és sövények dolga azonban kissé feszélyezi a tulajdonost a birtokok megváltoztatásában. Alig lehet kívánni is az egyes farmok új beosztását akkor, ha azok megfelelő épületekkel vannak ellátva, sőt a vetésforgó szerint az egyes részletek külön vannak bekerítve is. A szárazföldi utast első sorban ezen sövénykerítések lepik meg. Az angol gazdák ugyan panaszkodnak, hogy az élő sövények sok helyet foglalnak el aránylag; de szembeszökő, hogy úgy az állattenyésztésnél, mint a vetésforgóknál nagy mérvű előnyökkel járnak. Már most, ha hosszú évtizedek alatt ilyképen használt birtokok másképen való kibérlése kerül szóba: az nagyon is komplikált számtani művelet, mert az épületek másképen alakítandók, a földhasználat, kerítés újra másképen; és világos például, hogy egy 500 acre birtok 38 részre osztva, 37 új lakóházat és melléképületet igényel, legalább ugyanannyi teljes kerítést, míg a régi épületek és kerítések legtöbb esetben teljesen haszontalanul maradnak. Csak természetes ennélfogva, ha a nagybirtokosok többszörösen is megfontolják a bérletek elparczellázását s az újolag befektetendő tőke lehetőleges kamatoztatását.

Más oldalról még egy körülménynyel kell számolni. Azzal nevezetesen, hogy ha a földesúr osztja fel a bérleteket, ugyanő össze is vonhatja ismét azokat. Ez pedig nem lehetetlen, azért, mert az új épületekbe fektetett tőke, — ha azok munkásházakul sem használhatók fel, — esetleg kevesebb veszteség a gondos

földesuraknak. Igaz, hogy ő is meggondolja kétszer is a dolgot a kifejlődésnél épp úgy, mint a visszafejlődésnél; azonban ez a helyzet mégis felette bizonytalan arra, hogy nagy tömeg ember attól tétessék függővé évről-évre. Ezért irányul a radikális megoldás inkább a tulajdon megszerzésére, semmint apróbb bérletek létesítésére.

Máskülönben a földbirtokos és bérlők között ritkán van éles súrlódás. Sőt még a bérösszegek tekintetében sem hallhatók olyan sűrű panaszok, mint az irlandiaknál volt az eset. Ott persze angol és protestáns földesúr állott katholikus és ir bérlővel szemben, kik egymást gyakran sohasem látták, még az úgynevezett bérfizetési ebédeken is nem a földesúr jelent meg, hanem csak az ügynök; itt az együttélés is éreztette hatását és az ugyanazonos vér és vallási kötelék, és a mellett a viszonyok alapos ismerete. Érdekes adatokat közöl Mr. Simmons, maga is földügynök, saját czége könyveiből arra, hogy a földbirtokosok mennyire belátták a bérlők igényeit a bérleszállításra. Három gazdaságot vesz például. Az egyik 1500 acre, fizetett bére 1872-ben 1928 ft st., 1902-ben 505-öt. A másik Oxford mellett 500 acre 1100-ról 450-re; a harmadik Berkshireban, 220 acre, ugyanazon időben 390-ről 200 ft. st.-re szállította le a bérösszeget; megjegyezvén, hogy a két utóbbinak bérlője 1872-ben ugyanazon farmer volt, mint 1902-ben. Ily méltányos eljárás mellett — egybekötve a fentebb említett törvényes védelemmel, — aztán valóban nem csoda, hogy e nehéz időkben is oly kevés panasz került fel a bérlők részéről a földesurakkal szemben.

De hát csakugyan igaz-e az angol mezőgazdaság oly nagymérvű hanyatlása, a miről annyit beszél leg-

újabban a Chamberlain-féle Tarif Reform-bizottság földmivelési csoportjának jelentése?

„Minden foglalkozás forradalmi változásokon ment át a tizenkilenczedik század feltalálásai miatt — mondja Mr. Arthur Simmons —; de azt vélem, hogy nem túlzok, ha azt állítom, hogy egyik foglalkozás sem szenvedett ezen okok által annyira, mint az angol földmivelés. A gőzhajó, vasút és távirda oly változásokat hoztak be az angol gazda üzletébe, a melyek ismeretlenek voltak elődei előtt. Mit törődtek ők a légsúlymérő állásával tiz ezer mérföld távolban? Csak a saját maguk időjárásának szeszélyeit kellett megfigyelniök. Mit törődtek ők az indiai forró napsugárral? Mit törődtek a chicagói üzérekkel vagy azok üzleteinek eredményeivel? De mindezek és sok más hasonló kérdés érinti a mai angol gazdát, a mikor naponta hozzák a gőzhajók az Oceánokon túlról csaknem ingyenárakon szűz földek olcsó aratását; a mikor New Zeelandból az ürü vagy Argentina buja rétjeiről a szarvasmarha olcsóbb árakon hozatik Angliába, mint a mennyibe kerülne azok elszállitása Nagy-Brittanián át; a mikor a californiai almák oly finom és oly jó állapotban vannak eladásra kitéve boltjainkban, mint ha csak most szedték volna le idehaza."

Ez a dolog természetes fejlődése összeesett a szabad kereskedelmi iskola politikai térfoglalásával és az eredmény természetes. A búzatermelésnél állt be főleg a hanyatlás. $3^1/_2$ millió acre búzavetés leszállott $1^1/_2$ millióra, mert hát az ár is körülbelül ugyanezen arányban hanyatlott. A legelők és rétek aránya természetesen javult, a többi növény termesztése csekélyebb hullámzást mutat, sőt a zabnál még némi

emelkedés is tapasztalható; hasonlóul az állatok számában, kivéve a mindenütt csökkenő juhlétszámot.

A Chamberlain-féle bizottság következőleg sommázza a hanyatlás mérvét:

1. A búzatermelés az Egyesült-Királyságban, mely 1841—45-ig elegendő volt 24 millió embernek, vagyis a népesség csaknem 90 százalékának, ezen idő óta folytonosan hanyatlott, úgy hogy ma az itthon termett búza alig tart el többet $4^1/_2$ milliónál, vagyis a népesség 10·6 százalékát.

2. Egyedüli kivételével a zabnak Angliában, az Egyesült-Királyságban minden más gabonafaj jelentékeny hanyatlást mutat fel, ámbár egyik esetben sem oly nagyot, mint a búza. Együttesen véve a gabonafajokat, a megművelt terület hanyatlott 3 millió acret, vagyis közel 40 százalékot az utolsó 30 évben.

3. Ez a komoly megszorítás a szemtermelésben együvé esett az utolsó harmincz évben a zöld takarmánynyal bevetett területnél beállott $^1/_6$-résznyi apadással.

4. A legelőterület növekedett csaknem $^1/_3$-dal ugyanazon idő alatt; ez a növekvés nem volt elég helyrepótolni a szántóföld hanyatlását, és az itthon tenyésztett marhahús csak kevesebb, mint 5%-al szaporodott meg.

5. Míg az itthon termelt hús 30 évvel ezelőtt az összes fogyasztás 85%-át tette ki, ma már csak 55%-ot képvisel.

6. A tejgazdasági termények behozatala mintegy 140%-al emelkedett az utolsó 30 év alatt, és a tejgazdák az Egyesült-Királyság legtöbb részében kényszerülve voltak mindinkább tejeladásra szoritkozni, a hol a külföldi verseny nem fejlődött ki.

7. Az Egyesült-Királyságok szükségleti behozatala mindennemű élelmi czikkben 1875 óta 124-ről 205 millió sterlingre növekedett, és tekintetbe véve az árak hanyatlását, úgy számítjuk, hogy az élelmi czikkbehozatal tömege azon idő alatt 130%-al emelkedett, vagyis csaknem négyszeresével a népesség szaporodásának.

8. A külföldi termelő, különösen búzában és húsban, a megszaporodott népesség, és a lakosság emelkedő fogyasztási képességéből származó britt többkeresletet nemcsak ellátta, hanem elvette a britt gazdától azon piacz nagy részét is, a melytől függ létezése, nem lévén semmi kivitele.

9. A mezőgazdaság csaknem minden ágban nagy hanyatlást mutat, daczára a lakosság igen nagy megszaporodásának és ennek folytán a földtermények növekvő keresletének.

10. Az árak általános hanyatlása állott elő ezen 30 évben, pénzügyi és más okokból, mely csaknem minden czikkre kiterjedt, és ilynemű változások várhatók jövőre is. De a földmívelés hanyatlásának fő oka az, hogy a mezőgazdasági árakban, különösen a gabonánál, nagyobb az esés, mint az árakban általában.

11. A mezőgazdaság életében az árak hanyatlása más okok által még súlyosabbá tétetett, mint *a*) a helyi és országos adóztatás terhének aránylagos megsúlyosbodása a földre; *b*) a szállítási nehézségek és *c*) az a körülmény, hogy az angol földmívelési kormány nem képes úgy segíteni a britt gazdát, mint a hogy segíttetnek külföldi versenytársai.

12. Az Egyesült-Királyságok helyzete teljesen kivételes. Egyetlen más ország sem mutat ily szembeszökő hanyatlást a földbirtokban; egyetlen más ország sem

függ ily nagy mértékben az élelmi czikkek behozatalánál a külföldtől; egyetlen más országban sem zavartatott meg ily teljesen a mezőgazdaság és más foglalkozások közti arány a mezőgazdaság hátrányára. A mezőgazdaságnak ezen nevezetes hanyatlása nemcsak fenyegeti a nemzeti biztonlétet, de az által, hogy megszorítja a hazai piaczot, bizonyára igen végzetes hatással lesz az ország általános iparára is.“

Messze vezetne az itt felsorolt állítások vizsgálata, és talán még messzebb az a következtetés, a mi ezen előzményekből a hazai termelés védelmére vonatik le. Csak a helyzetet akarjuk jellemezni, s annyival inkább, mert a bizottsági jelentés kétségkivül a legjelentékenyebb munka, mely ez irányban megjelent; s annyival inkább, mert a magánírók számbavehető művei, — első sorban Rider Haggard „Rural England“-je szintén megfelelően szomorú következtetéseket von le.

Azonban utoljára is vannak bizonyos elkerülhetlenül beálló következményei az ipari fejlődésnek. Ha az ipar túlságosan kifejlődött és nagy városok, megannyi iparos góczpontok, keletkeztek, alig lehet feltételezni, hogy a mezőgazdaság fejlődése lépést tarthasson vele. A tény az, hogy északi Angliának éppen azon megyéi mutatják fel a legnagyobb hanyatlást a búzatermelésben, a melyek a legvirágzóbb iparok székhelyei. Mind a növekvő lakosság szaporodása, mely több lakó- és szórakozóhelyet igényel, mind az ipar részére újra és újra előálló szükségletek feltétlenül hozzák magukkal a mezőgazdaság visszaszorítását.

Magára a mezőgazdasági munkások számának megcsappanására (1870-ben volt 980,178 és 1901-ben

csak 620,000) is áll ez a megjegyzés. A munkamegtakarító gépek alkalmazása részben oka, részben okozata a munkások száma megcsappanásának. A városokba vonzza a falusi ifjúságot a több szórakozás és nagyobb kereset; a gazda könnyebben tud segiteni magán munkakimélő géppel, mint munkabér-versenynyel. Harmincz év óta a gőz- és olajgépek alkalmazása a mezőgazdasági munka minden fajára, cséplésre, szántásra, szecskavágásra, gyökérszedésre oly általános lett, hogy alig lehet el ma a gazda nélküle, sőt előre látható a motorgépeknek hasonló elterjedése is, esetleg szövetkezetek útján.

Azonfelül azonban a még intensivebb gazdálkodásra való átmenet szülte meg azon nemeit a gazdálkodásnak, a melyek azelőtt figyelemre sem méltattattak. Ilyen például a városok élelmezése gyorsan romló árúkkal, különösen tejjel, friss gyümölcscsel és főzelékkel. Tényleg maga a Chamberlain-féle bizottság is elismeri a friss tej versenynek ki nem tett voltát, s hogy mily nagy ez az üzlet, mutatja például az a tény, hogy magán a Great Western vasúton 1902 ben Londonba $27^1/_2$ millió gallon tej hozatott be, és hasonló az emelkedés nemcsak a többi vonalakon, hanem a friss szamócza, friss gyümölcsök és a főzelékek óriás mennyiségére nézve is különösen a nagy városok környékén.

Nagy mértékben elősegíti ezen ágát a termelésnek a vasutak által az újabb időkben mutatott kedvező elbánás. A Great Eastern léptette életbe a „Fern and Dairy Produce“ szállítási módszerét, a melynek czélja az, hogy a gyümölcs, zöldség, vágott szárnyas, tyúk, tojás, hús stb. kis csomagokban olcsón, gyorsan és könnyű módon szállítható legyen. A Great Eastern

kisérlete bevált; nemsokára elfogadta azt a Great Western és a South Eastern is, és valószínű, hogy életbelép a többi vasutakon is. Az egész eljárás a következő a Great Easternen:

A vasút maga csináltatja saját műhelyeiben a szállító kosarakat, illetőleg ládákat. Hat különböző nagyságú ily láda van, a legkisebb $10^3/_4$ hüvelyk hosszú, $7^1/_2$ hüvelyk széles és 3 hüvelyk mély; a legnagyobb $21^3/_4$ hosszú, 14 széles, 7 mély, tehát elég nagy arra, hogy a terményből átlag 60 fontig menő árú becsomagolható legyen. Ezen ládák minden vasúti állomáson kaphatók. Ára a legkisebbnek 2 penny, a legnagyobbé $5^1/_2$ penny; tehát rendkívül olcsók. Ez irányban tett kérdéseimre azt a felvilágosítást nyertem, hogy a vasúttársaság eleinte ezeket vállalatban csináltatta, jelenleg azonban már takarékosabbnak találta, — a hulladék faanyagok felhasználása miatt is — saját műhelyeiben készíttetni s az jövedelmezővé is vált.

Csak ily vagy ezekhez hasonló ládákban adható fel a küldemény, és azokat le kell szegezni, tehát nem elég spárgával vagy kötéllel lekötni. Az árú feladása igen egyszerű. A kész csomagra rá kell ragasztani a czímet, mely rendesen külön darabkára (label) lehet irva, arra rá kell ragasztani a vitelbérnek megfelelő bélyeget, melyet szintén minden állomáson árulnak s aztán egyszerűen be kell dobni az arra rendelt helyiségbe. A vasút nem vállal további felelősséget. Ez az egyedüli hátránya a gyors kezelés egyszerűségének, de még az igazgatóság előtt panasz nem fordult elő akár elveszés, akár késedelmes küldés miatt.

A csomagok a legközelebbi személyvonattal szállít-

tatnak el, s a végállomástól 3 angol mérföldnyi sugárban lakó czímzettekhez azonnal díj nélkül szállíttatnak, a távolabb lakókhoz megfelelő díj mellett. Ez utóbbi eset azonban ritkán fordul elő, minthogy a Great Eastern végállomása a Cityben van.

Így hát bármikor szerzett kosarakat korán reggel megrakhatja a gazda, a bármikor szerzett bélyegekkel feladhatja s még mintegy 20 kilométer távolságból is átlag 4 óra alatt Londonban, 5 óra alatt a czímzettnél van a csomag. Ha reggel 10 óráig feladja friss szamócza küldeményét a Great Eastern bármely állomásán, nyugodtan számíthat reá, hogy a korán reggel a távol falu kertjében szedett gyümölcsöt még az nap ebéden fogyasztják el Londonban.

A szállítás a mellett igen olcsó: 20 fonton alul 4 penny, aztán minden 5 font után egy további penny, 60 font a maximum, s így aztán 1 shillinget kell fizetni. Ebben az összes költség benne van, a kézbesítést is beleértve. Természetesen nagyban megkönnyíti a gyors kezelést a helyi fogyasztási adók abszolut hiánya. Miután a 60 font közel 30 kilónak felel meg: ez valóban olcsó és gyakorlati eljárás.

A feladási állomás bármely állomása lehet a vasútnak, a rendeltetési állomás pedig Londonon kívül a vasút mentén lévő 13 nagyobb állomás.

A vasút azonkívül a közönség részére összeállítást tesz közzé évente azon gazdák neveiről és czímeiről, a kik ily csomagokat küldeni hajlandók, továbbá azon terményekről, a melyeket szállítanak.

Az utolsó ily összeállítás 7 megyére terjed ki. Szállíttatik tojás, baromfi, zöldség, vaj, méz, burgonya, spárga, gyümölcs, virág, oltványok, sajt, szalma, széna, gyökerek, tej, tejfel, paradicsom, szőllő, mogyoró,

szalonna, kolbász, disznóhús, házinyúl, borsó, bárány, vad, ugorka, befőtt, stb.

Csaknem ugyanezen módszerek vannak életbeléptetve a South Easternnél és a Great Westernnél is.

Az eredmények kedvezők voltak a vasút szempontjából is, mert a csomagok egyformasága folytán a kezelés könnyű, gyors, a hely teljesen kihasználható s így további kiadást alig igényel. Különösen fontos a kezelés könnyűsége és egyszerűsége azon valóságos labyrinthhoz képest, a melyet az angol vasutak tarifális ügyei képeznek.

A Board of Agriculture egy köriratban felszólította a gazdákat, illetőleg a gazdasági egyleteket arra, hogy minden oly concret esetet, a melyben az „undue preference" elve megsértetett, orvoslás végett hozzanak tudomására. Undue preference, igazolatlan kedvezmény azonban igen nehezen mutatható ki.

Az általános felfogás azonban az, hogy ennek nem lesz kézzelfogható eredménye. Egész mulatságosan beszélte el a gazdák egyik gyűlésén egy tekintélyes farmer a maga ilyennemű tapasztalatait. Először is hosszas studium után megállapította panaszát. Hogy csak magát azt a tényt megállapítsa, mikép a jogos viteldíj maximumán túl ment az ő esetében a vasút, a folytonos kiegészítés, cserélés, összeolvadás, címletkibocsátás, egyesítés stb. folytán a kérdéses vasútra vonatkozó nem kevesebb, mint 84 egymásnak ellentmondó, kiegészítő, ideiglenes és végleges engedélyokmányt (Privat Act) kellett végigtanulmányozni, a melynek mindegyikében foglaltatott tarifális intézkedés is. Panaszát beadta a Board of Agriculturenak, az áttette a Board of Tradehez, onnan kiadták a vasútnak, ettől ez úton éppen azt a feleletet kapta, a mit

neki mondott az a subalternus tisztviselő, a kihez először fordult. Hivatkozott egy másik vasúttal egy állomás közös használatára kötött szerződésre, mely szintén privat act volt s az ebben foglalt felhatalmazásra a kérdéses maximumot, illetőleg azon undue preferencet (igazolatlan előnyben részesítést) illetőleg, mely egy általános vasuti törvény (1878) szerint egy külön vasuti törvényszék előtt locus staudit ad a sérelmes félnek, igaznak elismervén a tényt, a tengeri versenyre utalt, a melylyel szemben jogosítva volt így védni magát.

Neki, igaz, ez úton joga lett volna bizonyára ezrekbe kerülő pert kezdeni két shillingje végett, de csaknem bizonyos, hogy a per elveszett volna, mert a tengeri verseny igazolható, minthogy London s Anglia csaknem minden nagy fogyasztó városa tengeri kikötő, vagy a tengerrel vizi (folyam vagy csatorna) út köti össze.

Újabb időben némileg javult a helyzet, a mennyiben az úgynevezett Mansion House Association létesült, a mely az ilyen esetekben tanácsot és jogi képviseletet ad, s Edwin Clements, ezen társaság titkára, sok esetben juttatta már érvényre a gazdák panaszait. Az a dolog azonban egészen világos, hogy a vasutak legtöbb esetben nehezen ellenőrizhetők, eljárásukat pedig oly országban, a hol a vízi utak oly nagy szerepet játszanak s a hol a szárazföldi szállítás legtöbb esetben kikerülhető s mindig éles versenynek van kitéve, mindig képesek menteni. London városában például minden vasút igazolhatja a külföldi czikkek olcsó ideszállítását azzal, hogy utoljára is a külföldi czikk vízi úton egyenesen is jöhetne ide.

Világos lévén tehát az, hogy a vasutak ellenzése jogszerű mindaddig, míg magántársulatokról van szó; világos az is, hogy azokat újabb engedményekre

szoritani majdnem lehetetlen. Sem arra, hogy a vasutak államositassanak, — ámbár erre is van áramlat, — sem arra, hogy azok kényszerithetők legyenek ily olcsó, egyöntetű eljárásra, nem lévén kilátás: a legújabbi időben a mozgalom arra vetette magát, hogy ezen reformokat nem a vasutak, hanem a posta útján igyekeznek megvalósitani.

A javaslat czélja az, hogy hozassék be a csomagpostának nagyobb kiterjesztése egyelőre 100 fontig, később tovább is. A főelőny a Great Eastern rendszerével szemben az volna, hogy posta mindenütt van, vasút pedig nincs, a mellett a gazdára nézve a vasúthoz való szállitás a legnehezebb dolog.

A posta — ez a Rider Haggard javaslata — ki volna egészitve nagy automotor-kocsikkal, a melyekkel meghatározott órákban naponta vagy hetenkint egyszer vagy többször megjelennének minden gazdánál s átvennék a 100 fontig menő csomagokat, a melyekért a szállitási dijakat esetleg a czimzett fizetné, sőt az árát is esetleg a posta szedné be a szárazföldi utánvételi rendszer mellett. A szállitási dijak szerinte a szállitási távolsággal is volnának arányba hozhatók. Az eredeti eszme az volt, hogy e kedvezmények csak mezőgazdasági terményekre adassanak, de a képviselőházban az ez irányban hozzá intézett kérdésre A. Chamberlain, az akkori postaügyi minister kifejtvén igen helyesen, hogy ezt ellenőrizni lehetetlen, újabban maga Rider Haggard is minden árúra kiterjesztette.

A nehézségek szembeszökők. Első sorban is az igaz, hogy az összeszedést lehet határozott napokra szoritani, de a kézbesitést nem.

Azt pedig, hogy pl. Londonból falura ne küldhes-

senek csomagokat, nem lehet megtiltani, sőt csak bizonyos napokra korlátozni is alig. Sőt érdekesen jellemzi a gazdák felfogását az a felszólalás is, a melyet egy vidéki gazdasági egylet képviselője nyilvánított a javaslat ellen, azzal argumentálván, hogy az esetleg a gazdák érdeke ellen is érvényesülhet, a ma helyhez kötött fogyasztó ma helyben beszerezhető szükségleteit is jövőre a városból hozhatná, esetleg külföldi eredetűeket. A komolyabb nehézség a nagy befektetés és költség. A javaslat pártolói természetesen azt hiszik, hogy a jövedelem-szaporulat ezt fedezni fogja, de ez legalább is kétséges oly országban, a hol a vasúti szállításért a posta nyers bevételeinek 55%-át fizeti s a hol egyáltalában nem lehet feltenni, hogy a vasút olcsóbban teljesítené az ily kiterjesztést, a mely utoljára is az ő saját üzlete körét csonkítaná jelentékenyen.

Hogy ezen az ösvényen indul-e el a reform vagy más úton, az ez időszerint kétséges ugyan, azonban a szállítás olcsósága, könnyű kezelése és a mellett gyorsasága is oly elsőrendű érdeke az angol gazdának éppen a romlásnak erősen kitett ezen árúkban, hogy semmi kétség sem lehet a felől, mikép a még fennálló nehézségek orvosoltatni fognak rövid időn s a búzán ért veszteség nagy része kárpótolva lesz a tejtermények, friss gyümölcs, főzelék, baromfi, tojás stb. nagyobb mérvű termelésében és eladásában.

Tényleg mind e tekintetben megindult egy belterjesebb mozgalom a gazdák közt. A gyümölcstermelés nagyobb mérvű fellendülésének kezdete 1883-ra vezethető vissza, a mikor a kertészeti egylet országos alma-, a következő évben körte- s négy év mulva alma- és körtecongressust tartott. Érdekes, hogy ekkor

még 1540 alma- és 657 körtefajt mutattak be, és a kereskedelmi kertészet két vezérembere, Morgan és Wight, csak akkor kezdte a kevesebb fajták gyakorlati tanát hirdetni. Ettől fogva ebben az irányban halad az angol gyümölcsészet. Egy pár adat igazolja, hogy mily terjedelemmel. 1888-ban volt 199,178, 1902-ben már 236,856 acre gyümölcsös kert, a gyümölcscsemetekertek száma pedig ugyanazon tizennégy év alatt megkétszereződött, úgy hogy, tekintve a bőven termő fajok behozatalát s a jobb ápolást, egész nyugodtan lehet mondani, hogy ma több mint kétszerannyi gyümölcs terem, mint másfél évtizeddel ezelőtt. Egy kimutatás készíttetett 1899-ben, mely azt mutatta, hogy 30 év alatt az üvegházak területe, melyek túlnyomó nagy részében gyümölcs és paradicsom terem, 100 acreről, 1100 acrere emelkedett, s hogy nem ritkák oly üvegházi vállalatok, melyeknek 25—30 acre üvegborított területük van. Mindez mutatja a belföldi termelés gyors emelkedését.

Természetesen még jobban emelkedett a gyümölcsfogyasztás s így a behozatal. Szakemberek azt állítják, hogy ez évi behozatal 10 millió font sterling értéket képvisel, s az bizonyos, hogy a refrigerator rendszer általános elterjedése ma még jobban fogja előmozdítani. A kormány mindent megtesz arra, hogy előmozdítsa ezen termelést, a csomagolás tekintetében külön röpiratot bocsát ki; Bedford herczeg Wobaraban kisérleti gyümölcsgazdaságot állított fel, hol nemcsak fajtákkal, talaj és trágyázási, de a metszési és kezelési viszonyokkal foglalkoznak, s ha még nagyobb eredmény nem érhető el, annak oka részben a kora tavaszi fagyokban keresendő, részben pedig abban, hogy a bérlet-rendszer nem alkalmas gyümölcsöskertek

létesítésére, melyek acrenként 100 font sterlingbe is belekerülnek és az ültető mégsem bizonyos, hogy szedi-e valaha ültetett fájának gyümölcsét.

A baromfitenyésztés terén is ugyanazon nagy élénkség mutatkozik. Több társaság alakult e gazdasági ág támogatására, de különös fontosságú a National Poultry Organisation Society, a melynek lelke E. Brown, legelső tudományos tekintély ezen a téren, a kinek szakművei mindenütt ismeretesek. Ő egyúttal a readingi University Collegeben tanár s a thealei baromfitelep igazgatója. A társaság czélja a szárnyastenyésztést és értékesitést egyöntetűleg vezetni és e czélból számos beszedő, értékesítő telepet tart fenn, röpiratokban terjeszti a tenyésztés, értékesítés legújabb vívmányait és a gazdasági kiállítások eredményeit dolgozza fel. Egy másik, hasonlóan becses működésű társaság az Utility Poultry Club főleg költető és tojatási versenyeiről nevezetes. Hogy mily eredményeket érnek el ez egyletek, s általán véve a gazdák a baromfitenyésztés felkarolásával, arra válaszul elég reámutatni az általános fellendülésre ezen gazdasági ágnál a mennyiség, és akármelyik kiállításra minőség tekintetében.

Még fontosabb ezen két gazdasági ágnál a állattenyésztés. Való igaz, hogy az utolsó harmincz év alatt is, mely pedig az angol mezőgazdaság legszomorúbb éveit képezi, az angol fajállatok, lovak, szarvasmarha, juh és sertés sohasem vesztett régi jó hírnevéből. A lovak értéke köztudomású, s a lovakkal lépést tartott a szarvasmarha is. Igaz, hogy a Shorthorn régi árai nem voltak fentarthatók, de hisz azok amateur-árak voltak. Egy árverésen a Devonshire hg. gulyájából 30 darab 20,000 font sterlingen kelt el, s egyetlen bika, melyért Sir Wilfrid Lawson 2000

font sterlinget adott. Ily árak természetesen nem voltak fentarthatók állandóan, de a Shorthornok most is magas árakat érnek el, így John Thomson adatai szerint a legutolsó 6 év átlagárai darabonként 30 font sterlingen felül haladtak. Hasonló jó hírnévnek örvendenek tejelés szempontjából a Jersey-fajták és hús szempontjából az Argus-fajták. Mindezekből fajtenyésztésre nagy a kivitel most is.

Egy cseppet sem rosszabb a juhok és sertések minőségi helyzete sem. Úgy vannak elismerve az angol juhok és sertések, mint a legjobbak az egész világon s habár a juhok létszáma, mint mindenütt Európában, csökkent és jelentékenyen Angliában is, a minőség tekintetében még mindig legelől állanak s tenyésztési célokra az egész világra szétküldetnek.

Nagy sokasága a különböző társaságoknak, melyek az egyes fajták tenyésztését vezetik, törzskönyvezik és ellenőrzik, különös gondot fordít Anglia azon hasonlíthatlan kincsére, melyet állatállományában bír, s mely épp azért egyik különös ellensúlyozója a gabonatermelés csökkenése folytán beállott károknak. Mindenesetre ezen a téren is áll az, hogy a minőség kártalanít intensiv művelésnél a mennyiség csökkenéséért, s az bizonyos is, hogy állatállománya minőségében Anglia bőven kárpótolva van a mennyiségben beállott csökkenésért.

Alig van reá kilátás, hogy ugyanez legyen a helyzet a növénytermelésnél. A zöld takarmányoknál s a legújabban ismét felkarolt erdőgazdaságoknál az éghajlat rendkívül kedvező voltánál fogva igen, de a magtermelés épp úgy, mint a gyümölcstermelés, előreláthatólag folyvást szenvedni fog az égalj nedvessége miatt.

Jellemző azonban azon kisérletek állandósága és nagy kitartást mutató folytatása, a melyek azon bevallott czéllal folytattatnak, hogy az angol búza nagy hozamát a legjobb kanadai búzák minőségével combinálják. Ezen kisérletek ez idő szerint Anglia különböző helyein folynak: egyik helyen (Rothamsteadeben) egy tudományos, e czélú alapítványon; másik helyen (Cambridgeben) az egyetem vezetése alatt; harmadik helyen (Weybridgeben) a molnárok egyesületének megbízásából; végül a negyedik helyen (Wartingtonban) egy magánember, illetőleg most már czég tudományos vállalkozásából. Maga e felsorolás élénk világot vet az angol mezőgazdasági tudomány mai állapotára és arra, hogy a királyi gazdasági egylet bölcs jelmondatát: Practice with science, (a gyakorlat együtt a tudománynyal) mily módon értik és követik Angliában alapítvány, tudomány, üzlet és kereskedelem egymással versenyezve. A hátrány az, hogy a munka nem egységesen folyik és igy esetleg sok fáradság el is pazaroltatik; de az előny is szembeszökő, a verseny, az ellenőrzés, s az ez úton megállapított eredményeknek teljesen megbizható volna.

Maguk a kisérletek meglepő tudományos eredményekre vezettek. A hosszú, türelmes munka, mely hosszú évek sora alatt ér el csak valamelyes kézzelfogható előhaladást, és nagyon sok meddő állomás lassú leküzdésére van utalva, tudományos és gyakorlati szempontból maga is nagyon érdekes és érdemes munka. Ezeket a fejlődő stadiumokat a tudomány vezetése alá helyezni, nagy és szép gondolat, és kell hozzá erős akarat és kitartás. A Garton-czég wartingtoni telepe már második emberöltőn folytatja e munkát, épp úgy, mint Rothamstead a trágyázási kisér-

leteket, több ezer változatot állított elő s most már pénzügyileg is kezd jövedelmező lenni. Weybridgeben 209 fajtával folyik a kisérletezés, főleg gyakorlati szempontból, a különböző legjobb minőségű és legjobb hozamú búzákkal, míg Cambridge a kiválasztás elve alapján vezeti a munkát a földmüvelés tanárának vezetése alatt.

De mindenütt telve vannak reménységgel. Jellemző a felfogás bátorságára nézve Riffennek, a cambridgei állomás vezetőjének azon nyilvánosan kifejezett meggyőződése, hogy igen nagy bizalommal néz eléje annak az időnek, a mikor kimehetünk a mezőre és termeszthetünk bárminő typusú, és azt hiszi bárminemű búzát a megrendelés szerint; és maga Hall, a rothamsteadi állomás nagytekintélyű vezetője, nem késlekedett egy előadásában kifejezni azt a hitét, miszerint az angol búza elromlott minőségét sikerülni fog megjavitani a legjobb magyar és amerikai búza minőségére a nélkül, hogy a hozam lecsökkenne ezek alacsony fokára.

A minőség javitása a mennyiség csökkenése nélkül — ez a tudományos vizsgálat feladata és erre vetette magát az angol gazda tudományosan és gyakorlatilag. Valóban méltó feladat a legbuzgóbb igyekezetre. Nem is csoda, ha például Garton csodálkozik azon, hogy az állatfajok kiválasztására és keresztezésére századok óta oly nagy gondot fordított az emberiség, míg a reá nézve sokkal fontosabb növényvilágnál csak most kezdi ezt a munkát. Új a nyom, de valóságos jótétemény. Hiszen már Franklin kijelentette, hogy az emberiség legnagyobb jótevői közé fog tartozni az, a ki képessé teszi a gazdát két kalászt aratni ott, a hol eddig csak egyet termelt. A növénytenyésztés terén egyesitése a gyakorlatnak

és a tudománynak ezt az állapotot lesz képes előidézni, s így a legnagyobb jótétemények egyike lesz, különösen az adott viszonyok közt az angol gazda megcsappant minőségű szemtermelésének lehetővételénél, de épp úgy a szárazföldi gazdának a hozam emelésében.

Lényeges hatással van az angol gazda ez irányú haladásánál a gazda nevelése. A felnőtteknél a kiállítások és gyakorlati előadások, beleértve úgy az essexi gazdák által vezetett általános, rövid tanfolyamokat, mint az annyit ócsárolt gazdasági vándortanítókat. Ez utóbbiak már szorosabban a gazdasági nevelés keretébe tartoznak, a melyekről részben magán kezdeményezés, részben a megyei tanácsok gondoskodnak a központi kormány aránylag csekély támogatásával.

A gazdasági szakoktatás Angliában nehezen érthető meg a nem angol szakember által. Hall, a kire már hivatkoztunk, egy érdekes felolvasást tartott ezen kérdésről a Farmer's Clubban. Természetes, hogy ő is kifogásolja a gazdasági szakoktatás tervszerűtlen voltát, és attól való függését, hogy egyes vállalkozók, vagy megyék hajlandók-e nagyobb áldozatokat hozni, vagy legalább is nagyobb koczkázatokat vállalni? Így aztán igen gyakran megesik, hogy szomszédos megyék tartanak ugyanazonos intézeteket, vagy egy-egy befolyásosabb megyei úr képes létesíteni oly speciális iskolákat, a melyek nem pótolhatnak általános szükséget, pl. a méhészetet, falusi cottage-kertészetet stb. tanítván kizárólag. Így azon 84,000 font sterling összegből, melyet a megyék fordítanak e czélra, nagyobb eredményeket is lehetne várni. Az azonban majdnem általános gyakorlat, hogy a gazdasági iskolák nincsenek elválasztva a gyakorlati élettől. Az iskola

hozzáférhető minden gazdának, ki felvilágosítást keres, megcsináltathatja ott az analysisét, megvizsgáltathatja vetőmagvát, tanácsot nyerhet állat- vagy növénybetegségek ellen stb. Hasonlóul a vándortanító szintén ilyen czélokat is szolgál.

Magának a tanfolyamnak berendezését illetőleg Hall abban a véleményben van, hogy azt gyakorlatiabbá kellene tenni, így például a vegytan alapos oktatását a gyakorlatilag szükséges minimumra korlátolni, viszont a gazdasági könyvelésnek, különösen a termelési költségek szabatos megállapítása czéljából, tágabb tért adni; szóval éppen arra való tekintettel, hogy a gazda foglalkozása csaknem minden tudománynak területét érinti, ezen tudományokból csak a nélkülözhetlen mennyiséget adni, a gyakorlatilag szükséges ismeretkört azonban teljesen kidomborítani. A tanítás ilyen reformja elejét venné a gazdák körében még mindig fennálló conservativ kifogásoknak is, és elősegitené a gyakorlat egyesitését a tudománynyal. Természetesen ez alapon volna fejlesztendő a kir. gazdasági Egylet által osztogatott „National Diplome“ — Angliában az egyedüli gazdaoklevél — elnyerésére tartott vizsga is, a mely ma részben tudálékos, részben túlságos.

Nem lehet tagadni, hogy jelentékeny haladás történt már ez irányban, s bár majdnem minden egyes intézetnek megvan a maga egyéni jellege, és természetes önállóságára féltékeny is, egy részről az a tény, hogy növendékeinek szine-java igyekszik a „National Diplome“ kitüntetésére, más részről a Board of Agriculture ellenőrzése, mely a kormánysegélyt bizonyos tanitási eredményekhez köti, mégis szabályozólag hat az intézetek tanitási eredményeire. De, hogy még

így is nagy a különbség köztük, elég legyen a legmagasabb gazdasági vegytan ismerete mellett mint másik szélsőséget felhozni azt a tényt, hogy egyik intézet, mely főleg gyakorlati czélokat követ, a verseny-vizsgák feladatai közt árokásást is tűzött ki a kormány állandó földmívelési államtitkárának elnöklete alatt.

Jogosnak látszik a gazdák azon panasza is, hogy a fiatal földmívelő nemzedék főleg az elemi iskolák tantárgybeosztása miatt fordul el a falusi élettől. Nincs a megszabott tanítási tárgyak közt egy sem olyan, mely összekötné a gyermek lelkét a mezőgazdasággal, s így, mikor az felnő, képtelen ellentállani a városi élet nagyobb szórakozásainak és nagyobb keresetének. E végből újabban nagy sikerrel látszanak behozni az iskolakerteket, hol minden gyermeknek megvan a maga kis területe, és az úgynevezett Nature Studyt, az amerikai és kanadai iskolák mintájára, mely minden gyermeknek alkalmat ad a természetben nyert benyomásának és észleletének elmondására és megigazítására.

A kiállítások pótolják kézzelfoghatólag a felnőtt gazdák elméleti képzettségének hiányait. Angliában, — első pillanatra úgy látszik, — hogy nagyon is bő ez a pótlás. A Live Stock Journal Almanakja szerint magában Angliában 226 gazdasági egyesület van, mely rendesen tart kiállítást, azonfelül 80 mezőgazdasági kamara, több mint 50 törzskönyvező és számos speciális rendeltetésű társaság, melyek igen gyakran rendeznek kiállításokat, mely utóbbiak némelyike szintén állandó természetű, így a nottinghami hízott marháké, a londoni hízott marha és háromféle ló- (igás, vadász- és kocsiló) kiállítás stb. Ezen kiállítások else-

jét 1839-ben kezdte meg a Royal, s azóta évről-évre tartja.

Természetes, hogy e kiállítások sok költséggel és gonddal járnak; de — az angol társadalmi élet dicséretére legyen felemlítve — nagyon ritkán járnak deficittel, s a deficitet is mindig társadalmi úton fedezik; ilyen czélokra sohasem vétetik igénybe az állami támogatás. Az is igaz, hogy a kiállított állatok rendesen felette vannak az országos átlag minőségének, a mint igaz az is, hogy ilyen módon egy különös osztálya támadt a tenyésztőknek, az úgynevezett breederek, a kik főleg kiállításokra dolgoznak. De más oldalról nem lehet kétségbe vonni az ily versenyek rendkivüli hasznát a minőség és fajok emelésére, társadalmilag sem, a hol a király például rendesen megjelenik kiállítóul is, és versenyre kel egy-egy ügyes tenyésztő szegény farmerrel, a hol a nyilvános birálat megteremti a legszakszerűbb közvéleményt, az ugrató, kocsi, tejelési, vajköpülési stb. versenyek, szakelőadások, szakegyleti gyűlések napokon át együtt tartják az egész gazdatársadalmat, a gép-, szárnyasok és növénykiállítások, szerencsés újításkép a gazdasági szakoktatás kiállításai, lópatkolási, gépversenyek stb. megismertetik a legújabb haladásokat: úgy hogy a ki ezek nevelő hatását látta s egy-egy kiállítás gazdag voltát bámulattal csodálta meg, az lehetetlen, hogy pessimista felfogással legyen az angol mezőgazdaság helyzetéről. Ma nyugodtan lehet mondani, hogy Angliában a kiállítások, s az ezekkel jellemző gyakorlatiassággal összekötött nyilvános árverései a kiállított állatoknak, adják meg az állattenyésztés, sőt a gazdaság többi ágának irányait is, s hogy éppen ezért megérthető az az óriás érdeklődés, melylyel

ezeket a királyi családtól le a szegény munkásig a társadalom minden rétege kiséri. Az eredmények nem vonhatók kétségbe.

A még hátralevő kérdésre — a gazdatársadalom szervezetére — önkénytelenül reá vezet bennünket ezen ténynek konstatálása. Angliában hivatalos szervezete a gazdatársadalomnak nincs. Hiszen csak a legutolsó évtizedek vívmányát a Board of Agriculture külön szervezetét is; a régi szervezet megszűnte után, csak a gazdasági depressio által okozott visszahatás tette feltétlenül szükségessé. De e teendői ma is felette szűk határok közé vannak szorítva. A parlamenti segélyek szétosztása a földmíves iskolák közt, felvilágosító füzetek kiadása, az állati ragályok ellenőrzése és a gazdasági statistika főbb feladatai. Újabban egyes törvények több és több teendőt háritottak reá. Így az élelmi czikkek hamisításáról szóló törvények és az állatrendőrség jelentékenyen megszaporitották teendőit. Fentebb láttuk, hogy a Chamberlain-féle bizottság javaslata, vagy a kisbirtok szervezésére irányuló mozgalom, a vasuti tarifák ellenőrzése, mint szintén a mezőgazdasági érdekeket érintő törvényjavaslatok előkészitése mind újabb és újabb kiterjesztését igénylik hatáskörének s valószinű, hogy az új demokrata irány e téren is diadalt arat.

Egy levelező csoportot szervezett ugyan a Board of Agriculture, de az nem hivatalos közeg, tisztán bizalmas informatiók beszerzésére irányul.

A gazdatársadalom maga a már emlitett, közel 400-ra terjedő gazdaegyesület vagy gazdakamarában van szervezve, ezek közt a legrégibb a Royal, de azért a gazdasági egyesületek együttes működése nem abban, hanem a Central Chamberben nyilvánul meg.

Ezen Central Chamber tagjai a vidéki gazdasági egyesületek küldöttei, kiegészítve egy pár egyéni taggal. Ezek együtt üléseznek havonként megvitatják a gazdaközönséget érdeklő összes kérdéseket, és természetesen nagy súlylyal biró véleményeket nyilvánítanak felettök. Voltaképen három ily központi intézete van az angol gazdatársadalomnak: a Central Chamber, mely minden mezőgazdasági politikai kérdést tárgyal, a Royal, mely a politikától távol álló ügyekben főtekintély és a Farmer's Club, mely társadalmi és vitatkozási érintkező helyül szolgál a mezőgazdaság körével szorosabb érintkezésben levőknek. Természetes, hogy e körök élete és munkálkodása időnként és a vezető személyek szerint változó. Felmerült több ízben az eszme, hogyan lehetne a hármat egyesíteni, de Sutton javaslatai ezen irányban a három testület különböző jellege miatt mindeddig nem találtak gyakorlati kifejezésre másban, mint az évenként deczemberben közösen tartatni szokott Agricultural Dinnerkben, hol a legégetőbb gazdakérdések hozatnak szóba elsőrangú tekintélyek által.

Egy másik ily működési kör volna a szövetkezés. Daczára azonban annak a ténynek, hogy a szövetkezési ügy hazája Anglia, hogy leglelkesebb harczosai ott éltek és élnek, hogy a legfényesebb eredmények ott érettek el, s hogy a szoros értelemben vett mezőgazdasági szövetkezés is ragyogó eredményeket mutat fel Irlandban, s hogy végül a Yerburgh vezetése alatt álló Agricultural Organisation Society nagy buzgalmat fejt ki e téren, valami nagy eredmények nem mutatkoznak. Vannak egyes igen sikerült helyi szövetkezetek nemcsak beszerzés és eladás, de közös termelés, sőt közös bérlet végett is, de általánosan nagyobb eredményt nem mutatnak fel.

Ezen körülmény okaira nem nehéz röviden reámutatni. A szövetkezetek sikere nagy mértékben, csaknem kizárólag az együttlakástól függ. A gyári munkás együtt lakik, a szövetkezett gazdák külön-külön. A szövetkezetek áldása annál nagyobb, minél elmaradottabb a szövetkező anyagilag és értelmileg. Az angol farmer rendesen jó anyagi viszonyok közt él és ügyes üzletember. A szövetkezet főhaszna a távol piaczok felkeresésében van vételnél és eladásnál. Az angol gazda küszöbénél éri úgy vásárlóit, mint eladóit. A mellett nem kell azt sem elfeledni, hogy az angol gazda csak kis töredékét képezi a népességnek; és végül azt a csodálatos tényt, hogy a gazdasági viszonyok éppen a nagy szakszerűség és intensitás miatt sehol sem annyira elütők, mint Angliában, már pedig egy tisztán tejre dolgozó farmernek nem sok oka van szövetkezni szomszédaival, ha a másik csupán lóban, a harmadik csupán gyümölcsben vagy főzelékben dolgozik. Ezek mind igen egyszerű és világos dolgok arra, hogy a szövetkezeti ügy lassú haladását indokolják.

A szervezkedés apostolai, köztük első sorban E. Pratt az „Organisation of Agriculture“ szerzője, helyesen utalnak a szervezkedés nagy fontosságára.

Minél jobban szervezkednek az összes termelési és értékesitési érdekkörök, annál inkább érdeke, sőt annál elmulaszthatlanabb érdeke a gazdáknak is azon nyomon indulni meg. Csakhogy az érdekköröket kell szabatosan körülírni. Nem lehet tagadni, hogy a mezőgazdasági kamarák és társaságok például a törzskönyvezésekkel ily praktikus érdekközösséget fényesen oldottak meg, és szemünk előtt folyik éppen most a különböző sertésfajokat tenyésztő speciális társaságok hasonló

szervezkedése. Épp úgy a tejtermelők számtalan egyletei, a számos baromfitenyésztő társaságok stb. mind hasonló nyomokon járnak. A hitel dolgában alig van oka, a piaczok felkeresésében alig van szüksége az angol farmernek a szövetkezés előnyeit igénybe venni; kezében van ez; az azon kivül eső dolgok legtöbbjére megvan saját speciális társasága, a melyben érdekeit nagyobb súlylyal érvényesítheti.

Ilyen közös érdek volt a hamisítások elleni védelem. A hamisítások ellen való küzdelem az 1875-ki Sale of Food and Drugs Act-tal fejeztetett be, s annak folytonos — a legutolsó 1899-ből való — módosításaival és kiegészítéseivel. E törvény alapgondolata a 6. §-ban van kifejezve, mely igy szól: „Senki sem adhat el a vevő kárára oly élelmi vagy fűszerczikket, mely nem oly természetű, lényegű és minőségű, mint a vevő által kivánt czikkek; azonban nem vélelmeztetik kihágás a következő esetekben: 1. ha valamely, az egészségre nem ártalmas anyag vagy keverék adatott az élelmi czikkhez vagy fűszerhez, azért, mert az megkivántatik annak, mint kereskedelmi czikknek előállítására és előkészítésére, elszállítására vagy elfogyasztására, kész állapotba hozatalára, és az anyag vagy keverék nem azért adatott az árúhoz, hogy az élelmi czikk vagy fűszer tömegét, súlyát vagy mértékét csalási módon növelje; 2. ha az élelmi vagy fűszerczikk orvosságtermészetű vagy tényleg szabadalmazva van; 3. ha az a vevő kivánsága szerint kevertetett össze; és 4. ha az élelmiczikk vagy fűszer valami kivül álló anyaggal ellenállhatlanul keveredett össze gyűjtése vagy kikészítése alatt".

Ezen törvény s a hozzá hasonló későbbi vetőmag- és trágyahamisítások elleni törvények, végrehajtására

vegyészi állások szerveztettek a városokban és megyékben. A vegyészek mintákat vehetnek, s azon alapon indítják meg az eljárást. 1899-ben, 53,056 vizsgálat tartatott, melynek 9·4%-ában elmarasztaltatott az elárusító; e vizsgálatok vonatkoztak tej, kenyér, liszt, vaj, kávé, czukor, mustár, befőtt, bor, tea, zsír, bor, sör, szesz és fűszer hamisítására. A hatóságok szigorú eljárása élénken érezteti hatását s az elmarasztaló ítélet folyton kisebb százalékra száll alá.

Maguk a gazdák sürgették a szigorú eljárást főleg a tejre és vajra nézve, a hol a megengedett tíz százalék meghatározásával a Board of Agriculture bizatott meg. Némely esetben az a gazdák kárára ütött ki. Ugyanis a törvény az elárusítót felmenti, ha az a termelő jótállási nyilatkozatával igazolja magát. Már most ily módon gyakran az eladó gazda hurczoltatott meg ártatlanul sok olyan esetben, mikor vagy az elárusító hamisított, vagy a szállítás alatt történt a hamisítás. A gazdák próbálták megtagadni a jótállási nyilatkozatot, de az elárusítók így nem vették át az árút; legutóbbi igyekezetük annak törvényes kimondására irányul, hogy a vasútra feladás esetében az árú minőségére nézve a feladással megszűnik a termelő szavatossága. Hogy ez az óhaj nagyon nehezen teljesíthető: egészen világos. De az is világos, hogy a gazdatársadalom szervezkedése oly erőt képvisel, mely nyomósan jut kifejezésre e téren is.

Hogy ezen eredményekkel a gazdák egy része nincs megelégedve: az természetes. A gazdaközönség természetében van a zúgolódás Angliában is. Csak a megoldás módjára nézve van különbség. Egy rész megelégedne a Board of Agriculture hatáskörének alapos kitágításával. Legalább is a gazdasági okta-

tást, kisérletügyet, az élelmi czikkek s más kellékek hamisításának ellenőrzését, a tudományos gazdasági intézményeket kellene kezébe venni — mondják Hall és társai. Az összes gazdasági tevékenységet kellene támogatni és irányitani — mondják Chaplin és követei. Matthewsnak az sem elegendő. Ő és társai magával a parlamenttel is elégedetlenek, s nem tartanak semmi komoly javulást elérhetőnek, míg a létező politikai pártok közé a szárazföld példájára egy agrár pártot is be nem illesztenek.

Messze vinne a tárgytól ezen óhajok vizsgálata s talán nem volna éppen lehetetlen kimutatni, hogy az elégedetlenség mindenesetre túlzott s talán a földbirtok körül érdekelt három tényező: a tulajdonos, bérlő és munkás közül (a földbirtokot kezelő, becslő és ellenőrző ügynököket, közvetítőket, agenseket és surveyereket szándékosan elhagyom ez összeállításból, mert az ő helyzetük nem a föld jövedelmétől függ,) aligha nem a tulajdonos van legrosszabb helyzetben a jövedelem jelen csappanó irányzata mellett. Utoljára is a bérlő valamelyes jövedelmet húz tőkéje után, és épp úgy otthagyhatja a földet, mint a városba induló munkás. Azt nem lehet állítani, hogy a farmerek közt generatiók ne éltek volna ugyanazon birtokokon, de azt sem, hogy akár üzleti képesség, akár jellem szempontjából hátrább állnának a középosztály bármely részétől. Az a korszak, a mikor Sir Robert Peel politikai hevében vastag fejűeknek nevezte őket, már rég elmult. Akadnak köztük tőkeszegények és túlságos conservativek, de a tapasztalat igazolja, hogy ezek nem képesek kiállani a létért való küzdelmet s kénytelenek feladni azt, míg a haladók és gazdaságilag erősek megállják a helyüket. De utoljára is őket

kevésbbé köti a föld, mint a birtokosokat, kivált az angol törvényes és még inkább szokásos jog szellemében; ők képesek ma már méltányos kárpótlás mellett akármikor más pályára lépni és kivonni tőkéiket is a gazdaságból. Kétségkívül nehéz dolog ezt megtenni, szakítani esetleg családi hagyományokkal és előítélettel, de hát utoljára is meg lehet tenni.

A munkás, kinek viszonyaira később visszatérünk, még szabadabb mozgási képességgel bír ma. Őt alig köti valami a földhöz, rendesen úgy is csak az értelmileg leggyöngébb része marad ott. A virágzó ipar nagy munkabérei így is bevonják a városokba és valóban — egyénileg véve — az a szabad választása sokkal jobban érvényre jut, mint a szárazföldi rendszer kisbirtokosainál, a kik mégis inkább földhöz vannak kötve és a kik ipar hiányában rendesen nem is bírnak munkaerejük értékesítésénél az alternativ piacz azon bő esélyeivel, mint az angol földműves munkás.

Ezen eshetőség el van zárva a harmadik érdekelt, a földesúr előtt. Ez magyarázza meg aztán azt a tényt, hogy azon 1600—2000 millió font óriás összegből, a mennyire a legkitűnőbb szakemberek becsülik az angol mezőgazdaság veszteségét az utolsó három évtized alatt, csak kis rész esik a bérlők terhére, a túlnyomó nagy rész pedig a tulajdonosok veszteségét képezi. Míg a földesúr terhei gyorsan növekednek, ő nemcsak veszít jövedelméből, de ki van téve az igaztalan támadások egész sorozatának, mely mind ellene irányul, s melyet legfelebb azon czímen érdemel meg, hogy tőkéje jövedelméből dolog nélkül él. Legszembeszökőbb érdemeire gúny a válasz. Érdekes lesz befejezőül — anélkül, hogy minden szavát elfogadnók,

— közölni a kérdés körül egy tekintélyes földbirtokos (Alfred H. Huth) feljajdulásából a Timesből e passust:

„A bérlő gazda még megélhet, mert a földjét minden más tehertől szabadon kapja, a helyi adók kivételével. Ha rossz az éve, valószínűleg kap bérelengedést; de csak mosolyogna rajta, ha béremelést kérnének tőle jó évben. A földesúr, vagy elődei építtettek neki darabonként átlag 250 font st.-be került házakat, a melyeket ő adótlanul és javítás nélkül egy acre földdel 4 fontért ad ki munkásainak, és aztán szidja a földesurat, hogy nem épít többet, vagy nincs benne billardszoba vagy salon. Azt elvárják tőle, hogy helyi gondviselés legyen, ápoltassa a betegeket, karácsonykor, iskolai ünnepeken vendégelje meg a gyermekeket, rendkivüli munkáról gondoskodjék télen, tartsa el a dologképtelent, támogasson minden megyei jótékonyságot, munkásegyletet, kórházat, cricketet, footballt, kőszén-, ruházkodási-, lövész- és más társaságokat és adjon szabad telket minden közczélra. Mind ezért még köszönet sem jár, annyira magától értetődő dolog. Ezenfelül fizetni kell jövedelmi, lakbéri, földadót, halálilletéket, papi, kápláni tizedet, és helyi adót nem az után, a mit a föld hoz be neki tisztán, de egy képzeleti számítás alapján. Mindezen terhektől szabadul az az ember, a ki bölcs, állampapirokat vesz s nincs földje, csak a jövedelmi adót és halálilletéket fizeti...

... Nem csoda, hogy a tulajdonos gazda megszűnt létezni, a munkás elment a földről és a szegényadó óriásilag megnövekedett, az egyedüli csoda az, hogy még mindig fordul elő gazdasági föld eladása. De tényleg az ily föld ára még csak a legelő értékét teszi ki, hozzáadva az utak, kerítések és épületek értékét."

MÁSODIK FEJEZET.

Az angol munkásosztályok jelen helyzete és gyakorlati kérdései.

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A DEMOKRATIA ÁLTALÁNOS FEJLŐDÉSE. — A MUNKANÉLKÜLISÉG NAGY KÉRDÉSE. — AZ ORVOSLÁS MEGKISÉRELT MÓDJAI. — A FALURA VALÓ VISSZATELEPÍTÉS KISÉRLETEI. — A REFORM ELLENSÉGE A JÓTÉKONYSÁG. — A SKILLED ÉS UNSKILLED MUNKÁS. — KÖZEPÜTT A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS. — A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS EMELKEDŐ HELYZETE A MEZŐGAZDASÁG HANYATLÁSA DACZÁRA. — OKAI A VÁROSBA ÖZÖNLÉSNEK. — A KIVÁNDORLÁS NAGYOBB MÉRVŰ SZERVEZÉSE. — FALUSI ÉLET KELLEMESEBBÉ TÉTELE. — A KORCSMÁK ÉS AZ ISZÁKOSSÁG. — A PUBLIC HOUSE TRUST. — A RÉGI KORCSMÁK ÉS A TRUST KORCSMÁI. — A LAKÁSKÉRDÉS FALUN ÉS A VÁROSBAN. — MUNKÁSLAKÁSOK TÁRSADALMILAG ÉS HATÓSÁGILAG. — MUNKÁSLAKÁS-KIÁLLÍTÁS. — A GYAKORLATI NEHÉZSÉGEK A LAKÁSOK TELJES EGÉSZSÉGÜGYI KELLÉKEINEK BIZTOSÍTÁSA ELLEN. — A GARDEN CITY MOZGALOM. — SZÖVETKEZÉS ÉS PHILANTHROPIKUS MOZGALMAK E TÉREN. — A MUNKÁSOSZTÁLY ÁLTALÁNOS HALADÁSA AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDEKBEN, KÜLÖNÖSEN A SZERVEZETT MUNKÁSOKNÁL. — PHILANTHROPIA ÉS SOCIALISMUS ANGLIÁBAN. — A MUNKÁSPÁRT SIKEREI A TÖRVÉNYHOZÁSBAN. — A MUNKÁSPÁRT ÉS SOCIALISTAPÁRT NEM EGYAZONOS.

Az angol társadalom legelső osztályaiban aránylagosan sokkal mélyebb nyomokat vésett az utolsó tizedek demokratikus fejlődése, mint a többi osztályokéban. A dolog természete szerint így is kellett ennek történnie. A demokratia haladásával épp azon osztályoknak kellett a legnagyobb utat megtenniök, a melyek leghátrább álltak a fejlődés lépcsőzetén. A megjavult közlekedési viszonyok, a népnevelés irányváltoztatása, az olcsó sajtó, a szavazati jog folytonos kiterjesztése, a közgazdasági állapotok jobbrafordulása mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi

élet legalsóbb osztályaiban új vágyak, új irányulatok teremjenek.

Eltekintve a pauperismustól, mely inkább csökkent, mint emelkedett, s melynek egész kezelése meglehetősen változatlan állapotban maradt, a munkanélküliek kérdése foglalkoztatta és foglalkoztatja legbehatóbban az angol politikai és társadalmi életet. Azoknak a szerencsétleneknek sorsa ugyanis, a kik szeretnének is dolgozni, képesek is dolgozni, de munkát nem találnak rajtuk kívül álló okok miatt. A törvényhozás ismételve foglalkozott ezeknek a kérdésével, de a megoldás természetesen igen nehéz és igen fontos érdekek előzetes elbirálása nélkül nem eszközölhető. A jelenlegi eljárás az új Unemployed Workmen Act alapján egyelőre három év tartamára felhatalmazása a helyhatóságoknak a munkanélküliek ideiglenes felsegítése czéljából a helyi tanácsok és a szegényügyi guardianokból, esetlegesen kiegészitve a Royal Government Board által, bizottságokat alakítani, a melyek aztán azoknak, a kik valóban önhibájukon kívül kerültek ebbe a helyzetbe, munkát szerezzenek, ha már megfelelőbb nincs, akár útcsinálás, akár erdősítés, akár parlagföldek megművelése útján, a munka ideje alatt gondoskodjanak ellátásukról, egyedül azon feltétel lévén irányadó, hogy az ily módon adott munka bére valamivel alacsonyabb legyen a rendes munkabérnél.

Ez alapon, melyet később a parlament tetemes, 200,000 font st. segélylyel is támogatott, sok jelentékeny munka létesíttetett. Londontól alig negyven mérföldnyire a Salvation Army állított fel ily gazdasági telepet Hadleighben, a melyet Rider Haggard nagy művében úgy mutat fel, mint „rendkívüli példáját annak, a mi elérhető nyomorult emberek által oly

földön, a melyet a rendes gazda szintén nyomorultnak nevez". A munkanélkül levő gyárimunkások beváltak ez esetben, mint szintén Lady Warwick munkálatainál, s e sikeren felbátorodva a Salvation Army most egy nagyobb tervbe fogott, nevezetesen abba, hogy az elzüllött városi munkást visszatelepítse a falura. Terve a következő: az e czélra rendelkezésére álló 100,000 font sterling erejéig a munkanélküliekből telepeseket választ ki, azokat 5 acrenyi földdel, lakóházzal, szerszámokkal, vetőmaggal és háziállatokkal ellátja, a melyeknek árát 3% kamattal, $1^1/_4$% törlesztéssel és $^3/_4$% kezelési jutalékkal, összesen 5%-kal visszaszedi tőlük. E telepesek mind angol vidéken lesznek elhelyezve, s hivatva vannak az angol mezőgazdaságnak visszaadni a sorsüldözött ipari munkásokból azt a munkaerőt, a melyet a városok vonnak el a vidéki ifjúság beözönlése folytán a mezőgazdaságtól. Hogy mily sikere lesz ezen úgynevezett „farm colony" kisérleteknek, igen nehéz előre látni. A valószínűség az, hogy az ipari munkás sietni fog visszatérni jobban fizető korábbi foglalkozásához, mihelyt lehet, és így csak a gyöngébb elem marad kint a falun. Abból, hogy egy ideig ezen rendszer bevált, míg tudniillik az egyes iparágakban túlkinálat volt a munkásokból s különösen a képzetlen munkások (unskilled labourers) köréből, nem következik, hogy állandó módon is folytatható legyen az, a mi különben is csak ideiglenesnek terveztetett.

Kétségkivül azon folytonos demonstratiók, menetek és tüntetésekben, a melyek az angol városok utczáit a legutóbbi években, különösen télen, állandó izgalomban tartották az „unemployed" kérdésében, jelentékeny szerepet játszott azon elem mellett, mely igazán

akart és tudott volna is dolgozni, azon elem is, a mely nem tudott dolgozni, a mely tehát nem volt alkalmazható és az is, a mely valódilag nem is akart dolgozni, hanem csak egyszerűen tüntetni és a tüntetés örve alatt könyöradományokat csikarni ki a lágyszívű közönségtől.

Alig szenved kétséget, hogy a kérdés nagy fontosságához méltó körültekintéssel van megoldva. A Guildhallban tartott értekezletek után a legilletékesebb szakemberek részéről régebben kimondatott, hogy a kérdést máskép nem lehet megoldani, mint a helyhatóságok és a központi kormány együttműködése útján; az ő határozatuk folytán tartja a Board of Trade számban az ipari válságokat, a készülő munkahiányt, mint szintén a munkáskeresletet, mintegy központi munkaközvetítőül szerepelvén; az ő kezdeményezésükre folyósíttattak a parliament által a szükséges kölcsönök és az ő kezdeményezésökre jelöltettek meg ily inséges munkákul nemcsak a már elhatározott közmunkák, de szabályozások, vízlevezetések, erdősítések és végül az ő javaslatokra tétettek ideiglenes segélyek folyóvá a családtagok részére.

Alig is lehet kifogást tenni ezen intézkedések ellen, mert mindannyia különös gondot fordít arra, hogy a felelősség érzete ne csökkenjen, s a munkanélküli — ha a viszonyok javultak — kedvvel és emelt fővel térhessen vissza korábbi foglalkozásához. Az angol jelszó, hogy az adakozó kedv legnagyobb ellensége a haladásnak, hogy tudniillik az adakozás és segélyezés rontja az erkölcsi önérzetet, még inkább, ha az a dologházzal való összeköttetésban a Poor Law szabályai szerint s a polgári jogok felfüggesztésével kapcsolatban történik, a jelen esetben pon-

tosan szem előtt tartatik. A kényszer nélkül adott segély rosszabbul fizetett, de a jelszó érvényesül valóságos munkaadásban, a melyből jobban fizetett, jobban értett munkához visszatérni mindig kellemes dolog, de sohasem szégyenelhető.

Az sem esetleges, de jól meggondolt dolog, ha a munkanélküli a mezőgazdaságra utaltatik. Anglia egyik legkitünőbb socialpolitikusa, Sir John Gorst, így mondja el e kérdésben véleményét: „Nem hiszem, hogy bármely kétség foroghatna fenn a baj léte felett, vagyis a felett, hogy vannak a mi civilisatiónkban emberek, a kik képesek is, akarnak is dolgozni, de nem találnak munkát ... Munkát kell szereznünk részükre ... A mit rendesen inséges munkának nevezünk, lehet csillapító, hevenyes, időleges bajra, de nem orvosolja a munkanélküli bajt sok időre. Ha 100 munkanélkülit rábirunk arra, hogy élelmiszert termeljen, nem vesszük el a kenyeret más ember szájából. Az így munkálkodók azt fogják előállítani, a mit most külföldről hozunk be és a mit ő maguk is fogyasztanak. A munkanélküli ember — akár herczeg, akár kikötői hordár — a közönség nyakán él. Ha rávesszük, hogy élelmiszert termeljen, gazdagítja a közönséget azzal, a mit termel. Ennélfogva az én véleményem az, hogy az az út, a melyen a munkanélküliség bajára keressük az orvoslást, csak az élelmiszer termelése lehet."

Nem lehet tagadni, hogy ott, a hol aztán már azoknak a segítéséről van szó, a kik a nem alkalmazhatók (unemployable) osztályába tartoznak, sokkal inkább előtérbe lépnek a különálló felfogások. Ilyen kérdések gyakori izben foglalkoztatják az angol társadalmat és parlamentet is. Ilyen kérdés volt pél-

dául a szegény iskolás gyermekek ebéddel ellátása az iskolában. Előkelő angol politikusok — első sorban Sir John Gorst és Lady Warwick — követelték azt, hogy az éhező gyermekek az iskolában ebéddel láttassanak el; és a költségek a szülőktől hajtassanak be, ha lehet, ha pedig nem lehet, a községtől. Ezen tervezet ellen állandó azoknak a kifogása, kik abban a szülői felelősségérzet meglazításától féltek s arra utalnak, hogy sok szülő, ki nehezen szerzi meg így gyermekei táplálékát, indíttatva fogja érezni magát azokat már most a közönség terhére áthárítani. Hasonló nézetek vitatkoznak a nyomorék gyermekek sorsán, sőt nem egyszer a családtalan aggok igényei felett is.

Az angol jótékonysági ösztön kifogyhatatlan mértékben árasztja jótéteményeit azokra, a kik valóban reászorultak; de egészen bizonyos, hogy nagyon sok visszaélést is követnek el e bő köpeny alatt. Egyes esetekben a Charity Organisation Society megbecsülhetlen felvilágosításai megadják a helyes útbaigazítást a hozzá fordulóknak; de azok, a kik hozzá nem fordulnak, igen gyakran vannak félrevezetve; valamint az is bizonyos, hogy az angol közvélemény igen gyakran terelteti el magát sentimentalismusa által a helyes megbírálás ösvényéről s gyakran állít fel oly intézményeket, melyek inkább jó szívének, mintsem helyes politikai ösztönének válnak dicsőségére.

Így az idegen bevándorlók kérdésében még mindig ingadozik a közvélemény felfogása, daczára annak, hogy a törvény már meghozatott az Alien immigration Actban, mely megjelöli az „undesirable" bevándorló ismertető jeleit. A törvény szigorú végrehajtását követelők — élükön Sir Howard Vincent, a kinek e törvény meghozatalában is főrésze volt — azt állítják, hogy

a bevándorlók mindnyájan a kiszipolyozó (sweating) iparok táplálékát képezik, a melyek lenyomják a bennszülött munkások béreit, a mellett nyomort és bűnt hoznak magukkal; míg a másik felfogás nemcsak a humanismus igényeire figyelmeztet, hanem arra is, hogy gyakran már az első nemzedék, de feltétlenül az utánna következők, hasznos polgárai lesznek Angliának; hiszen a Francziaországból kiüldözött hugonották voltak az angol ipar valódi teremtői; és Anglia szabadságszeretetével élénk ellentétben áll gyanakvó szemmel nézni a külföldről bevándoroltat, annál inkább, ha az nem önkényt, de kényszerítve hagyja el korábbi hazáját.

Az „unskilled" osztály áll ma a munkástagozatnak legalsó fokozatán. Mert csodálatos dolog, de tény, hogy a demokratia e korszakában lassankint kiválik a munkások aristokratiája. A bányamunkások Northumberlandban és a szövőmunkások Lancashire és Yorkshireban állanak a munkásaristokratia élén. Zárt és szigorú Trade Unions vezetése alatt kivívták relativ függetlenségüket, gyorsan nem pótolható voltuk nagyon is komoly ellenfelekké teszi őket munkaadóikkal szemben; béreik magasak, munkaidejük rövid, iskolázottságuk és fegyelmük bámulatos. A bányászok vagy szövők parlamentje, a mint évi tanácskozásaikat nevezik, valódi mintaképei egy tanácskozó testületnek.

Mily alacsony fokon áll ezekkel szemben az unskilled labour, mely egyenként alkuszik, a megélhetés határán mozog, gyakran a legnagyobb inséggel küzd s bármily áron kénytelen dolgozni, ha helyette más „kéz" akadt, mert bárkivel pótolható, melynek szervezete nincs, mely a viszonyoknak van teljesen kiszolgáltatva, örökös bizonytalanságban, a bizonytalan jövő minden

demoralizáló hatásával, a pálya végén csaknem kikerülhetlenül a dologházzal, a község nyakán, politikai jogok nélkül, a puszta vegetálásra utalva!

Bizonyos közép helyet foglal el e két véglet közt a mezőgazdasági munkás. Joseph Arch genialitása kellett hozzá, hogy legalább egy időre szervezze őket, s az ő bölcs mérséklete, hogy e szervezetből állandó haszon származzék reájuk, de már a szervezet sem birta meg a Rural Laboured Leagueben az állandóságot s a strike háború viselésének alapfeltétele a szervezettség, nehezen pótolható, állandó összeköttetés, csaknem teljesen hiányzik náluk.

Mindezek daczára a mezőgazdasági munkások jobban voltak képesek anyagi érdekeiket megóvni, mint akár a vállalkozó bérlők, akár az ingatlanok tulajdonosai.

Kétségtelen azonban, hogy ez csak úgy volt elérhető, hogy a népesség felszaporodása felszivatott a város által, sőt a tényleg földművelő munkások száma is csökkent, megfelelően azon helyzetnek, hogy a szántás alá vett földterület rohamosan csökken, más oldalról pedig a gépek térfoglalása folytán csökkent a meglevő területen is a munka kereslete. Mindenesetre azonban a legutóbbi nagy földművelési hanyatlás egyik legpregnánsabb ténye az, hogy a mezőgazdaság hanyatlása nem hozta magával a benne foglalkozást nyert munkások anyagi helyzetének megfelelő hanyatlását.

A Board of Trade munkaosztálya által közzétett újabb jelentések Wilson Fox tollából származnak. Ő volt megbizva a mezőgazdasági munkások helyzetének tanulmányozásával, s munkálatainak eredményét két

vaskos kötetben tette közzé 1900-ban és most a Board of Trade; e mellett egy nagyérdekű felolvasást tartott 1903-ban. De ezen hivatalos jellegű jelentéseken kivül számos munkában dolgoztatott fel ez az anyag már Wilson Fox előtt. Caird volt az ötvenes évek nagy mezőgazdasági statistikusa, Little pedig mind a hetvenes, mind a kilenczvenes években a munka tárgyában kiküldött királyi bizottságban volt a földmüvelési munkásügy előadója. 1880-ban Druce, 1860-ban pedig Purley állitott össze értékes kimutatást a mezőgazdasági munkabérekről. Úgy hogy több mint félszázad óta meglehetősen hü képét birjuk a mezőgazdasági munkabéreknek Angliában.

Ez adatok abban csúcsosodnak ki, hogy Angliában az átlagos mezőgazdasági munkabér volt 1850-ben 9 sh. 7; 1860 11 sh. 7; 1870 12 sh. 2; 1880 14 sh. 2; 1890 13 sh. 5; 1898 14 sh. 5; jelenleg 14 sh. 8 penny az egészet egynek véve. Természetesen ezen átlagok absolut biztonságra nem tarthatnak igényt, miután különböző számítási alapok eredményei; annyit azonban igazolnak, és az a fő, hogy a munkabérek emelkedése jelentékeny és egészben állandóan emelkedő irányzatot mutat.

Természetes, ezen adatokhoz hozzá kell vennünk a természetben adott értékeket, a melyekkel együtt így alakul a heti kereslet minden állandóan alkalmazott felnőtt férfi munkásra nézve (ispánokat és napszámosokat oda nem értve): Angliában 17 sh. 5; Scótiában 19 sh. 5; Irlandban 10 sh. 5. Valamivel magasabb bért kapnak azok, a kik állatok gondozásával vannak megbízva. Már most az adatok részletesen kiterjeszkednek arra is, hogy egy családos és négy kis gyermekkel biró munkásnak mennyi a kiadása;

négy kis gyermek lévén körülbelül a legterhesebb helyzet, mert több gyermek esetén valószinűleg vagy az anya is keresetképes, vagy a legnagyobb gyermek. Az élelmiszerek havi értéke Angliában ily család részére 13 sh. 6; Scótiában 15 sh. 2; Irlandban 10 sh. 5; a mihez még a lakbér járul, a mely 1—2 shre tehető; Scótiában azonban a családos cselédek rendesen ingyen kapnak lakást a farmon. Tényleg ezt a megoldást az angol munkás nem szereti; mert inkább szeret függetlenül lakni a szomszédos faluban.

Ezen adatok 3200 kimutatásból vannak összeszedve, a mely 28,000 munkásra vonatkozik. Hasonló nagymennyiségű adathalmaz gyűlt össze a többi országokra nézve is.

Meglepő mindenkire nézve, a ki az angol gazdasági viszonyokat figyelemmel kiséri, az a gazdasági eljárás, hogy rendkivüli úgynevezett „Casual“ munkásokra igen ritkán szorul az angol gazda. A gazdaságok beosztása olyan, s az időjárás is olyan természetű, hogy a munka nem egyszerre jön nagy tömegben, mint pl. nálunk. Az aratás és kaszálás messze esik egymástól, a mellett az állattenyésztés is egyenetlenebbé teszi a munkát. Magam ismerek ezer acres farmot, a hol egyetlenegy napszámra se volt szükség egész évben.

Ez természetesen azt is jelenti, hogy a munkás helyzete azért is jobb, mert állandó foglalkozásra talál. Kivéve Nyugatanglia némely részét, a hol rendkivüli aratási munkára átjönnek az irlandiak. A mezei munkás állandó s — bár jogilag nem biztos a helyzete — télen-nyáron napfényben vagy esőben éppúgy állandó foglalkozást kap a maga farmján, mint az évszámra fogadott cseléd. Ez utóbbiakat rendesen

cselédvásárokban fogadták fel korábban, de ez a szokás ma már kihalófélben van.

A cselédek rendesen szakmunkákra, állatok mellé fogadtatnak fel, a rendes munkások pedig minden dologra, tehát állatok mellé éppúgy, mint a vetés, gyomlálás, kaszálás, árkolás stb. teendői ellátására. Ez utóbbiakat rendesen hetenként fizetik. A hol nőket is alkalmazhatnak, főleg tehenészeteknél, azokat is hasonlóan fizetik.

Igen ritka eset, hogy darabszámra, vállalatilag fizetnék a munkásokat. Ez történik leggyakrabban a kapálás alkalmával. Külön fizetést kapnak aratáskor az emberek, a mikor mint kötözők, asszonyok és gyermekek is kapnak fizetést; külön kapnak például a juhászok báránypénzt, rendesen a tehenészetekben és a lótanyakezelésben is hasonló alkalmakkor. A természetben való fizetés hanyatlik. Rendesen kapnak a rendes munkások burgonyaföldet; szalmát és sört aratáskor, néhol kevés tüzelőt, tejet is. Az állatok gondozásával megbízott rendes cselédeknek rendesen van lakásuk és kertjük, valamint kis burgonyaföldjük, igen gyakran kapnak szalmát a sertésnek, szenet, tejet, főzeléket és sört vagy gyümölcsbort, nem ritkán gabonát is. Sőt a juhászoknak rendesen meg van engedve, hogy néhány juhot is együtt tartsanak a gazdáéival, hasonlóul a gulyások tehenet.

Érdekes megjegyezni a részletes adatokból szembeötlő, azon tényt, hogy a mezei munkások fizetése ugyanazon arányban emelkedik, a mint a földművelés módja javul. Angliában legalább nyugodtan lehet mondani, hogy a mezei munkások bérével arányban van a gazdasági haladás. A hol legmagasabbak a bérek, ott a legkifejlődtebb a földművelés, és minél kevésbbé fej-

lett az, annál alacsonyabb a munkabér. Más szóval a gazdák ok nélkül panaszkodnak a magas munkabérek ellen. A magas munkabér öntudatos, értelmes munkásosztályt nevel és tart fenn és az ismét meglátszik a gazdaságon is.

Pedig Angliában a munkanapi tartam is szabályozva van. A rendes munkás nyáron $6^1/_2$ órakor áll munkába, fél órája van reggelire, egy órája ebédre és $5^1/_2$ órakor vége a munkának. De ezt az aránylag kevés időt még a rendes külső munkás is jobban kihasználja, mint a rosszul fizetett, talán éppen azért közönyösen dolgozó munkás.

Már említettük, hogy szervezkedésre és éppen ebből kifolyólag anyagi helyzetük biztosítására és jövő kilátásaik reményteli voltára nézve sokkal rosszabb helyzetben vannak a földmivelésnél, mint a gyárakban alkalmazott munkások. Voltaképen intelligentia tekintetében is úgy áll a dolog, hogy a földmüves munkás nem veheti fel a versenyt a gyári munkással. A gyári munkás munkaideje korlátoltabb, szórakozása, társas élete semmi kivánni valót nem hagy fenn, hatalmas Unionjai biztosítják a jövőjét. A vidéki munkásnak alig van ideje a pihenésre, szórakozása legtöbb esetben a korcsma, jelene, jövője alig van egyéb, mint a gazdája által fizetett s a gyároshoz képest szükre mért összeg. Nem lehet állitani, hogy a gazdák nem humánusan bánnának cselédeikkel, a közvélemény s legtöbb esetben a tiszteletes úr rendesen érdekeik hü védője, e mellett meg van a Rural Labourers League, mely minden jogtalanság ellen védelmez, legújabb időben a balesetbiztosítás reájuk is kiterjesztetett, s azt, hogy helyzetök tűrhetetlen lenne, még az angol viszonyok között is, túlzás volna mondani. Az azonban

tény, hogy az unskilled labour természete szerint azonnal is pótolhatók lévén, sokkal függőbb helyzetben vannak, bizonytalanabban és rosszabbul fizettetnek, mint a gyári munkások.

A „back to the land“ jelszava innen származott. Azok, a kik a helyzetet javítani akarják, azon kettős felfogásból indulnak ki, hogy az angol mezőgazdaság hanyatlása főleg onnan ered, hogy a tehetségesebb ifjak a városba költöznek, s hogy a faj physikai hanyatlása, a melyre nézve egy parliamenti bizottság valóban megdöbbentő adatokat hozott fel, a birodalom életerejét ássa alá. Ezen nem lehet segíteni, csak úgy, hogy ha a földművelési munkás családját igyekezzük megtartani az egészséges falusi életnek.

Egészen érthető és természetes e kívánalom oly országban, a hol az ipari élet túlságos fejlődöttsége miatt a városok nagy mértékben elnyomták a falut, s a hol a városi élet nagy hátrányai a slumban (az iszapban), a mint nevezik a bűzös, egészségtelen utczákat, oly élénken szembe ötlenek.

De sokkal nehezebb a gyakorlati megoldás, a hol szemközt állanak a nemzeti érdekek és a gazdasági fejlődés kétségkívüli, vas törvényei. Nem lehet tagadni, hogy a földművelés, a legelők szaporodása, a magtermények indokolt hanyatlása s a gépek behozatala folytán sokkal kevesebb kezet fog igényelni ezután, mint ma. A korábbi fejezetben már említett hanyatlása a mezőgazdasági munkások számának minden valószínűség szerint még tovább fog tartani ezután is. Viszont a szaporodás az általános tapasztalat szerint a legnagyobb lévén a falusi életben, állandóan beáll egy természetes túlnépesedés, melynek feleslegét sentimentális alapon elhelyezni nem lehet.

Maguk azon javaslatok is, a melyek arra irányulnak, hogy a mezőgazdasági munkás megtartassék a falun és annál inkább az a javaslat, a melyről már szó volt, hogy a városi munkás felesleges része odairányítassék a Salvation Army tervezete szerint, nem képes gyökerében orvosolni a bajt, a mely abban áll, hogy több a munkás kéz, mint a munka s még inkább fokozza a bajt, hogy az unskilled labour létszáma szaporíttatik, mely minden időben leginkább pótolható, legkevésbbé szervezett s legnagyobb mérvben ki van téve a munkahiány esélyeinek.

Úgy látszik, végelemzésben ezen a bajon oly iparilag fejlett országban, mint Anglia, csak a kivándorlás segíthet. S tényleg Anglia gyarmatai — első sorban az észak-amerikai Egyesült-Államok — épp annyit köszönhetnek ma a gazdasági kényszernek, mint korábban a politikai és vallásos üldözéseknek. Ha már most a kivándorlás megfelelő formában szerveztetik s a felesleges munkaerő természetes lefolyást talál, első sorban oly országokba, melyek nyelvben, szokásban, törvényekben azonosok, éghajlatban és munkaviszonyokban nem nagyon elütők az anyaországtól, az nem pusztán a politikai czélok követésénél hatalmas eszköz, de egyúttal gazdasági kényszerűség is. A mint az angol földműves munkásnak a városokba való kivándorlás segített abban, hogy a mezőgazdaság hanyatló korszakában is javítsa helyzetét, éppúgy a kivándorlás hatalmas szellentyű arra, hogy az unskilled labour is lehetőleg megóvassék a kiszipolyozó vállalkozók kapzsi irányzatai ellenében.

Mindenesetre szükséges és helyes a kivándorlást szabályozni és irányítani. Azon angol társaságok, a melyek a kivándorlás elősegítését is felvették teendőik

közé, nagyobbára philanthropikus természetűek, mindazonáltal nemcsak a kivándorlóknak, de az itthon maradt munkásoknak is nagy jót tesznek. Levelezőik útján figyelemmel kisérik — és ez irányban igen nagy szolgálatokat tesznek nekik úgy az angol Board of Trade, mint a gyarmatok ügynökei — a munkapiaczok igényeit, megfelelő módon kiválogatják a kivándorlókat, sőt árva és elhagyatott gyermekek eseteiben, mint dr. Barnardo menházainál, megfelelő módon nevelik már a gyermekeket; a kellő helyekre, kellő felügyelet és ellenőrzés mellett letelepítik, megindítják, támogatják új otthonukban, s megvan százezer közül több mint kilenczvennél az az elégtételük, hogy nemcsak jó polgárokat adnak az új hazának, de a boldogulás útjára vezérlik az új hazában a régi haza fiait is. Természetesen, ez nem megy bizonyos anyagi segitség nélkül, mely sok esetben csak az átutazás költségeire terjed ki, néha némi kölcsönre is, ritkán visszatérités nélküli pénzsegélyre, de minden esetben ott van a társaság ügynöke az új hazában a kivándorló háza mellett, ki támogatja, védi, oltalmazza és tanácscsal ellátja mindenféle bajában. Hogy ez mit jelent az első nehéz években: elég reá mutatni.

Az ily társaságok áldásos működése ma már köztudomású és közelismerésben részesül. Midőn 1884-ben megalakult a Self-help Emigration Society, alig volt képes annyi anyagi erőre szert tenni, hogy csak kis mértékben hozzájáruljon a hajó-jegy megvételéhez, ma már a származási helyétől új lakásáig az összes költségét a társaság fizeti és természetesen azután sem hagyja őket magukra. „A mult év munkája — igy szól 1906-ki jelentésében az igazgatóság — különösen kedvező volt, azon kivándorlók minőségére való tekintettel,

a kiket segélyeztünk, nagy gondot fordítottunk arra, hogy kizárjuk azokat, a kik nem kívánatosak Kanada szempontjából. A viszony az anyaország és a gyarmat közt oly benső, hogy erkölcsi kötelesség azokra nézve, a kik a kivándorlással foglalkoznak, megemlékezni az arany szabályról és nem küldeni naplopókat és fáradtan születetteket oly országba, hol minden ember büszke arra, hogy dolgozik és utálattal és megvetéssel néz le a beszállított henyélőkre." Megvan az az elégtétele is e társaságnak, hogy segélykiadásainak 83%-át az idők folyamán már maguk a segélyezett kivándorlók fizették vissza. Hasonló kedvező az eredmény a többi társulatoknál is. Nem csoda aztán, hogy Kanada is oly óriás léptekkel halad előre. A két ország érdeke találkozik: Kanadának és a gyarmatoknak általában éppoly szüksége van valódi, kitartó munkaerőre, mint Angliának felesleges munkaereje elhelyezésére. Hogy e kivándorlásoknál a mezőgazdasági munkás játsza a főszerepet, megítélhető Winnipeg esetéből. Ez a város, mely mint mondják, búzán alapul, és a melynek életnedve a búza, 25 év előtt puszta mező volt, ma több mint 100,000 ember lakik benne.

A Barnardo-féle árvaházak sikeres gyakorlata felvetette a kérdést, nem volna-e helyes az elhagyott, dologházakban nevekedő gyermekeket értelmes kivándorlásra a Farm Colony útján előkészíteni? Ez épp annyira köznevelési, mint közgazdasági kérdés, és azon nagy érdeklődésből ítélve, a melylyel tárgyaltatik, nem nehéz előre látni valamely gyakorlati megoldást. A „kivándorló osztályok" szervezete ma már nemcsak a Barnardo-féle árvaházakban van meg, s a mi a fő, a gyarmatok ügynökei is nagy előszeretettel foglalkoznak vele. A kérdés horderejét mutatja az,

hogy ma 65,000 gyermek van a dologházakban, 100,000 magán jótékony intézetben és 150,000 olyan, a ki községi segélyt kap. Ezen gyermekek nevelése meglehetősen sok gondot ad a hatóságoknak. Frank Briant, a ki e kérdést behatóan tanulmányozta, azt tartja s azt az indítványt teszi, hogy a gyermekek mind a gyarmatokba adassanak ellátásba, hogy így az odavaló viszonyokba éljék magokat bele. Az eljárás az volna, hogy a gyarmati kormányok gondoskodnának mezőgazdasági intézetek vagy gazdaságokról, a hol az ily gyermekek kormányfelügyelet alatt neveltetnének 10 éves koruktól egész 18 éves életkorukig, míg az anyaország illetékes hatóságai és egyletei az átlagos hazai költségeket fizetnék meg a gyarmati kormányoknak. Ez a javaslat minden oldalról oly kedvező fogadtatásra talált, hogy valószínű a közeli megvalósítása. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy 18 évet betöltött ifjú vagy leány nagyon is keresett munkás mindegyik gyarmatban, kivált megfelelő neveltetés esetében, s annál inkább, ha ott növekedett fel: semmi kétségünk sem lehet az eredmény felől, mely egyúttal a munkanélküliség és munkásfelesleg állandó bajának legbiztosabb orvoslása.

Természetes azonban a kisbirtokos-rendszer behozatalára irányuló s fentebb részletezett terveken kívül azon törekvés is, a mely az angol földműves munkást akarja otthonához kötni még a társadalmi lépcső jelen fokán is a falusi élet kellemesebbé tétele által.

A munkabérek kérdésében természetesen igen nehéz bármely külső megállapodást érvényre juttatni. Egy dolog azonban itt is nyilvánul. Nevezetesen az, hogy minél szakszerűbb és részlegesebb lesz a mezőgazdaság

— s az előző fejezetben láttuk, hogy ez nemcsak elméleti szükségesség, de a való élet fejlődése is, — annál inkább szakszerűvé kell válnia az angol földmüvelési munkásnak is. Ez azt jelenti, hogy az unskilled labour általános osztályából lassanként kiemelkedik a skilled labour aristokratiája a földmüvelési munkásnál éppúgy, mint a gyári munkásnál. Az üvegházban termelő kertész, a vaj- vagy sajtkészítő, tehenész, csikómester stb. nem lehet állandóan egy osztályban a trágyaterítővel, árokhúzóval vagy sövényrakóval. Speciális ismeretekkel kell bírnia, ezért nehezebben pótolható, jobban megbecsülendő, a mi a bérében is kifejezésre juthat, sőt kétségkivül jutni fog is. Az a maximuma az angol mezőgazdasági munkás vágyainak, hogy ő vezető munkás (foreman) vagy ispánféle (bailiff) legyen a gazdaságban, a mikor aztán hetibére esetleg $1^1/_2$ sterlingig is felmehet, — kiterjeszthető és ki is lesz terjesztve a különböző fokozatok és igények szerint. A mezőgazdasági munkás színejava skilled munkássá változik át, mint ilyen képes lesz aztán jogait és igényeit érvényesiteni. Hasztalan minden phraseologia a földmüvelésről, mint az első angol foglalkozásról, ha e foglalkozás munkásai gyakorlatilag a legalacsonyabb osztályba sorozvák.

A további javaslatok a falusi élet elfogadhatóbbá tételére részben nevelésügyiek, a melyekről már szólottunk, részben philanthrop természetüek. Az Economic Journal pár év előtt képet adott arról, hogy egy typikus angol faluban mennyi és minő egylet létezik. A mit most javasolnak előre látó gazdák, hogy a szombati félnapi munkaszünet hozassék be a gazdaságokba is, az kétségkivül az egyletek számát szaporitani fogja. A véletlentől, főleg pedig a vezető földesúr

vagy pap személyétől és buzgóságától függ, mily módon lehet kellemessé tenni a falusi életet; az, hogy ez a munkásokon nem mulik, a tapasztalat által be van bizonyítva.

Nagyon nagy és rendkívül fontos feladatot van hivatva e téren teljesíteni a korcsmák szabályozása, a melyek ellen annyi kifogás emeltetett korábban, de a melyeknek a Public House Trust által czélbavett reformja, kétségkívül leghatásosabb ellenszere lesz.

Ismételve hangsúlyoztatott már e könyvben azon borzasztó pusztítás, a melyet az angol munkásosztályok soraiban — és itt aztán nincs különbség a városi és falusi élet között — az iszákosság okozott. Minden jel arra mutat, hogy e szerencsétlen betegség inkább apadóban, mintsem emelkedőben van Angliában. A mértékletességi egyletek, támogatva az összes egyházak által, nagy hatással működtek. Érdekes tünemény például arra a mértékre nézve, a melyben a mértékletességi mozgalom ereje emelkedik, s a melyben emelkedik a munkásosztályoknál is első sorban a mértékletesség megbecsülése, az a tény, hogy a jelen parlamentbe megválasztott 30 munkás képviselő közül nem kevesebb, mint 25 a mértékletességi egyleteknek azon legszélső árnyalatához tartozik, a melynek tagjai teljes önmegtartóztatók, total abstainers, a kik tehát egyáltalán nem isznak semminemű szeszes italt. Daczára azonban ezen kedvező tünetnek, még sem lehet kétség az iránt, hogy az angol munkásosztály első rendű bajai közé tartozik az iszákosság (hiszen a nemzeti költekezés az italra dr. Dawson Burns számításai szerint évente most is 160—170 millió font sterling óriás összegre emelkedik, az évi átlagos csökkenés pedig 5 millió fontot sem tett ki az utolsó években)

és a társadalomnak első sorban ezzel a bajjal kell felvenni a küzdelmet a társadalom minden reform törekvésénél.

Tényleg nem is mulik el egyetlen év sem, a mely valamely haladást ne mutatna fel ezen a téren. Egymást érő parlamenti bizottságok, az egyes törvényhatóságok küzdelmei, az egyházak sorompóba lépése, a sajtó, a törvényhozás — folyton tartó nagy viták színterei. Egyszer a zárórák kérdése nyomul előtérbe, másszor a korcsmákkal szemben emelt azon igény, hogy kiskorúaknak italt ne szolgáltassanak ki, majd a korcsmákban alkalmazott csaposleányok (barmaids) tarthatlan helyzetére utalnak, majd az engedélyezés megszorítása képezi a viták anyagát. Mindezen kérdések a magistrate elhatározása alá tartoznak, a ki az italmérési engedélyt is adja, s megtörtént ennélfogva igen gyakran az az eset, hogy újolag olyanok sem kapnak engedélyt, kik ellen semmi jogosult panasz nem volt emelhető, pusztán a korcsmák számának korlátozása czéljából. Viszont észleltetett az, hogy a nagy szeszés serfőzők maguk tartják a korcsmákat álnevek alatt, vagy kötelezik őket kizárólag tőlök venni a szeszes italt s így a korcsmák számának megcsökkentése voltaképen az ő üzleti bevételeiknek és egyúttal kiadásaiknak apasztására is szolgált gyakorlatilag.

A törvényhozás — igen nagy mérvű ellenzés daczára — kimondta, hogy a tulajdonos hibája nélkül elvont italmérési engedélyért a károsultat kárpótlás illeti, melyet túlnyomólag nagy részében a megmaradt italengedélyek fizetnek, de ezen intézkedés, melyet ellenfelei egyszerűen választási kortesfogásnak minősítettek hatalmas korcsmárosok javára, még inkább növelte a mértékletességi egyletek elke-

seredését és szenvedélyes támadásait a korcsmárosok ellen.

E mozgalomnak szülötte volt a Public House Trust. Ez nem vezet keresztes hadjáratot a korcsmák ellen, egyszerűen ki akarja csavarni kezükből a fegyvert. Elismervén, hogy a szeszes italokra és a korcsmákra szükség van, nem ismeri el azt, hogy azok szükségképen abban az állapotban legyenek, a melyben ma vannak, mint minden részegeskedés és bűnök tanyája. Vissza akarja vinni a korcsmákat arra, hogy egyszerű clubélet folyjon bennök. Mivel pedig a részegeskedés és ebből folyó erkölcstelenség fő indoka az, hogy a korcsmáros érdekelve van pénzügyileg, hogy minél több szeszes ital fogyasztassék el: azon kezdi, hogy az érdeket szünteti meg. Szóval arra törekszik, hogy a korcsmákat jó kezekbe juttassa át.

Chamberlain már 1877-ben indítványozta, hogy a helyhatóságok vegyék át a korcsmákat, de indítványa elesett az érdekeltek merev ellentállása mellett azért is, mivel egészen világos, hogy a korcsmák, — ámbár az italmérési engedély folytán kétségkívül monopolistikus jelleggel bírnak, mégsem kezelhetők helyesen hatósági úton. Az orosz államosításra vonatkozó példa az eltérő viszonyok folytán nem sokat nyom a latba, ámbár nem lehet tagadni, hogy az orosz korcsmák is minden elfogulatlan biráló egyhangú véleménye szerint sokat javultak erkölcsileg is az állami monopolium behozatala óta, s a mellett 40 millió font st. tiszta hasznot adtak az adóterhek könnyítésére az államkincstárnak. Elesvén tehát így a közhatósági kezelés, rossznak bizonyulván a jelen rendszer, nem maradt más megoldás hátra, mint a magánkezelés, de a közszellem ellenőrzése alatt.

Az első ily kisérletet a People's Refrechment Home Association kezdte meg 1896-ban a chesteri püspök elnöklete alatt, s ez a társaság alakult át öt évi kedvező tapasztalattal meggazdagodva, 1901-ben a Public Home Trust-té, lord Grey, a jelenlegi kanadai kormányzó s az angol szövetkezeti mozgalom egyik vezére, elnöklete alatt. E központi társaság, megyénként fiókegyleteket alkotván, arra törekszik, hogy az italmérési engedélyeket kezére keritse. E fióktársaságok, rendesen 20,000—30,000 font sterling tőkével alakulnak, megszerzik az italmérési engedélyeket, s vezetik a korcsmákat azon az alapon, hogy azok ne legyenek a részegeskedés tanyái, hanem a színvonaluk emelkedjék, bennük a szeszes italok fogyasztása korlátoltassék, a helyett pedig a nem szeszes italok élvezete könnyittessék. A nyerészkedés kizárása szempontjából a korcsma 5%-nál nagyobb jövedelmet nem adhat, az esetleges többlet közmulatóhelyek, játékterek, hangversenytermek stb. berendezésére lévén szánva; a kezelő pedig készpénzfizetést kap, nem százalékos jövedelmet. Elismervén a szeszes ital élvezetének jogosultságát, gondoskodik arról a trust, hogy a vendég első minőségű italt kapjon, ha olyat kér; de a kezelő százalékos jutalékot kap az elfogyasztott nem szeszes italtól, jutalmat a tisztán tartásért és magasabb színvonalért.

1906 végén 220 korcsma volt már a trust kezelése alatt, s hogy mily eredménynyel, elég lesz idéznem Cranford ezredes jelentését egy ily korcsma felől:

„Látogatásom alkalmával több mint nyolczvan fiatal legény és leány játszott a kertben és készült a hosszú szobában felszolgált teához. A csarnok és ivó-

szoba tele volt már vendégekkel, kik részben szeszes italt fogyasztottak, részben czitromvizet ittak. Mind ez az 1903 márcziusán bekövetkezett változás eredménye. Az előtt a kezelők csak az ital eladásával gondoltak, az került legcsekélyebb fáradságba és adott legtöbb hasznot. A nem szeszes italüzlet eleinte alig volt pár penny naponta; most gyakran 3 font sterlinget is kitesz."

Szintén az ő jelentése egy másik korcsmáról:

„Ezelőtt ez a legrosszabb fajú korcsma volt, melyet csak rossz hirű nők és csavargók látogattak; most tiszta és tisztességes ház, mely sör és szesz mellett szép vendéglői és nem szeszes üzletet is folytat. Külső látszata tiszta és világos; bent pedig az olcsó tea és ételek hirdetése szembetűnik. Minden tiszta és Trust-szerű. Szobák vannak fenntartva a mértékletességi egyletek tagjainak; egy munkás javaslatára a kezelő nő megkezdte 3 pennyn csészékben a levesfőzést is. Gyakran 20 ember is jön be egyszerre étkezni és az étkek kiszolgálása folyton emelkedik."

Az eredmény mindenütt azt mutatja, hogy a szeszes italok fogyasztása csökken, de a kárt helyrehozta a nem szeszes italok emelkedő fogyasztása; a piszok helyét mindenütt elfoglalja a tisztaság és a korcsmai szokásokban nagy változás áll be azon egyszerű tény folytán, hogy a Trust korcsmáiban ismeretlen a részegség. Lord Grey helyesen mondhatta, hogy „a társadalmi reformok történetében soha sem vert oly széles körben, oly erős és oly mély gyökeret egyetlen egy mozgalom sem."

Természetes, hogy az italmérési engedélyek kiadásánál a hatóságok különös figyelemmel lehetnek a Trust igényeire, a mint hogy az új italmérési tör-

vényben kimondatik, hogy „az új engedélyek kiadásánál a békebiráknak tekintettel kell lenniök az engedélyezett helyek jó kezelése iránt való gondoskodásra, és oly feltételeket állapíthatnak meg az engedélyadásnál, a minőket a közönség érdekében helyeseknek tartanak.“

Ha a Public House Trust lassanként reáteszi a korcsmákra a kezét, s a jelenlegi úton kezeli azokat, észrevétlenül fog átváltozni korunk munkás osztályának legnagyobb átka a kellemes szórakozás, társas időtöltés egyik legelőkelőbb eszközévé s az eszme áldásait minden megrázkódtatás, minden méltányos igény kielégítése mellett fogja élvezni az angol munkásosztály nagy tömege.

Karöltve jár ezen kérdéssel a lakáskérdés. Kétség kívül áll, hogy a mint az egészséges társadalmi életnek alapja a család, épp úgy a családi élet alapja a családi tűzhely. A régi példabeszéd, mely szerint „az én házam az én váram“ valódilag csak ott érvényesül, a hol egészséges, kellemes lakásokban él a munkás. Nyirkos, szűk, kellemetlen lakás űzi a legtöbb szegény embert az iszákosságba és a nyomorba.

E tekintetben kétségkívül nagyon sok a tennivaló Angliában éppúgy a falusi, mint a városi életben. A falusi életnek megvannak a maga viskói, a városi életnek a maga „slum“-jei. Örvendetes jelenség, hogy újabb időben komoly javaslatok egész raja indult meg mind a két irányban, és sok örvendetes eredményt lehet konstatálni. Az angol összes lakások közül csak 0·15% — tehát egy elenyésző csekély töredék s az is főleg a bevándoroltak által elfoglaltan — volt olyan, a hol az egész család egy szobába szorult; az újon tervelt munkáslakások azonban átlag egy-egy

családnak oly lakást tervelnek kerttel együtt, mely földszinten nagy családi nappali szobából, külön konyha, kamara, mosókonyha és mellékhelyiségekből, az emeleten három hálószobából áll, vízvezetékkel és csatornázással ellátva.

Angliában az 1875-diki Public Health Act adta meg az első lökést a munkásházak építésére. Ez a törvény szabályozta a közegészségügyi hatóságokat, felruházván őket azzal a joggal, hogy építési szabályrendeleteket alkossanak, mely jog 1878-ban különösen a lakásoknak vízzel való ellátására terjesztetett ki. 1885-ben hozatott meg a munkáslakásokról az első törvény, melyet több törvényes intézkedés követett. Az ide vonatkozó különös törvényeket a törvényhozás összefoglalta az 1890-diki Housing of the Working Classes Act-ba, a mely kiterjed úgy a városokra, mint a vidékre, és felhatalmazza az egészségügyi hatóságokat, hogy kötelezzék az egészségtelen vagy túlnépes házak tulajdonosait a lakások kijavítására, kivételesen esetleg a házak lebontására is.

Sőt egy nagy lépéssel tovább megy a törvény: felhatalmazza nevezetesen a közegészségügyi hatóságokat munkáslakások építése czéljából, megfelelő kölcsön felvételére. A most folyó építkezések körül az egyik benn a város területén óriás házcsoportokat létesít, s a másik a vidékre telepíti ki a munkást a cottage-rendszer szerint. A tapasztalat általános, hogy rendesen azon munkások, a kiket a piszkos egészségtelen utczákból az úgynevezett „slums"-ból kikerget a rombolás, csak igen kis mértékben jönnek be lakóul az új házakba. Nem tetszik nekik sem a tisztaság, sem a felügyelet, sem a rend. Különösen népszerűek azonban a vidékre telepített cottagek, melyekre 3—4-szer annyi bérlő je-

lentkezik, mint a mennyi elhelyezhető. A most folyó ily építkezéseknél a londoni megyei tanácsnak egy ily ház átlag 204 font sterlingbe kerülvén, nemcsak a befektetett tőke kamata, a javitás, biztositás és adózás térül meg, hanem egyszersmind az amortizatió is, a melynek alapján legfeljebb 60 év alatt a munkás tulajdona a lakás; több fizetés esetén még rövidebb idő alatt. Az eredmény kulcsa: a nagyban való épitkezés olcsósága és a közhitel kamatlábának alacsony volta. Rendes viszonyok közt a londoni munkás ma nyomorult, egészségtelen lakásáért, a hol sohasem érezheti jól magát otthon s hol nem szerez tulajdonjogot soha, ennél drágább bért fizet.

A vidéken azonban nehezen történik valami. Kétségtelen, hogy nagy a haladás a mezőgazdasági munkáslakások ügyében is, de e haladás nincs összeköttetésben a törvényhozási intézményekkel. Legtöbb esetben maguk a földesurak jártak jó példával elől; Green, a konservativ mezőgazdasági munkások egyesületének tevékeny titkára, a ki nem kevesebb, mint 16,000 mezőgazdasági munkástelepet vizsgált meg e tekintetben, azt állitja, hogy általában véve nagy uradalmokon a munkáslakások kielégitők, s ez a tapasztalata a mezei munkások lakásainak javitására alakult egyesületnek is, mely Cochrane kisasszony jelenlétében ugyanezen tényt konstatálta. Nagyobb hiányok az angol kifejezés szerint úgynevezett nyilt falvakban fordulnak elő, a hol tudniillik szabad birtokok vannak, (az egész falu nem egy tulajdonon van épitve) a hol egyes kis tulajdonosok házakat épitettek s azokat drágán adják ki, rossz karban tartják, túltömik stb.

Ezen körülmény magyarázata az, hogy a mun-

kás lehetőleg független akar lenni a munkaadótól, s így — ha a gazdaságban lévő házak is a bérlő által adatnak ki, — ő szívesebben fizet magasabb bérletet benn a faluban, részben azért, mert családja is benn lakik s így a gyermekek könnyen járhatnak iskolába, esetleg neki is közelebb a czivilizáltabb élet, club, olvasóterem és korcsma, de ezenfelül többfelé értékesítheti munkáját és a versenyt ő is kihasználhatja. Ebből az következik, hogy a faluban lévő lakásokat drágábban fizetik, abból pedig, hogy e házak legtöbb esetben kis tőkések által nyereszkedésre vannak épitve, következik az, hogy a fenntartás rossz s a túlnépesség is előáll.

Ezen a helyzeten nehéz segíteni. Rider Haggard nagy műve óta oly irányban indult meg a közvélemény, hogy a földesurakat szorítsa a munkáslakások épittetésére, még pedig oly módon, hogy azokat ne a bérlőknek adják bérbe a gazdasággal együtt, de külön egyenesen a munkásoknak. Ez kétségkivül kedvezőbb megoldás volna, mert a munkás mégis függetlenebb a munkaadótól, ha a munka helyén lakhatik, bár a társadalmi előnyöket elveszti. Ebből viszont az következik, hogy ily lakásokért nem hajlandó oly magas bért fizetni, mint a minőt benn a faluban szívesen fizet sokkal rosszabbért is.

A szomorú a dologban az, hogy a hol a társadalmi és gazdasági haladás nem önkéntes, a törvényhozás igyekezete meddő marad. A vidéki közegészségügyi hatóságok nem látszanak oly buzgalommal eljárni a munkáslakások kérdésében, mint a városiak. Egy adat igazolja ezt. A Local Government Board hivatalos jelentése szerint 1902/3. évben 130 vidéki közegészségügyi hatóság járt el a törvény értelmében

1645 házra vonatkozólag. Ezek közül 9-nek ügyét a megye elejtette, 1318 esetben a javasolt kijavítás megtörtént, 78 esetben a lakás elzáratni rendeltetett és 6 ház tényleg leromboltatott.

Szembeötlő, hogy a városi hatóságok széleskörű munkájával szemben ez mily szűkkörű tevékenység. Tényleg azonban nem az az oka ennek, mintha nem volna sok ilyenszerű munkáslakás. Mindenütt előfordulnak egyes esetek, főleg nyilt községekben, talán Cambridge környékén a legtöbb. A mezőgazdasági munkáslakások ügyében alakult liga egyes megdöbbentő eseteket sorol fel. Rider Haggard nagy műve és Wilson Fox jelenléte szintén. Mindenki elismeri azonban, hogy az utolsó királyi bizottság (1895) ideje óta is nagy a haladás, a lelkes manchesteri püspük, Fraser, bizottsága óta még nagyobb. A haladás egyik akadályát az önkormányzatban keresik. A helyi hatóság áll a helyi adófizetőkből; ezek választják az orvost, a ki egyúttal rendesen az ő házi orvosuk is. Ennek kötelessége vizsgálni, jelentést és javaslatot tenni. Feltünő, hogy mily kevés esetben képes szigorú lenni. Sir Edmund Verneytől, ki birtokán sok ily munkásházat építtetett, hallottam, hogy Buckinghamshireban a megyei tanács egészségügyi bizottságot szervezett. egyhangú határozattal lelkesedvén a reformokért. A lelkes bizottság kimutatta, hogy a helyi érdek által lekötött orvos a nagyobb tevékenység akadálya és először is azt javasolta, hogy a megye maga válaszszon a helyi érdekből független orvost. Az eredmény az volt, hogy a megyei tanács rögtön eltörülte a bizottságot.

Több oldalról kisérlet tétetett arra nézve, hogy az irlandi törvényhez hasonlatosan a törvényhozás

adja meg a kisajátítási jogot, sőt a segélyt is ily munkáslakások létesítésére a kölcsönvételi jogon kivül. Ez azonban még mindig nehézségbe ütközik, sőt a közhatóságok ténykedése ellen is felmerül az a kifogás, hogy a hol az mozgásba hozatik, ott a magán tevékenység vagy csak egyszerű philanthropiára szorul, vagy teljesen megszűnik. Gazdaságilag leghelyesebb Sir Edmund Verney felfogása, a ki direkt befektetésnek tekinti a munkásházakat; helyesnek lehet tartani azon nagy uradalmak eljárását is, a melyek annak idején emelendő bérekkel vélik kárpótolni ily befektetéseiket; de ha irlandi módon államsegélylyel oly épitkezéseket tesznek, a melyeknél nem is gondolnak arra, hogy az maga-magát kifizető befektetésnek tekintessék, akkor egyszerűen alamizsnát osztanak, a mely kellemes lehet ugyan, de végeredményében lehetetlenné teszi a természetes fejlődést. És igy, bármennyire jól esik is emberies érzelmünknek a földből kiemelkedő ezen új városokat és falvakat látni, mindig gondolnunk kell, nemcsak a függetlenség megőrzésére ösztönző erkölcsi, hanem a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közt levő arány fentartására utaló gazdasági okokra is.

A kérdés gyakorlati része azon fordul meg: képesek-e az épittetők oly költségen állitani fel kivánatos házakat, a melyeknek törlesztését a munkás hetibére megbirja? Az ipari munkások nagyobb keresete mellett ez alig lehet kérdés, a mezőgazdaságnál azonban nagyon nehéz az olcsóságot az igényekkel összeegyeztetni. 1905-ben Devonshire hg. elnöklete alatt tartatott egy olcsó lakás-kiállitás, mely valóban szerfelett érdekes volt. A lakások költségei 200 font sterlingig mehettek fel, de a pályadijnyertes lakás 180 font st. épitési költséget igényelt. Ha ehhez a telek és kert értékét

vesszük s 5 százalékkal a törlesztést és kamatot, a fizetendő bérösszeg minimuma heti 5 shillinget tenne, a mi bizony nehezen telik ki a mezőgazdasági munkás keresetéből, s így — akarva, nem akarva — ismét előáll a következtetés: a munkabérek emelkedése az emelkedő igényekkel szemben.

Egy más párhuzamos, de igen egészséges mozgalom a szövetkezeti eszme bevonása a mozgalomba. Az ealingi bérlők szövetkezete kitünő lakásokkal olcsón látja el tagjait, és ennek példájára most már számos ily társulat alakult, sőt tényleg a Friendly Societies körébe eső épitkező egyletek is hasonló irányban haladnak. Ezeknél azonban a bérlő, az építtető és a lakó is egyúttal, s így igényeit anyagi képességeihez méri vagy megfordítva.

A Garden City-k modern mozgalma is erre vezethető vissza. Ennek alapgondolata az, hogy a gyár és munkásai együtt lakjanak, nem benn a túltömött városokban, hanem künn az egészséges levegőn. Ez a gondolat több, egymástól eltérő módon oldatott meg a gyakorlatban. Két eset felemlítendő, Port Sunligt szappangyára és Bournville csokoládgyára a gyárral kapcsolatosan épített munkáslakásokat, egész várost, és szabályozta annak mulatságát, szórakozását, szükségleteit többé-kevésbbé patriarchalis módon, míg végül majdnem teljes egészében átment a szövetkezeti formára. Rowntree Yorkban mindjárt ezen kezdte; a Garden City társaság egyenesen kezébe vette szövetkezeti alapon a gyár és munkáslakások építését; végül a londoni megyei tanács hatóságilag oldotta meg a kérdést.

Ez az utóbbi testület, melyet nem egész jogtalanul vádolnak socialistikus hajlandóságokkal, ez ideig köz-

költségen, tudniillik a közhitel igénybevételével 100,000 embernél többet helyezett el. Lehet mondani, hogy az elhelyezés, a hol nem a kaszárnyarendszer hozatott be, hanem vidékre kitelepítés útján történt (viszont a közlekedési eszközökről a megyei tanács gondoskodván) megfelelő s az egész művelet a hitel igénybevételén kívül az adózók semminemű megterheltetésével nem járt. Még újabb keletű az Ecclesiastical Commissioner-ek hasonló igyekezete az egyházi birtokokon. Átlag véve, az ily módon épült munkáslakások nem kerülnek többe, mint a mennyit az 5 sh. hetibér fedezni képes, s azok, a kik ennyit sem fizethetnek, hanem egy házon megosztoznak, még mindig nagy előnyben vannak korábbi helyzetükhöz képest. Hogy ezt a nagy haladást ezen a téren kellően méltányolni képesek is, készek is a munkások: azt napról-napra látjuk igazolva a Workmen's National Council nyilatkozataiban. Egy külön faja a munkáslakásoknak, az alapitóról úgynevezett Rowton Houses, pusztán családtalan munkások részére, melyek azonban inkább philanthrop jellegűek. Ezekben a munkások 7 pennyt fizetnek egy éjjelre, vagy $3^1/_2$ shillinget hetenként, kapnak érte hálószobát, használhatják az ebédlő-, pipázó- és olvasószobákat, a hol könyvek, ujságok, szobai játékok, irószerek vannak rendelkezésükre. Londonban 400 ily szoba van hat épületben és ritkán áll bennök üresen egyetlenegy is.

Ezen eredmények határozottan felbátorító természetűek, és pedig úgy a városi, mint a vidéki munkásokra nézve, s méltó kiegészítői azon fényes eredményeknek, melyeket a szövetkezés által értek el a munkások szükségleteik beszerzésénél. Csakhogy ez utóbbiak kizárólag az ő eredményeik, míg a lakás-

kérdés megoldásában a társadalom minden rétege kivette a maga részét.

Nagyban és egészben a munkások magok is elismerik azon haladás nagy voltát, a melyet az utolsó évtizedekben tettek meg. Sidney Webbnek műve „Labour in the longest Reign“ maga úgy foglalja egybe a helyzetet, hogy a bérmunkások nagy részének állapota nagy mérvben javult 1837 óta mind a szükségletek olcsóbbodása, mind a kereset emelkedettsége révén, bár ő azt állítja, hogy viszont a munkások többi részének helyzete kevés, vagy semmi részesedést sem mutat fel a vagyonosodás és művelődés haladásában. Ő főleg az unskilled labourt érti, és tagadhatatlanul van is sok igazsága benne. Úgy fogjuk találni, — mondja Webb — hogy azoknak *százaléka*, a kik a jelenlegi Standard of Life igényei alatt állanak, éppúgy a bérek, mint a munkaórák, lakás és általános igények szempontjából, ma alacsonyabb, mint volt 1837 előtt, de viszont az *absolut* szám magasabb. A szegénység mélysége oly nagy, a milyen csak lehetett valaha; szélessége is oly nagy, vagy még nagyobb, mint valaha volt.

Nemcsak a különben lelkes és alapos Fabian-társaság hívei szólnak így, hanem más elfogulatlan kutatók is. Hiszen köztudomásúak Charles Booth szomorú tapasztalatai, melyeket a londoni helyzetről tett közzé; és világszerte ismeretes B. Rowntree „Poverty“-je, melyben egy typikus angol város, York nyomorát festi, mint szintén a parliamenti küzdelmekből Campbell Bannerman hirhedté vált megjegyzése a milliókról, a kik a nyomor elválasztó vonalán állnak naponta. A válasz lehet megnyugtató, ha arra mutatunk reá, hogy túlnyomóan iparos országban a foglalkozás

természete épp oly könnyűvé teszi a munkaválságokat, mint a régi pusztán nyerstermelő országokban az aratás eredménytelensége majdnem természetszerűleg előidézte az éhhalál inségét. De a politikusnak tovább kell mennie, keresnie kell a bajok forrását s lehetőleg elejét vennie az eshetőleges bajoknak, épp úgy mint a ragályos betegségek kiirtásánál.

Semmi kétség sincs az iránt, hogy a kiszipolyozás csak ott lehetséges, a hol felesleges munkaerő van, s az egyén nincs megvédve a munkaadó túlhatalmával szemben. Az angol Trade Unions-politika fényesen igazolta, hogy a társadalmi rend szempontjából is sokkal célirányosabb a közös alkuvás és az állami szabályozás rendszere az egyéni alkuvásnál és a teljesen korlátlan szabad versenynél. A mi különbség van a northumberlandi bányász és a londoni kiszipolyozott szabómunkás vagy az unskilled labourer közt: azt mind a szervezet okozta és az állami óvó intézkedések. Jogos és igazolt tehát az a kivánság, hogy ezen az úton haladjon a munkásosztály és az állam jövőre is. „A gyártörvényhozás, Trade Union-rendszer, és az az egyesülése a fogyasztóknak közigazgatási vagy nevelési célokra, a mely vagy a helyhatósági socialismus vagy a szövetkezeti bolt formáját ölti magára, ezek voltak a megadóztatás és központi ellenőrzés hatalmas eszközeivel egyesülten, azok a nagy tényezők, a melyek a haladást 1837 óta előidézték.“ Hozzátehetjük, hogy ez a haladás nem csupán a munkásosztályok haladása volt. Ők csak azért vették ki feltünőbben belőle a részüket, mert sokkal rosszabb helyzetben voltak a kiindulási pont idején a többi osztályoknál.

Azon hajótöröttjei az életnek, a kik egyáltalában

képtelenek magukat fenntartani, az angol törvények oltalma alatt állnak. A szegénységi törvények czélszerű vagy nem czélszerű volta felett nagyon sok vita folyt már és fog is még folyni; az azonban bizonyos, hogy alig van ország, a mely ily általánosan gondoskodott volna minden polgára megélhetéséről. Sanyarú egy élet, talán csak vegetálás; de mégis élet ez is.

A társadalom azonban még ezen is túl megy. Alig van oly philanthrop czél, a mely ne találna társadalmi közegre Angliában, s valóban inkább a túlsentimentalizmus, mint a túlridegség a társadalom baja. Eltekintve a különböző czélú jótékony egyletektől, oly hatalmas két társulat, mint a Salvation Army és a Church Army, a mentési munkában, mikor betegeket, részegeket, szegényeket, koldusokat, bűnösöket, elbukott nőket s a városi élet mindazon salakját gondozza, a mely kívül áll a társadalom körén, valóban felemelő hatással van az emberre, s még inkább akkor, ha tudja, hogy ezen százezerekre menő segélyezés forrása a legnagyobb részben szegény emberek igazi verejtékes filléreiből kerül ki, a kik kötelességüknek tartják a keresztyén szeretet nevében megvonni magoktól a fillért, hogy azoknak juttassák, a kik még szegényebbek, még elhagyatottabbak, mint ők.

Ebből érthető meg, s nem az angol jellem elszigeteltségéből, hogy az összes kórházak csupán közadakozásból tartatnak fenn, hogy például magának a Church of Englandnak jótékony adományai évenkint 7 millió font st. óriási összegre rúgnak, s nincs nemes, philanthropikus czél, a mely támogatóra ne találna és pedig nem csupán, nem is főleg a dúsgazdagoknál, hanem éppen a szegény munkásnál, a ki fáradsággal szerzi meg filléreit. Ha valahol lehet érvényesnek mondani

a noblesse oblige elvét, bizonyára érvényesül az az angol munkásnál, a ki azon mértékben, a mint mindinkább előre halad a demokratia zászlója alatt a társadalmi és politikai jogokban, mind jobban kötelezővé teszi magára nézve a keresztyén civilisatio nagy elvét: az emberszeretetet.

Ezért egészen más az angol socialista iskola is, mint a szárazföldi. Ha a sociális iskolák első apostolai egyikének, Owennek nyomán indult is meg a szövetkezés gyakorlata; ha a Trade Union-ok gyors elterjedésére nagy hatással volt a Londonban székelő Internationale harczi riadója, hogy a proletárok egyesüljenek; ha a collectiv munkaszervezésben elmélet és gyakorlat gyorsabban egyesült itt a nyereményben való részesedés (profit sharing) merész tanainál a tőke és a munka; ha a munkásosztály szervezete a munka felsőbb rétegeiben nem is hagy hátra kivánnivalót Angliában: milyen más mégis ez a socialismus, mint a szárazföldi! Létező állapotok javítása, a jogok és igények higgadt mérlegelése, az állapotoknak reformálása, nem forradalmi átalakítása a jelszava még azoknak is, a kik socialistáknak vallják magukat. És a mikor a Trade Union-ok egyik legutolsó congressusán a sociális áramlat egyszer felszínre került, — ámbár kivételes okok folytán keletkezett első határozatokról volt akkor csak szó, — azoknak, a kik nagy felfordulást vártak a határozat után, nem lehetett volna jobb tanácsot adni a maguk megnyugtatására, minthogy olvassák végig a magát nyiltan socialista propagandának valló Fabian Society röpiratát, vagy nézzék végig az Independent Labour Party, szintén nyiltan socialista pártnak vagy magának a socialdemokrata pártnak tanácskozásait, a hol ugyan találnak oly né-

zetekre, a melyek alig illeszthetők be a társadalmi szervezet jelen kereteibe, de sohasem oly dühöngő kifakadásokra, képtelenségekre, minden létező felforgatására irányuló phraseologiára, mint például a franczia mozgalmakban, és a hol a megvalósítás módozatai is alaposan, az összes létező körülmények számbavételével vannak mindig tárgyalva.

Hogy ezen gyakorlati eljárásnak megvan a maga nyomatéka a parliamentre: az a demokratia haladásával szorosan összefügg. Eltekintve az imperialismus, szabad kereskedés és az irlandi politika nagy kérdéseitől, úgyis a sociális politika uralja az angol közvéleményt. A korcsmák reformja, a bányákban a munkaórák szabályozása, a munkáslakások és kis birbirtokok kérdésén kívül első sorban az aggkorra való biztosítás az, a melyet Chamberlain tűzött ugyan annak idején napirendre, de a mely hovatovább égető és folyvást gyakorlatibb alakban kopogtat a törvényhozás kapuján. És a munkások nyomásának és politikai hatalmának tulajdonítható például az 1906-ki Trades Disputes Act, mely a Trade Union-ok anyagi felelősségét megszünteti a strikeizgatások esetében és megengedi a békés izgatást a munkások régi kivánságai szerint.

Nehéz volna dönteni a felett, hogy a socializmusnak van-e jövője Angliában? Valószínűleg az élet találni fog megoldást a merev individuális felfogás és a socialista világnézlet között. Az egyéni szabadság oly benső meggyőződése az angol munkásoknak, melyet csak nehezen enged korlátolni. A Sidney és Beatrice Webb által összeállított becses mű a „History of Trade Unionism“ világosan igazolja, mily nehezen szorította bele a viszonyok kényszerítő hatalma az angol mun-

kást abba, hogy a közös czélok elérése érdekében saját egyéni jogai egy részéről lemondjon. Ugyanez az eset a nagy politikai életben is. Látjuk a visszahatást például a londoni megyei tanács ellen, a mely munkásházakat, tramway-ket, személyszállító gőzösöket, iskolákat építtet, gázgyárakat és vízvezetékeket vásárol, s hogy mily hatalmas vád ellene a municipális socialismus vádja. Pedig nem lehet tagadni, hogy ezen intézkedések utoljára is javára voltak Londonnak, s ha korlátolták is az egyéni tevékenységet, azt a közérdek szolgálatában és legnagyobb részben teljesen indokolva tették. Éppúgy száz meg száz ága-bogá van a gyakorlati életnek, a hol az egyéni ténykedés szabadságának rovására jogos tért követel magának a közérdek, és pedig anélkül, hogy a socialismus rémalakjai bármelyikétől is jogosan lehetne tartani.

Az angol munkásgyűlés nem socialista gyűlés, sőt az angol munkáspolitika sem socialista politika. Legjobban igazolja ezt az az egyszerű tény, hogy a ma már 52-re felszaporodott munkásképviselő közt a parlamentban alig van 5 socialista, míg a socialismus elleni küzdelemben a két vezető alak közül Madison éppen egyik typikus angol munkásképviselő. Ha ez nem elég bizonyíték: akkor egyáltalában nem lehet bizonyítani.

HARMADIK FEJEZET.

Társadalmi átváltozások a közép és felső osztályokban.

A CHURCH OF ENGLAND KEBELÉBEN LÉTREJÖTT REFORMOK ÉS ÚJ IRÁNYOK. — A TÖBBI FELEKEZETEK HALADÁSA. — A KÖTELEZŐ ÉS INGYENES NÉPOKTATÁS EREDMÉNYEI. — EGYHÁZI KÜZDELMEK AZ ELEMI OKTATÁS TERÉN AZ ÚJ TÖRVÉNYEK NYOMÁN. — AZ ANGOL ELEMI OKTATÁS VALLÁSERKÖLCSI ALAPON NYUGSZIK. — KÖZÉPISKOLÁK ÉS EGYETEMEK REFORMIRÁNYA. — AZ EGYES TÁRSADALMI OSZTÁLYOK EGYBEFORRÁSI PROCESSUSA A NEVELÉS ÚTJÁN. — KÖZKÖNYVTÁRAK RENDSZERE. — A SPORT ÉS JÁTÉKOK TERJEDÉSE ÉS TÁRSADALMI HATÁSA. — A NŐI KÉRDÉS. — AZ ÜZLETI SZELLEM KORRUPT IRÁNYÁNAK MEGVÁLTOZÁSA. — A RÉGI ÉS AZ ÚJ NEMESI HÁZ VENDÉGLÁTÁSA. — AZ ÚJ GAZDAGOK. — A HÉTVÉG ÉS A BANKSZÜNETNAPOK. — A KERESKEDŐK TÁRSADALMI HELYZETE. — A ZSIDÓ- ÉS AZ IDEGENKÉRDÉS A TÁRSADALOMBAN ÉS TÖRVÉNYHOZÁSBAN. — AZ AMERIKAI NŐK. — AZ ANGOL TÁRSADALOM VAGYONOSODÁSA A JÖVEDELMI ADÓ ÉS AZ ÖRÖKÖSÖDÉSI ILLETÉK ADATAI ALAPJÁN. — AZ ANGOL JÓTÉKONYSÁG EGYÜTT NÖVEKSZIK A VAGYONOSODÁSSAL.

Az államegyház lelkészei legtöbbnyire mindig feddhetlen életű kitünő emberek voltak. De sok ideig főleg társadalmi igények nyomása alatt léptek lelkészi pályára, mint kiváltkép előkelő életpályára és benső lelkesedésük se hiányozván, úgy foglalták el helyeiket, a mint a sors rendelte. Nem törődtek azzal, hogy lelkesítsék híveiket s felemeljék a jövő nemzedéket. Majdnem közmondásossá vált az egyik oxfordi egyházfi esete, a ki mindennap hálát adott az Istennek, hogy képes volt keresztyén hitét megtartani, annak daczára, hogy harmincz éven át minden egyetemi praedicatiót végig hallgatott. Wesley első gondolata — s tényleg az

összes egyházi reformtörekvések czélja a XIX. században — az volt, hogy benső egyházi életet teremtsenek az egyházi élet intensivebbé tételére az egyház kebelén belül. Ezért nevezték Wesleyt a XVIII. század Szent Ferenczének. Egyszerűség, visszatérés a valódi puritán keresztyénségre, szertartásban és erkölcsben egyaránt, ez volt czélja neki is, sőt az egész újraébredésnek.

A nagy vallásos társaságok már léteztek akkor. A Christian Knowledge Society 1698-ban alakult, a Gospel Propagation Society 1701-ben, de csak külső életet éltek. Sokkal később, 1781-ben alakította meg Raiker a Sunday School rendszert s még később alakult meg egy walesi faluban a British and foreign Bible Society. Mind ezeket azonban tényleg Wesley működése, s később az egész vonalon meginduló evangeliomi újraéledés tette valódi életerővé.

Gladstone úgy jellemzi ez újraéledést, mint az orosz tavaszt, mely egyszerre vedlik át télből nyárba. A Puseyták Oxfordban, kiknek egyik része Hewiannal és Manninggal átment a katholikus egyházba, a másik része pedig a szertartások túlzása által a ritualisták pártját alkotta meg, ezen mozgalom kinövései voltak.

Ma szembetünő az a törekvés a püspökök részéről, hogy lehetőleg ne indíttassanak perek a szertartásokat behozó papok ellen, a kik azzal védekeznek, hogy csak a régi Tudor korszak alatt használt, de azóta elévült szertartásokat újítanak fel. A világiak nagy részben közönyösen veszik a dolgot, míg gyakorlatilag minden egyes egyház oly szertartást fogad el, a milyen a lelkészének vagy neki tetszik; és így, bár a tisztességes határok közt, de az egyház kebelében teljes fejetlenség uralkodik. Úgy látszik, ez

a fejetlenség csak részben lesz korlátolható jövőre is. Az egyházi fegyelem tárgyában kiküldött királyi bizottság 1906 folyamán magában foglalta az egyházi élet legkitünőbb képviselőit, magát a canterburyi érseket is beleértve, tényleges javaslata azonban, melyre egyértelműleg jutottak, csak a következő négy pontban zsugorodott össze: 1. hogy a Church of England tanításával világosan ellentétes és szembeszökőleg törvénytelen szertartások a püspökök, sőt ha szükséges, az egyházi bíróságok útján szüntettessenek meg; 2. hogy az 1874-ki köz-istentiszteletről szóló törvény töröltessék el; 3. hogy az egyházi Convocatiók hivassanak össze a végből, hogy a szertartásokat szabályozzák, de oly módon, hogy a lehető legnagyobb szabad mozgást engedjék meg, a mely összefér a Church of England egységével; végül 4. hogy a püspököknek több jog adassék oly lelkészek beiktatása ellen tiltakozni, a kik nem igérik meg az engedelmességet. Ezen határozatok kellőleg fejezik ki azon maximumot, a melyre ma a Church of England törekszik, és hogy ezen határozatok maguk mily tágas értelemben magyarázhatók: könnyű megérteni.

Mindazonáltal egyáltalában nem lehet mondani, hogy az angol egyház élete jelenleg meddő volna. A közoktatás terén épp oly bámulatos eredményeket mutathat fel, mint a közjótékonyság mezején. Oly szervezetek, mint a Church Army vagy a Salvation Army csak élő és buzgó egyházi élet mellett lehetségesek, épúgy, mint a felekezeti iskolák részére áldozott 20 millió font sterling, vagy az évi egyházi czélú adományok (átlag 7 millió font sterling) összege. Sőt Anglián kívül is nagy mérvű a haladás. Ma a Church of Englandnak, melynek első külföldi püspöksége 1851-ben

szerveztetett a nagybuzgóságú és óriás vagyonú Lady Burdett-Coutts által, több mint 100 püspöke és 5000 lelkésze van a britt birodalmon kívül.

Mindazonáltal nem lehet tagadni, hogy a Church of Englandon kívül álló felekezetek az utóbbi időkben nyertek politikai és társadalmi súlyban. Első sorban a kongregationalisták, aztán a baptisták, methodisták, római katholikusok és presbyterianusok. Részben a demokratia előhaladása magyarázza meg e tüneményt, részben kitűnő férfiak egész sorozata, mint Clifford, a Free Church-mozgalom vezérférfia, Spurgeon, a hírneves baptista szónok, Parker, a kongregationalisták vezére, Newman és Manning, a katholicizmus klassikus konvertitái, Oswald Dyker, a tudós cambridgei tanár a presbyterianusoknál stb. Azt az elméleti haladást, a melyet a theologia terén a liberalizmus irányában megtett minden egyház, nem magyarázhatja meg semmi jobban, mint az a tény, hogy azon tanulmányok írója, a melyeket a 60-as években az egyházi Convocatio által egyenesen eretneknek kijelentett, dr. Temple, a 80-as években canterburyi érsek lett és hogy a Cityben ma oly theologiai elveket hirdet dr. Parker templomában Campbell a „Modern theology“ hírneves szerzője, a melyeket a korábbi nemzedék nehezen tűrt volna meg unitarius szószéken is, ma pedig csupán állandó vita tárgyait képezik sajtóban, egyházi szószékeken és a társadalmi életben egyaránt.

De legnagyobb és legmélyrehatóbb az egyházak hatása a sociális életben. A tömegnyomor enyhítésére, a jótékonysági intézetek ezer és ezer változatánál mindenütt vezérszerepet visznek a papok és papnék egyaránt. Itt aztán nincs felekezeti különbség köztük. A heti teendők egész sorozata, ifjúsági, mérték-

letességi, iskolai gyűlések, anyák gyűlései, felolvasások, sport és társas összejövetelek, kirándulások egész sorozata, a melyeket az angol templomok mindegyikében minden vasárnap kihirdetnek, s melyeknek éltető lelke mindig a pap, kellő fogalmat adnak arról a sokágú társadalmi működésről, a melyeket egyenlő buzgalommal ölel fel Anglia minden felekezete.

Legközelebb áll e nagy fordulathoz, mely e téren is a demokratia diadalmas előnyomulását jelzi, a közoktatás terén beállott nagy változás.

Az átváltozás mérveit érdekesen világítják meg a következő adatok:

1856-ban az elitélt fiatal emberek száma 14,000 volt. 1866-ban, a mikor már egy részről az állam kezdett törődni a köznevelésügygyel, más oldalról pedig megindult az olcsó népies irodalom, ez a szám 10,000-re apadt le. A mikor az iskolaszékek már teljes működésben voltak, ez a szám 7000-re szállott alá. Kevesebb, mint ötven év alatt tehát az ifjú bűnösök száma felére apadt le, míg a lakosság száma ugyanazon idő alatt 19-ről 30 millióra szaporodott. Nem kevésbbé érdekes dolog, hogy az 1870-ki iskolatörvény meghozatala óta egyátalán nem épült egyetlen egy börtön sem, sőt a börtönök közül sok közkönyvtárakká vedlett át, a híres millbanki börtön pedig képcsarnokká változott.

Természetes, hogy az átváltozás fokozatos, de azért állandó folyamatú volt. Bár az 1870-ki Forster-féle iskolatörvény értelmében a kötelező iskoláztatás elrendelése a megyék elhatározására bizatott, mégis tényleg az iskolakényszer már előbb testet öltött Angliában, mint 1886-ban, a mikor azt Mundella törvényben kimondatta. Ettől fogva a tanítás rész-

ben iskolaszéki, tehát felekezet nélküli, részben önkéntes, legnagyobb részben felekezeti iskolákban, de általános szabályzatok szerint történik. Az állami befolyás növekvésére semmi sem volt alkalmasabb, mint az állami segélyezés. A Board of Education ugyanis az elért eredmények szerint adja a segélyt. Az eredményeket saját felügyelői útján állapítja meg, s mivel csaknem mindegyik iskola reá van utalva a segélyre, egészen természetes, hogy a segélyezési módok megállapítása, a segélyezési feltételek szabályozása az állami felügyelő kezébe juttatja a döntő szót a népiskolák tanügyi vezetésénél.

A vallásoktatás nagy kérdése lett azonban az összeütköző pont az iskolaügyek törvényes rendezése körül Angliában is. Nem oly végletek vívják itt csatáikat, mint Franciaországban; jóformán az állam és egyház közt fennforgó jogkörök határvonalai felett folyik az egész küzdelem, de éppen azért felette érdekes.

Az elemi iskolák terén is a protestáns felfogásnak hódolva, a Church of England volt az úttörő. Iskoláiban még ma is több mint 2 millió gyermek tanul. Az 1870-ki törvény csak ott állított fel iskolaszéki, tehát közös iskolákat, a hol önkéntes iskola — sem felekezeti, sem felekezet nélküli — nem volt. A törvény czélja az volt, hogy kiegészitse és nem az, hogy kihalásra szorítsa a felekezeti iskolákat. Az iskolaszéki iskolák igazgatósága választott volt a helyi hatóság kezében, a felekezeti természetesen a felekezet kezében. A vallásoktatásra nézve kiköttetett a törvényben, hogy az állam csak oly iskolákat segit, a melyekben a vallásoktatás csak az iskolaórák kezdetén vagy végén történik, úgy hogy abban a szülők

akarata szerint részt vehet vagy nem a gyermek; az iskolaszéki iskolákra nézve pedig a rendelkezés az, hogy az ily iskolákban nem tanítható felekezeti jellegű káté vagy vallásos formula; vagyis a közös iskolákban a vallásoktatás pusztán a bibliaolvasásra és a keresztyén általános, felekezeti jelleget magukban nem foglaló tanokra szorítkozhatott.

Az 1902-ki iskolai törvény főjelentősége abban áll, hogy e törvény 5. szakaszában az mondatik ki, miszerint „mind az iskolaszék, mind az iskolalátogatási bizottság összes jogkörét és kötelességét a helyi köznevelési hatóság veszi át, ez lesz felelős és ez fogja ellenőrizni egyúttal a nem általa fenntartott nyilvános elemi iskolákban minden világi oktatást". Vagyis az eddigi rendszer helyett, mely két hatóságra bízta a nevelésügyet, mindenféle iskolát — sőt a középiskolák egy részét is, — az új törvény a megyei tanácsra bízza, kivévén a felekezeti iskolákban a felekezeti vallásoktatást. A helyi igazgatók testületében azonban a felekezeti iskolákat illetőleg a felekezet is képviselve van, még pedig hat tagból négy által, tekintettel arra, hogy az iskola, bár segélyezve van, eredetileg a felekezeté. A törvény ugyanis kimondja azt, hogy az iskolák, ha felekezetiek is, a helyi adókból segélyezendők. A helyi hatóság által fenntartott, tisztán felekezet nélküli iskola „provided", a csak segélyezett iskola „non provided" névvel jeleztetik.

Természetes, hogy e megoldás igen sok érzékenységet sértett meg. A felekezeti iskolák panaszolták, hogy drágán kapják a segélyt: részükre csak annyi jog maradt fenn nagymérvű áldozataik daczára, hogy az iskolaigazgató csak a felekezetük tagja lehet, de a

többi tanítóra nézve ez sem maradt kikötve, sőt ezen alapon kifogást sem emelhettek azoknak alkalmazása ellen, és hogy az igazgató tanácsban bőségesen képviseltettek. Viszont a nonkonformisták éppen azokat kifogásolták első sorban, de még inkább azt, hogy ők kénytelenek a helyi adók útján egy más felekezet tanainak oktatásához hozzájárulni. A közadózás elvével ellenkezőnek hirdették, hogy az igazgatásban nincsenek eléggé képviselve, s az egyenlőség elvével, hogy felekezethez tartozástól tétetik függővé az igazgató tanító állása a „non provided", de közadókból segélyzett iskolákban.

Az új liberális kormány úgy igyekezett javaslatával segíteni a dolgon, hogy kimondotta volna, miszerint jövőre csak az tekintetik nyilvános és elismert elemi iskolának, a mely teljesen ellenőrzés alatt áll; de ehhez a Lordok háza azt a kötelezettséget fűzte, hogy minden nyilvános és elismert iskola köteles a gyermeknek valamiféle vallásoktatásban való résztvevésére alkalmat nyujtani. És pedig az eredeti javaslat szerint a szülők $^4/_5$-e kívánságára. Az igazgatónak felekezethez kötöttsége, sőt a tanítók által adandó vallásoktatás is megszűnnék. Ez a javaslat azonban elbukott, mint szintén elbukott a kormány azon javaslata is, a mely a különleges vallásos oktatás költségeitől volt felmentendő a helyhatóságokat, bár ez elvet a Lordok háza is elismerte. Így tehát a kérdés egyelőre eldöntetlenül és megoldatlanul maradt.

Mindenesetre szomorú a helyzet, hogy a mikor az elemi oktatásügy az egységes külső kezelés által, a mennyiben az összes iskolák a megyei, illetőleg városi tanács kezelése alá kerülnek, s az egységes belső vezetés útján, a mennyiben az államsegély

módozatai folytán tényleg az állami felügyelő vezeti az iskolaügyet, oly nagy előrehaladást tett, a felekezeti féltékenységek lapdájává kénytelen lenni. Nem is reménytelen a kilátás, hogy valamely megoldás e téren is be fog következni. Hiszen voltaképen a kérdés lényege ma nem az, adassék-e vallásos oktatás vagy nem? — mert erre nézve maga a kormány is kijelentette, hogy azt szükségesnek tartja, — hanem csupán a módozat.

Lord Hugh Cecil és Lord Londonderry alighanem túlzásba viszik a dolgot, mikor a liberálisoknak éppen ezt a törekvést imputálják; legalább a mostani kormány erélyesen tiltakozik e feltevés ellen. Az igaz, hogy a nem felekezeti, de mégis vallásos oktatás a legnehezebben megoldható kérdés. Az angol megoldás, a biblia és a keresztyén vallás általános igazságainak tanítása szembeszökőleg vagy nagyon kevés, vagy nagyon sok; és igaz az is, hogy a felekezetnélküli oktatás a felekezetnélküli vallás támogatója, a felekezetnélküli vallás pedig valódi ellentéte az egyház tanításainak. De oly megoldást bizonyára hozhat az idő és e kérdés többoldalú tárgyalása, a mely az iskolát kiveszi az ütköző pontok közül s a közoktatás és köznevelés ügyét függetleníti a dogmáktól.

A népoktatás ügye és pedig, hogy a magyar kifejezést használjam, valláserkölcsi alapon felállított rendszeren, melynek egyik közönségesen elismert alapja a vallásos oktatás, nagy haladást tett az 1891-ki iskolatörvénynyel, a mely eltörülte gyakorlatilag a tandijakat is és a mikor az 1902-ki törvény az oktatás menetét illetőleg felhatalmazta a helyhatóságokat arra is, hogy a szakképzés; „Technical Education“ részére is vessenek ki adót: voltaképen a gyermekkor-

tól a kenyérszerző korig gondoskodott polgárairól. A Technical Education alatt az angol nomenclatura oly nevelést ért, a mely kenyérszerzési czélokra képesíti az ifjút, természetesen ideértve minden életpályát és foglalkozást! Érdekes tudni, hogy e kifejezés nincs az angol törvényekben; úgy az 1902-ki, mint az ezelőtti törvények arra hatalmazták fel a tanácsokat, hogy magasabb oktatásra igénybevehetik a helyi adókat, még pedig városokban határ nélkül, megyékben pedig minden font sterling után 2 pennyig.

Természetes, hogy főleg ipari czélokat szolgálnak ezen intézmények, megkülönböztetésül a valódi középoktatástól, melynek főczélja mégis az egyetemre való előkészítés, még pedig kizárólag tudományos és nem gyakorlati czélzatokkal. Hogy mindjobban érezhetővé válik Angliában is a szorosan véve technikai nevelésnek betetőzése a legmagasabb fokon is: ezt nemcsak az mutatja, hogy a régi egyetemek mellett legújabban keletkezett manchesteri, leedi, liverpooli, birminghami, sheffieldi egyetemek főleg ezen szakokra fektetik a fősúlyt, de az is, hogy épp a legközelebbi időben indult meg Londonban Lord Roseberry vezetése alatt egy sikerrel biztató mozgalom azzal a czéllal, hogy Londonban egy a berlini Charlottenburghoz hasonló intézet létesíttessék.

Csodálatos módon nyilvánult meg a demokratia hatása a közoktatás terén Angliában. Mintha a Disraeli Sybiljének két nemzete szemünk láttára olvadna egybe. Az elemi oktatásnak kötelező és tényleg ingyenes volta, kapcsolatban a Technical Education olcsóságával, a törekvő szegénysorsú fiúkat képesíti előrehatolni életpályájukon a magasabb regiók felé. A régi alapítványi középiskoláknál is csökkennek a nehézségek,

úgyszintén a szakiskoláknál is, különösen a kormány segélyadásának az eredményhez kötött módozata folytán. Új középiskolák nyiltak, a gyakorlati és tudományos élet közt levő ür mindjobban és jobban hidaltatik át. Az University Extension mozgalma redszeresen úgyszólván kezébe adja a tudomány kulcsát a nagy tömegnek, s az egyetemeken Jowett buzgólkodása folytán újonnan elfogadott rendszer, mely a collegektől függetlenül is elismer egyetemi tanulókat, s igy jelentékenyen olcsóbbá teszi az egyetemeket, mint szintén a sok ösztöndij, verseny, a legszegényebb fiúnak is lehetővé teszi a sikert.

Nem lesz talán felesleges megjegyezni, hogy az egyetemeken is már régebben megszűnt a Church of England hitvallási tételeinek aláirása, mint belépési kötelezettség, az újabban szervezett technikai oktatásnál be sem hozatott s az alapitványi iskoláknál is mindig szükebb mértékre szorítkozik. Anglia közoktatásügye ma teljes szabad tért ad a tehetséges ifjaknak. Azok az idők, a mikor Oxford és Cambridge, mint a középoktatás terén Eton és Harrow csaknem kizárólag uralkodott az angol számottevő ifjúság szellemi műveltségén, a mikor az Eton College igazgatója, a híres dr. Keate, jogosan jelenthette ki, hogy az egész püspöki kar átment az ő pálczája alatt, ma végleg lejártak. Az 1888-i Local Government Act fontos jogokat adott a középoktatás terén is minden tekintetben a megyei tanácsoknak, s e befolyást nemcsak a szegényebb középiskolák használták fel segélyezés czéljából, de a feltörekvő demokratikus elemek is a középiskolák eddigi kizárólagos jellegének megtörésére. Mintha az egész ország egyszerre átérezte volna Lowe híres tanácsát, melyet a szavazati jog

kiterjesztése alkalmából a Reform Bill tárgyalásakor intézett, mint a javaslat leghevesebb ellenzője, a parliamenthez: „Most pedig uraim, lássunk hozzá új gazdáink neveléséhez!“ Az egész ország minden intézménye vállvetve látszik közreműködni abban, hogy a köznevelés ügye körül az idők folytán felemelkedett bástyák mindjobban leromboltassanak s ne legyen semmi akadály, sem hitben, sem vagyoni helyzetben, sem alkalomban arra, hogy angol gyermek előtt a társadalmi legmagasabb állások is megnyittassanak.

Az eredmény igazolja Lowe bölcs tanácsát. A szegénység és bűn csökkenése; a kezelhetlenül durva elem eltűnése London és más nagy városok utcáiról, az a tünemény, hogy a munkások közt is naprólnapra emelkedő mértékben versenyez a muzeumok, képtárak és nyilvános olvasótermek látogatása a korcsmákkal; az a tény, hogy az utolsó húsz év alatt a városok utcáinak képe megváltozott: mind igazolja, hogy ez a czél nagyban el is éretett. A nagy mértékben megszaporodott ösztöndíjak az utolsó gátakat is lerontják. Oly esetek, melyek lehetetlenek lettek volna a korábbi időkben a véletlen játékaitól eltekintve, nagy mértékben fordulnak elő ma: egész szegény fiúk felküzdik magokat a legszerényebb körülményekből a legmagasabb állásokig, mint ezt éppen napjainkban igazolja Macnamara esete, a ki egyszerű közkatona gyermeke s ma egyik tekintélyes vezetője a liberális pártnak, vagy a munkásministeré, John Burnsé, a ki megtartotta munkás jellegét a ministeri széken is, valamint a társadalmi és tudományos tér legelőkelőbb polczain. Jowett nagy terve, hogy összekösse az elemi iskoláztatást a középiskolákkal és a

helyi vizsgálatok rendszere útján a középiskolákat is az egyetemekkel, fényesen bevált, sőt az University Extension gyakorlata által kiegészitést nyert, a mennyiben rendszeres módon kipótoltatnak a nevelési hiányok, egyetemi színvonalra hozatnak a fogyatékos ismeretek, mig más oldalról a University Settlement útján a nagy városok elhanyagolt lakossága közvetlen érintkezésbe hozatik a legelőkelőbb szellemekkel.

Az egyetemi fokozatokat elnyert ifjak letelepedése abba, a mit az angol szó „iszap"-nak — slum — nevez, a legelhagyatottabb, legszegényebb és legtudatlanabb osztályok körébe, — nemcsak az igazi keresztyén szellem sugallata, hanem egy nagy lépés a társadalmi ellentétek kiegyenlítésére, s egyúttal egy kész, bizalomgerjesztő, önzetlen vezető megtelepedése köztük minden bajaikban, közerkölcseikben, és kész tanítómester a felvilágositás szolgálatában.

Hasonló — és még általánosabb — munkát teljesitenek a közkönyvtárak.

Az angol közkönyvtári rendszer, mint minden más országban, voltaképen a nagy tudományos könyvtárakban vette kezdetét. A Library Association, mely kizárólagosan a könyvtárügyet szolgálja, évkönyveiben tanulságos adatokat szolgáltat e tekintetben. Az első londoni nagy könyvtár 1425-ben nyilt meg, s azóta sürűen felszaporodtak a könyvtárak. A British Muzeum óriási és mintaszerűen rendezett olvasóterme, mely 1759-től kezdve nyitva van a tanuló közönségnek, valóságos paradicsoma a tudós világnak. Az óriás kupolateremben csupa katalogusok, az összes bibliographikus és szakvezérművek foglaltatnak, hol szerző és szak szerint csakhamar reá akad a kutató arra, a mit keres; s a példás rend folytán félóra

alatt előtte lehet dolgozó asztalán mindaz, a mit bármely nyelven a bár legrészletesebb tárgyban írt vagy gondolt valaha az emberi elme. Elég például megjegyezni, hogy a magyar irodalom értékesebb művei közül is sok olyat talált meg ott a fordító, a melyet hasztalan keresett Budapest legteljesebb könyvtáraiban. Hogy az egyes szakegyletek kitünő szakkönyvtárakkal is rendelkeznek: azt elég egyszerűen megemliteni, mint szintén azt is, hogy a British Muzeum nagy olvasó terme valóságos összejöveteli helye a világ minden sarkából a tudományra szomjazó legkülönfélébb fajú, korú embereknek, még pedig mindkét nemből.

William Ewastot, a ki a manchesteri első népkönyvtárt alapitotta, illeti a dicsőség, hogy a modern népkönyvtáraknak utat nyitott, a melyen a munkások már különben régóta megindultak. A legtöbb angol Trade Union könyvtárral bir, s nem csoda, hogy mikor Ewast törvényjavaslatot nyujtott be, mely felhatalmazta az 5000 lakosnál többel biró városokat, hogy bizonyos csekély (minden font sterling adóalap után $^1/_2$ penny) könyvtári adót vethessenek ki az összes adófizetők $^2/_3$-ának szavazatával, annak ellenzői az egyetemek és a gazdag polgárság voltak, fő pártolói pedig a munkások. Ewast javaslata keresztülment; s időközben egyes rendelkezései módositásokat szenvedtek a haladás irányában. Az 1902-ki törvény szedi össze rendszeres egészszé az intézkedéseket. Ma már 1 pennyig emelhető az adó s általános szótöbbség is megállapithatja. Sőt a legújabb törvényjavaslat a közkönyvtárakról, minden ily korlátozást eltöröl. 1897-ben már 600—700 közkönyvtár volt 5 millió kötettel, 30 millió kölcsönzéssel, s e számok azóta bizonyára legalább

is megkétszereződtek, különösen Carnegie nagyobbmérvű adományai folytán.

A könyvtárak, melyek újságokkal és folyóiratokkal el vannak látva, egész nap nyitva állnak; könyvek ki is kölcsönöztetnek. Rendesen külön terem létezik az állványokra kiteritett újságok, külön a folyóiratok, külön a kézikönyvtár számára, mely szabadon használható, külön a kikölcsönző osztály, és külön az ifjúsági olvasók részére, az egész külön, e czélra tartott könyvtári személyzet kezelése alatt.

Azt azonban általánosan a közkönyvtárak egyik hiányának tartják, hogy felolvasó termek nincsenek hozzájuk csatolva. A felolvasások pedig, — vetített képekkel, — annyira szokásossá váltak az angoloknál, hogy azok nélkül ritkán esik meg egy hét a legeldugodtabb faluban is. Viszont a felolvasásokhoz hozzájárulnak a vetített képek, még pedig tudományos és népszerű tárgyaknál egyaránt. Ha a búzanemesítésekről, geographiai, geologiai vagy történeti, vegytani, természettani, természetrajzi vagy bármily más tárgyról szól is az előadás, a legfelsőbb tudományos köröknek vagy a nép legalsó osztályainak egyaránt: a vetített képek egész sorozata élénkíti az előadást, és rögzíti meg az emlékezetben. Éppoly érdekes tünemény, ha templomokban tartatnak ily vetített képekkel előadások, mint ugyanott a tea kiszolgálása a délutánonként vallásos vagy emberbaráti czélokra összegyülő közönség részére.

Ebből újabban némi adóügyi konfliktus is származott. A kizárólagosan egyházi czélokra szolgáló templomok fel vannak mentve a helyi adó alól. A kérdés már most az: mily előadás vagy gyűlés kizárólag egyházi természetű? s e kérdés felett hosszabb vita

indult meg. Ezen, sok ellentmondásra és keserűségre okot adó kérdés élét is megszüntetné, ha a közkönyvtárak felolvasótermekkel is el volnának látva, a mi azonban jelenleg csak ritka esetekben van így, sőt a legújabb törvényjavaslat sem engedi meg azt, hogy ily termek hozzátoldása érdekében adót vethessen ki a helyi hatóság.

A művelődés terjedésének és ezzel együtt a társadalmi különböző rétegek egybeolvadásának nem kisebb fontosságú eszköze a játék, különösen pedig a szabadban űzött sport.

Mint igen sok más terén az angol közéletnek a társadalmi viszonyok e tekintetben is jelentékeny haladást tettek a demokratia irányában. Megmaradtak természetesen a legelőkelőbb körök zárt mulatságai, semmi sem változott például a Ranelagh Club aristokratikus színezetén, hol a legelőkelőbb londoni társaság tartja nyári mulatságait, az egyszerű tennistől a poloig minden fajú sport képviselve lévén (négy polo- és tizennégy croquet-tér van bent a club területén) — de a jelenleg lord Dudley vezetése alatt álló kör már sok tagot számít az új elemekből is. Viszont azonban a clubok számának, irányuk változatosságának megfelelőleg a clubélet sokkal változatosabb ma, mint régebben volt, s a különböző társadalmi elemek összehozására sokkal inkább alkalmatos a mai clubélet, mint az ötven év előtti volt. A felső osztályoknál a clubok, sőt a munkások clubjai is megszűntek a régi minta szerint a kártya, ivás és fogadás tanyái lenni; a club czímén megalakuló ily barlangokat kérlelhetetlen szigorral üldözi a rendőrség; helyette az olvasás, sakk és billard foglal nagyobb tért napról-napra.

Nem lehet azonban tagadni, hogy a külső sportélet nagy mértékben rabja még ma is a fogadási szenvedélynek. A 40-es évek kezdetén Lord Palmerston elnöklete alatt a képviselőház egy bizottsága tárgyalta a játék és fogadási szenvedélyt, de bármily határozottan nyilatkozott meg már ekkor is a közfelfogás, különösen a lóversenyeknél feltűnt fogadási mánia ellen, tényleg nem tudták annak elejét venni; a gyökeres megrendszabályozás, a lóversenyek eltiltása, a lótenyésztés emelése érdekében lehetetlen volt, más oldalról pedig közel feküdt az a feltevés, hogy a lóversenyekről kitiltott fogadás egyszerűen más terekre játszatnék át. Más oldalról, a ki csak egyszer látta az epsomi vagy ascoti versenyekre óriás számban összegyűlt sportkedvelő közönséget, fogalmat alkothat magának arról, hogy az angol társadalom egyáltalán nem nélkülözheti a lóversenyek izgalmát, s hogy az oly nemzeti esemény, a mely egyúttal a legkülönbözőbb társadalmi rétegek együttes gyönyörűségét alkotja. A Derby-napon felfüggeszti üléseit a parliament, megjelenik az udvar, de ott van ezer és ezer munkás és bizony nagyon sok háztartásban nem esznek az nap meleg ételt.

Hasonlóul kedvencz mulatság a kutyákkal való vadászat. Közel 70 falka kutya vadászik az évad alatt. Érdekes e társaságoknál is megfigyelni, hogy a sport mennyire egyesíti a társadalom különböző rétegeit. Megjegyezték, hogy a falkavadászok társaságában — melyek gyűlhelyeinek természetesen távolabb kell lenniök a nagyobb városoktól, — rendesen 15%-nál nagyobb oly vadászok száma, a kik rendes időben a City irodáiban és főleg a tőzsdén vannak elfoglalva; hasonlóul a korai hajnali szürkületet

nagyon sok fiatal kereskedő és bankár használja fel szeptemberben arra, hogy mielőtt üzletébe menne, egy kis fogolyvadászatban részt vegyen.

A szabad ég alatt űzött játékok közül a lawn tennis majdnem a neveléshez tartozik, annyira közös játéka minden iskolás fiúnak és leánynak; a cricket, a lapdázás, golyózás és főleg a labdarugás valóságosan nemzeti játékok lettek a közép és alsóbb osztályokban. Ezer és ezer számra vonul ki a játszóterekre a néző és játszó közönség minden délután, de főleg a szombati félnapi szünetben, gyönyörködni a versenyző játszmában és rokonszenvével támogatni vagy ellenszenvével feszélyezni a játszók egyik vagy másik csoportját. Annyira ment ez a bámulatos érdeklődés, hogy nemcsak minden helynek és foglalkozási ágnak (a törvényhozás mindkét házát is beleértve) megvan a maga rendes játszó társasága, de azonkívül megvannak a hivatásos játszók is, a kik a mesteri játékok és versenyek megcsodálásáért szedett beléptidíjakból képesek fedezni szükségleteiket, sőt egyikmásik játékos nagy vagyonra is szert tett. Hogy aztán a versenyek mily módon emelik a játék népszerűségét, arra elég például felhozni az ausztráliaiak diadalmas versenyútját az angol criquetesekkel szemben.

A legnagyobb jelentőségűek azonban az evező clubok s a híres évi cowesi, henleyi regattaversenyek, mindenekfelett pedig az évi csónakverseny Oxford és Cambridge közt. Aligha vesztett ezeknek népszerűsége valamit. Legalább 100,000 ember lesi a verseny napján a Themze mentén az eredményt, melyet természetesen hosszas training és ellenőrzött próbák tesznek érdekessé. Úgy ezen nyilt verseny, mint az egyete-

mek athletikai versenyei az összes angol társadalom legmelegebb érdeklődése mellett folytak le.

Hogy mily hatással van a sport ezen magas kifejlődöttsége s az az iránt való általános érdeklődés a társadalmi osztályok szorosabb összefűzésére: könnyű elképzelni. Egyes zárt cluboktól eltekintve minden játékalkalom egyúttal a legkülönbözőbb társadalmi osztályok érintkezésének ünnepe is. A mint a legszegényebb munkás is részt vesz egyik vagy másik játéktársaságban: éppúgy a legelőkelőbb állású férfiak is. A volt ministerelnök, Balfour például, a ki egyike a legkitünőbb theologusoknak és philosophusoknak, egyúttal oly rendes látogatója és kitünő mestere a golf-játékoknak, hogy ministerelnök korában sem mulasztott el egyetlen week-endet sem ily játékban részt venni, hol épp úgy első volt a társai közt, mint a tanácsteremben vagy az íróasztalánál.

Nem lehet azonban szemet hunynunk azon tény előtt, hogy a társadalmi élet ily gyors átváltozása, az osztályok közt levő válaszfalak ily gyors leomlása meghozta magával a megfelelő társadalmi betegségeket is. Az a körülmény, hogy részben a maga megélhetése, részben pedig a maga kedvére való mulatság czéljából a nő hamarább kikerül a családi tűzhelytől a nagy világba, mint korábban, megszülte a feminizmust; mint szintén a gyors meggazdagodás s ezáltal a közelről megismert felsőbb körökbe juthatás vágya megszülte gyönge jellemeknél a becsület útjáról való eltántorodást.

A mi a női kérdést illeti, azt tudományos alapon a Reform Act meghozatala alkalmával a szavazatjognak a nőkre való kiterjesztése érdekében, nem kisebb tekintély, mint Stuart Mill vitte be a parla-

mentbe és azóta változó szerencsével napirenden tartotta magát. A társadalomban egyelőre, úgy látszik, nagy átváltozásokat idézett elő a családi háztartásban, és a két nem egymásközti viszonyában, de a jósolt veszélyek nem következtek be. Az angol leány üzletszerűbb, önállóbb és hidegebb lett, mióta magára van hagyatva az utczán, a játéktéren és ezer és ezerféle foglalkozásában, de azért nem vesztette el természetes báját, sőt azt éleslátása, műveltsége által még növelte is. A női clubok is megszűntek a gúny és élcz táblái lenni, azokból is igen sok észszerű és nemes eszme eredt s így nemcsak a magánélet terén, de a közéletben is napról-napra jobban foglalják el a nők az őket megillető helyet, mint korábban.

Kétségkivül vannak, mint a haladás minden tényénél, túlzások e téren is. A feminizmus éppúgy alá van vetve a túlzások veszedelmének, mint bármely más eszme, mely reformálni törekszik a társadalmi életet. Az angol közélet ritka szerencséje azonban az, hogy helyes érzékkel fokozatosan valósítja meg a reformeszméket. A Mrs. Gawet Anderson fényes példája a női orvosoknak éppoly kevés propagandát csinált, mint Miss Sommervilleé a mathematikai tudományban; azonban a női hallgatók száma mégis folyvást emelkedőben van, a nők jelenléte éppoly természetesnek tűnik fel bármely tudományos társulatban a felolvasó és vitatkozó asztalnál, mint a hallgatóság soraiban, és mióta a konservativ Primrose League megalakult, s a korteskedés szokott foglalatosságává lett a társadalom legelőkelőbb hölgyeinek is, a liberálisok is kénytelenek lévén ugyanezen nyomon haladva a nők liberális egyesületeit megalakítani, lassanként minden közéleti mozgalomnak meglett a maga hölgy-

bizottsága, politikai, tudományos, egyházi vagy emberbaráti célokra. Ez a gyakorlat éppen azért, mert általános, megszűnt a különczködés jellegével bírni. Lady Warwick buzgó részvétele a socialista párt választási mozgalmaiban nem azért keltett olyan nagy feltünést, mert nő indította meg, hiszen ő alapította és tartja fenn például a földmívelési női iskolát is, ő az egyik vezetője a törvényhozási szegény-reformügynek és a szövetkezeti mozgalomnak már régebb időtől fogva, hanem azért, hogy Anglia egyik leggazdagabb, legszellemesebb, legdivatosabb és legbájosabb asszonya a socialista párt természetes vezetőivel együtt működik, egy plattformon szónokol és nyiltan hirdeti azonos meggyőződését.

A másik hátrányos következménye a társadalmi osztályok gyors egybeolvadásának a korruptio, mely főleg az üzleti életben nyilvánul. Egyik előző fejezetben már reámutattunk a törvényhozás intézkedéseire az élelmiszerek hamisítása tárgyában. Itt elég reáutalnunk arra, hogy a régi elszigeteltségben lassan kifejlődött szolidság az árúk minőségében és az árak megszabásánál, sok helyütt megcsappant. Nagyobb üzletekben biztos lehet a vevő, hogy a kiszolgáltatott árú valóban az, a minek árultatik, és a kereskedő bizonyos sértődöttséggel utasítaná vissza azt a feltevést, hogy ő akár csak egy félpennyvel is olcsóbban adhatná portékáját annál, a mit értte kér, de sok kisebb üzlet van, a hol bizony nagy óvatosságra van szükség mind az árúminőség, mind az árak megszabása körül. Mondanunk sem kell, hogy ezen visszaélések csaknem kizárólag külföldről beszármazott árúknál és külföldi eredetű üzletembereknél fordulnak elő, de az világos, hogy a kereskedelmi téren a nagy

verseny és a gyors meggazdagulás vágya idéz már elő elég gyakran ily tüneteket, sőt a csalárd bukás esetei sem ritkák a törvényszékek előtt.

A közélet figyelmét régen magukra vonták e kinövések. A csalárd bukások kiméletlen szigorral üldöztetnek. Dúsgazdag milliomosok kerülnek a vádlottak padjára s a börtönbe. Ezt az utat megjárta például a 60-as évek híres vasútkirálya, ki aztán hátralevő életét barátai jóvoltából töltötte el szerényen, mint szintén a legutolsó évek egyik pénzügyi parvenuje, a kit csak öngyilkossága mentett meg a börtöntől. Az angol birói gyakorlat joggal szigorú az ily esetekben és nincs földi hatalom, a mely kikerülhetné sujtó kezét. Hogy a legutolsó délafrikai hadjárat alkalmával megállapított súlyos visszaélések a szállításoknál és lóvásárlásoknál benyúltak-e és mily mélyen az angol közigazgatás körébe: az még mindig el nem döntött kérdés; de senki sem vonhatta kétségbe, hogy a felháborodás általános és a gyanú indokolt volt.

A törvényhozás e téren is közbelépett. Az 1906-ki Prevention of Corruption Act kimondja, hogy „ha bármely megbizott elfogad vagy kap bárkitől akár maga részére, akár más egyén részére, bármily ajándékot vagy kedvezést azért, hogy megtegyen vagy elmulasszon, vagy azért, hogy tett vagy elmulasztott bármily dolgot megbizója részéről, vagy előnyt szerezzen vagy hátrányt okozzon bárkinek ily üzletkörben; hasonlóképen az, a ki ad ilyet: bűntényt követ el, a mely büntethető 500 font sterlingig terjedhető pénzbirsággal, vagy nehéz munkával súlyosbitható és két évre terjedhető börtönnel, vagy mind a kettővel is“; mint szintén kimondja azt is, hogy a kormányhivatalnok ilyen megbizottnak tekintendő. Hogy a szigorú törvényes

intézkedés mily módon fogja elérni czélját: természetesen az alkalmazástól függ. De e tekintetben nem lehet kétség.

Régi és ismételt panasza az angol kereskedőknek, hogy a verseny miatt nehéz a társadalmi állásuk, továbbá a nagy üzletek nagy kiterjedése még a részletárúkban is. Oly óriási részletüzletek, mint például Mapleé, Whiteleyé, Bakeré, Robinsoné stb. ezer segédet foglalkoztatnak, a kik önállókká nem lesznek soha, s a kiknek nagy része az üzletben étkezik. Állandó a törekvés ezek helyzetének javítására részben az üzleti órák leszállítása, részint több szabad idő engedélyezése, részben társadalmi téren. Egy új törvényes intézkedés kötelezőleg határozza meg a boltok nyitva tartásának maximális idejét, miután a versenyviszonyok élessége nem engedte azt társadalmilag keresztülvinni. Hetenként a vasárnapon kivül is, minden üzleti segédnek egy délután szabadsága van.

Ez az átalakulás mélyen érezteti hatását az egész angol társadalmon keresztül, s felhat a legfelsőbb társadalmi rétegekbe is; a munkásosztály „cottageitól“ egész a „country houseig“. A régi „country house“ fogalma ugyanis nem szűnt meg, csak megváltozott. A tizennegyedik században még Chancer leírása szerint az angol „franklin“ úgy élt, hogy „étellel és itallal volt behavazva a háza, és minden képzelhető jóval.“ Mert hát a vidéki urak háza volt ekkor a társadalmi érintkezés központja. Voltaképen az pótolta az ujságokat és a társadalmi összeköttetés hiányát; az kezdett lassanként elismert központja lenni a politikai pártok szervezkedésének, és mint ilyen folyt át a „country house“ fogalmába csaknem észrevétlenül.

Érdekes az átmenet megértésére és a „franklin“ háztartások és házvitelek átalakulására a modern angol társadalom country house-ává, hogy a régi franklinok meggazdagodása volt az egyik úttörő ezen a téren is. Az angolszász és norman régi gentry összeolvadása nem kezdődött meg a tizennegyedik század előtt; mert az újra és újra beálló nyomor, politikai viszontagságok, zavarok egyátalán lehetetlenné tették a vendéglátás gyakorlását. Csak mikor a külkereskedés útján bekövetkezett az anyagi fellendülés, vált lehetővé — első sorban természetesen azokra nézve, a kik annak a szálait kezükben tartották, — a kik azonban nagyobbára a régi családok leszármazottjai voltak, ismét feleveleníteni a vendéglátás szokásait és azt aztán tették is a legszélesebb keretekben. Chancer „Shipman“-nak nevezi az ő valószínűleg nem képzeleti franklinját, a ki lehetett hajótulajdonos, de lehetett egyszerű kalóz is künn a tengeren; otthon azonban „az asztala a hallban az egész hosszú napon át mindig felterítve készen állt“.

Ezek a középkori otthonok azonban nem csupán lakmározási helyek voltak. A Balti-, Közép- és Atlanti-tengerek útjain át ezek kötötték össze az angol lakosságot a világgal kereskedelmi, tudományos és politikai tekintetben egyaránt; ezek adtak hírt az eseményekről, a divatról és a világ fejlődéséről és végül ezek útján történt nemcsak a tények, de az eszméknek elterjedése is; szóval ezek voltak az összekötő kapcsok. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a lakosság száma akkor nem volt oly nagy. II. Richard trónralépte előtt 1348 és 1376 közt a négy pestis folytán két és fél millióra olvadt le az egész lakosság száma. Már most, ha meggondoljuk, hogy papok, katonák,

orvosok, bírák, kereskedők, gyakran találkozhattak az ország különböző részeiből ugyanazon födél alatt: könnyű megérteni, hogy voltaképen minden valamirevaló ember ismerte egymást legalább is annyira, mint valamelyik modern londoni club tagjai ma. Az összes társadalmi élet góczpontja igy a „franklin“ háza lett; onnan indultak ki a társadalmi élet és politikai mozgalmak minden szálai, mig a nagy vagyonú földbirtokosok — részben anyagi erejük hanyatlása, részben a saját maguk visszavonulása folytán — folytonosan vesztettek befolyásukból, a „franklin“ folyton emelkedett. A renaissance befolyása, melytől a nagy birtokosok fáztak, még jobban elősegitette a változást. Gyakran beállott az az eset is, hogy eladták birtokaikat éppen a franklinoknak. Giustiniani, velenczei követ, beszéli el, hogy egy ily franklin-házban, Thorburiban, átlag naponkint reggel és délben kétszáz vendég volt s gyakran a kiszolgáló apródok nagybirtokosok fiai voltak. Egy másik kapcsot az összekötésre éppen ez a változás szolgáltatott. Lassanként a franklinok házai valóságos kapcsolatot képeznek a nagy birtok- és a kereskedőosztály mint szintén a bérlők közt és ezen összeköttetés folytán még jobban emelkedett politikai befolyások.

Természetes, hogy a változó idővel ennek meg kellett szűnni, helyesebben az új idők viszonyaihoz simulni. A Reform Actok előtt már a sűrűbb közlekedés, a nagyobb felvilágosultság, mint szintén az új demokratikus szellem megnyilatkozása mindjobban összetörte a régi hagyományokat. Maguk a franklinok eltűntek majdnem teljesen. Igen kevés maradt fenn oly birtokos, ki maga műveli földjét napjainkig. Helyüket részben azon nagyobb birtokosok utódai foglalták el, a kik

lejebb szállottak elzárkózottságukból, részben azok az emelkedő egyesek, a kik magasabb társadalmi rétegbe küzdötték fel magukat, mint a minőkből származtak, és végül a sikeres kereskedők és iparosok. Mindezek country housera tettek szert. Egy szellemes író helyesen jegyzi meg, hogy mainap már fogalmainkban a country house kiegészítő része a City office. A gazdag kereskedőnek a Cityben van a hivatala vagy az üzlete és vidéken — sokszor több, mint száz kilométer távolságra a lakóháza. Ezt az utat ő nyáron igen sok esetben, télen is rendesen mindkét irányban megteszi a mostani gyors közlekedés mellett egy-egy óra alatt. Egyike a legérdekesebb társadalmi tüneményeknek a londoni és más angol nagy városi élet köréből a reggel tiz óra tájban érkező és este öt óra tájban induló vonatok közönsége. A városból érkező és városból hazatérők óriás tömege ez. Minden vonat tömve, minden utas ujságába eltemetkezve vonul ki foglalatossága helyéről, szórakozása helyére, az üzletéből a családjához. Ma már nemcsak a gazdagabb kereskedő, de a kisebb clerk is igy él, legfeljebb a távolságban és az életviszonyokban van különbség. Ez magyarázza meg aztán például azt a tényt, hogy a londoni City éjjel és vasárnaponként a világ legkihaltabb városának látszik és ott, a hol kétköznapokon a világ legnagyobb tolongása látható, vasárnaponként vagy esténként csak nagy elvetve tévedez egy keresztülmenő kocsi vagy gyalogjáró.

De siessünk vissza a country househoz, melynek csak megdemokratizált utóda a clerk külvárosi vagy falusi lakása. Aligha igy áll azonban a dolog a gazdag kereskedőosztály country houseaival. Azt a nagyon találó megjegyzést olvassuk az új birtokosokról, hogy

az ő country houseaik esetében „megváltozott a színhely, de egyáltalán nem változott meg sem a szellem, sem a módszer. Sehol sem tartják meg szigorúbban a régi hagyományokat, mint az új födelek alatt". Sőt annyira megy ez, hogy az új country house építkezése is szigorúan követi a mult századok hagyományait, természetesen nem a Norfolkok Arundel kastélyát, (a mely különben nem is oly régi épület,) a Warwickok régi bástyáit vagy a Northumberlandok alawicki ős fészkét, hanem a legutolsó két század hagyományait és külsejéről nem lehet megkülönböztetni az új birtokos modern épületét azon country housokétól, a melyekhez történelmi nevezetességű emlékek fűződnek.

Mert a country house ma méltó folytatása a középkori franklinok vendéglátásának. A nagy birtokosok természetesen a londoni season kivételével folyton gyakorolják a vendéglátást s termeikben folyvást él a politika, irodalom és művészet. Devonshire herczeg példájára szini előadások, hangversenyek is pótolják az őszi esték unalmait, természetesen a legelőkelőbb művészekkel vagy még előkelőbb műkedvelőkkel; termei nem egyszer a jótékonyság szolgálatában megnyilnak a nagy közönség számára is. E „house partyk" fényét sokszor fokozza a királyi család egyes tagjainak s magának a királynak és királynénak jelenléte is, kik gyakran vendégei legkiválóbb alattvalóiknak. A királyi látogatások természetesen a legszigorúbban bizalmas jellegűek, de nem szorítkoznak pusztán és kizárólag a régi aristokratiára. Tekintélyes kereskedők (Lipton), sörgyárosok (Burton) stb. épp oly büszkén láthatják vendégükül ő felségét, mint Devonshire, Norfolk, Derby, Portland és más legelőkelőbb családok leszármazói.

Különben is a régi és új közt sehol sincs oly gyors átmenet, mint Angliában. A legjobban félreértett czímadományozás is elveszi igen hamar a kritika élességét a társadalmi életben, annál is inkább, mert nagyon ritkán adatik meg a czím általánosan vagy legalább a közvélemény jelentékeny része által elismert kitünő érdemek nélkül. Ha van is azonban némi tartózkodás e czím első birtokosával szemben, a második birtokos már teljesen belenő a régi társadalomba, anélkül, hogy legtöbb esetben lemondana összeköttetéseiről a korábbi időkből. Így képződik aztán a társadalmi összeköttetések kettős lánczolata, az egyik a czímes nemesség másodszülött és további gyermekei útján lefelé, a másik az újonnan kitüntetett régi összeköttetései útján felfelé. Norfolk herczeg vérrokonai feltalálhatók a társadalom minden rétegében, a Breuerek, Fairerek, Welbyk vagy Rotschildok vérszerinti összeköttetései bizonyára oly rétegeibe nyomulnak be a társadalomnak, a melyek más módon örökre el lettek volna választva egy elzárkózott, rideg aristokrátiától.

Így érthető meg az új gazdagok, első sorban a zsidók különös állása Angliában. Mikor Montalembert 1855-ben meglátogatta Angliát, az ország társadalmi és politikai jövőjére nézve a legjobb jelnek a meggazdagodott kereskedők társadalmi helyzetét mondta. A fennebbiekből érthető az is, hogy ez voltaképen nem is új dolog Anglia társadalmi történetében, de az is, hogy az elválasztó falaknak két oldalról is folyó szüntelen alámosása miatt alig is lehet ez másképen. A mult század politikai és társadalmi történetének teljes megértésére épp oly szükséges a country houseok társadalmi életének megismerése, mint a hogy Gladstone szerint a Church of England nélkül nem lehet

Anglia történetét megmagyarázni. Ezek a country houseok azonban — különösen a Reform Act óta — épp úgy voltak a régi nemesség, mint az új gazdag középosztály kezében. A legnevezetesebb politikai kezdeményezések első szálai ott kezdődtek meg s korunkban igen gyakran a meggazdagodott kereskedők country houseaiban. Például Gladstone első Home Rulejának bukása akkor kezdődött meg, mikor Henry Oppenheim ebédjén és később Compton Houseban Lord Randolph Churchill és Lord Hartington, a későbbi Devonshire hg. közt, kik addig éles ellentétben álltak egymással, az első közeledés megtörtént s annak folytán az Unionista párt megalakult. Természetes, hogy a régi családok country houseaihoz sokkal több ily történeti esemény első szála fűződik; csak például hozzuk fel, hogy újabban a meggazdagodott kereskedők country houseai épp úgy követik e téren is elődeiket, mint magában a vendéglátásban, habár az utóbbi téren mégis van egy feltünő különbség, a mely összevág a kor demokratikus áramlatával, nevezetesen az, hogy míg a nagy földbirtokos country housea nyitva van meghivott vendégeinek az egész idény alatt, a meggazdagodott kereskedő, maga is el lévén foglalva a héten át, vendégszeretetét legtöbb esetben csak a hét végére, az úgynevezett weekendre szoritja, péntektől hétfőig vagy keddig, mely időbeosztás annyira beleélte már magát a középosztály felfogásába, hogy maga a parliament is jóformán szünetel, nem tárgyalván péntektől hétfő estéig érdemleges kérdést.

És igy a „weekend“ fogalmából valóságos nemzeti fogalom lett, sőt még annál is több. Oly valóságos nemzeti intézmény, a melynek nemcsak jogosultsága van meg a munkaszünetelésben, a mi utoljára

is annál igazoltabb, minél nagyobb és élesebb szellemi munkát követel meg az előhaladó idő, hanem a mellett a társadalmi érintkezés által, melyet a legkülönbözőbb osztályok tagjai közt létrehoz, valóságos közreműködő eszköz a társadalom egybeforradására. A királyi család tagjai, a társadalom legfelsőbb osztályai éppúgy, mint a munkásosztályok egyaránt élvezik a weekendi kirándulások gyönyöreit. Szállodák vannak berendezve különösen tengerparti és fürdőzési helyeken, hová három vagy két vagy másfél napi teljes ellátás a vasúti jegygyel együtt, feltűnő olcsó áron csalogatja a városi kirándulókat. A vidéki házak vendégszeretete és a sport különböző fajai mind együtt gyakoroltatnak. Szombat délutánonként a vidéki kastélyok parkjai rendesen nyitva vannak a nagyközönség számára, mint szintén az úgynevezett Bank holiday-ken, ez a 4 nap, a melyen az összes üzleti élet pihen; pünkösd, husvét, karácsony másodnapja és augusztus első hétfője. Ezeken a napokon óriási számú kiránduló vonat viszi a szélrózsa minden irányában a vidéki levegőre a társadalom valamennyi osztályát.

Joggal felmerül a kérdés, hogy az idegen elem hogyan vesz részt e nemzeti jellegű összeolvadásban? Az első felelet az, hogy az idegen elem nem nagy részt tesz ki Anglia lakosságában. Igaz, hogy az utolsó évtizedekben jelentékenyen megnövekedett az idegenek száma (mintegy 200.000-re rúg most) de még mindig jelentéktelen részét képezi a lakosságnak és a második nemzedékben teljesen elveszti külön jellegét. Az idegen lakosság nagy része üzleti czélokból, vagy mint hajós van Angliában, a mit igazolhat az a körülmény is, hogy több mint kétnegyede

Londonban, további egynegyede Liverpoolban van. A megtelepedni akarók jelentékeny része beköltözött zsidó, a kikkel főleg London keleti részének némely parish-a van megnépesítve s a kik nagyban véve a bevándorolt irlandiakkal együtt a legnyomorultabb részét képezik a londoni lakosságnak. Az „iszap" túlnyomó nagy része a zsidó és irlandi utczákra esik s a kiszipolyozó rendszer különösen a szabóknál, a zsidók körében vert legmélyebb gyökeret. Bejöttek a világvárosba, a nyelv és a szokások ismerete nélkül, vagyontalanul, és ki vannak teljesen szolgáltatva már itt levő hitsorsosaik féktelen kapzsiságának. A betevő falatért küzdve, mindenáron dolgozva, végtelen nyomort szenvednek.

1663-ban I. Károly alatt csak tizenkét zsidó család volt az egész Angliában. A zsidók beköltözése Cromwell és II. Károly idejében kezdődött. Ez időben Rodriguez és Henriquez volt a fő zsidó család, III. György idejében a Goldsmithek; és III. György uralkodása végén 1778-ban telepedett le Manchesterben az első Rothschild, a ki csak 1801-ben költözött át Londonba és csak 1834-ben vette meg Gunnersburyt, a mely helyet biztosított nekik a földbirtokosok közt is. A Rothschildok háza a Cityben a déli órák alatt rendesen találkozó helye a luncheon-asztalnál a City előkelőségeinek. Hirsch báró hasonló előkelő helyet foglalt el az angol társadalomban. Köztudomású, hogy a jelenlegi király is gyakran volt vendége; de köztudomású az is, hogy egy alkalommal egyik főúr, a kihez az akkori trónörökös Hirsch bárótól volt menendő, s azzal mentette ki magát, hogy „neki kellemetlen oly vendéget látni, ki a zsidótól jő".

Bizonyos visszahatás kétségkívül érezhető a tár-

sadalom felsőbb rétegeiben is a zsidók iránt s magának Disraelinek is sokáig kellett küzdeni, míg éppen a legfelső és legconservativabb rétegeknek vezérévé lehetett, származása daczára: de azt határozottan lehet állítani, hogy a beolvadás folyama gyors, egész a meglepetésig. Az, hogy a felsőbb rétegek vagy őseik vagy leszármazóik útján állandó összeköttetésben vannak az üzleti élettel és annak társadalmi rétegeivel, kétségkívül nagy tényező ez eredmény elérésénél.

Kissé nehezebb azonban a jég megtörése a munkás osztálynál. A Trade Union-ok határozott ellenszenvvel vannak a szegény zsidók bevándorlása ellen. Odahaza dolgozván, a szakszervezetekhez nem tartozván, a végteten nyomor által kénytelenítve lévén képzelhetlen árakért dolgozni, rontják a munkapiaczot, nincsenek solidaritásban a többi munkásokkal. A mellett közegészség és köztisztaság szempontjából is sok kifogás merül fel természetesen ellenük. Oly kétségtelen emberbarátok mint Lord Shaftesbury a Sweating Commiteeban, a szegényügyi felügyelők a községekre nehezedő vagyontalanok súlyos terhe miatt, a munkások a szabályoznatlan verseny miatt régóta sürgették már a bevándorlás szabályozását, míg végre 1906-ban Sir Howard Vincentnek sikerült ez irányú javaslatát törvénybe iktattatni. E törvény az amerikai mintájára kivánatos és nem kivánatos idegent különböztet meg, az itélkezés jogát e kérdésben egy külön bizottságra bizván.

Nevezetes contingensét képezi különösen a legfelső társadalmi köröknek az amerikai és gyarmati invasió! Nemcsak azon kitünő férfiak egész hosszú sorozata, a kik a gyarmatok kormányzásánál ké-

pezték ki magokat az államférfiúi pályán, vagy a kik hosszú gyarmati életük folyamán nagy vagyonra tévén szert, hazajöttek családjaik körében fejezni be napjaikat, mint szintén az amerikai követek, gyarmati képviselők, a kik második otthonukat találták fel Angliában, hanem és főleg azon rendesen bájos és szellemi tekintetben is kitünő hölgyek, a kik Amerikából — rendesen dúsgazdag szülők leányaiként — angol aristokratákhoz mentek nőül és új vérrel, új vagyonnal és ezzel együttesen új szellemmel is megajándékozták az angol előkelő társadalmat. Lord Palmerstonról állitják, hogy előre megjósolta, miszerint ezek a bájos teremtések fognak urai lenni az angol diplomacziának. Azóta oly esetek, a minők gyakoriak Angliában, az angol peerek, mint Curzon, Westminster, Churchill stb. beházasodásai amerikai milliomos családokba egészen igazolják ezt a félelmet, de szerencsére az angol társadalom nagy hasznára. Előkelőség, szellem, vagyon, önállóság és báj tekintetében tiszta nyereség volt az az angol közéletre nézve.

Az angol közép és felső társadalmi osztálynak közös vonása ma a vagyonszerzés és a jótékonyság. Ezen a két téren folyik a titkos verseny, nagyban és egészben ez az egyedüli küzdőtér, a melyik a versengésben döntő szerephez jut.

Mind a két téren utólérhetlen a haladás.

A nemzet általános vagyonosodásának megitélésénél két hivatalos és pontos összeállítás szolgálhat vezérfonalul: a jövedelmi adó és az örökösödési adó.

Az angol adórendszer szerint a tápszerek sem vámmal, sem belső fogyasztási adóval nincsenek terhelve, csak a szeszes italokat adóztatják meg erősen

s azonkívül vám útján a szeszt, czukrot, dohányt és a teát. Ehhez az egyszerű fogyasztási adóztatáshoz járul a jövedelmi és az azt kiegészítő örökösödési adó, melyek együttvéve több, mint egy negyedét képezik a britt állam bevételének. A látható, tehát ingatlan vagyon után kivetett egyenes adók a helyi megadóztatás czéljaira vannak átengedve, a melyek azonban több szolgálatot látván el (egyházi, rendőri, úti, szegényügyi stb.) kétségkívül sokkal súlyosabbak is, mint más államok helyi terhei.

A jövedelem 160 font sterlingig teljesen adómentes, 700 font sterlingig pedig kedvezményes tételekkel rovatik meg, úgy hogy e tekintetben valóban demokratikus alapon áll, sőt határozottan progressiv természettel bír. Ezek előrebocsátása után az angol jövedelmi adó alá eső jövedelmek egészen más szinben tűnnek fel, mint más államok jövedelmei az általános jólét megitélésénél, a mire már a munkásosztályokra nézve az előző fejezetben rámutattunk. Az így adó alá vont jövedelmek összege folyton növekedik; csak a legutolsó tiz év alatt 487-ről 619 millió font sterlingre emelkedett fel, sőt a mi még érdekesebb, — a jövedelmi adótétel egy-egy pennye után az államkincstár tényleges bevétele az 1895-iki 2,033.162 fontról 1905-ben 2,580.533 font sterlingre emelkedett, daczára annak, hogy ugyanezen idő alatt az adóláb is kerek 50%-al (8 pennyről 12-re) emelkedett. Ezen óriási jövedelememelkedésben alig 16 millió jutott a ház és föld jövedelme, — 5 millió a külföldi befektetések — 17 millió a rendes fizetések — és 94 millió az üzleti jövedelmek megadóztatásának többletére.

A másik nevezetes vagyonmérő az örökösödési ille-

ték. Sir William Harcourt emelte ezt progressiv alapon. 500 fontig nincs illeték, azután 1000-ig 2% s aztán fokozatosan emelkedvén az 1 millió font sterling tiszta hagyatékot már az egyenes örökösödés esetében is 8% terheli; s a mellett, az örökös személyi viszonya szerint emelkedvén, egész 18%-ig is felmehet. Ez kétségkívül magas adóteher, mert átlag 6%-ára megy fel a tiszta hagyatéknak. Már most ezen illeték jövedelme 18 millió font sterlinget meghalad; s például a legutolsó 1905—6-iki pénzügyi év alatt nem kevesebb, mint 11 oly haláleset következett be, a hol az örökösödési tiszta hagyaték az egy millió font sterlinget felülhaladta. Ez nemcsak azt mutatja, hogy a kincstár jövedelme fokozatosan emelkedő alapra van fektetve, de azt is, hogy a vagyonosodás még folyton emelkedőben van Angliában. Maga a hagyaték összege az utolsó tiz év átlagában 200—220 millió font sterling között ingadozott. E tekintetben évről-évre kellemes meglepetéseknek van kitéve az örökösödési illeték czimén a pénzügyminister.

Nem kevésbbé gyors emelkedés mutatkozik a jótékonyság terén is.

Nemcsak a nyilvános adományokról és hagyatékokról szólunk ez alkalommal. Ily nyilvános hagyatékok jótékony czélokra végrendeletileg 1906-ban $15^1/_4$ millió font sterling hagyatéknál $4^1/_2$ millió fontot, tehát az összes végrendeletileg rendezett hagyományoknak teljes 30%-át tették. Igaz, hogy ezen összegből egyetlen egy hagyomány majdnem egyharmadát tette az egész összegnek, de ily rendkivüli hagyományok évről-évre fordulnak elő s az angol társadalmi élet sajátságaihoz tartozik, végrendeletileg

megemlékezni a segélyre szorultakról, — sokkal nagyobb mértékben, mint bármely más országban.

Az angol társadalom emberszeretete azonban egyáltalán nem a végrendeletek megirásánál kezdődik. Ezer és ezer azon nyilvános csatornák száma, a melyeken át gyakoroltatik a keresztyén szeretet. A nyilvános és zárt társaságok — első sorban a szabad kőmivesek, Odd fellowk, foresterek szövetkezetei stb. — épp úgy, mint a friendly societie-k, a melyek főleg takarékosságra szoktatnak, azután a szoros értelemben vett jótékonysági egyletek millió számra osztják szét adományaikat a szűkölködők közt. Alig képzelhető oly emberbaráti czél, mely meleg visszhangra ne találna Angliában és pedig ezt az angol közönség különös dicséretére kell feljegyeznünk. A külföldre épp oly gyorsan és hatásosan kiterjed az angol jótékonyság, mint a belföldre és a gyarmatokra. Nem történhetik nagyobb szerencsétlenség széles e világon a nélkül, hogy a szenvedés fel ne költené a részvét visszhangját Angliában s meg nem indulna enyhítésére a nagymérvű adakozás.

A ki egyszer látta például a karácsonyi ajándékkiosztást a nyomorék gyermekek részére, vagy Barnado árvaházait, hogy ne is említsük, az elaggott lovak, kutyák, macskák stb. menhelyeit vagy a kinek fogalma van arról a tényről, hogy Anglia összes kórházai önkényes adományokból tartatnak fenn, s a kórházi vasárnap óriási gyűjtésének számait: az bizonyára nem fogja elmulasztani azt a nagy tanulságot, hogy a vagyoni emelkedés összefér a szivjóság emelkedésével s hogy éppen Angliára jogosan idézhette Gladstone egyik hires beszédében a régi költő jóslatát:

The ancient virtue is rot dead,
And long may it endure
May wealth in England never fail,
Nor pity for the poor!

(A régi erény még nem halt ki és tartson is sokáig. Sohase csökkenjen Angliában a jóllét, sem pedig a részvét a szegény iránt.)

NEGYEDIK FEJEZET.

Az angol imperialismus okai, lényege és fejlődése.

A TERJESZKEDÉS KORSZAKA LE VAN ZÁRVA. — AZ ANGOL GYARMATOSÍTÁS SIKEREINEK TITKA — AZ IMPERIALISMUS KEZDETE EGÉSZEN MODERN. — SZÁMSZERŰ VISZONYA ANGLIÁNAK A GYARMATAIHOZ. — A GYARMATOK GYORS FEJLŐDÉSE SZÁMBAN ÉS INTELLECTUÁLIS TÉREN. — A DEMOKRATIA GYORSABB HALADÁSA A GYARMATOKBAN. — TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉS AZ ANYAORSZÁG ÉS A GYARMATOK KÖZT A KIVÁNDORLÁS ÉS ÜZLETI ÉLET ÚTJÁN. — A DÉLAFRIKAI HÁBORÚ NÖVELI NAGYRA AZ IMPERIALISMUST. — A GYARMATOK VISZONYA AZ ANYAORSZÁGHOZ. — A GYARMATI ÉRTEKEZLETEK TÖRTÉNETE. — KÖZÖS VÉDELEM. — BIRODALMI TANÁCS. — A PREFERENTIÁLIS VÁMOK NEHÉZSÉGEI. — ÖSSZEFÜGGÉS A VÉDVÁMI ÁRAMLATTAL. — JÖVŐ KILÁTÁSOK EZEN A TÉREN. — AZ IMPERIALISTIKUS FELFOGÁS EGÉSZE AZ IMPERIALISTÁK MAGYARÁZATA SZERINT. — AZ IMPERIALISTIKUS POLITIKA FŐTÁMASZAI. — AZ IMPERIALISMUS JÖVŐ CZÉLJAI.

A számok nem adnak kellő fogalmat a britt birodalom nagyságáról. Ugyan, ha a „megszállott“ török tartománytól, Egyiptomtól, és a közös protektoratus alatt levő Sudantól eltekintünk is, a föld területének több mint ötödét, 21%-át, s a föld lakosságának 20%-át britt alattvalók foglalják el. A kereskedelemnek pedig több mint egy harmada britt kézen van, s ezen adatok maguk is imponálók, de még sokkal fontosabb, még sokkal tovább menő következtetésekre vezet ezen birtokok közelebbi részletes megismerése és elfoglalásuk története.

Nehéz volna vitatni, hogy a terjeszkedés korszaka az angol birodalomra nézve is be van fejezve, egyszerűen azért, mert a föld gyakorlatilag lakható része

már el van foglalva, arra pedig, hogy az angol faj területileg nem is óhajt terjeszkedni erőszak útján, elég igazolást nyujt Európa története, Anglia hatalmi nagyságának minden korszakában. Gibraltár, Málta, az azóta visszabocsátott Kandia, mind fontos pontok a kereskedelmi érdekek megvédésénél, de a megszállásuk nem tekinthető a terjeszkedési vágy kifolyásának, hanem a kereskedelmi érdekek követelményének. Hasonló ehhez Egyiptom esete is; és ha valaha valaki részletesen fogja megirni azon csodával határos reformműveleteket, a melyeket Lord Cromer administratiója ott véghezvitt, vagy a Máhdi küzdelmeitől a khartumi University College megalkotásáig lefolyt rövid időszak bámulatos munkáit, bizonnyal elismeréssel fog adózni annak a ténynek, hogy Anglia, ha a legsötétebb helyre tette is be a lábát, a művelődés, emberszeretet és békés haladás fáklyáját vitte mindenütt magával.

Messze vezetne tárgyunktól, hogyha visszatérnénk India meghódításának történetére; elég konstatálnunk a mai helyzetet, mely egységes birodalmat teremtett és a félsouveraineket az angol korona leghűségesebb alattvalóivá tette.

Az angol gyarmatosítás sikereinek titka nemcsak abban rejlik, hogy a türelmetlenség — úgy faji, mint vallási tekintetben — meglehetősen ismeretlen fogalom az angol életben, hanem abban is, hogy lehetőleg tisztelte és érintetlenül hagyta a történeti fejlődést és a meghódított népek helyi önkormányzatát nemcsak nem gátolta, hanem határozottan fejlesztette. Ennek következtében még azon népek is, a melyek véres küzdelmek után verettek le, lassanként otthonosan érezték magokat az angol korona oltalma alatt,

s épp oly hű alattvalók lettek, mint a milyen vitéz ellenfelek voltak.

Fényesen igazolja ezt napjaink története Dél-Afrikában. A véres dél-afrikai búr-háború után, rövid pár évvel a réginél semmi esetre sem szűkebb körű alkotmány helyreállítása, parlamenti kormány alakítása, s a kormány élén a volt hős felkelővezér, mint angol alattvaló gyanánt együtt tanácskozva az angol politika vezérembereivel, ez valóban oly látvány, mely ritkítja párját és oly eredmény, a melyre igazán büszke lehet Anglia gyarmatositó politikája.

Még határozottabb mértékben áll ez a tünemény ott, a hol aránylag könnyebb volt az útban álló nehézségek legyőzése, mint például Ausztráliában vagy Kanadában, a hol az összes gyarmatok számottevő lakossága kezdettől fogva angol volt nyelvben, szokásban, vallásban. Itt voltaképpen csak az angol eredmények egyszerű átültetéséről lehetett szó.

Jellegzetes marad Anglia lakosságára, hogy e nagy hatalom öntudata olyan későn talált elismerésre és mondhatjuk öntudatra nála.

Egyes messzebb látó politikusok már több, mint ötven év előtt utaltak erre, de nagyban és egészben az angol közvéleményt a dél-afrikai háború idejéig az egész kérdés összességében, teljesen hidegen, érzéketlenül hagyta.

Pedig mily óriás terjedelmű e kérdés, kitűnik abból, ha egymás mellé helyezzük a tényeket.

A britt birodalom alá ma tartozó 9 millió, Indiával 11 millió négyzetmértföldnyi terület a lakható földrész egy ötödét teszi, a gyarmatok területe pedig 80-szorta nagyobb az anyaországénál. A lakosság 230 millióval több, mint az orosz birodalomé, tizen-

hatszorta több, mint Franciaországé, negyvenszerte több, mint Németországé és háromszorosa az Egyesült-Államokénak. Az éghajlat, természeti termények, fajok, vallások és politikák mindegyike képviselve van Edward király birodalmában, mely a világkereskedelem felét közvetíti. India absolutistikus kormányzatától a dél-ausztráliai demokratiáig nincs oly kormányforma, mely ne volna képviselve ezen óriási birtokban. És a mellett ezek a gyarmatok még mind csak gyermekkorukban vannak. Még Disraeli így kiálthatott fel: „Ezek az átkozott gyarmatok! Mindenki tudja, hogy ha jól fog menni a dolguk, pár év mulva függetlenekké nyilvánítják magukat, ha pedig elbuknak, malomkövek lesznek a mi nyakunkon!“ És ma már Anglia legfontosabb kérdései körülöttük csoportosulnak, hiszen csak az utolsó húsz év alatt is 20 millióval szaporodott a lakosságuk.

A mellett a gyarmatok haladása még gyorsabb, mint az anyaországé. 1871 és 1881 közt az egyesült királyságok lakossága 10%-al szaporodott; ugyanazon idő alatt az amerikai gyarmatoké 19 és az ausztráliaké 42%-al. Az anyagi szaporodással lépést tartott az értelmi is. Így például a nevelés terén: Quebec tartományban, mely jó typusa volt az angol birtokoknak, 1837-ben alig egy negyedrésze tudott a lakosságnak olvasni; alig egy tizedrésze írni. 1897-ben ugyanazon tartományban 4000 iskola volt 200,000 oly tanítványnyal, a kiknek mindegyike elért az iskolai tanítás terén annyi sikert, a mennyinek alapján az eredményhez kötött kormánysegélyt lehetett folyósítani. A főgyarmatok egyetemekkel is el vannak látva. A Forster által Angliában létesített elemi iskolai törvény csodás hatásokat eredményezett azon gyarma-

tokban is, a melyek ezen az alapon rendezték be elemi oktatási ügyeiket.

A gyarmatok alkotmányjogi fejlődése is különböző és különböző fokozatokon halad át. Vannak dependens részek, a melyek szükségesek a birodalom fenmaradására, de nem alkalmasok állandó britt lakosságra; koronagyarmatok, a melyeket a kormányzó kezel és tanácsi rendeletekkel kormányoz; mihelyt a talaj elég érettnek látszik erre, némi — mindig nagyobbodó — képviseleti elem hozatik be a tanácsba; végül alkotmány adatik nekik az egyesült királyság mintájára szervezett képviseleti kormánynyal. Ezek a különböző fokozatok, s ezen különböző fokozatokon rendesen gyorsan halad át a gyarmat.

Az ausztráliai törvényhozások nemcsak hogy lépést tartottak az anyaország socialistikus radikalismusával, de még elébe is kerültek annak. New Zealand vezeti őket. Ez és más három gyarmat, New South Wales, Victoria és Tazmania elfogadták a nők szavazatjogát. Ennek következménye némileg az a javaslat, a melyet a parlamentbe hoztak be arra nézve, hogy törvényileg adjanak hetenként egy napi munkaszünetet. Tazmania nem lesz addig nyugodt, míg nem biztosítja magának a svájczi referendum módjára, hogy népszavazat által döntsön el a törvényhozás két háza közt felmerülő minden véleménykülönbséget. Sőt Tazmania komolyan foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy mily módon lehetne behozni Hare javaslata értelmében az Európában már csaknem egészen elfeledett eszmét: a kisebbségek képviseletét. South Australia, Victoria és New South Wales megkisérlették nemzeti bankok alapítását is.

A munkásügyi törvényhozás terén is közismeretű

az ausztráliai demokratia haladása. Sidney Webb „Industrial Democracy"-ja követendő például a munkabér-bíróságok felállításában főleg a new zealandi törvényhozást mutatja be, a hol a munkabérek gyakorlatilag választott bíróságok útján állapittatnak meg majdnem mindegyik iparnál. Ezen eljárással s annak eredményeivel, legalább ezideig, mind a munkaadók, mind a munkások meg vannak elégedve. Hogy a vasutak nagy része államositva van, hogy az állam eljárásába vetett bizalom általános s hogy az államhatalom főtörekvése a visszaéléseket orvosolni, a melyeket az erősebbek követnek el a gyengébbek ellen és egyenlő alkalmat adni tehetségei kifejtésére mindenkinek: ezek az ausztráliai gyarmatok tanuságai, melyeket az angol politikusok radikális iskolája nagy kedvvel mutat fel követendő például Angliára nézve is.

Az egyéni törekvések és kalandvágy szerezte meg Angliának a gyarmatait. Éppen így a társadalmi érintkezés, egyesek buzgalma forrasztja össze a gyarmatoknak politikai érzelmeit az anyaországgal. S ha a szabad fejlődés mellett az érdekek iránya néha eltér is az anyaországétól, a társadalmi összeköttetések erős szálai fogják a szerves kapcsolatban itt-ott természetszerűleg előálló meglazulást pótolni.

Társadalmi állás tekintetében ma már sem az anyaországban, sem künn a gyarmatokon nem érezhető semmi különbség az anyaországi és gyarmati angol között. Ezen folyton növekedő szivélyesség és bensőség temészetesen csak ott érvényesült első sorban, a hol a nyelv, faj és vallás különbséget nem okozott s csak később terjedt tovább. Kanada franczia lakosai épp oly lelkesen ragaszkodnak az angol

trónhoz, mint az angolok. A dolgokat jól ismerők — így maga Botha tábornok, a hős búr vezér és okos angol ministerelnök Transvaalban — azt állítják, hogy a béke, nyugalom és szabadság teljes visszatértével ugyanez lesz a helyzet a búrok és angolok közt is és valóban a fokföldi gyarmatban nagyon is ily természetű haladás észlelhető mindkét részről. Elősegíti ezt az összeforrást a politikai és gazdasági nyomás kivülről, a minek bizony ki vannak téve az angol gyarmatosok és a melynek ellenében az angol király hatalmas karja, mely szelíd és jótékony velük szemben, nagy biztonságot igér nekik.

Ez volt a tényleges helyzet már a délafrikai háború kitörése előtt. Akkor egy csodálatos esemény jött közbe. Minden jogi igény nélkül a gyarmatok vetekedtek egymással, hogy a minden oldalról elhagyott és legalább is rágalmakkal üldözött anyaország védelmére siessenek, csapatokat állítván ki és küldvén Délafrikába. E csapatok hősies viselkedése a csatamezőn is egybeforrasztotta az anyaország vérét a gyarmatokéval, az angol közönség pedig egyszerre nagy lelkesedéssel kezdett a gyarmatok ügyével foglalkozni.

A délafrikai hadjárat szülte meg a Little Englandet és imperialista jelszavaknak komoly értelmét a politikai téren. Kétségkivül tévedés volna gondolni, hogy a régi eszmék, a gyarmatok magukra hagyása iránt valaha komolyak voltak. Maga Gladstone, a kit és követőit szoktak első sorban a Little Englander nevezete alá sorolni, bizony nem csak békét kötött, de előbb — bár szerencsétlenül — háborút is viselt Délafrikában is, Szudánban is és semmi ok sincsen feltételezni a liberális pártról, hogy a létező gyarma-

tok ügye iránt kevesebb rokonszenvvel viseltettek, mint a régi conservativ politikai felfogás.

Így készítették elő az események az imperialistikus eszmekört. Hogy az jó mélyre lehatoljon, arra kitünő eszközül szolgált éppen a választási mozgalom, melyben ez jelszó gyanánt lett kiadva. Az angolok küzdést és kitartást szerető természete világos kedvetlenséggel fogadta azokat, a kik az első vereségek és szerencsétlenségek után a küzdelem abbahagyásának jelszavával léptek a választók elé s a Little Englanderek sorra buktak. Minden eddigi politikai bűn, magában a háborúviselésben elkövetett és nem palástolható hibák el lettek feledve, vagy legalább is háttérbe szorultak. Egy új eszme diadalát jelezte a választási küldelem: az imperialismusét: az egyesíthető, következőleg egyesítendő nagy britt birodalom eszméjét.

Természetes, hogy a választási küzdelem s még inkább a háború megszünése után az eszme is lassan-lassan háttérbe vonult a mindennapi politikai küzdelem lármája között, de annyira erős maradt, hogy a Little Englanderekből álló következő kormány sem kisérlett meg semmit a létező kapcsok meglazítására, sőt nyilván és bevallottan törekszik azok erősbítésére, csupán egy pontban tiltakozván ellene, abban tudniillik, hogy e kapcsok szorosabbra fűzéséért sem hajlandó a szabad kereskedelmi politikának eddig folytatott ösvényéről a védvámi áramlatra visszatérni.

Voltaképpen ez a kérdés képezi ez idő szerint a domináló kérdést Angliában: akarja-e Anglia megadóztatni magát mind kevesebb exportja, mind drágább fogyasztása által, legalább is arra az előre-

láthatólag hosszú időre, míg gyarmatai képesek lesznek az ő összes nyersanyagszükségletét fedezni s az ő összes ipari munkáját foglalkoztatni azért, hogy ezek a gyarmatok gyorsabban emelkedjenek s erősebben kapcsoltassanak az anyaországhoz? Akarja-e Anglia ilyen erős áron is összeforrasztani — legalább hosszabb időre — a világ által eddig soha sem látott óriási birodalmát? Ha igen: alighanem kénytelen lesz elfogadni új eszközöket is.

Ez lévén a kérdés magva, az egész küzdelem lefolyása ezen kérdés köré csoportosul jelenleg is, a jövőben is.

A gazdasági rész belekötését természetesen igen ügyesen kizsákmányolta a védvámos áramlat, mely új életre kelt Chamberlain vezetése alatt.

Érdekes tünemény, hogy e kérdést Murray kapitány erről az oldalról vezette be a közvéleménybe. Anglia élelmezése háború esetén végzetes nehézségekbe ütközik. A 41 milliónyi lakosság élelmi szükségletének több mint $^3/_4$ része (ez a szám túlzott) külföldről fedeztetik; háború esetén a behozatal utoljára is megakadályozható vagy megnehezíthető s így Angliát az éhhalál félelme fogja dísztelen békére szoritani. Ennélfogva — és csakugyan alakult is mindjárt egy bizottság, mely a kérdést magáévá tette — erősíteni kell a hajóhadat a behozatal biztosítására, bátorítani kell a termelés fokozását benn — természetesen vagy védvám, vagy premium útján — és a gyarmatokban a kedvezőbb elbánás biztosítása által. Hogy e mozgalom tisztán az imperialistikus felfogás keretébe illeszkedett be: egészen temészetes.

De még sokkal hatalmasabb tényező volt a Colonial Conference, a melyet legelőször Salisbury

lord hivott egybe, Viktória királyné uralkodásának félszázados évfordulója alkalmából. Azóta az 1907-ig tartott értekezleteken az önállóan kormányzott gyarmatok és az anyaország közt mindannyiszor jelentékeny haladást tett a közeledés imperialistikus irányban.

A kérdés, mely untalan felmerül, a gazdasági kérdés, a melynek vagy szerencsés megoldása, vagy szerencsés kiküszöbölése képezi a jövő fejlődésnek legbiztosabb iránytűjét. Azok, a kik első sorban való vezérei az imperialistikus eszmekörnek, Chamberlaint is ide értve, egyszerűen megfoghatatlannak tartják Lord Milnerrel, hogy ezen csekély áldozatot a nagy czél érdekében nem hajlandó meghozni az angol nép s így elszalasztja az utolsó kedvező alkalmat arra, hogy a nagy birodalmat szorosan összefűzze. Ha a gyarmatok nem kapják meg a preferentialis eljárást Angliától, melynek felajánlották a maguk részéről ugyanazt önként és ingyen, majd megkapják más helyről és a kereskedelmi összeköttetés révén bekövetkezik a politikai súlypont megingása is.

Ezen felfogással szemben az angol nép mai többsége arra hivatkozik, hogy a munkás élelmét nem drágíthatja meg, hogy Anglia úgy is szabad piacz s megadott mindenkinek mindent önkényt, a gyarmatok pedig csak létező vámjaikból engedtek az anyaország ipara javára, de nem szabad piaczot.

Az 1902-iki koronázás ünnepélyei közt általánosan feltünt a Whitehall előtt felállított gyönyörű diadalkapu; kalászokból, gabonából és gyümölcsből készíttette Sir G. Laurier, Kanada kormányelnöke azzal a felirattal, hogy Kanada Nagy-Brittaniának magtára. Az igazság azonban az, hogy tényleg ma még nem a magtára, inkább csak óhajtana az lenni. Ma Anglia

búzaszükségletének csak 17%-át fedezik a gyarmatok, hússzükségletének csak 20%-át s tejtermékének csak 27%-át. Igaz, hogy képesek volnának fedezni az egészet. Csak a búzánál például úgy áll a dolog, hogy Manitoba maga 1902-ben csak 2 millió acre-en termesztett 53 millió bushel búzát. Anglia összes szükséglete csak négyszer ennyi; Manitoba tehát 8 milló acre területen képes volna Anglia összes szükségletét ellátni, Manitobának azonban nem 8, hanem teljes 64 millió acre ilyen búzatermelésre alkalmas területe van, azonfölül legalább 200 millió acreje a többi kanadai tartományoknak Hasonló a helyzet Uj-Zealand gyapjújával és Ausztrália fagyasztott húsával. Semmi kétség sincs tehát az iránt, hogy aránylag rövid idő alatt képes volna Kanada Nagy-Brittania magtárává, Ausztrália és Uj-Zeeland Nagy-Brittania raktárává lenni.

Hogy az angol földmivelés igy csak átmenetileg s akkor is csak bizonytalan módon és mérvben részesülne haszonban: azt egy fentebbi fejezetben már érintettük; egészen világos azonban, hogy az angol munkás — legalább átmenetileg — jelentékenyen drágábban élhetne meg. Nem is késett a szabad kereskedelmi párt czipókat süttetni a választási harczra, azt mutatva, hogy számításai szerint mily mérvüvé zsugorodnék össze a kenyér ugyanazon árak mellett, s aligha tévedünk, ha azt állitjuk, hogy a legutolsó választásoknál az imperialismus eszméjét nem annyira Little England, mint inkább a kis czipó buktatta meg.

Kétséget nem szenved, hogy az önálló gyarmatoknak adott teljes vámpolitikai szabadság nehezen egyeztethető össze az imperialistikus törekvésekkel. Arra nézve azonban, hogy ezt a jogot meg kellett

adni a gyarmatoknak, nehezen lehet eltérés a véleményekben. Az északamerikai Egyesült-Államok példája tanítja azt, hogy ezen jogra szerfelett érzékeny a gyarmati lakosság, s hogy Angliából igazgatni egy, széles e világra kiterjedő gyarmati hálózatot, majdnem lehetetlen feladat. Még a koronagyarmatok és India számára is helyben székelő tanácsot kellett szervezni. Ennek megtagadása az elszakadási mozgalom megkezdésére lett volna fényes alkalom, például Kanada életében, a mely pedig éppen napjainkban azért fordult nagyobb mérvben rokonszenvével Anglia felé, mert az északamerikai Egyesült-Államok védvámos áramlata a korábbi kedvezőbb szerződés felmondását vitte keresztül.

Le kellett tehát az adott helyzettel számolni. És nem is hiányoztak hangok, a melyek erre irányították a figyelmet, sőt már előre is jelezték, hogy a leszámolás másképpen alig lehetséges, mint jelentékeny áldozatok árán Anglia részéről. A gyarmatok érdeke, a mennyiben védvámos politikát folytatnak, a saját iparuk védelme és a saját kivitelük biztosítása. Iparuk védelmének természetszerű következménye a védvámok fentartása az angol ipar ellen is, s kivitelük biztosításának természetszerű követelménye: kedvező vámok vagy vámmentesség az angol nyerstermények érdeke ellen is.

Érdekes azonban a dolgok fejlődésében, hogy a negyedik gyarmatügyi értekezlet azt az eszmét fogja esetleg megvalósítani, a melylyel Chamberlain kezdetben akart eredményt elérni a birodalmi tanáccsal, s az, mint szintén a közös védelmi tanács valószínüleg hamarabb fog megvalósulni, mint a közgazdasági kötelék, a melylyel ő meg akarta kezdeni a

haladást. A mint megvoltak a maga nehézségei a teljes szabad kereskedelem behozatalának a birodalom területén a gyarmatok önálló védelmi politikájában, a mily lehetetlennek látszott a Német Zollverein mintájára megalkotandó vámegyesület, és a mily — majdnem leküzdhetetlen nehézségbe ütközik még a preferentiális eljárásnak biztosítása is éppen az anyaország részéről: úgy látszik, annál könnyebb a politikai szorosabb kötelék létrehozása a birodalmi tanács létesítése útján. Sőt ezenkivül is jelentékeny lépések történtek az irányban: Ausztrália és Délafrika gyarmatainak szövetkezése egymással, Kanadában és Délafrikában a preferentiális rendszernek behozatala az anyaország kiviteli áraira, a Pacific kábeljének lerakása, a német és belga kereskedelmi szerződések felmondása, a penny-posta-rendszer behozatala a birodalom nagyobb részében, a brüsszeli czukorszerződés a gyarmati czukor érdekében, a gyarmati értékpapirok felvétele a közbiztonságú papirok közé, melyekbe közértékek elhelyezhetők stb. Mindezek megerősítették a gyarmatok érzelmeit az anyaország iránt. Viszont más oldalról, ha a közvédelem költségeihez való hozzájárulás nem is kielégítő a gyarmatok részéről, (a Cobden-Club összeállitása szerint Angliában minden főre $15^1/_2$ shilling teher esik a hajóhad költségeiből, mely a gyarmatokat is védelmezi, míg Ausztrália csak $0{\cdot}^5/_6$, Ujzealand csak $0{\cdot}^3/_6$ sh. fizet fejenként, Kanada semmit), mégis érzelmi ragaszkodásuk önkénytes módon nyilvánult a délafrikai háború alkalmával.

Így Chamberlain jogosan mondhatta magáról, hogy senki nem tett annyit a világ leghatalmasabb birodalmának kialakulása érdekében, mint ő, s azt is

mondhatta, hogy annyi eredménynyel járt munkálkodása, hogy valóban bámulatot érdemel.

Lehet, sőt valószínű, hogy a védelmi irányzat nyilt és elszánt támogatása daczára nem lesz lehetséges keresztülvinni a preferentiális vámrendszert, s így anyagi téren végleg összekötni a gyarmatokat egymással és az anyaországgal. Azt azonban már ma lehet állítani, hogy a kérdések egy egész hosszú sorozata van a megoldás oly útján, melyből a mostani laza összefüggés szorosabbra fűzésének kell következnie.

A kérdés, mely politikai szempontból önkénytelen felmerül, kettős: lesz-e állandósága e viszonynak, ha elfogadtatik; és nem fog-e a központi vezetés ügyköre a gyarmati önállóság rovására kiszélesülni?

Mindkét kérdésre igen nehéz, majdnem lehetetlen a felelet. Az egészen bizonyos, hogy a demokrata irányzatnak az angol faj individualistikus hajlamai mellett nehezen felel meg a nagy birodalmi szervezet, s csak erős külső nyomás mellett lehet a központi hatalom javára való jogmegszorítást elfogadtatni vele. Az, hogy forog-e fenn elegendő ily nyomás: a tényleges helyzet politikai mérlegelésétől függ. Azt azonban, hogy a délafrikai háború s Anglia akkori teljes elszigeteltsége nélkül nehezen lehetett volna ennyi eredményt is elérni, most is határozottan lehet állítani. Külső nyomás nélkül pedig a kapocs nem elég erős, államszerkezeti formában külsőleg is együtt tartani a geographiai távolság és elütő viszonyok közt élő nemzeteket, s minél jobban erősödnek azok, nemcsak több részt fognak követelni az ügyek vezetésében, de kevésbbé is lesznek arra ráutalva, s így nem lehetetlen, hogy az egész birodalmi politika végered-

ményében egy nagy szövetséges államcsoport alakítására fog vezetni talán már — a gyarmatok fejlődésének rohamos haladása mellett — nem is nagyon messze időben.

Minden esetre azonban tény az, hogy az angol köz- és társadalmi életet jelentékenyen áthatotta az imperialismus. A mindennapi élet ezer és ezer viszonyába bevezettetik az imperialistikus eszme. Maga a szó is nagy népszerűségre tett szert. Ujságok, színházak, részvénytársaságok, előadások, egyletek stb. nagy előszeretettel veszik fel a birodalmi czímeket, s mióta Disraeli az indiai császárság czímét csatoltatta hozzá az angol királyságéhoz, a császári és birodalmi fogalom valóságos polgárjogra tett szert Anglia lakossága közt.

„Hogy valaki imperialista legyen — mondja egy kitünő compendiumunk — ahhoz két dolog kell: szem, mely lássa az új viszonyokat, és akarat, a mely kész legyen azokat elfogadni. Ellenfeleink két osztályba sorozhatók. Az egyik osztály megengedi, hogy ezen új viszonyok becsesek, és az imperialismus egy szép álom, de azt mondják, hogy lehetetlen. Túl megy az emberi hatalmon — igy okoskodnak — ily államot alkotni. Nagyon jó válasz bármely javaslatra azt mondani róla, hogy lehetetlen. De a mikor megvan adva az alap, a melyen fel kell épitenünk azt, és az anyag kezünkbe van adva, és a mi még kivántatik, az csak az épitők értelme és életképessége, akkor azt mondani, hogy a munka nagyon nehéz arra, hogy megkiséreljük: az erkölcsi halál bevallása; nem politikai bölcseség, de politikai gyávaság.

„A másik osztálynak jelentékenyebb érvelése van. Ezek teljesen megtagadják az új viszonyok és az új

eszmény bárminemű értékét. Azt hozzák fel, hogy bármily nagy anyagi terjeszkedés nincs szerves kapcsolatban a nemzeti jóléttel. Brittaniáé, így mondják, a földterület egy negyede, uralma alatt van az emberiség egy negyede és kezében az üzlet egy harmada; de ezen a czimen nem nagyobb, mint volna akkor, ha nem volna egy talpalatnyi földje sem a britt szigeteken kivül. Egy szóval, tagadják azt az elvet, a mely szerintük az imperialismusnak gyökerét képezi: hogy quantitativ alapra van szükség a qualitativ fejlődéshez.

„Hadd kisértsem meg előadni röviden érvelésöket. Egy állam sem tulajdoníthatja, — mondják, — a nagyságát anyagi felszereltségének. Oroszország uralkodhatik a Balti tengertől a Behring szorosig, és mégis kisebb hatalom lesz Németországnál. Themistokles mindig leveri Xerxest, és a gazdag Carthago helyet ad végre is a szegény Rómának. Brittania igénye az első helyre a világon azon szabadságnak jogán követelhető, a melyet ő emelt magasra hosszú története alatt; azon alkotmánynak, mely mintául szolgált a szabad nemzeteknél; az emberiesség és szabadelvüség folytonos képviseletének; fiai életerejének, mely kutatásra, feltalálásokra és kisérletekre vezette őket. Igaz, hogy nagy gazdagság és nagy birtokok lettek az eredmények, de ez csak folyománya és nem forrása a nagyságának. Valódi nagysága abban látszik meg, ha felépíti a tengerentúli nemzeteket a nélkül, hogy csak gondolna is a saját előnyére. Anglia, saját szigeteire szorítkozva, és minden gyarmata független állammá téve, gazdagabb mindabban, a mi egy nemzet gazdagságát képezi, mint ha a föld egy negyede az övé, és azt adófizető gyarmatként kezeli.“

„Eddig kész vagyok elfogadni az okoskodást."

„De — így folytatják tovább — ez a modern beszéd a birodalomról egy más, és pedig durván anyagias eszményt teremt. Inkább a nagyságot, mint az értéket veszi alapul. Arra törekszik, hogy Anglia határait kiterjeszsze, hogy a világ egy negyede egy állam legyen. Megengedve, hogy sok dolog romlott a mi közéletünkben, az bizonyos, hogy az orvoslásnak helyes útja az, ha a bajnak gyökerére hatolunk, megjavítjuk a szívet, a szellemet, és nem az, ha azt mondjuk, itt van a nagy birodalom. Majd meggyógyítja az mindezen bajokat.

„Az ezen érvelésben foglalt két vád elseje az, hogy az imperialismus az anyagi gyógyítást keresi lelki betegségekre, vagyis ellenfeleink tagadják, hogy quantitativ alapon lehet qualitativ fejlődés. A második az, hogy a nagy kiterjedés nem csak nem gyógyszer erkölcsi bajokra, de egyenes fenyegetés az erkölcsi jólétre nézve. Lássuk egyenként.

„Az első, az én felfogásom szerint, igaz bizonyos pontig. Csakhogy én nem egészséget, hanem fejlődést keresek. És érvelésem az, hogy nem találjuk meg a valódi lelki haladást, hacsak nem adunk megfelelő anyagi viszonyokat. A szó legmagasabb értelmében egy nemzet akkor lesz nagy, ha képes ellátni polgárait oly működési térrel, a hol azok polgári kötelességeiket megtehetik. Kis kör, bármily tökéletes, sohasem lehet a polgári erényeknek teljes küzdő tere. Oly államban, mint a mienk, az extensiv és intensiv terjeszkedés ugyanazonos. Minden régi és magasan kifejlődött országban elérkezik az az idő, a mikor térbeli terjeszkedés nélkül nem lehetséges más, mint a puszta helycsere, a puszta kártyakeverés.

Ez pedig a nemzeti eltespedés. És az vezet engem ellenfeleink első érvelésének második czáfolatára. Bizony képes a térbeli terjeszkedés a betegség gyógyítására, ha ez a betegség maga a térbeli korlátoltság folyamánya. Ha a rossz levegő a baj oka, azon a levegőváltoztatás segit. A mi gazdasági bajaink orvoslása ennélfogva az, hogy új tőkét vigyünk üzleteinkhez.

„Elleneink azt mondják, hogy az anyagi jólét ellensége az erkölcsi jólétnek; lealacsonyítja felfogásunkat, feltárja büszkeségünket és életre kelti szenvedélyeinket. Erre a válasz az, hogy nem igaz. A kis nemzet előnye tévedés. De meg kell óvnunk magunkat attól, a mit a francziák a nagyság betegségének neveznek. Minél kisebb a keret, annál erősebb a szervezet. És ha túlságosan széles a keret, óvakodnunk kell annak túlbecsülésétől. Ez okozza azt a betegséget, hogy úgy nézünk rá, mint a mi magamagában is ér valamit, ha nem használ is a kulturánknak. Ez a betegség a jingoismus, vagy elbizakodottság, a mely nem imperialismus, hanem éppen ellentéte annak. Ehhez a gondolkodásmódhoz tartozik az, a mely azt hiszi, hogy a gyarmatok és függő országok mennyisége emeli Anglia szigeti helyzetét; de fogalma sincs arról, hogy a birodalom egysége magasabb eszmények körül forog. Az igazi imperialista igen kevéssé lesz hajlandó elbizakodottságokra. Rá nézve a függő országok nem birtokok, de megbizatások. Anglia dicsősége nem területének nagysága, de az az állapot, melyben az van.

„Épp ezért azt mondom, hogy a helyesen magyarázott imperialismus a béke legjobb biztositéka. Czélja nem a hódítás, de a megszilárditás és fejlődés, és

feladata saját határai közt oly nagy, hogy kevés hajlandóságot enged szomszédai dolgába való beavatkozásra.

„Anglia feladata most, egyesíteni a szétszórt gyarmatokat, és behozni az egészet saját hagyományi szárnyai alá. Ezt a munkát tartjuk mi a birodalom megalapításának, és ez mindenek felett a béke munkája.“

Természetes, hogy ehhez a munkához kell az akarat is, agitátio, a közvélemény ébrentartása, és mindenek felett szellemi bátorság. Ez nincs meg a középosztályban, melyet magasabb tudás és magasabb ámbiczió nem vezetnek, de megvan a felsőbb és alsó osztályokban. Ezekhez kell hát fordulniok és ezekben keresni a valódi támaszt óhajaik megvalósítására.

Azonban nem lehet tagadni, hogy az adott viszonyok között az imperialistikus áramlat legjobb támaszai éppen a társadalom legfelsőbb és legalsóbb rétegeiben találhatók fel. Igaz, hogy a munkásosztályok teljes határozottsággal állást foglaltak az ellen, hogy az imperialista politika egyik következményét, a közgazdasági kötelék együvévonását a drágább megélhetéssel fizessék meg, s nehezen is van kilátás arra, hogy e tekintetben más véleményre térjenek át, a mint hogy meg van is közöttük e tekintetben a számbavehető véleménykülönbség; de mindez nem zárja ki, hogy az imperialistikus politika többi kérdései iránt ne köztük ébresztessék fel a legnagyobb lelkesedés. A Lordokról felesleges e tekintetben bizonyítékot keresni.

Van még egy osztálya az angol társadalomnak, mely ez idő szerint teljes erővel hajózik az imperia-

lismus vizén: a nagy pénzemberek osztálya. Alig lehet elzárkózni azon felfogástól, hogy az eddigi közönséges kereteknél nagyobb méretű üzletek kilátása okozza ezt, természetesen inkább sejtve, semmint tudva.

Talán egészen felesleges arra utalni, hogy e tekintetben az angol közönség is eléggé elfogult ezen üzletemberek iránt. Első sorban is az indiai birodalmat maguknak és később Angliának megszerző angol kereskedők, bizonyára legalább is nem voltak jobb emberek és üzletemberek, mint Cecil Rhodes vagy Jameson; másodsorban pedig Cecil Rhodes végrendelete, melyben az intellectualis és értelmi közösség fejlesztésére szentelte megszerzett vagyonát az oxfordi egyetemen tanuló gyarmati ifjak támogatásában, s ugyanott kifejtett általános politikája teljesen más színbe állította őt halála után, mint egyszerű pénzszerző kalandort, a milyennek életében tartották.

Helytelen dolog volna véleményt nyilvánítani ma ezen eszmejárás felől. A politikai eszméknek megvan az a tulajdonságuk, hogy a tényleges politika talaján növekedvén fel, azzal együtt emelkednek, terjednek és buknak is el. Nem volna nagy meglepetés, ha az imperialistikus eszmekört is e sors érné utól. Macaulay szépen írja meg Lord Byronról szóló tanulmányában az angol közvélemény természetét, mely néha egészen meggondolatlanul emel fel, máskor éppen látszólagos indok nélkül üldöz. A politikának vannak egyénekben is ily áldozatai. Cobden és John Bright politikai páriák voltak a krimi háború idején, s alig nehány év mulva a népszerűség bálványai. Nem ők változtak, de a politikai helyzet, a mit euphemiával úgy hivunk, hogy: az idő.

A politikai eszmékre még jobban rá jár a változások rúdja. Holnap lehet teljesen lehetetlen, a miért ma lelkesedik a nagy közvélemény; s bár senki sem tagadja, a minthogy nem is tagadhatja, hogy az imperialismus jogosultsága éppen abban rejlik, hogy mivel az angol közvélemény hosszú időn át túlságosan elhanyagolta és semmibe sem vette a gyarmatokat, s meglehetős könnyű szerrel kezelte óriás birodalmát, el kellett jönni a felelősség felismerése és átérzése idejének, — még sem lehetetlen, hogy a folyton felfakadó új meg új nehéz kérdések közt, melyek nélkül nemzet nem is élhet, ismét háttérbe kerül az, mint egy meghaladott fejlődési stadium.

De a valódi politika feladata éppen az: a változó áramlatokat a nemzet állandó hasznára teljesen kiaknázni, s minden kínálkozó alkalmat a jövő fejlődés alapjai gyanánt értékesíteni.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A római szám a kötetet, az arab a lapot jelzi.

Aberdeen (Lord). II. 216.
Adamson. III. 124.
Addison József. I. 120.
Aïdé (Hamilton). III. 178.
Albert herczeg. III. 131, 146—147.
— Viktor herczeg. II. 181.
Alexander (Mrs.) III. 174.
Alexandra királyné. II. 223.
Anderson (Mrs. Gawet). III. 376.
Anglesey marquis. II. 185.
Anna királynő. I. 120. II. 188. III. 56, 128, 184, 207.
Anselm érsek. III. 53.
Arch (Joseph). III. 327.
Argyll herczeg. I. 264.
Aristoteles. III. 128, 159.
Arnold (Arthur). III. 285.
— (Edwin). III. 169.
— (Matthew). II. 128, 133. III. 49—50, 130, 164—166, 168.
Athanasius (sz.). III. 46.
Austin (Alfred). III. 169—170.
Bacon Ferencz. III. 155.
Bagehot. II. 230—231, 244—245, 247—249.
Bain (Alexander). III. 88, 92, 95, 99, 102, 105, 113—116, 161.
Baker. I. 250, 254.
Balfour (Lord). III. 375.
Ballantine (Serjeant). III. 182.
Balzac (Honoré). III. 152.
Bampton (John). I. 28. III. 113.
Barnardo dr. III. 334, 335, 393.
Barnett S. A. I. 330, 336.
Barron (Sir Henry). I. 340.
Barry (Alfred). II. 321.
Beaconsfield (Lord). II. 78, 204, 212, 221, 316. III. 235, 366, 388, 397, 408.
Bedford herczegi család. I. 46. II. 207, 208. III. 303.
Bennett (William Sterndale). III. 148.
Benson. II. 50.
Bentham (Jeremy). III. 96, 98.
Berkeley (George). III. 118, 152.
Berties herczegek. II. 184.

Besant. III. 174.
Black. III. 129, 178—180.
Blackley kanonok. I. 354—355, 359.
Blackmore. III. 129, 178—179.
Blackstone (Sir William). II. 175, 180, 182. III. 55.
Blake. III. 249, 264.
Blandford marquis. III. 237.
Bohun-család. II. 169, 184.
Bölcsészet. L. *Irodalom* stb.
Bolingbroke Henrik. II. 185, 207.
Booth (Charles). III. 351.
Botha tábornok. III. 400.
Botticelli (Sandro). III. 138, 139, 142.
Bowntree B. III. 351.
Bowood. II. 213.
Brabrooke. I. 345.
Braddon (Miss Mary Elizabeth). III. 175—176.
Bradlaugh. I. 271.
Bradley. III. 124.
Brassey (Thomas). I. 228.
— (Lady). III. 181.
Brett. III. 137.
Briant (Frank). III. 336.
Bright (John). II. 313. III. 285, 413.
Broke (Sir Bernard). II. 177, 182.
Bromley (Sir Thomas). II. 183.
Brotherton (Thomas of) gróf. II. 184.
Brougham (Lord). II. 96, 310.
Broughton (Miss Rhode). III. 176.
Brown E. III. 304.
Brown (John). II. 79.
— (Peter). III. 89, 114.
Browning (Robert). III. 121, 167, 168.
Brumnel. II. 193.
Bryce tanár. I. 327, 328. II. 144.
Brydges dr. III. 93.
Buchanan (Robert). III. 169.
Buckle (Thomas). III. 200.
Bulwer (Lord Edward *Lytton*). II. 204. III. 123.
Burke (Sir Bernard). II. 169, 172, 179, 184, 190, 206, 207, 310. III. 274.
Burleigh (Lord). II. 177.
Burnaby. II. 144.
Burns (Dawson). III. 338.
Burns (John). III. 368.
Butler. I. 28.
Byron (Lord). I. 262. III. 125, 167, 182, 413.
Cahik dr. I. 303.
Caird (Sir James). I. 304, 364. III. 124, 328.
— (Macneil). I. 337.
Cairns (Lord.) II. 348.
Caligula. II. 334.
Camden (Lord). II. 208.
Campbell. III. 360.
— Bannerman. III. 351.
Candy (Captain). II. 82.
Canning (George). II. 207, 228, 310.
Cardwell Edward viscount. II. 72, 73. III. 23.
Carlisle. III. 200.
Carlyle Tamás. I. 8. III. 123, 158, 182, 183, 186, 200.

Carnarvon (Lord). I. 83. II. 319.
Carnegie. III. 371.
Carpenter (William). III. 92, 119, 154—155.
Carr (Comyns). III. 144.
Carrington (Lord). III. 287—288.
Cartesius. III. 91, 152.
Cecil (Lord Hugh). III. 365.
Cecil Rhodes. III. 413.
Challenger. III. 154.
Chamberlain. I. 228, 232, 234, 235. III. 292, 293, 296, 301, 312, 340, 355, 402, 403, 405, 406.
Chancer. III. 379, 380.
Chandos (Sir John). II. 189.
Chaplin. III. 317.
Chatam gróf. II. 207.
Child. II. 171.
Childers. III. 27.
Cholmondeley marquis. II. 184.
Chopin. III. 150.
Chourton. III. 51.
Christison (Sir Robert). III. 234.
Chrouchback Edmond gróf. II. 185.
Church dr. III. 53.
Churchill (Lord Randolphe). III. 385.
Clarendon gróf. II. 319.
Claretie (Jules). III. 206.
Clements (Edwin). III. 300.
Cleveland herczeg durbani jószágainak kezelése. I. 54—59, 61, 62.
Clifford. III. 157, 360.
Cobbett (William). I. 345—347, 366.
Cobden Richard. I. 6, III. 413.
Cochrane k. a. III. 345.
Coke (Sir Edward). II. 175, 177, 185.
Coleridge (Samuel Taylor). III. 122—123.
Collard (Roger). III. 91.
Collings (Jesse). III. 286.
Collins (Mortimer). III. 169.
— (Wilkie). III. 173.
Colman György. III. 217.
Colquhoun (John Campbell). III. 181.
Colvin. III. 144.
Comte Ágoston. III. 91—94, 97, 106, 116.
Condillac (Étienne). III. 119.
Congrève dr. III. 93.
Consort (Prince). III. 131, 146—147.
Constantinus Copronymus. III. 149.
Conway (Hugh). III. 179—180.
Correggio. III. 140.
Coupland. III. 124.
Cousin (Victor). III. 91.
Coutts (Lady Burdett). III. 360.
Cox (David). III. 140.
Cranford ezredes. III. 341—342.
Crawford gróf. II. 186.
— (Marion). III. 177.
Croker (Wilton John). III. 182.
Cromer (Lord). III. 395.
Cromwell Olivér. III. 387.
Cross (Sir Richard). I. 83, 228.
Cyrus. I. 1.
Dale (David). I. 266. III. 63.
Dante. III. 157.
Darnley (Lord). II. 181.

Darwin. III. 95. 119—121, 156, 159, 160.
De Bathe (Sir Henry). II. 82.
De Biran (Maine). III. 91.
De Ereeby bárónő (Willoughby). II. 184.
De Errol gróf. II. 184.
Denison (Frederick Maurice). II. 11.
Derby (Lord). I. 83. II. 217, 231, 238, 239, 319.
Descartes (René). III. 91, 152.
De Vere család. II. 169, 184.
— (Aubrey). III. 169.
Devonshire herczeg. I. 50. III. 304, 348, 383, 385.
Devonshire herczeg uradalmainak kezelése. I. 60—62.
De Wint. III. 140.
Dickens. II. 36, 107. III. 174.
Diderot. III. 91, 181, 186.
Dido. I. 124.
Disraeli Benjámin. II. 78, 204, 212, 221, 316. III. 235, 366, 388, 397, 408.
Dobson. III. 169.
Dornberg grófnő. II. 172.
D'Orsay. II. 193.
Dorset gróf. II. 177.
Dowden (Edward). III. 157.
Doyle. I. 329.
Druce. III 328.
Drummond. III. 162.
Dudley (Lord). III. 372.
Dufferin (Lord). III. 181.
Du Maurier. III. 148—149.
Du Mercier. III. 130.
Dyke-Akland. II. 25.
Dyker (Oswald). III. 360.
Edward. (I.) I. 86. II. 184.
— (II.) I. 86.
— (III.) I. 86, 88. II. 188.
— (IV.) II. 176.
— (VI.) II. 367.
— (VII.) II. 181, 223. III. 397.
Edward szász herczeg. II. 172.
— yorki herczeg. II. 181.
Edwards. I. 360.
— (Mrs.) III. 174.
Effingham (Lord Howard of). II. 177.
Egyházi ügyek. L. *Vallásügyek.*
Eldon (Lord). II. 320.
Eliot (George). III. 121, 157, 159, 172, 175, 177, 187, 188.
Erzsébet angol királynő. II. 366.
Esterházy Miklós herczeg. II. 171.
Ewast (William). III. 370.
Faber. III. 51.
Falvak és városok. Az angol falu. I. 13—39. — Angol falu kormányzata. I. 67—90. — Városi lakosok viszonya a falusiakhoz. I. 92—94. — A városi testületi törvény hatása. I. 94—97. — Városi kormányzat viszonya a központi kormányhoz. I. 99—101. London kormányzata. I. 114—121. — Városi közigazgatás. I. 101—114. — Üzleti városok. I. 122—152. — Egyetemi és püspöki városok. I. 153—158. — Mulatóvárosok. I. 158—164. — Fürdőhelyek. I. 164—168.

Faraday. III. 160.
Fargus F. J. III. 179—180.
Farr dr. I. 369.
Farrar. III. 183.
Fawcett. I. 230, 251, 372.
Fechner Gusztáv Tivadar. III. 88.
Ferguson (Sir William). III. 154.
Fichte János. III. 123.
Főrendiház. L. *Törvényhozás.*
Foster (John). I. 228. II. 96, 177. III. 361, 397.
Fourtou. I. 229.
Fox (Charles James). II. 310, 312. III. 181.
— (Wilson). III. 327, 328, 347.
Francillon. III. 174.
Franklin Benjámin. III. 307.
Fraser dr., manchesteri püspök. I. 293, 294, 296, 297, 300, 301. III. 347.
Freeman. III. 163, 183, 184.
Freshfield. II. 144.
Frigyes (III.). III. 135.
Frigyes wales-i herczeg. II. 181.
Froissart. II. 189.
Froude. III. 51, 182, 183, 186, 263, 264.
Gainsborough. III. 136.
Gallenga A. III. 182.
Gambetta Leó. I. 229.
Garton. III. 306, 307.
Giffen Róbert. I. 363—371.
Giorgione. III. 138, 142.
Giustiniani. III. 381.
Gladstone. II. 72, 212, 217, 264. III. 151, 235, 289, 358, 384, 385, 393, 400.
Gleichen gróf. II. 172.
Godolphin (Lord). II. 188.
Goethe. III. 123.
Goldney (Sir Gabriel). II. 204.
Goldsmith Olivér. I. 27.
Gordon-Cumming (Miss). III. 181.
Gorst (Sir John). III. 324, 325.
Gosse. III. 169.
Gozzoli (Benozzo). III. 138.
Grafton herczeg. II. 207, 208.
Granville (George) gróf. II. 208, 221.
Green III. 124, 163, 183, 184, 345.
Gresley. III. 51.
Grey (Lord). III. 341, 342.
Griffith (Arthur). III. 184.
Grote. III. 163.
Grove. II. 144.
Gurden. II. 23—24, 28.
György (I.). II. 188.
— (II.). I. 88. II. 181. III. 215, 216.
— (III.). II. 181, 185, 188, 311. III. 387.
— (IV.). I. 164. II. 184, 185.
— clarencei herczeg. II. 168.
Häckel Ernő. III. 120.
Hadügy. Hadügyministerium. III. 16—18. — Admiralitás (hadi tengerészeti kormány). III. 11—13. — Szárazföldi hadsereg. III. 13—35. — Haditengerészet és tengerész-tüzérség. III. 1—11. — Hadügyi statisztikai adatok. III. 35—37. — A katonai életpályáról. III. 239—241.
Haggard (Rider). III. 295, 301, 321, 346, 347.

Haldane. III. 124.
Hall. III. 307—309, 317.
Hamerton P. G. III. 144.
Hamilton herczeg. II. 185, 186.
Hamilton (Sir William). III. 97, 113.
Hampden dr. III. 46.
Hampton (Lord). I. 83.
Harcourt (Sir William). I. 118. III. 391.
Hardy. III. 178, 179.
Hare (Augustus). III. 145, 181.
— (Thomas). III. 200, 398.
Harley. I. 302.
Harrison (Frederick). I. 227. III. 93, 186, 244.
Hartington (Lord). III. 385.
Hartmann Ede. III. 124.
Hawthorne (Julian). III. 182.
— (Nathaniel). III. 145.
Hegel György Vilmos. III. 119.
Heller II. 109.
Helvetius (Claude Adrien). III. 99.
Henrik (I.) II. 184.
— (III.) II. 185.
— (IV.) II. 176, 185.
— (VI.) I. 88. II. 176.
— (VII.) II. 177.
— (VIII.) II. 175, 177, 182, 183, 185.
Herbart János Frigyes. III. 88.
Herkomer. III. 137.
Hertford marquis II. 172.
Hewian. III. 358.
Hirsch Mór br. III. 387.
Hobbes (Thomas). III. 96.
Hodge. II. 71.
Hoey (Mrs. Cashel). III. 174–175.
Hogarth. III. 136.
Hohenlohe Viktor herczeg. II. 172.
Holyoake (George Jacob). II. 8, 9, 20, 21.
Homér. III. 157, 167.
Houlton (George). I. 333.
Howard-család. II. 188, 191, 192.
Howard (Sir John). II. 168, 184.
— (Sir Robert). II. 168.
Hughes (Thomas). I. 228. II. 22, 25.
Hugo Viktor. I. 229. III. 161.
Hume (David). III. 89, 90, 97, 110.
Humphreys. I. 369.
Hunsdon (Lord). II. 177.
Huth (Alfred H.). III. 319.
Hutton. III. 158—159.
Huxley (Thomas Henry). II. 120—121. III. 48, 98, 106, 114, 119, 121, 151—153, 155, 156.
Igazságszolgáltatás. Bűnügy és közoktatásügy viszonya. II. 111—114. III. 361, 368. — Haladás a bűnügy terén. II. 31—35. — A bűnösök osztályozása. II. 35—46. — Rendőri szervezet és eljárás. II. 46—52. — Bűnösök kezelése az elfogatás után. II. 52—60. — Rendőri törvényszékek. II. 336—340. — Esküdtszékek. II. 341—344, 349—353. — Főtörvényszék. II. 344—345. — Törvény és méltányosság. II. 347—349.

— Divisional Court (elosztó törvényszék). II. 353–354. — Felebbezési törvényszékek. II. 354—357. — Megyei törvényszékek. II. 357—362. — Egyházi törvényszékek. II. 362—367. — Börtönügy és statistika. II 53–60. — Rabsegélyző egyletek. II. 60—62. — Ügyvédi életpálya. III. 226—229.

Imperialismus. Anglia nagyhatalmi hivatása. I. 5—8. — Az angol imperialismus okai, lényege és fejlődése. III. 394–414. — Anglia viszonya gyarmataihoz kereskedelmi, politikai és társadalmi tekintetben. III. 255—281.

Ince dr. III. 44, 47.

Ipar. L. *Kereskedelem*, stb.

Irodalom, tudomány, művészet. A romanticismus. III. 128—129. — A modern költészet. III. 164—170. — A regényirodalom. III. 171—180. — Föld- és néprajzi irodalom. III. 180—181. — Életrajz-irodalom. III. 181—182. — Theologiai irodalom III. 182—183. — A történetírás. III. 184—188. — Folyóiratok. III. 189. — Irói életpálya. III. 241—248. — A modern bölcsészet. III. 88—126. — Természettudományok. III. 150—157. — Tudományosság hatása irodalomra és vallásra. III. 157—164. — Közkönyvtárak. III. 369—372. — A művészet mint egyenlősítő és humanizáló tényező. III. 129—131. — Művészet a házi díszítésben, ruházkodásban, stb. III. 131—135. — A modern festészet. III. 135—146. — A zeneművészet. III. 147—150. — A színművészet. III. 202—221.

Irving (Henry). III. 220, 221.

Jackson ezredes. I. 263.

Jacobi Frigyes Henrik. III. 123.

Jakab (I.). II. 176, 177, 187, 188.

Jameson. III. 413.

Jeaffreson. III. 182.

Jebb (Miss L.). III. 287, 288.

Jennings (Louis J.). III. 182.

Jersey grófnő. II. 171.

Johnson dr. III. 149.

— (David). II. 25—28.

Jones (Burne). III. 129, 138—139, 141.

Jouffroy (Théodor). III. 91.

Jowett. III. 49, 367, 368.

Kant. III. 88, 110, 118, 122—124.

Károly (I.). II. 180—181, 189. III. 387.

— (II.). II. 181, 184. III. 387.

Károly norfolki herczeg. II. 191.

Katonaság. L. *Hadügy*.

Kean (Charles). III. 221.

— (Edmund). III. 221.

Keate dr. III. 367.

Keble. III. 51.

Kemp. III. 124.
Kenyérkereseti pályák. III. 222—251.
Képviselőház. L. *Törvényhozás.*
Kereskedelem, pénzügy, ipar. Anglia vagyonosodása ipara és kereskedelme révén. I. 188—198. — Kereskedelmi tanács hivatala. II. 261—262. — Kereskedelmi kamara. I. 112. — Kereskedelmi ügyvitel. I. 199—215. — Kereskedelmi és gyárvidékek általános jellege. I. 122—130. — London a világ pénzügyi központja. I. 170—173. — Bank of England (Angol Nemzeti Bank). I. 174—178. — A londoni tőzsde. I. 178—186. — Egyesült-Államok pénzügyi és kereskedelmi viszonyai Angliához. I. 193—196. — Nagy pénzcsoportok bukásának befolyása a londoni pénzpiaczra. I. 191—193. — Gyári törvényhozás. I. 231—262. — Trade council (ipartanács). I. 112—114. — Gyapotszövőgyár kezelése. I. 199—203. — A yorkshirei vasművek. I. 203—206. — Mérnöki életpálya. III. 223—224. — L. még: *Munkásügyek.*
Keresztély schleswig-holsteini herczeg. II. 181.
Kettle (Sir Rupert). I. 266.
King. II. 25.
Kinglake. III. 183.
Kingsale (Lord). II. 186.
Kingsley (Charles). III. 161, 178.
Közegészségügy. Élelmiszerek hamisítása. III. 315—317. — Gyermekek és nők védelme az iparban. I. 229—239. — Védekezés az iszákosság ellen. I. 298—300. III. 338—343. — A munkáslakások kérdése. I. 290—296, III. 343—350. — Fürdőhelyek. I. 164—168. — Egészségügyi intézkedések az ólomfehér-iparban. I. 246—249. — Az orvosi életpálya. III. 231—234.
Közigazgatás. Miniszterek viszonya egymáshoz és az uralkodóhoz. II. 263—266. — Miniszterek életmódja. II. 266—274. — A gyarmatügyi ministerium működésének vázlata. II. 252—257. — A titkos tanács. II. 261—263. — A titkos tanács bírósági bizottsága. II. 365—367. — A kincstári hivatal. II. 260—261. — London kormányzata. I. 114—121. — Lord Lieutenant (főispán) tiszte. I. 71—73. — Magistratek (békebirák) a Quarter Sessiókon (negyedévi gyűléseken). I. 79—90. — Mayor (polgármester) tiszte Londonban és más városokban. I. 106—108. — Local Boardok (helyi hatóságok). I. 91—92. —

Angol falu kormányzata. I. 67—90.
Közlekedésügy. L. *Utazás és szállók.*
Közoktatásügy. A mult. II. 89—91. — Jelen állapot. III. 361—369. — Közoktatásügy és bűnügy. II. 111—114. III. 361, 368. — Elemi iskolák. II. 92—118. — Átmenet az elemi iskolából a középiskolába. II. 118—120. — Alapitványi középiskolák. II. 120—121. — Nyilvános középiskolák. II. 121—123. — Középiskolai oktatás hiánya s a szükséges reformok. II. 128—138. — Középiskolák mint a polgári és katonai pályák előkészitői. II. 123—124. — Felsőbb iskolák (egyetemek). II. 125—126. — Egyetemi oktatás kiterjesztése (University Extension). II. 126—127. — Fagging-rendszer. II. 134—135. — Verseny-vizsgarendszer. II. 136—138. — Nőnevelés. II. 138—140. — Nevelési és gyári törvények. I. 240—244. — A közkönyvtárak. III. 369—372. — Statisztikai adatok. II. 97—98. j. 101. j.
Kurr. II. 50.
Lajos (II.) bajor király. II. 334.
Lang. III. 169.
Laurier (Sir G.) III. 403.
Lauton J. H. II. 19.
Lawrance (George). III. 176.
Lawson (Sir Wilfrid). III. 304
Lecky. III. 183, 200.
Leech (John). III. 130.
Lennox herczeg. II. 180, 181.
Leslie (Stephen). III. 119, 167,
Lessing. III. 123, 181.
Lewes (George Henry). III. 88, 91, 92, 94, 95, 102, 105, 106, 113, 116—119.
Lewis (Sir George Cornewall). I. 117, 118.
Lichfield (Lord). I. 228.
Liddon kanonok. III. 53.
Liebmann Ottó. III. 123.
Lighfoot püspök. III. 45.
Ligonier (Sir John). II. 189.
Lincoln Ábrahám. II. 306.
Linton (Mrs. Lynn). III. 174—175.
Lister (Sir Joseph). III. 154.
Liszt Ferencz. III. 149.
Little H. J. I. 281, 283, 295, 309, 310, 313, 316. III. 328.
Littré (Émile). III. 93.
Locke (John). III. 29, 110.
Lockhart. III. 174.
Loftie W. J. III. 184.
Londonderry (Lord). III. 365.
Long. III. 137.
Longfellow. III. 135.
Lordok háza. L. *Törvényhozás.*
Lorne marquis. III. 181.
Lotze Rezső. III. 88, 124.
Lowe. III. 367—368.
Lowther-család. II. 207.
Lubbock (Sir John). II. 122.
Lud Eduárd. I. 262.
Lyndhurst (Lord). II. 317, 318, 320.

Lytton (Lord Edward Bulwer). II. 204. III. 123, 182.
Macaulay (Lord). II. 168, 204, 207. III. 181, 184, 413.
Mc' Carthy (Justin). III. 174, 184.
Macdonald (George). III. 177.
— (Sir John). I. 342. III. 263.
Macfarren. III. 148.
Macgregor. II. 144.
Mackay (Charles). II. 232.
Mackeson. III. 43.
Macnamera. II. 73. III. 368.
Madison. III. 356.
Magee dr. I. 336.
Mahaffy. III. 124.
Malmesbury (Lord). III. 182.
Manning. III. 51, 358, 360.
Mansel dr. I. 28. III. 113.
Mantegna (Andrea). III. 142.
Marat. II. 227.
Marcère. I. 229.
Mária Stuart. II. 183.
Marks tanár. III. 77, 81, 82.
— festő. III. 137.
Marlborough herczeg. III. 236.
Marryat kapitány. III. 9.
Marston (Philip Bourke). III. 142, 168.
Martineau (Harriette). III. 85, 94.
Marvin. III. 181.
Mason (George). III. 140, 143.
Matthews. III. 317.
Maudsley. III. 92, 103—105. 119.
May (Sir Erskine). II. 281.
Melbourne (Lord). II. 96, 311.
Melville (Whyte). III. 176.
Mendelssohn. III. 78, 148.
Meredith (George). III. 169, 174.
Mezőgazdaság. Földbirtokosok és földbirtokkezelés. I. 52—66. — Enclosure Office (birtokrendező hivatal) I. 306. — Földbirtokos és bérlő viszonya. I. 305—308. III. 288—291. — Kisbirtok és kisbérlet. I. 65—66. III. 285—288. — Zsellérföldek haszna és veszélye. I. 296—298. — Állattenyésztés. III. 304—305. — Baromfitenyésztés. III. 304. — Gyümölcstermesztés. III. 302—304. — Növénytermesztés. III. 305—308. — Mezőgazdasági kiállítások. III. 310—312.; — rendszerek. I. 303—305.; — szakoktatás. III. 308—310.; — szövetkezés. II. 23—29, III. 312—315.; — termények vasúti szállítása. III 296—302.; — statisztikai adatok. I. 305. — *Mezőgazdasági munkásügyek.* Mezőgazd. Munkások Egyesülete. I. 32, 314—316.; — munkások helyzete. I. 275—284, III. 327—338.; — munkabérek. I. 308—316.; — munkáslakások. I. 290—296. III. 343—350.
Mill (James). III. 90, 95—96, 114.
— (John Stuart). III. 88, 92, 95—102, 105, 106, 110, 114, 200, 285, 375.

Milner (Lord). III. 403.
Milton. III. 157.
Mitchell (George). I. 32.
Mivart (St. George). III. 155—156.
Montalembert. III. 384.
Moore (Albert). III. 129, 142.
— (Thomas). II. 213.
Morell. III. 119.
Morgan. III. 303.
Morley (John). I. 225. II. 276, 280. III. 86, 181, 186—188.
— (Samuel). I. 228.
Morris (Lewes). III. 169.
— (William). III. 129, 141, 142, 169, 178.
Mowbray-család. II. 169, 184.
— (John). II. 176.
— (Thomas). II. 168.
Mozart. III. 148.
Müller (Max). III. 124, 164.
Müller (festő). III. 140.
Mundella. I. 228, 266. III. 361.
Munkás-ügyek. A munkásosztályok, valamint a londoni és vidéki munkások különbözősége. I. 222—225, 271—274. — A munkásosztályok anyagi és társadalmi helyzetének javulása. I. 362—371. III. 351—356. — Munkáskongresszusok. I. 227—229. — Munkás-clubok. III. 199—202. — Munkások befolyása a közügyekre. I. 216—222. — Munkásosztályok viselkedése az állammal szemben. I. 225—240. — Munkások a Parliamentben. I. 270—271. — Iszákosság a munkások közt. I. 298—300. III. 338—343. — A munkanélküliség kérdése. III. 321—325. — Strike-ok, Trade Union-ok és választott bíróságok. I. 260—269. — Jancsi-bankó- (truck-) rendszer. I. 244—246. — Bányász-munkások életmódja. I. 253—260. Gyapotmunkások életmódja. I. 135—138. — Egészségügyi intézkedések az ólomfehér-iparban. I. 246—249. — Statistikai adatok a munkások számáról és megoszlásáról. I. 216—221. j. — L. még: *Mezőgazdasági munkás-ügyek.*
Murchison (Charles). III. 234.
Murray kapitány. III. 402.
Művészetek. L. *Irodalom*, stb.
Myers (Frederick). III. 169.
— (Ernest). III. 169.
Napoleon (III.). III. 34.
Neil (Rosé). III. 169.
Nelson (Horatio). III. 264.
Nero. II. 334.
Nevill (Ralph). II. 176.
Newman (John Henry). III. 51, 182—183, 360.
Nicolas (Sir Harris). II. 189.
North (Lord). II. 187.
Northcote (Sir Stafford). I. 83, 333.
Northumberland-család. I. 120.
Northumberland herczeg alnwicki uradalmának leírása és kezelése. I. 48—54, 58, 60—62.

Nottingham (Charles) gróf. II. 177.
O'Connor (Fergus). I. 297.
Oliphant (Lawrence). III. 177.
— (Mrs). III. 174.
Onslow (Lord). III. 285.
Oppenheim (Henry). III. 385.
Osborne (Lord Sidney Godolphin). I. 291.
Ouida. III. 175.
Owen (Robert). II. 9. III. 354.
Paine Tamás. II. 227.
Pál (Szent). III. 164.
Paley. III. 160.
Palgrave. II. 280, 306.
Palissy (Bernard). III. 135.
Palmer. III. 51.
Palmerston (Lord). II. 188, 220, 222, 228, 231, 243, 244, 318. III. 373, 389.
— (Lady). II. 220—222.
Parker. III. 360.
Parliament. L. *Törvényhozás.*
Parr. II. 25.
Parsloe (Joseph). II. 65, 75.
Pater. III. 144, 166.
Payn (James). III. 174, 182.
Peel (Sir Robert). II. 187, 316. III. 317.
Pénzügy. L. *Kereskedelem, pénzügy, ipar.*
Perceval. III. 51.
Percy család. I. 48, 50, 55.
Pinwell. III. 140.
Pipin király. III. 149.
Pitt Vilmos. II. 187, 207, 310, 312.
Plantagenet-ház. II. 169.
— (Humphrey) herczeg. II. 176.
Plato. III. 128.
Playfair (Sir Lyon). II. 122.
Pole (Sir Richard). II. 168.
Politika. Az uralkodó politikai befolyása és viszonya az alattvalókhoz. II. 226—229, 247—250. — Külügyi hivatal. II. 258—260. — Indiai hivatal működésének vázlata. II. 257—258. — Diplomatiai levelezés. II. 274—275. — Társadalmi befolyások a politikára. II. 206—214. — Clubok és szalonok politikai befolyása. II. 214—223. — A *Caucus* (a választók gyülekezete). II 232—237. — Választók viszonya képviselőjükhöz. II. 281—282. — „Gazda és cseléd" a politikában. II. 239—242. — Politika a városi ügyekben. I. 109—111. — A politikai életpálya. III. 235—237. — Diplomatiai életpálya. III. 237—239. — Hivatalnok-pálya a gyarmatokban. III. 248—251. — L. még *Törvényhozás* és *Imperialismus.*
Portal (George). I, 334.
Porter dr. I. 249.
Portland herczeg. II. 207.
Poulett gróf. II. 186.
Pratt E. III. 314.
Pretyman I. R. I. 331, 335, 336.
Price. II. 73.
Purley. III. 328.
Pusey Edvárd. I. 29. II. 44, 50, 51. III. 358.

Quincey (Thomas de). III. 123.
Rafael. III. 140.
Raiker. III. 358.
Raleigh (Walter). III. 249.
Rathbone. I. 87.
Reade (Charles). III. 172—173.
— (Clare Sewell). I. 67, 310.
Redesdale (Lord). II. 321, 327.
Redgrave. I. 248—252.
Reid (Thomas). III. 89—91.
Rendőrség. L. *Igazságszolgáltatás.*
Reynolds (Sir Joshua). III. 136, 138.
Ribblesdale (Lord). II. 186.
Ribot. III. 114.
Richard (II.) I. 88. III. 380.
— (III.). II. 184.
Richmond herczeg. II. 172, 181, 319.
Riddell (Mrs). III. 174.
Riffen. III. 307.
Ripley. II. 217.
Ritchie (Mrs). III. 129.
Robertson (Thomas). III. 172, 208.
Robespierre. III. 91.
Rochefort Viktor Henrik gróf. I. 228.
Rockingham (Lord). II. 206, 207.
Rodney. III. 264.
Rogers. III. 63.
Rose (George). I. 346—347.
— (Sir Philip). II. 204.
Roseberry (Lord). III. 365.
Rosetti. III. 129.
Rothschild-család. III. 384, 387.
Rousseau J. J. III. 186.
Rupert herczeg. II. 180, 181.
Ruskin. III. 131—133, 143—144, 151.
Russel (Lord John). II. 220, 231. III. 56, 63.
Rutland herczeg. II. 186.
Sadler (Sir Ralph). II. 189.
Salisbury (Lord). I. 83. II. 319. III. 402.
— grófnő. II. 168.
Samuelson (Sir Bernard). II. 111.
Sanday. III. 45.
Schelling Frigyes Vilmos. III. 123.
Schiller. III. 123.
Schopenhauer. III. 124.
Schubert. III. 150.
Schumann. III. 150.
Seeley. III. 163.
Selborne (Lord). II. 348.
Shaftesbury (Lord). I. 230. III. 388.
Shairp. III. 166.
Shakespeare. III. 121, 171. 220—221.
Shelburne gróf. II. 207, 208.
Shorthouse. III. 177—178.
Sidgwich (Henry). III. 99.
Sime (James). III. 181.
Simmons (Arthur). III. 291, 292.
Simon (Jules). I. 229.
Sinnett. III. 177.
Smart. III. 148.
Smiles Sámuel. III. 200.
Smith (George). I. 238.
— (Sir John). II. 189.
— (Sydney). I. 14.
Smith kapitány. I. 249.

Socinus (Laelius és Faustus). III. 62.
Sokrates. III. 131.
Solon. I. 161.
Sommerville (Miss). III. 376.
Spencer (Herbert). III. 88, 92, 99, 101—102, 105—116, 119, 200.
Spurgeon. III. 360.
Stafford-család. II. 184.
Stanhope Edward gróf. I. 291, 297, 301.
— Arthur Fülöp gróf. II. 328.
Stanley (Lyulph). I. 359.
Stanley dékán. III. 46—49, 65. 183.
Stansfeld. I. 339, 340.
Statistikai adatok. A börtönügyről. II. 58—60. — A hadügyről. III. 35—37. — A közoktatásügyről. II. 97—98. j. 101. j — A mezőgazdaságról. I. 305. — A munkások számáról és megoszlásáról. I. 216—221. j. — A szegényügyről. I. 328—329. — A londoni templomokról. III. 42—43. — A Trade-Unionokról. I. 265—266. j. A vasutakról. II. 66—69.
Stephen (Sir James). III. 186.
Stewart. II. 76.
— (Dugald). III. 89, 90. 157.
Stirling (T. Hutchinson). III. 124.
Story. III. 145.
Stratford de Redcliffe. II. 188.
Stuart Mária. II. 183.
Stubbs püspök. III. 185.
Sturgis (Julian). III. 178.
Sullivan. III. 148.
Sully. III. 119.
Surrey grófja. II. 191.
Sutherland herczeg. I. 56.
Sutton. I. 351. III. 313.
Swinburne. III. 129, 167, 168.
Symonds. III. 144, 166.
Szegény-ügy. A dologházak és lakóik. I. 318—325. — Házi segélyezés vagy dologház? I. 325—338. — Az elszegényedés ellenszerei. I. 340—344. — Szegényügyi törvényhozás. I. 345—362. — A Board of Guardians (szegényügyi felügyelőség). I. 68—79. — A fillérbankok és a postatakarékpénztár. I. 362, 372—375. — Statisztikai adatok. I. 328—329.
Szövetkezés. Szövetkezeti elv példái. II. 1—8. — Szövetkezeti elv történeti fejlődése, jelene és jövője. II. 9—23. — Szövetkezeti elv a mezőgazdaságban. II. 23—29. III. 312—315. — Szövetkezeti boltok a falvakban. I. 286—288.
Tait. III. 157.
Talbot (Charles) herczeg. II. 183.
Tapies (F. de). II. 169.
Társadalmi kérdések. Vidéki élet hajdan és most. II. 161—163. — Franczia- és Angolország érintkezésének

társadalmi következményei. II. 144—150. — Szülők és gyermekek. II. 154—156. — Férj és feleség. II. 156—158. — Divatos angol nő életmódja. II. 158—160. — Angol nemes és földbirtokos életmódja. I. 43—45. II. 150—154. — Angol falusi pap társadalmi feladatai. I. 16-39. — Az aristokratia politikai befolyása. II. 206—210. — Az aristokratia rangsorozata. II. 175—192. — A születési és vagyoni aristokratia összeolvadása. II. 164—166. — A nemesi osztály hiánya s következményei. II. 167—175. — Régi és új nemesi házak. III. 379—384. — Az új gazdagok. III. 384—386. — A demokratia mint a politikai rendszer főeleme. II. 237—247. — Új társadalmi korszak keletkezése az 1832-iki reform-törvény óta. II. 193—195. — A clubok és szalonok társadalmi és politikai befolyása. II. 214—222. — A különböző foglalkozások társadalmi helyzete. II. 197—205. — Kenyérkereseti pályák. III. 222—251. — Vagyonosodás és jótékonyság. III. 389—393. — Jótékonysági és önsegélyző társulatok. I. 23—24. 340—362. — A nőkérdés (feminismus). III. 375—377. — Társadalmi korruptio. III. 377—379. — Kivándorlás szüksége és szervezése. III. 252—257. 333—336. — Az idegenkérdés. III. 388—389. — A zsidók vallási és társadalmi helyzete. III. 75—83. 387—388. — Népies mulatságok. III. 190—221. — Sportok és játékok társadalmi hatása. I. 162—164. III. 372—375. — L. még: *Munkás-ügyek.*

Temple (Frederick). III. 360. — (Sir Richard) III. 255, 259.

Tennyson (Lord). II. 204. III. 158, 167, 168.

Thackeray. II. 201. III. 174. — (Miss). III. 129, 178, 179.

Thompson (Sir Wyville). III. 154.

Thomson (John). III. 305.

Thurlow (Lord). II. 320.

Tiptoft (John) gróf. II. 176, 187.

Tissot. III. 142—143.

Törvényhozás. *I. Képviselőház.* A képviselői mandátum s a vele járó feladatok. II. 276—282. — Tárgyalásmód. II. 283—302. — Elnök (Speaker) tiszte. II. 303—308. — Gyakorlat, hivatalnokok, bizottságok. II. 304—310. — Szónoklat. II. 310—314. — *II. Lordok háza.* Általános méltatás. II. 315—320. — Tárgyalásmód. II. 320—329. — Elnök tiszte. II. 321—323. — Viszonya a pártokhoz. II. 330—333. — A jövő. II. 333—335.

Törvénykezés. L. *Igazságszolgáltatás.*
Townshand (Charles). II. 206.
Townshend viscount. II. 188.
Traill H. D. II. 239.
Trant (William). I. 265, 266.
Trevelyan. III. 181.
Trollope (Anthony). III. 172, 208.
Tryvez (Sir Thomas). II. 189.
Tudományosság. L. *Irodalom,* stb.
Tudor (Jasper) herczeg. II. 177.
Turner. III. 136, 137, 141, 143.
Tyndall (John). III. 119, 120, 151, 153, 155, 156.
Utazás és szállók. Vasúti rendszer. II. 63—71. — Vasútügyi törvényhozás. II. 71—76. — Vasúti vendéglők. II. 77—78. — Statisztikai adatok. II. 66—69. — Utazás kocsin. II. 78—83. — Utazás kerékpáron. II. 83. — Szállók. II. 84—88.
Vallásügyek. Vallásfelekezetek sokasága és a vallási türelmesség. III. 38—41. — Anglikán theologia. III. 44—55. — Theologiai irodalom. III. 182—183. Papi szervezet. III. 55—61. — Protestáns nonconformisták (independensek és wesleyanusok). III. 62—73. — A római katholikus egyház. III. 73—75. — A zsidók vallási és társadalmi helyzete. III. 75—83, 387—388. — Kegyuraság. III. 61. — Egyházi törvénykezés. II. 362—367. III. 61. — Statisztikai adatok a londoni templomokról. III. 42—43. — A vallás jövője. III. 83—87. — Vallás és bölcsészet. III. 125—126.
Városok. L. *Falvak és városok.*
Vergilius. I. 304.
Verney (Sir Edmund). III. 347, 348.
Viktória királynő. I. 226. II. 181, 184, 185, 188. III. 131, 184, 253, 403.
Villiers (Lady Sarah). II. 171.
Vilmos (III.). II. 175. III. 62.
— (IV.). II. 183—185, 311.
Vilmos clarencei herczeg. II. 183.
Vincent (Sir Howard). II. 50. III. 325, 388.
Voltaire. III. 181, 186.
Vyner (Frederick). III. 141.
Wagner Richard. III. 149, 150.
Walford (Mrs). III. 178.
Walker (Sir Edward). II. 180, 181.
— (Frederick). III. 140.
Wallace (Alfred). III. 124, 156.
Walpole (Sir Robert). II. 187. III. 215.
— (Spencer). III. 184.
Walton. III. 124.
Ward-Hunt. I. 83.
Warden (Miss Florence). III. 176.
Warwick (Lady). III. 322, 325, 377.
Washington György. III. 200.

Watteau. III. 135, 148.
Webb (Sidney). III. 351, 355, 399.
Wedmore. III 144.
Wellington herczeg. II. 179, 184, 320.
Wesley (John). I. 36. III. 62, 68, 357, 358.
Westbury (Lord). I. 108. II. 216.
Westcott. III. 45.
Westminster herczeg cheshirei uradalmának leírása. I. 47—48.
Weymouth viscount. II. 188.
Whewell (William). III. 96.
Whistler. III. 141.
Whitebread. I. 87.
Whitefield (George) I. 36.
Widvile (Anthony) gróf. II. 176.
Wight. III. 303.
Wilberforce püspök. III. 182.
Wilkie. III. 136, 137.
Willes kanonok. I. 337.
Wilson (John). II. 310.
Wolseley (Lord). III. 260.
Wood (Mrs. Henry). III. 174, 176.
Wrainwright (Henry). III. 209.
Wraxall (Sir Nathaniel). II. 191.
Wright. I. 87.
Wundt Vilmos. III. 88.
Wyon. III. 184.
Xenophon. II. 195.
Yates (Edmund). III. 172, 176, 182.
Yerburgh. III. 313.
Young (Sir Charles). II. 176, 177, 183.